

ЗМІСТ

ОСВІТА XXI СТОЛІТТЯ

Поляков Н.В. Университеты и образовательные процессы на постсоветском пространстве	3
Морозов О.В. Вплив митної політики на соціально-економічний розвиток України в останній чверті XIX – початку XX ст.	6
Гусак Л.В. Організація навчально-виховного процесу в Святогірській монастирській школі в кінці XIX - початку XX ст.	11
Иваненко В.В., Якунин В.К. Историография фашизма: история и современность (Часть 2)	14
Ігнатенко М.М. Проблема тривалості життя сільських трудівників в Україні	25

ІСТОРИЯ

Громов В.Е. Уроки духовности древних этических учений	30
Резникова М.А. Свобода как проблемное поле существования человека в нравственном учении Вл. Соловьева	35
Астахова Т.Г. Рефлексія парадигми духовно-тілесного в інтерпретації філософії В.С. Соловйова та М.О.Бердяєва	39
Доценко Е.Ю. Социально-философские идеи в творчестве Э.-М. Ремарка	42
Яременко І.А. Психологічні концепти комунікативного вчення Ю.Хабер-маса	48
Моргун О.А. Духовно-ціннісні засади комунікативно-практичної свідомості сучасного суспільства	53
Палагута В.И. Возможности и границы структурализма в понимании дискурса	58
Кострюков С.В. Культура влады, як наслідок взаємодії культури і влады	63
Миронов А.В. Политическое лидерство и личностное одиночество (философский анализ)	66
Куц А.О. Топика Другого в психоаналитическом дискурсе	70
Яріко М.О. Ісламська концепція прав людини у порівнянні з Загальною декларацією прав людини	73
Штаталович І.В. Естетичні детермінанти наукової картини світу	78

ФИЛОСОФИЯ

Сокурянська Л.Г., Піменова О.О. Евристичний потенціал дюркгеймівського концепту свободи в дослідженні пострадянських трансформацій	82
Береговой В.И. Кризис с позиции теории пассионарного класса	87
Лобанова А.С., Чутова Н.П. Ценностные ориентации: концептуализация понятия в контексте социальных измерений	89
Сюк Н.С. Соціологічна інтерпретація суб'єктивного часу та специфіка його впливу на формування життєвих стратегій	93
Бурова Г.В. Інтеграція в суспільство як фактор гарантії соціальної стабільності для людей з функціональними обмеженнями	97
Клименко О.Ю. Вулиця, як система життя для безпритульних дітей	102

БЮЛЕТЕНЬ СОЦИОЛОГИИ

Тупиця О.Л. Тенденції вивчення політичної ролі профспілок у науковій літературі	107
Шачковська Л.С. Виборча реформа 1997 р. та її вплив на процеси трансформації партійної системи України	113
Макаренко Б.Г. Права людини, політична стабільність та перехідне суспільство: пошук парадигми взаємодії	119
Карпак О.М. Політична влада і особистість: процес політико-адаптивної взаємодії	123
Осин В.В. Генетическая эпистемология политической науки: эгоцентризм и его кросс-культурная корроборация	127
Проскуріна О.О. Політична культура як чинник прогнозування політичних процесів	131
Рудакевич О.М. Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури	136
Зубченко О.С. Поселенський розкол в електоральній поведінці українських виборців: регіональний вимір	140
Горло Н.В. Моделі регіоналізації в західних країнах і в Україні: порівняльний аналіз	147
Юськів Б.М. Концепція політичності і політизації міжнародної міграції	152
Саломаніна Ю.В. Сутність та перебіг конфлікту між Індією та Пакистаном	157
Козерод О.В. Проблеми безпеки та боротьби з тероризмом у Європі: на прикладі Великої Британії	160
Жовтенко Т.Г. Психологічні операції збройних сил США під час війни в Афганістані (2001 – 2002 рр.)	166

БЮЛЕТЕНЬ ПОЛИТОЛОГИИ

РЕЦЕНЗИЯ	
Михальський І.С. Рецензія на монографію Проскуріної Олени Олександрівни «Політична культура інформаційного суспільства»	169

ABSTRACTS	171
------------------	-----

CONTENTS

EDUCATION IN THE 21ST CENTURY

	Polyakov N.V. Universities and Educational Processes in Post-Soviet Space	3	
HISTORY	Morozov O.V. Influence of Customs Policy of Russian Empire on Social and Economic Development of Ukraine in the Last Quarter of the 19 th – the Beginning of the 20 th Centuries	6	
	Gusak L.V. Organization of Educational Process in the Svyatogorsk Monastery School in the End of the 19 th – the Beginning of the 20 th Centuries	11	
	Ivanenko V.V., Yakunin V.K. Historiography of Fascism: History and Contemporary (Part 2)	14	
	Ignatenko M.M. The Problem of Duration of Human Being of Village People in Ukraine	25	
PHILOSOPHY	Gromov V.E. Lessons of Spirituality of Ancient Ethic Doctrines	30	
	Reznikova M.A. Freedom as Problem Field of Human Existence in the V. Solov'ev's Ethic Doctrine	35	
	Astakhova T.G. Reflection of the Paradigm of Spiritual-Corporal in Interpretation in Philosophy of V.S. Solov'ev and M.O. Berdyaev	39	
	Dotsenko E.Yu. Social-Philosophical Ideas in E.-M. Remark's Creativity	42	
	Yaremenko I.A. Psychological Concepts of U. Habermas' Communicative Doctrine	48	
	Morgun O.A. The Cultural and Value Principles of Modern Society Communicative-Practical Consciousness	53	
	Palaguta V.I. Possibilities and Boundaries of Structuralism in Understanding of Discourse	58	
	Kostryukov S.V. Culture of Power as a Result of Interaction of Culture and Power	63	
	Mironov A.V. Political Leadership and Personal Solitude (Philosophical Analysis)	66	
	Kushch A.O. Topics of Another in Psychoanalytical Discourse	70	
	Yariko M.O. Islamic Conception of Human Rights in Compared to the Universal Declaration of Human Rights	73	
	Shatalovich I.V. Aesthetic determinants of scientific picture of world	78	
	SOCIOLOGY	Sokuryans'ka L.G., Pimenova O.O. Euristical Potential of Durkheim's Concept of Freedom in Researching of Post-Soviet Transformation	82
		Beregovoy V.I. Crisis from the Point of Theory of Passion Class	87
Lobanova A.S., Chutova N.P. Values Orientations: Conceptualization of Notion in Contest of Social Measuring		89	
Skock N.S. Sociological Interpretation of Subjective Time and Nature of Its Influence on Forming of Vital Strategies		93	
Burova G.V. Integration into Society as a Factor of Guarantee of Social Stability for People with Functional Restriction of Health		97	
Klimenko O.Yu. Street as the System of Life for Homeless Children		102	
POLITICAL SCIENCES	Tupytsya O.L. Tendency of Investigation of Political Role of Trade-Unions in Scientific Literature	107	
	Shatchkovs'ka L.S. Electoral reform of 1997 and Its Influence on Processes of Transformation of the Party System of Ukraine.	113	
	Makarenko B.G. Human Rights, Political Stability and Transitional Processes	119	
	Karpyack O.M. Political Power and Personality: Process of Political and Adaptive Interaction	123	
	Osin V.V. Genetic Epistemology of Political Science: Egocentrism and Its Cross-Culture Corroboration	127	
	Proskurina O.O. Political Culture as a Factor of Prognosis of Political Processes	131	
	Rudakevich O.M. Peculiarities of Institutional Components of Contemporary Ukrainian Political Culture	136	
	Zubchenko O.S. The Settlement Split in the Electoral Behavior of Ukrainian Voters: Regional Aspect	140	
	Gorlo N.V. Regionalization Patterns in Western Countries and Ukraine: Comparative Analysis	147	
	Yus'kiv B.M. The Politics and Politization Concept of International Migration	152	
	Salomanina Yu.V. Essence and Course of the Conflict between India and Pakistan	157	
	Kozerod O.V. Problems of Safety and Struggle against Terrorism in Europe: Based on the Great Britain' Experience	160	
	Zhovtenko T.G. The U.S. Armed Forces' Psychological Operations during the 2001-2002 War in Afghanistan	166	
	REVIEWS		
	Michal's'ky I.S. The Review of the Monography of Proskurina Olena Olexandrivna «Political Culture of Information Society»	169	
ABSTRACTS	171		

ОСВІТА

Н.В. ПОЛЯКОВ

УНИВЕРСИТЕТЫ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Поляков Николай Викторович – ректор Днепропетровского национального университета им. Олеся Гончара, доктор физико-математических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины

В принятой в 2005 г. Декларации Европейской ассоциации университетов, которая получила название «Сильные университеты для сильной Европы» и известна как «Декларация Глазго», о роли университетов сказано так: «Европе нужны сильные и творческие университеты в качестве ключевых игроков для формирования европейского общества знаний посредством выполнения обязательств университетами по широкомасштабному участию, постоянному обучению и через усовершенствование качества преподавания, обучения, исследований и инноваций». Разумеется, такое понимание роли университетов в европейском обществе не случайно.

Классические университеты всегда были носителями разносторонних миссий и ценностей цивилизованного общества. Три ключевые функции классического университета являются основой реализации их ведущей роли: а) культурологическая – как самого авторитетного и самого последовательного носителя «духа нации», нетленных традиций культуры и духовности своего народа; б) инновационно-научная – как основы развития исследовательских стратегий, которые выводят университеты на высший уровень продуцирования научного знания универсального характера, обеспечения способности к преобразованию университетов в исследовательские университеты современного международного уровня междисциплинарной и научной направленности; в) образовательно-интеллектуальная – наиболее важная и наиболее сложная функция, связанная с формированием национальной элиты путем широкого и всестороннего образования.

Одна из проблем, решение которой затянuloсь

практически во всех странах СНГ, это проблема девальвации самого понятия «университет».

Как известно, новые экономические и политические условия породили в странах бывшего СССР волну «университетизации», приведшую к стремительному и неоправданному росту численности университетов, являющихся таковыми чаще всего только по названию. Цифры эти хорошо известны, поэтому приводить их не буду. Замечу лишь, что издержки такого процесса очевидны, хотя справедливости ради его можно рассматривать и в определенном позитивном ключе – как фактор распространения ценностей университетского образования и культуры на всю систему высшего образования. То есть классические университеты являются своеобразным камертоном, в резонанс с которым настраивается все вузовское сообщество.

Как свидетельствует зарубежный опыт, преобразование вузов в университеты, правда в более продуманных формах, характерен и для стран Европы. В данном контексте вспомним, например, о реформе в Великобритании, когда с 1 апреля 1989 г. произошла «инкорпорация» политехнических институтов, больших колледжей и шотландских центральных институтов в университетскую систему. В соответствии с законодательством 1992 г. ряд политехнических институтов получил право называться университетами.

В настоящее время практика деятельности таких мощных образовательно-научных комплексов, как Московский государственный технический университет им. Баумана, Национальный технический университет «КПИ», Национальный технический университет «ХПИ», Южно-российский государственный технический уни-

верситет и других позволяет говорить о том, что проблема, по большому счету, не в «университетизации» вузов, а в том, как все это происходит, что не следует нивелировать выработанное столетиями функциональное понятие «классический университет». Выход очень прост: хочешь стать университетом – классическим или техническим – соответствуй самому понятию «университет», признанному мировым сообществом. Иными словами, надо ориентироваться не на саморефлексию вуза, а на его действительное состояние с учетом мирового опыта.

С другой стороны, достаточно популярной ныне является идея выделения так называемых исследовательских университетов, которая предпринимается в ряде стран СНГ, в частности, в России и Украине. Остановлюсь на примере Украины. В 2007 г. в одной из предлагаемых МОН Украины классификаций речь шла о разделении всех университетов на три группы, одну из которых должны были составить исследовательские университеты. Причем предполагалось, что таких университетов в стране будет три-пять не более. Для сравнения: в США их примерно 10 % от общего числа университетов и колледжей, присваивающих степени магистра и бакалавра. Если придерживаться подобного соотношения, то в Украине может быть примерно 25-26 исследовательских университетов. По-видимому, наступило время, когда нам нужно окончательно разобраться и расставить все точки над «і» в самой понятийной категории «исследовательский университет», определиться с базовыми принципами его организации, целями, задачами, статусом в системе национальной высшей школы, возможно, путем внесения соответствующих дополнений в новую редакцию закона «О высшем образовании», которая с прошлого года находится на рассмотрении в Верховной Раде Украины. Правда, как и многие иные законопроекты, пока без движения...

Теперь о фундаментальности образования. Нередко оно воспринималось у нас как воплощение неразрывной связи образования с конкретными практиками, при прохождении которых студент вливался в состав коллектива крупного НИИ, КБ, предприятия и т. п. В них он знакомился с новейшими технологиями и применением фундаментальных идей, современной техникой. В реальности такая связь номинально вроде существует, но эффективность ее намного упала в связи с кардинально изменившимися экономическими обстоятельствами. Ведь не секрет, что материальная база вузов сейчас обновляется sporadически, из-за чего зачастую не выдерживает сравнения со многими зарубежными университетами. Мы имеем как бы некий «рафинированный» фундаментализм знаний, который, однако, далеко не всегда отвечает требованиям подготовки специалистов высокого уровня. Впрочем, и такой фундаментализм ныне заметно падает в силу направленности нашего образования на некую

стандартизованную модель выпускника, который, мол, любой ценой должен получить возможность влиться в хозяйственно-экономическую жизнь Европы.

Образовательные процессы в большинстве стран СНГ сейчас напрямую связаны с Болонским процессом. Да, мы работаем в структуре общегосударственной конструкции взаимоотношений с европейским сообществом, которая строится на основании соглашений, заключенных Украиной в Бергене (2005 г.), равно как и Россией в Берлине (2003 г.). 2010 год, который рассматривается Европой как год окончательного перехода на систему обучения в соответствии с принципами Болонского процесса, уже рядом. Но отдельные «узкие места» и проблемные ситуации не нашли своего разрешения и по сей день. Вот лишь некоторые из них.

Проблема платного образования. Возьмем страну с дорогостоящим образованием – Великобританию, где средняя плата за обучение составляла в 2006 г. 1125 – 1900 фунтов стерлингов год. Это примерно около 12 % от их средней зарплаты за год. В Украине в 2004 г. для разных направлений подготовки она колебалась от 46,5 % до 190 % средней зарплаты украинца за год. Причем, как показывает статистика, такое соотношение мало изменилось за последние годы. Подобные тенденции характерны и для других стран СНГ. Ясно, что без продуманных, согласованных действий государства, органов местного самоуправления и самих вузов об обеспечении реальной доступности высшего образования, как об одном из ключевых принципов Болонского процесса, говорить не приходится. А отсюда и проблема реализации еще одного его принципа, касающегося мобильности студентов, в частности, возможности учиться лучшим из них некоторое время в других вузах Европы. Пока что и здесь непонятностей больше, чем ясностей.

Еще раз вернусь к проблеме материальной базы университетов. Под нею надо понимать не только насыщение их компьютерами нового поколения, хотя и это, безусловно, необходимо, а создание действительно благоприятных условий для успешного обучения студентов и работы преподавателей, что, естественно, улучшит и качество образования. Интернет уже есть у многих студентов и преподавателей. А есть ли глобальные соглашения о пользовании через Интернет крупнейшими библиотеками Европы и мира, в том числе университетскими книгохранилищами, с учетом финансовых возможностей студентов и преподавателей, есть ли система такого общения, доступная каждому университету? Можем ли мы сегодня рассчитывать на государственную поддержку университетов (помимо финансирования зарплаты и стипендий, частично коммунальных платежей), скажем, в части ресурсного обеспечения? Создание же современной инфраструктуры обучения является совершенно необходимым условием фундаментализации образования и

любые проекты «усиления фундаментальности знаний» без выполнения этого пункта неминуемо превратятся в прожекты. Это – аксиома.

В контексте повышения качества образования в ходе реализации идей и стандартов Болонского процесса существует, на наш взгляд, и проблема гармонизации (синхронизации) новой структуры учебного процесса, базирующейся на перенесении центра тяжести подготовки специалиста на самостоятельную работу студента, и численности преподавателей. При всей очевидности данной проблемы оптимального ее решения не найдено до сих пор. А между тем при внедрении болонской модели важную роль часто играют не столько интегральные ее характеристики и положения, сколько глубокое понимание «тонкой материи» организации учебного процесса, механизмы и инструментарий непосредственного взаимодействия со студентом, проблема оценивания знаний и т. п. Например, если проанализировать применение европейской шкалы оценивания ECTS, то и в России, и в Украине, и в ряде других стран постсоветского пространства очень часто эта шкала редуцирована до привычной нам 5-балльной, а иногда и 4-балльной шкалы.

Не до конца разрешенной является проблема соотношения учебных планов бакалавра и магистра, временных рамок их подготовки для разных специальностей. Сложность здесь заключается в том, что в нашей системе образования профессиональная квалификация – это результат получения высшего образования, а в большинстве западных стран система образования обеспечивает гражданам после окончания учебного заведения только возможность выбора одной из конкретных профессий. Такая нестыковка негативно отражается на темпах сближения отечественных и зарубежных образовательных систем.

Как отмечалось на прошедшем недавно в столице Казахстана Астане очередном XI съезде Евразийской ассоциации университетов, в числе учредителей которой, кстати, 20 лет назад выступал и наш университет, стремительные вызовы глобализованного мира (растущая массовидность образования, его коммерциализация и пр.) требуют сегодня поиска и задействования принципиально иных схем и механизмов адекватного их восприятия, оценивания, реагирования с тем, чтобы всячески минимизировать негативные проявления и тенденции, порождаемые ими. На одном из таких вызовов и нашем видении его возможных последствий хотелось бы кратко остановиться.

Речь идет о том, что присоединение к Генеральному соглашению по торговле услугами (ГАТС) жестко ставит перед нами вопрос: это «дух времени» или «все на продажу»? Отвечая на него, сразу укажем, что тут налицо противоречие между пониманием образования как общественного блага или как товара. В контексте темы фундаментализации и качества образования можно отметить еще одну опасность превращения образования

в товар. Дело в том, что ГАТС позволяет выйти на рынок образовательных услуг таким субъектам торговли, которых мало тревожат проблемы воспитания новой генерации специалистов, национальных приоритетов, нравственная компонента образования и т. д., то есть культурно-историческое измерение образования для них особого значения не имеет. Последнее же чревато тем, что сейчас часто именуют «образовательным империализмом». Но даже если смириться с этим, то не всегда образовательные услуги, предоставляемые такими субъектами торговли, качественны. И такие метаморфозы уже имели место на рынке образовательных услуг, в частности в Израиле, где предложенные рядом колледжей и университетов США академические программы оказались весьма невысокого качества и после вмешательства правительства многие из них были свернуты. Полагаю, подобная ситуация вполне может возникнуть и в странах постсоветского пространства, что явно не улучшит качества подготовки специалистов.

Итак, сегодня чрезвычайно важно не упустить момент и попытаться еще раз сверить вектор нашего движения по пути глобализации, интернационализации, европеизации высшего образования, прежде всего в рамках Болонской доктрины, четко определить пределы допустимой интеграции и адаптации к международным стандартам при одновременном сохранении многовековой специфики и колорита национальной образовательной системы. При этом украинские университеты, как и других стран СНГ, призваны занять достойное место в европейском образовательно-научном пространстве, стать его важнейшими элементами как по формальным признакам, так и по конкретным результатам уставной деятельности. Ведь мы имеем огромный поучительный опыт организации высшей школы, университетского менеджмента, доставшийся в наследство еще с советских времен, мощную систему образования в целом, заметно модифицированную за годы независимости применительно к реалиям и вызовам эпохи, а посему не должны слепо копировать предлагаемые нам подходы к развитию высшего образования и бездумно подстраиваться под них.

После распада СССР прошло уже два десятилетия. Понятно, что этот процесс необратим, как и понятно, что решать проблемы, стоящие перед нами, лучше вместе, чем порознь. Убежден: имея общее прошлое, сообща сможем гораздо быстрее преодолеть существующие трудности и проложить дорогу в будущее, по крайней мере, предсказуемое. Если, конечно, всерьез начнем об этом думать, займемся разумным и прагматичным реформированием высшей школы. Реформированием во имя национальных и государственных интересов, а не сиюминутного политиканства, корпоративных или клановых устремлений. Реальная почва для таких скоординированных действий у нас имеется.

ІСТОРІЯ

О. В. МОРОЗОВ

ВПЛИВ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У 1880 – 1890-х рр. Російська імперія вступила в нову хвилю індустріалізації. Російські урядовці були переконані, що саме політика протекціонізму зможе допомогти в реалізації економічної модернізації країни. Митний протекціонізм також значно вплинув і на подальший розвиток українських губерній. Тому для вітчизняної історичної науки набуває актуальності проблема висвітлення головних напрямків митної політики другої половини XIX – початку XX ст., які впливали на еволюцію українського суспільства.

Мета статті полягає у висвітленні історико-правових, економічних, соціальних аспектів політики митного протекціонізму, що впливали на економічний розвиток українських губерній в останню чверть XIX – початку XX ст.

Історіографія протекціонізму в Російській імперії почала формуватися у 1920-х рр. і продовжує активно розвиватися на сучасному етапі. Українська історіографія включилася в цю наукову дискусію у першій половині 1920-х рр. Вона була представлена роботами професора Одеського університету М.Є. Слабченко (Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до Мировой войны. – Одесса, 1923), Г.О. Кривченко (Збірник статистичних відомств. – К., 1923), О.О. Копорського (Торговый баланс Украины в 1913 году. – К., 1922), Є.М. Костелянського (Экономические ресурсы Украины. – Харьков, 1923).

Новий сплеск інтересу науковців до митної проблематики в СРСР розпочався на початку 1950-х рр. Дослідники, які вивчали економічну політику царського уряду після реформ 1861 – 1874 рр., акцентували увагу на закономірності, коли вища дер-

жавна влада, здійснюючи капіталізацію аграрного сектора, одночасно сприяла розвитку промисловості. Економічна політика уряду мала цілком буржуазний характер і пройшла еволюцію від фритрейдерства до протекціонізму. Саме таку характеристику зазначеним процесам дав П.І. Лященко (История народного хозяйства СССР. – М., 1952.).

У 1960 – 1979-х рр. у радянській історіографії протекціоністська політика царського уряду вже розглядається в контексті запитання: хто й яку ціну заплатив за індустріалізацію кінця XIX ст. Є.Л. Шепелєв (Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики. – Л., 1981), І.Ф. Гіндін, М.Я. Гефтер (Требования дворянства и финансово-экономическая политика царского правительства в 1880 – 1890-е годы // Исторический архив. – 1957. – № 4. – С. 124) відстоювали точку зору, що основним платником за підтримку промисловості був селянин. Такий підхід до розгляду проблеми також підтримують північноамериканські історики А. Гершенкрон та Т. фон Лауе. Слід зазначити, що ця концепція залишається панівною і на сучасному етапі. На початку XXI ст. соціальна історія застосовує нові методологічні конструкції. Активно залучаються методи антропометрії і математичні методи. Як це не дивно, але дослідним полем для випробування нових методів серед сучасних істориків знову стала протекціоністська політика російського уряду на рубежі XIX – XX ст. (Миронов Б.М. Кто платил за индустриализацию: экономическая политика С.Ю. Витте и благосостояние населения в 1890 – 1905 гг. по антропометрическим данным. – М., 2003).

Таким чином, проблема впливу політики митного протекціонізму останньої чверті XIX – початку XX ст. на соціально-економічні процеси залишається актуальною в історіографії, особливо якщо врахувати, що український аспект розпорошений і не знайшов цілісного наукового висвітлення.

Взявши за основу економічної політики – політику протекціонізму, російські урядовці зіткнулися з одвічною проблемою – нестачею фінансових коштів для модернізації економіки країни. Шляхом виходу з цієї ситуації стало створення сприятливих умов для залучення закордонних капіталів і розвитку внутрішнього виробництва та споживання. Для цього держава мала вирішити такі завдання, як побудова збалансованої національної фінансової системи; використання складових митного протекціонізму для того, щоб створити найбільш сприятливі умови для перетворення імпорту готових виробів на імпорт капіталів; регулювання й спрямування інвестиційних потоків у ті галузі промисловості, які мають стратегічне значення для держави.

Про взаємозалежність таких форм діяльності, як експорт капіталів і митна політика свідчать висновки І.А. Мілютіна, дослідника даних процесів кінця XIX ст. [19, 9]. Тому уряд Російської імперії з другої половини XIX ст. намагався виконати вищезазначені умови. Його діяльність у такому напрямку включала політичні й економічні заходи, пов'язані з упорядкуванням грошово-фінансової системи держави, а також створення розгалуженої банківської системи, на яку покладалась велика надія у справі трансформації інвестицій у виробничі потужності. Слід зазначити, що особливе місце у банківській системі Російської імперії займали банки, розташовані в українських губерніях. Так, тільки у Києві на 1898 р. діяли 12 великих банків [17, 84]. Початок діяльності комерційної банківської системи збігається з інтенсивним надолуженням інвестицій у гірничорудну, металургійну промисловість Півдня України, розбудову залізниць. Розгалужена мережа великих банків надавала потенційні можливості для українських експортерів, кредитуючи їхні торговельні операції [2, 12].

Зростання компаній з іноземним інвестуванням починається з другої половини 80-х р. XIX ст. Це пов'язано з митно-тарифним законодавством 1876, 1877, 1882 – 1887 рр., коли інтенсивна розбудова залізниць вплинула на інтенсифікацію західних капіталовкладень в економіку південних губерній України. Митно-тарифне законодавство 1882, 1884, 1887 та 1891 рр., що застосовувалось до іноземного вугілля, руди, чавуну, що надходило через порти Чорного та Азовського морів, створили сприятливі умови саме для інвестування. Так, імпортне вугілля, що надходило до портів Чорного й Азовського морів, обкладалось митом у таких розмірах: в Одесі, Маріуполі з пуда – 2

коп.; на західному кордоні – 1,5 коп. з пуда; у портах Балтійського моря – 0,5 коп. з пуда; у портах Білого моря – безмитно. У 1886 році за клопотанням донецьких вуглепромисловців митний тариф на імпортне вугілля збільшено до 3 коп. за пуд. У 1887 р. згідно зі ст. 79 Закону про митний тариф у портах Чорного та Азовського морів мита на імпортне вугілля, чавун, кокс збільшувались на 40 % і становили для вугілля 4,2 коп. за пуд, для коксу – 6,3 коп. за пуд [24, 382].

Іноземні капітали йшли не тільки на створення нових підприємств, але й включались до основних капіталів уже працюючих товариств. У 1895 – 1898 рр. основні капітали існуючих 26 компаній Півдня України зросли на 18 млн. 814 тис. золотих карбованців лише за рахунок іноземних інвестицій. Діяльність іноземного і вітчизняного капіталів у сфері машинобудівної та металургійної галузей із забезпеченням новітніх технологій сприяли успіхові та прогресу гірничо-металургійної бази України. Так, у 1906 р. обсяг видобутку вугілля Донецького басейну становив 67 % від загальноросійського (частка Уралу – 3,4%), у 1907 р. цей обсяг становив уже 70 % (Урал – 2,7%) [26, 198]. У сфері виробництва чавуну частка 22 підприємств Півдня України 1908 р. становила 69 %, металевих виробів – 52 %, уральського металургійного комплексу відповідно – 20,5 і 21,7 % [7, 199]. Але це мало і негативні тенденції, найголовнішою серед яких сировинна спрямованість розвитку цього регіону.

Металургійний та гірничий комплекси Півдня України також розвивалися швидкими темпами завдяки залізничному буму. Так, на початок 1890-х рр. на території українських губерній функціонували й продовжували свій розвиток найбільші залізничні імперії: Південно-Західна (4164 км), Південна (3268 км), Катерининська (3054 км) [5, 15-17].

Великий відсоток іноземного капіталу в промисловості України створив умови, коли у 16 з 18 акціонерних підприємств України початку XX ст. акції та інші цінні папери котирувались на іноземних біржах. Таким чином, до підприємств Півдня України максимально залучався іноземний капітал [11, 371]. За розрахунками професора В.С. Зіва, до 1917 р. при загальному обсязі іноземних інвестицій у 1436 млн. крб. у гірничу промисловість вкладено 775 млн. крб., у металообробку – 354 млн. крб., хімічну – 80 млн. крб., текстильну – 126 млн. крб., машинобудівну – 354 млн. крб., харчову – 36 млн. крб. Крім того, у комунальне господарство – 229 млн. крб., у кредитні установи – 225 млн. крб., торговельні установи – 80 млн. крб., транспортні і страхові компанії – 35 млн. крб. При цьому значна частка цих інвестицій (70 %) припадала на новостворені підприємства, що були розташовані в Україні [12, 19].

На початку 90-х рр. XIX ст. головним опонентом інвестиційного курсу уряду був міністр за-

кордонних справ М.Н. Муравйов. У доповідній записці для Миколи II 1891 р. М.Н. Муравйов погоджувався зі збереженням протекційної системи до закінчення десятирічної дії торговельних угод. Він доводив тезу, що ця протекційна система повинна мати не вузько фінансові цілі, а широкі завдання розвитку національної промисловості. У той же час М.Н. Муравйов звертав увагу на загрозу підпорядкування іноземному капіталу цілих районів чи окремих галузей російської економіки. Тому він пропонував, щоб уряд регулював надходження іноземних інвестицій, допускаючи їх в акціонерній формі лише в обробну, а не добувну галузь. М.Н. Муравйов підтримав військовий міністр А.Н. Куропаткін, який особливо побоювався проникнення західного капіталу на територію південнозахідних губерній, тобто в район розташування Київського та Одеського військових округів. До 1899 р. у 21 західній губернії Російської імперії існували жорсткі адміністративні обмеження стосовно допущення іноземців до управління російськими акціонерними компаніями [9, 200].

На засіданні Ради міністрів 17 березня 1899 р. С.Ю. Віте підкреслив необхідність усіляко форсувати розвиток промисловості. Він аргументував це складними міжнародними обставинами, які не виключали вірогідності раптових війн. Тому найбільший розвиток і підтримку з боку уряду отримали галузі промисловості військово-стратегічного спрямування [18, 90].

На першому етапі інвестиційного буму іноземні компанії було представлено англійським, французьким, бельгійським капіталом. На другому етапі картина різко змінюється і лідерами стають німецькі інвестори, причому значну частку їх інвестицій становили технології та обладнання. Про широкий наступ німецького капіталу свідчать і такі факти. У кінці 90-х р. XIX ст. німецькі компанії «Шукерт», «Континентальне товариство електричних підприємств», Берлінський банк електротехнічної промисловості зуміли витіснити бельгійське товариство «Союз трамваїв», яке володіло конками Харкова та Одеси. Товариство «Сіменс-Гальське» захопило комунікаційний ринок Житомира, перевівши на електричну тягу міське сполучення [22, 50]. Концерн АЕГ, фінансово-промислова група Тіса зуміли підпорядкувати собі найбільш прибуткове трамвайне підприємство України – «Товариство Київської міської залізниці». У січні 1905 р. створено товариство «Київський трамвай», яке придбало у М. Бродського 2/3 акцій товариства «Київська міська залізниця» [22, 143].

Вагому роль німецькі капітали відіграли у підвищенні продуктивності і, відповідно, експортної потужності цукрової промисловості України. Про це свідчить, наприклад, діяльність у Вінниці фірми «Раббетге і Гізеке» з виробництва й продажу маточного насіння цукро-

вих буряків. Цю фірму з багатьма філіями в Подільській губернії заснували у 1900 р. Фонд її капіталів на 1 липня 1916 р. становив 4,6 млн. крб. З цукровою промисловістю України у той час мав тісні зв'язки торговий дім «Wogau і К^o», який співпрацював понад з 20 українськими цукровими заводами. Він одночасно був і промисловим банком, і посередницько-комісійною конторою [25, 124].

Вплив німецьких капіталів відчувався і на підприємствах сільськогосподарського машинобудування України. Наприклад, з 5 млн. крб. основного капіталу товариства «Гельферіх-Саде» в Харкові, завод якого виробляв сільськогосподарської продукції на суму майже 1,5 млн. крб., на частку німецьких капіталів припадало не менше 2 млн. крб. основного капіталу [10, 260]. В акціонерному товаристві для виробництва землеробських знарядь і машин в Одесі, що мало 3 млн. крб. основного капіталу і виробляло за рік продукції на суму 2 991 521 крб., німецький капітал становив близько 1 млн. крб [4, 76].

Внаслідок аграрної реформи, що проводилася з ініціативи П.А. Столипіна (закон від 14 червня 1910 р.), близько 1/4 селянських дворів в Україні, які входили до земельних общин, вийшли з них. А це – 225 500 господарів, які володіли 1,8 млн. дес. землі. Завдяки кредитовій акції Селянського поземельного банку селяни купили тільки у 1906 – 1909 рр. 385 000 десятин [1, 421]. Такі події у сільському господарстві України позитивно вплинули саме на розвиток сільськогосподарського машинобудування.

Виробництво сільськогосподарських машин і знарядь було в той період однією з галузей, що найбільше користувалися послугами іноземної, особливо німецької, промисловості. Згідно зі статистичними даними, за три останні передвоєнні роки (1911 – 1913) частка сільськогосподарських машин і знарядь, що надходили на російський ринок і були виготовлені на вітчизняних заводах, досягла 50 %. Цей показник можна порівняти з 1908 р., коли вартість імпортованих сільськогосподарських машин становила 4 327 600 крб., а на російських підприємствах їх було виготовлено на суму 521 577 крб [15, 102]. Ситуацію вдалося спрямувати у позитивний бік після прийняття у 1912 р. закону «Про захист вітчизняного машинобудування». Наприклад, міжнародна компанія сільськогосподарських машин Маккорміка після набрання чинності цим законом і дії захисних мит змусила переорієнтуватися з експорту готових машин на розміщення свого виробництва вже безпосередньо на території Російської імперії: у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, суттєво потіснивши німецьких інвесторів.

Ще один якісний критерій оцінки ефективності митної політики – динаміка розвитку торговельно-промислової верстви. Торгівля –

це складний комплекс не тільки економічних, але й соціальних відносин, які охоплюють усе суспільство. Зрозуміло, що ключові позиції у цих відносинах займали торговці, які становили досить численну групу в суспільстві. У пореформений період почалося швидке зростання цієї суспільної верстви. За даними офіційної статистики, у 1885 р. торговельні операції різного характеру в Російській імперії провадили понад 1 млн. чол., а наприкінці 90-х рр. XIX ст. – уже 1,6 млн. чол. В Україні чисельність цієї верстви збільшилася в 1,9 раза – з 175,9 до 334,1 тис. осіб у зазначений період [23]. Якщо проаналізувати географію розміщення великих торгових капіталів, то вони зосереджувалися переважно у Харкові, Одесі, Києві, Катеринославі. Примітний факт, що зосередження фінансових капіталів повністю збігається з важливими митними центрами України (Одеська митниця, Київська й Харківська складські митниці).

Підприємці у галузі торгівлі українських губерній постійно нарощували економічну міць і за чверть століття збільшило свій капітал у 2 рази, що набагато перевищувало темпи зростання промисловців. Якщо у 1891 – 1895 рр. прибутки великих торговельних закладів становили 209 млн. крб., то вже у 1901 – 1905 рр. – 304 млн. крб., а в 1911 – 1913 – 422 млн. крб. Кроки щодо зміцнення української промисловості, а також промисловців і підприємців у рамках протекційного курсу дали свої позитивні результати. Так, зі зростанням і зміцненням позицій українських промисловців відбувалося поступове витіснення іноземних капіталів із внутрішньої торгівлі. Досить сказати, що напередодні Першої світової війни у Катеринославській губернії із 164 торгових домів лише 4 належали іноземцям, у Таврійській губернії з 185 – один. В Одесі серед власників торгових домів іноземці в 1911 р. становили лише 6,5 % [21, 96].

Торгово-промислові кола дедалі більше проймалися усвідомленням своєї ролі у малій батьківщині і розуміли необхідність згуртування своїх рядів з метою вироблення певної економічної політики. Для цього вони створювали комітети торгівлі та промисловості, які розгорнули активну громадську діяльність. В Україні значною була роль Київського, Одеського, Харківського комітетів. Так, представники цих комітетів брали активну участь у роботі комісії з розробки тарифних заходів для перевезення експортних товарів у 1875 р.; у 1888 р. – в роботі Першого тарифного з'їзду, який ухвалив «Свод тарифов по перевозке хлебных грузов к портам и западной границе» [6, 104]. Також промислові комітети використовували свій вплив на уряд для засвоєння й закріплення нових ринків за межами Російської імперії. Такі дії повністю відповідали основним завданням протекційного курсу – розширенню обсягів експорту виробів вітчизняної промисловості. Так, у 1907 р. Рада з'їздів промисловців підтримала ініціативу «Про-

дамету» щодо зниження залізничних тарифів на експорт металів до країн Південної Америки, Північної Африки, Індії, Китаю. Рада міністрів, незважаючи на протест міністра шляхів М. Шауфуса, задовольнила клопотання Ради з'їздів промисловців [14, 587].

У той же час держава прагнула, завдяки протекційному курсу, отримати кошти для державних витрат, це спонукало уряд іти на відверту демпінгову торговельну політику. Так, після зниження експортних залізничних тарифів металургійні підприємства Півдня України, що входили у трест «Продамет», реалізували рейки за кордон на 25 % дешевше, ніж на внутрішньому ринку. Така позиція вітчизняних промисловців отримала підтримку і в уряді [8, 393]. Прагнення збільшити експорт підтверджується статистичними даними. У 1911 р. експорт порівняно з попереднім п'ятиріччям збільшився на 32 %, а імпорт – на 27,6 %. А за 10 років, з 1901 по 1911 рр., вивезення збільшилося в 2 рази. На 1911 рік вивезення готових виробів (основний критерій показника промислового розвитку) за вартістю становило лише 3,4 % від загального вивезення. У вказане десятиріччя вартісний показник виробів металургійної промисловості збільшився з 433,8 млн. крб. у 1901 р. до 988,5 млн. крб. у 1911 р. Вивезення сировини й напівфабрикатів за 10 років піднялося за вартістю з 256,7 до 473,5 млн. крб., тобто на 216,8 млн. крб., або на 84,5 % [13, 139].

Аналіз статистичних матеріалів свідчить, що в результаті протекційної політики кінця XIX ст. сучасні підприємства групи А були побудовані переважно на території України і відігравали провідну роль у виробництві чавуну, сталі, вугілля. Південноукраїнський комплекс нараховував 22 підприємства (весь металургійний комплекс Російської імперії – 167 підприємств), але українські підприємства виробляли продукції в 14 разів більше, ніж уральські, при цьому продуктивність виробництва праці на перших була вищою у 5 разів.

Серед сучасників протекційний курс отримав неоднозначну оцінку. С.Ю. Вітте, який розробляв програму протекційних заходів і втілював їх у життя, так оцінював результати цієї політики: «Ось підсумки 20-річного (1877 – 1897) промислового розвитку країни: виробництво вугілля зросло з 110 до 684 млн. пудів, чавуну – з 23 до 134, заліза – з 16 до 30, сталі – з 3 до 74 млн. пудів, нафти – з 13 до 507 тис. тонн. Загальна вартість вироблених машин і обладнання збільшилась із 52 до 142 млн. крб. У 6 разів зросла загальна вартість продукції хімічної промисловості, в 3,5 раза – бавовняної. Зовнішньоторговельний баланс з 1877 р. став активним із перевищенням вартості експорту над вартістю імпорту у 1895 – 1897 рр. у середньому майже на 140 млн. крб.» [16, 209]. Дійсно, загальні результати вражаючи і факт успіху політики протекціонізму наявний.

Але існував і зворотний бік цього успіху.

Навіть занижені офіційні дані свідчать, що за час управління С.Ю. Вітте Міністерством фінансів і його відповідальності за впровадження політики протекціонізму державний борг Російської імперії збільшився з 4,9 до 6,7 млрд. крб. Фактичне зростання було ще значніше. За оцінкою дослідника народногосподарського комплексу Петра Ляшенка, протягом 90 років «розміри державного боргу для фінансування будівництва залізниць, заохочення промисловості, накопичення золотого фонду й інших фінансових операцій зросли більш ніж на 3,5 млрд. крб., з яких 2,5 млрд. крб. – за рахунок внутрішнього грошового ринку і 1 млрд. крб. – шляхом закордонних державних позик» [20, 390]. Якщо врахувати, що, за даними перепису 1897 р. 77 % населення Російської імперії становило селянство, то стає зрозумілим: саме ця верства населення несла на собі головний тягар фінансової політики держави. Цей недолік в економічній системі С. Вітте був досить очевидним також для його сучасників. П.М. Мілюков писав у біографічній статті про міністра фінансів, що його політика дала «поштовх прискореному розвитку промисловості за рахунок добробуту села». Б. Глинський в «Русских ведомостях» наводить таку ретроспективну оцінку: «Але молодий промисловий капіталізм можна було створити лише за рахунок когось: цей рахунок сплачувало селянство. За час своєї енергійної діяльності С.Ю. Вітте знайшов дуже мало часу для турбот про селянина» [3, 237]. Наведені спостереження свідчать про те, що політика протекціонізму –

це складне соціальне явище. Держава, яка опинилась у ситуації, коли вона повинна постійно наздоганяти, змушена вдаватись до форсування подій. У результаті збігу таких обставин, як обмеженість фінансових ресурсів і одночасні складні зовнішньополітичні проблеми, держава змушена свідомо жертвувати соціальними й економічними інтересами якоїсь іншої верстви, у даному випадку селянства.

Таким чином, історичний досвід індустріалізації кінця XIX – початку XX ст. дає приклад використання митно-тарифного законодавства як ефективного заходу трансформації імпорту готових виробів в імпорт капіталів. Але слід зазначити і негативні риси політичного курсу, який досліджується, а саме: експорт промислових виробів не перевищував 3,4 %, і на цьому етапі українськими промисловими товарами задовольнявся лише внутрішній ринок Російської імперії; розподіл експортних коштів фактично не враховував регіональних інтересів і потреб Російської імперії, особливо України з її експортним потенціалом. Однак існував ще один бік політики протекціонізму, суть якого полягала в тому, що українські губернії фактично перетворились на лідерів у нових економічних і технологічних умовах господарювання. Політика протекціонізму прискорила процес політичної структуризації українського суспільства, створила підґрунтя, на якому базувалися і в подальшому діяли політичні сили з метою створення українських державних інститутів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 96.
2. Весь Екатеринослав. 1911 год. – Екатеринослав, 1911. – 432 с.
3. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – 362 с.
4. Витте С.Ю. Конспект лекций о государственном и народном хозяйстве. – СПб., 1912. – 265 с.
5. Глинский Б. Граф Сергей Юлиевич Витте // Исторический вестник. – 1915. – Т. CXL. – № 4. – С. 237.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 2151, оп. 11, спр. 1, арк. 15 – 17.
7. Приднепровье. 1910 год (справочное издание). – Екатеринослав.: 1910. – 543 с.
8. Державний архів Харківської області. – Ф. 84, оп. 1, спр. 503, арк. 90.
9. Дякин В.О. Германские капиталы в России. – Л.: Наука, 1971. – 288 с.
10. Зив В.С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях. – Петроград, 1915. – 314 с.
11. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 71 – 81.
12. Лившин Я.И. Монополии в экономике России. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 447 с.
13. Ляшенко П.И. История народного хозяйства СССР. – М., 1952. – Т. 2. – 541 с.
14. Материалы по истории СССР. – М.: Наука, 1957. – Т. VI. – С. 200 – 216.
15. Менделеев Д.И. Проблемы экономического развития России. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 615 с.
16. Милютин И.А. Россия и Германия. – СПб.: Изд-во Сытина, 1894. – 164 с.
17. Оль П.В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России. – Л.: Соцэкгиз, 1928. – 318 с.
18. Памятная книга Екатеринослава. 1914 год. – Екатеринослав, 1914. – 432 с.
19. Промышленность и торговля. – СПб., 1908. – № 23. – С. 587.
20. Соболев М.Н. История русско-германского торгового договора. – Пг.: 1915. – 244 с.
21. Совет министров Российской империи в 1905 – 1906 гг. Документы и материалы. – Л.: Наука, 1990. – 473 с.
22. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. – М.: Госсозэкгиз, 1938. – Т. 1. – 432 с.
23. Украина – Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX – XX вв.). – Днепропетровск: НГАУ, 1998. – Т. 1. – С. 124.
24. Українське державотворення. – С. 421.
25. Чупров А.И., Мусницкий М.И. Упорядочение железнодорожных тарифов по перевозке хлебных грузов. – СПб., 1890. – 212 с.
26. Эвентов Л.Я. Иностранные капиталы в русской промышленности. – М., 1931. – 231 с.

Л.В. ГУСАК

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СВЯТОГІРСЬКІЙ МОНАСТІРСЬКІЙ ШКОЛІ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Гусак Людмила Вікторівна - аспірантка Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

В умовах реформування освітнього процесу запровадження нових методів організації навчання і виховання важливим компонентом залишається досвід попередніх поколінь. Певні традиції організації системи навчання та виховання залишаються актуальними і на сучасному етапі.

Досвід попередніх поколінь полягав у передачі основних знань, які б допомогли в життєвому просторі. Саме через навчання Святогірська монастирська школа (кінець ХІХ–початок ХХ століття) поширювала віру та відданість православної церкві. Так як духовні центри здавна були вихователями і вчителями російського народу [2].

Метою роботи є дослідження історії Святогірської монастирської школи з кінця ХІХ - початку ХХ століття; ознайомлення з правилами прийому учнів у цей заклад з навчально-виховним процесом.

Спеціальних наукових досліджень з історії Святогірської монастирської школи (нині – це місто Святогірськ) у кінці ХІХ – на початку ХХ століття немає, є лише окремі напрацювання, що стосуються деяких аспектів цього питання. Так, вивчаючи дворянство в Харківській губернії в цей період часу, можна знайти деякі нотатки про благодійників, які допомагали в організації шкільного процесу на території Святогірського монастиря. Найвідомішими працями вважаються: Брагина Т.А. «Путешествие по дворянским именам»[1]; Ивасишина А.В. «Церковная благотворительность в Харьковской епархии в ХІХ в.» [8]; Илльяшевич Л.В. «Краткий очерк истории Харьковского дворянства»[10].

Деякі замітки загального характеру було надруковано в «Харьковских губернских ведомостях»[11].

Особлива праця з'явилась у 1917 році Ізюмова Д. «Доклад расследования о злодеяниях в Святогорском монастыре», де детально обґрунтовується негативність шкільного процесу, плюндруючи релігію [9].

У журналі «Всероссийская кочегарка» було опубліковано низку статей про Святогірську школу, в яких обговорювалися прибутки «из ничего... изучая и занимаясь демагогией за деньги...» [12].

Зважаючи на недостатнє вивчення історії

Святогірської монастирської школи наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, можна скористатися наступними матеріалами: джерела Державного архіву Харківської області, джерела Науково-допоміжного фонду Святогірського заповідника; джерела Центрального державного архіву вищих органів влади та управління міста Києва.

Питання про заснування монастирської школи ще постало після виданого указу від 6 квітня 1866 р., в якому наказувалось всім заснованим монастирям відкрити невеличку «школу грамоти» для виховання [3]. В серпні 1866 р. це питання неодноразово обговорювалося настоятелем Германом та благодійниками. За свідченнями графині Ланської указ держави про допомогу відкритим школам був прийнятий частково. На перших порах Святогірський монастир виплачував певну суму грошей, яка йшла на утримання інших благодійних притулків при церквах і монастирях [4]. Частина цих коштів надходила в новостворений Охтирський дитячий притулок для дітей та до Харківського Єпархіального Опікуництва для догляду за особами духовного звання.

Процес відкриття школи затягнувся на довгий період часу, що пояснювалося багатьма причинами, як наприклад: завершення будівництва архітектурного комплексу; впровадження земельної реформи, яка була почата в 1861 р. і закінчилася на початку ХХ століття. Тільки в 1896 р. було відкрито монастирську школу під керівництвом благодійника отця Маліновського. В Статуті Святогірського монастиря це зазначалося, «как открытие школы грамоты, с одобрением государства»[13]. Для відкриття цього закладу він добровільно організував «підписку». Під «підпискою» значився збір коштів по всій Єпархії. Допомога від благодійників за незначний період часу склала 70 тис. крб. Наприклад пресошвенний Філарет пожертвував 10 тис. крб., харківський купець Костюринг — 20 тис. крб., допомога приходських священиків – від 50 до 650 крб. [14].

Допомога від державних органів майже не надавалася, хоча в прийнятих «Правилах про церковноприходські школи», які були затвержені 1884 р. імператором Олександром ІІІ, зобов'язувалися допомагати кожній новоствореній школі при духовних центрах [5].

Згідно з «Правилами...» керівна роль у вирішенні головних питань відводилася Училищній Раді. Рада брала на себе відповідальність за організацію шкільного процесу в цілому: забезпечення педагогічними кадрами; постачання підручників. Училищна Рада всі ці питання повинна була узгоджувати з Синодом, який залишався основним регулятором усього навчального процесу в школі.

В день відкриття школи було прийнято Статут, який складався з ряду правил. Кожен, хто вступав до навчального закладу, повинен був дотримуватись цих правил. Деякі з них можна знайти в протоколі від № 236, від 23 серпня 1895 р.: для ознайомлення кожним, хто має якесь відношення до школи Святогірського монастиря. Серед таких значилися:

Прийняття кожного учня, незалежно від місця проживання, аби визнавав східну християнську віру.

Повага учнів до своїх наставників.

Прийняття внутрішнього розпорядку дня.

Встановлювалося покарання за втечу зі школи. Дозволялося покинути школу лише за згодою наставника [15].

Заборонялося відрахування за неуспішність учнів у навчанні.

Затверджувалася плата за навчання: Початкова школа зобов'язувалася вводити безкоштовне навчання; Народне училище (II ступінь Народної школи) встановлювало платню в розмірі 150 крб. [16]

Духовним наставником монастирської школи залишався благодійник о. Маліновський. Хоча в більшості випадків наставник обирався серед ченців братського монастиря. Найближчим помічником наставника був заступник з виховної роботи [17].

Розробка нових програм була однією з завдань шкільної системи. Це затверджувалося в Статуті 1864 р. на основі цього документа викладачам дозволялося самостійно складати програми з шкільних предметів, враховуючи всі моменти викладання. В кінці XIX століття з'явилася єдина для всіх шкіл програма шкільного курсу. Голова Харківського навчального округу цю «всезагальну програму» встановив для всіх шкіл. Таке рішення допомогло вирішити проблему відносно розроблених окремих програм [18]. Така ж програма була прийнята в Святогірській народній школі, але також вводилися окремі курси зі спецпредметів. Це спостерігалось в Народному училищі.

На початковому етапі розвитку шкільної системи нараховувалося 10 викладачів у Святогірській Народній школі, але в подальшому педагогічний склад змінювався. В «Харьковских губернских ведомостях» щорічно з моменту заснування школи друкувалися невеликі розміром повідомлення про процес навчання, особливо про кадрові зміни в школах Ізюмського повіту. В таких замітках

можна було знайти інформацію про відкриття Початкових шкіл у Голій Долині та в селі Студенок. Відкриття цих шкіл мало вирішити проблему, яка була пов'язана зі здобуттям початкової освіти в віддалених місцях [19].

Найголовнішою школою, де більшість здобувала освіту, – школа при Святогірському монастирю в селі Банне. Початкова школа належала до першого ступеня освіти, знаходилася за 2 кілометрах від монастиря. Ця школа була відкрита як для дівчат, так і для хлопців. Наставник о. Маліновський у своїх зверненнях підкреслював важливість «виховання», тим самим узагальнюючи всіх тих, хто прагнув одержати початкову освіту. На жаль, списки відвідування учнів згоріли в 1917 році «при пожарі...» [6]. Залишилися списки учнів, які відвідували Народне училище.

Для прийому дітей до Початкової школи необхідно було прийти з батьками і записатися. Запис складався з надання інформації про дитину та родину, з якої вона походила. Ієромонах Василій усі відомості заносив у спеціальну книгу «Книга учащихся», яка не збереглася [18]. В цій книзі фіксувалися дані кожного учня:

1. Рік народження.
2. Походження (місто чи село).
3. Стан родини (соціальне становище).

4. Рівень знань. Коли дитина не вміла ні читати, ні писати найчастіше цих дітей відокремлювали для того, щоб більше приділити уваги в процесі навчання. Так, при вступі до школи в 1896 р. з 32 дітей лише 13 могли читати або писати. Рівень такої освіти пояснювався не тільки соціальним становищем, але й поширенням грамотності.

Мета кожного вчителя – в Початковій школі навчити читати, писати й рахувати, тобто елементарної науки; вивчити порядок богослужби й церковний спів; пояснити набір необхідних знань, які повинен був отримати кожен учень; не дозволяти тинятися неукам по вулицях; досягти визволення християнина.

Надзвичайно корисною була можливість освоїти кілька ремесел, зокрема: плетіння кошиків, малювання, праця в майстернях. Така підготовча робота могла забезпечити в майбутньому їх існування [5].

Розпорядок дня був організований так, що діти встигали поєднувати навчання з працею. З моменту відкриття школи розпорядок дня був такий:

- 6⁰⁰-7⁰⁰ – діти прокидалися, прибирали ліжко, вмивалися, молилися і снідали;
- 7⁵⁰-11³⁰ – молитва, праця в майстерні; заняття в класах;
- 11³⁰-11⁵⁰ – прибирання своїх місць у майстерні;
- 12⁰⁰ – обід з 2-х страв, по святах приготування було дещо інше;
- 13⁴⁰-14²⁰ – прогулянка;
- 14²⁰-16²⁰ – заняття в класі і майстернях;
- 16³⁰-17³⁰ – легкий полудень та прогулянка;

17³⁵-18³⁰ – співи, молитва;
 18³⁰-19³⁰ – заняття в майстернях, молитва;
 19³⁰-20³⁰ – вечеря;
 20³⁰-20⁴⁵ – молитва (вечірня) [13].

Розпорядок зазнав несуттєвих змін. Зміни були пов'язані із святами, з приїздом високопоставленої особи, інколи праця в майстернях замінювалась на навчанням.

Навчання в Початковій школі тривало шість років: два роки підготовчі класи, три роки – навчальна школа, один рік – ремісничий клас.

Підготовчі класи поділялися на дві групи за успішністю учнів: більш успішні та менш успішні. Успішність виявляв учитель: перед початком занять кожному учню приділяв достатньо уваги для перевірки його знань. В більшості випадків допомагав запис при вступі до школи, де значився рівень освіти. Такий поділ давав можливість приділяти більше уваги менш успішним учням.

Предмети, які входили в навчальний курс, вважалися обов'язковими. Серед них такі: читання, рахування, письмо, Закон Божий, нотний церковний спів, історія в скороченні, географія [7].

У ремісничому класі під керівництвом вихователя навчалися певних ремесел. Все залежало від бажання дітей та можливостей. У початковій школі ремісничий клас допомагав заохочувати до роботи, але не давав певної професії. Навчали найпростішому: плести кошики з лози, робити посуд з глини, вчили доглядати город, шити обереги, які продавалися під час Успенського ярмарку.

Народне училище було II ступінню освіти і знаходилося на території монастиря. Випускники Початкової школи мали право одразу вступати до Народного училища. Для вступу потрібно лише подати заяву та здати рівень знань, які були здобуті в школі.

Зверхнім керівництвом Училища залишався настоятель монастиря Вассіан. В 1899 р. настоятель призначив посаду префекта, о Кіпріана. Префект займався виховною роботою зі студентами. Найголовнішим керівником усієї Народної школи залишався о. Маліновський, хоча не завжди був присутній на Радах. Другий ступінь освіти одержувало не так багато випускників Народної школи та, вступивши в училище, могли перевестися в інші заклади.

Відрахування студентів, котрі не змогли опанувати певний курс навчання, не практикувалося. Вони залишалися до тих пір, поки не одержать знання, більше того, практикувалась взаємодопомога від тих, хто в цьому мав успішність [20]. Після закінчення училища студенти отримували свідоцтво про закінчення того чи іншого курсу. Більшість випускників Народного училища залишалися служити в Святогірському монастирі, вдосконалюючи свої здобуті знання.

Подальша доля Народної школи була така: постановою від 1917 р., підписаною ВУЦВК, притягнути до суду адміністрацію монастиря. Військовим слідчим Реввійськтрибуналу Александровим 1922 р навчальний заклад було остаточно ліквідовано, всю документацію знищено [21].

Таким чином, під керівництвом благодійних акцій у 1896 р. при Святогірському монастирі відкривається спеціальна Народна школа для дітей. Наставником школи було розроблено правила прийому дітей до учбового закладу. Діти не тільки вивчали різні дисципліни, а також освоювали кілька ремесел, щоб у майбутньому знайти своє місце як у духовному середовищі монастиря, так і в мирському. Початок ХХ ст. змінив закономірності розвитку культури: освіта, а тим більше духовне виховання, перестала задовольняти нове суспільство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Брагіна Т.А. Путешествие по дворянским именам. — Симферополь.: Дом, 2005. — 390 с.
2. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). — Ф.40. — Оп. 102. — Спр.801ю.
3. ДАХО. — Ф.3. — Оп.140. — Спр. 73 // Открытие школы. 1866 г.
4. ДАХО. — Ф.3. — Оп.135. — Спр. 99 // Помощь учебным заведениям.
5. ДАХО. — Ф.40. — Оп.102. — Спр. 792 // Правила о церковно-приходских школах.
6. ДАХО. — Ф.40. — Оп.110. — Спр. 1390 // Сведения о Народном училище.
7. ДАХО. — Ф.40. — Оп.110. — Спр. 1396 // Дело об отчислениях.
8. Івасишина А.В. Церковна благодійність у Харківській єпархії в ХІХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збір. наук. праць молодих учених. — Х., 1998. — С. 83–85.
9. Изюмов Д. Доклад расследования о злодеяниях в 1918 – 1919 гг. в Святогорском монастыре // Красный террор в годы гражданской войны: свод материалов комиссии. — М., 1992. — С. 181 — 183.
10. Ильяшевич Л.В. Краткий очерк Харьковского дворянства. — Х.: Хар. част. музей усадьбы, 2007. — 216 с.
11. Кованько А. Святогорская обитель // Хар. губер. ведомости. — 1896. — № 39. — С. 12—13.
12. Наталюшко О. Святогорская пустынь // Всероссийская кочегарка. — 1965. — №34. — С. 11—12.
13. Науково-допоміжний фонд Святогірського Заповідника (далі НДФСЗ). — Ф.1. — Оп. 11. — Спр. 9 // Монастырская школа.
14. НДФСЗ. — Ф.3. — Оп. 10. — Спр. 111 // Пожертвования Народной школе.
15. НДФСЗ. — Ф.3. — Оп. 10. — Спр. 12 // Устав Народной школы.
16. НДФСЗ. — Ф.3. — Оп. 10. — Спр. 113а.
17. НДФСЗ. — Ф.3. — Оп. 2. — Спр. 23 // О должностных лицах.
18. НДФСЗ. — Ф.3. — Оп. 2. — Спр. 24 // Сведения об учебном процессе.
19. НДФСЗ. — Ф.3. — Оп. 12. — Спр. 12ж.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління м. Києва (далі ЦДАВО Укр.). — Ф.5. — Оп.1. — Спр. 1090.
21. ЦДАВО Укр. — Ф.5. — Оп.1. — Спр. 1094.

В.В. ИВАНЕНКО, В.К. ЯКУНИН

ИСТОРИОГРАФИЯ ФАШИЗМА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ (ЧАСТИНА 2)

Иваненко Валентин Васильевич – проректор, заведующий кафедрой российской истории Днепропетровского национального университета им.Олеся Гончара, доктор исторических наук, профессор

Якунин Виктор Кузьмич – профессор кафедры украинской истории и этнополитики Днепропетровского национального университета им.Олеся Гончара, доктор исторических наук

В первой части статьи («Грани» № 2 (64) березень-квітень 2009) рассматривалась историография фашизма в советский период. А как же характеризуют фашизм новейшие политологические и философские энциклопедии Украины и РФ? В украинском издании «Політологічний енциклопедичний словник» сказано: «Фашизм... – в'язка, об'єднання – ідейно-політична течія, що сформувалася в 1919 р. на базі категоріального синтезу концепту нації як вищої і одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості (Дж. Джентіле); екстремістський політ. рух, що виник в Італії на поч. 20-х рр., принципи якого запозичили прибічники Ф. в більшості країн Південної, Центральної та Південно-Східної Європи; різновид тоталітаризму. Головне ідейне гасло Ф. – корпоративна єдність нації, що заснована на спільності крові, раси і гарантом якої, у свою чергу, виступає фашистська держава. Ідеологія фашизму передбачала усунення всіх чинників, що загрожували здійсненню принципу колективної етнокультурної ідентичності: індивідуалізму і лібералізму, абстрактних демократичних цінностей, асоціальних проявів тощо...

Основу формування фашистського або профашистського режимів в Італії, Іспанії, Хорватії, Румунії, Словаччині та ін. країнах становили гранично ідеологізовані партійні організації з жорсткою напіввійськовою структурою на чолі з лідерами-вождями. Здобуваючи тими чи ін. засобами державну владу (вперше це вдалося італійським фашистам у 1922 р.), вождистські партії перетворювали державу на знаряддя втілення національних утопій, обґрунтування колоніальних загарбань (здобуття для нації «життєвого простору»), проведення репресивних заходів проти політ. супротивників та всіх незгодних з політикою режиму. Соц.-політ. та екон. простір фашистських країн підлягав тотальному контролю з боку держави і силових структур правлячої партії. Повне усунення демократичних свобод та інституцій, мілітаризація усіх галузей суспільного життя, агресивна зовн. політика, терор і залякування населення водночас з його

ідеологічною індокринацією, сакралізація особи вождя були іманентно притаманні політ. практиці фашизму...

Після тимчасової заборони у перші повоєнні роки діяльність фашистських організацій і орди була легалізована в країнах зах. демократії (неофашизм) і поступово поширилась більш як на 80 країн світу. На сучасному етапі ареал функціонування фашистських організацій і фашистських угруповань охоплює також пострад. політ. простір (переважно слов'янські республіки і країни Балтії) [1].

Отдельно в этом издании выделена новелла под названием «Нацизм». В ней говорится: «Нацизм – назва нім. фашизму, що походить від назви Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини. Остання була утворена у 1919 р. в умовах загальної кризи, в якій перебувала країна (як і ін. зах.-європ. країни) після Першої світової війни. Засновники партії дали їй таку назву з демагогічною метою, прагнучи розширити її соц. базу. Для ідеології Н. характерні: расизм, шовінізм, антидемократизм, елітизм, зовнішньополітичний експансіонізм, марення про світове панування. Ці ідеї були викладені у книзі «Mein Kampf» («Моя боротьба») гол. натхненника нацистської ідеології й політики Адольфа Гітлера. Зміст книги являє собою еkleктичне сполучення ідей геополітиків К. Хаустхофера та Ф. Ратцеля, расистів Гобіно і Х.С. Чемберлена, провідника насильницьких дій і війни Трейчке. Гітлер запозичив також окремі імпонуючі йому ідеї з праць таких філософів, як Ф. Ніцше, А. Шопенгауер, О. Шпенглер, хоча їхні погляди в цілому не були тотожними нацистським. Проповідуючи ідеї зверхності арійської раси (насамперед німців) над ін. народами, людиноненависництво, культ сили, боротьби за розширення «життєвого простору» для «вищої раси», нацисти у практичній політ. діяльності керувалися принципом: «мета виправдовує будь-які засоби». Прийшовши у 1933 р. до влади у Німеччині, нацисти застосовували найжорстокіші методи насилля для придушення всіх прогресивних рухів, організували кривавий терор щодо політ. супротивників і представників

«неповноцінних» рас, насамперед євреїв, оголосивши справжню війну прогресивній культурі. Нацистами була розв'язана Друга світова війна 1939-1945 рр. ...» [2].

Ети же статті поже, в 2002 г., дословно, нічого не міняє, опубліковані в філософській енциклопедії [3].

Что бросается в глаза? Во-первых, низкий, в сравнении с советским, уровень редакторской работы. В конце статей не указаны литература и авторство. Во-вторых, характеристика фашизма и нацизма весьма поверхностна. Она не углубляет наши познания об этих объектах, а сужает и примитивизирует их. В них ничего не сказано о силах, приведших фашизм и нацизм к власти, затушевывается связь фашизма с империализмом, не раскрывается одна из стратегических целей фашизма в целом – уничтожение коммунизма и большевизма. «За кадром» остается и вопрос о том, что главной силой, которая вела борьбу против фашизма в Германии, Италии и др. странах, были не буржуазно-либеральные, а коммунистические партии этих стран, а также ВКП(б) и Коминтерн. Советские историки на основе документов и фактов убедительно показали связь промышленного и финансового капитала с фашизмом. Именно монополитический капитал и военно-милитаристские круги привели Гитлера к власти. В капитальном исследовании Л. Гинцберга «На пути в имперскую канцелярию» об этом повествуется так: «Финансовый крах лета 1931 г. лишь укрепил стремление группировки, возглавляемой Тиссенем, Феглером, Кирддорфом, Штаусом и др., добиться окончательного перехода к диктатуре. С этого времени еще более усилилась активность этой группировки, тесно связанной с гитлеровским движением и финансировавшей его... К июлю 1931 г. относится любопытный документ, предвосхищавший те методы непосредственного давления на президента, при помощи которых могущественные покровители германских фашистов позднее добились предоставления власти последним. Документ этот – пересланное Гинденбургу через посредство «Союза патриотических обществ» обращение Хозяйственно-политического объединения Франкфурта-на-Майне, составленное д-ром Трамелем (заводы Круппа) и д-ром Гайсовом («ИГ Фарбениндустри»). Податели настоятельно рекомендовали президенту республики «вмешаться в ход истории» и ввести в правительство «национал-социалистическую партию..., поддерживающую ее Немецкую национальную партию и фронтовиков Стального шлема». Примерно в то же время Гинденбургу было направлено аналогичное послание «вождей экономики Гессена-Нассау и Рейна», «Объединенных отечественных союзов Германии», Пангерманского союза и других экономических и политических организаций, ориентированных на партии крайней реакции».

Одновременно Л. Гинцберг обращает внимание и на то обстоятельство, что «...совещание главарей тяжелой промышленности, состоявшееся в Дюссельдорфе в начале июня 1931 г., выразило пожелание, чтобы Брюнинг был заменен и твердым канцлером, и твердыми людьми вокруг него. Правительство должно провести меры, которые магнаты капитала сочли необходимыми с экономической точки зрения: реформу конституции, снижение зарплаты и повышение рабочего времени... В начале сентября аналогичную программу выдвинуло «Имперское объединение металлопромышленности». Этот монополистический союз требовал, чтобы правительство «было значительно расширено в сторону национальной концентрации, чтобы была изменена имперская конституция с целью усиления правительства и его независимости, ограничения численности и прерогатив рейхстага и создания второй палаты» [4].

Автор книги называет далее конкретные даты переговоров Гитлера с лидерами монополий: 11 сентября 1931 г. в Берлине, чуть позже – в Мюнхене с Э. Стиннесом, 11 октября на конференции в Гарцбурге, где наиболее представительной была группа промышленников крупного капитала. На этой конференции, проходившей, кстати, с участием генералитета, обсуждались планы фашизации Германии, а ее кульминацией стали речи Гитлера, Гугенберга, Зельдте, Класса, отставного президента Рейхсбанка Шахта [5].

Другой советский историк, глубокий исследователь германского фашизма А. Бланк, в книге «Адвокаты фашизма» приводил такие данные: «В 1931-1932 годах Гитлера и его партию прямо или косвенно поддерживали такие крупные монополисты, как Кирддорф (ежегодный взнос около 6 млн. марок), Гугенберг (2 млн.), Феглер, Шахт, фон Штауссе, Флик, Шницлер, Тиссен, Сименс, Цанген, Рейш, Шпрингарум, Гельферих, Мерк, Виттефт, Вейндорф, Ростерг и многие другие. Эти фамилии представляли почти всю угольную, металлургическую, химическую, судостроительную и многие другие отрасли промышленности, а также крупнейшие банки, всего более 160 гигантских монополий с капиталом более 1,5 млрд. марок, составлявшими около 70% общего капитала всех акционерных компаний Германии. Большие поступления в фонд нацистской партии шли также от монополистов США и Англии» [6].

Классовая сущность фашизма и его связь с капиталом обстоятельно коллективной в капитальной работе советских историков «История фашизма в Западной Европе» [7].

Тем временем практически все вышеупомянутые исторические факты в современных энциклопедических изданиях проигнорированы, их вроде бы и не было. Отвергнуто, в частности, важное положение советской историографии об «открытой террористической диктатуре». И, вероятно, не случайно. Ведь признав это, надо было бы тогда указать, диктатура каких классов и во

имя каких классов осуществлялась. Но на такое признание нынешние философы и политологи не идут, да и вряд ли пойдут. Ради чего? Похоже, для них важнее не критерии науки и правда истории, а банально-мерзкое услужение политическим силам при власти, исповедующим махровый антикоммунизм и национализм. Мол, чего изволите... Поэтому они и публикуют всякий антинаучный вздор под видом науки. Им не стыдно. Но как раз таким псевдоученым власть способствует утвердиться в науке и даже руководить определенными ее подразделениями.

Иной аспект проблемы: кто же реально боролся против фашизма, какие политические силы и общественные организации? В статьях о фашизме нет об этом ни одной строки. А между тем советские историки и историки-марксисты европейских стран, опираясь на архивные и опубликованные источники, всесторонне и фундаментально раскрыли этот вопрос. Так, в работе А. Бланка «КППГ в борьбе против фашистской диктатуры. (1933-1945)» освещена героическая борьба Компартии Германии против нацистов с момента прихода их к власти и вплоть до полного краха в 1945 г. [8]. А Л. Гинцбург в своей монографии воспроизвел впечатляющую картину антифашистской борьбы немецких патриотов в годы Второй мировой войны начиная, с ее прелюдии на фронтах республиканской Испании в 1936 – 1939 гг. и заканчивая их участием в европейском движении Сопrotивления [9].

Обращает на себя внимание, что в современной научной, публицистической, учебной литературе совершенно ничего не говорится о роли Коминтерна в борьбе против фашизма. Вроде вовсе и не было его в истории, не было нацистского судилища над одним из лидеров Коминтерна Г. Димитровым, обвинявшемся в поджоге рейхстага, но оправданном ввиду явной провокации гитлеровской верхушки.

Одновременно многие авторы уклонились от признания исторически доказанного факта, что фашистские партии и организации были созданы в большинстве стран Европы, а наиболее сильное влияние их было в цитаделях буржуазной демократии — Германии, Италии, Испании, Франции, Англии, а также в Ирландии, Бельгии, Дании, Швеции, Швейцарии, Норвегии, Португалии, Румынии. Муссолини инициировал в декабре 1934 г. даже создание фашистского интернационала, очевидно, в противовес Коминтерну, а может, и Лиге наций, в которую, кстати, незадолго до этого приняли СССР. В целом европейский фашизм тех лет во всех его разновидностях представляет собой закономерный результат глубокого кризиса на континенте, порожденного итогами Первой мировой войны.

Как ни прискорбно сознавать, но по большому счету не ощущается продвижения вперед в познании генезиса фашизма и нацизма в указанных выше украинских изданиях [10].

Ну а какова позиция в этой сфере российских ученых? Возьмем для начала «Политологию. Энциклопедический словарь» (1993). В статье «Фашизм» (в ней не выделяется отдельно «нацизм», он рассматривается как разновидность фашизма. – Авт.) речь идет о том, что это «...правозкстремистское политическое движение, возникшее в обстановке революционных процессов, охвативших страны Зап. Европы после Первой мировой войны и победы революции в России. Родиной фашизма являются Италия и Германия, где возникли первые фашистские организации и партии. Позднее аналогичные движения сложились во многих странах мира. При всех своих национальных особенностях классовая сущность Ф. везде была одинакова: он выражал интересы наиболее реакционных кругов капиталистического общества, оказывавших фашистским движениям финансовую и политическую поддержку и стремившихся использовать их для подавления революционных выступлений трудящихся масс, сохранения существующего строя и осуществления своих имперских амбиций на международной арене... Идеология Ф. — это воинственный антидемократизм и антимарксизм, расизм и шовинизм, доведенный до истерии, возвеличивание тоталитарного государства, несущего ответственность как в физическом, так и в духовном смысле за индивидуальные судьбы и беспощадно пресекающего какое-либо посягательство на единство нации. Ф. проповедовал необходимость сильной, даже беспощадной власти, лишенной недостатков «либеральной демократии», основанной на политическом господстве авторитарной партии, обеспечивающей всеобщий контроль над личностью и всем обществом, мистической, не допускающей никаких возражений личности вождя (культ вождя). В идеологии Ф. особое место занимала концепция нации как высшей и вечной реальности, основанной на общности крови. Отсюда вытекала задача сохранения чистоты крови и расы... Создав террористические режимы, основанные на тотальном терроре, Ф. уничтожил все демократические свободы и институты... Ф. сыграл решающую роль в развязывании Второй мировой войны... Однако уже вскоре после окончания войны Ф. начал возрождаться как неофашизм» [11].

Из приведенного следует, что характеристика фашизма еще сохраняет преемственность с советской марксистской философией, что позволяет реконструировать в целом всесторонний, реалистичный образ фашизма. Вместе с тем здесь уже прослеживается заметное сужение сущностных признаков и проявлений фашизма, в частности, обходится стороной вопрос о его глобальных целях и главной силе, которая боролась с фашизмом — КППГ, коммунистах движения Сопrotивления, ВКП(б) и Коминтерне. Так что шага вперед в познании явления и тут не видно.

И, наконец, новейший четырехтомник «Новая философская энциклопедия» (2001), в котором

читаем: «Фашизм... – социально-политическое движение, получившее широкое распространение в странах Европы в 20 – 40-х гг. В идеологии этого движения причудливо сочетаются идеи социал-дарвинизма, органической теории государства, синдикализма, национализма, расизма и др., идеи 2-й пол. XIX — нач. XX в. Идеологи фашизма использовали, в частности, некоторые своеобразно препарированные идеи итальянского политолога Г. Моски, австрийского социолога Л. Гумпловича, французского социолога Г. Лебона, французского синдикалиста Ж. Сореля и др., хотя их вряд ли правомерно причислять к приверженцам этого идейно-политического течения. Большую лепту в формирование и разработку идей, принципов и ценностей фашизма внесли А. де Гобино, Х. Чемберлен, Г. Д'Аннунцио, Дж. Джентиле, А. Розенберг, Й. Геббельс и, конечно, Б. Муссолини и А. Гитлер. Наиболее законченное выражение фашистская идеология получила в итальянском фашизме и германском национал-социализме, воплотившихся в соответствующих диктаторских политических режимах сначала в Италии, а затем в Германии. Между ними располагались переходные или гибридные профашистские режимы генерала Франко в Испании, Салазара в Португалии, Хорти в Венгрии. Фашизм отверг все направления общественно-политической мысли, делающие ударение на свободу и равенство людей независимо от их национальной и расовой принадлежности, религиозных и политических приверженностей... В соответствии с этими идеями все без исключения ресурсы страны... были направлены на достижение одной-единственной универсальной цели: установление тысячелетнего рейха в Германии и восстановление величия и славы Рима в Италии... » [12].

Отметим сразу: автором данной статьи, как указано в тексте, является К. Гаджиев, известный тем, что ранее издал учебник для вузов РФ «Введение в политическую науку» (М., 1997) при содействии Института открытого общества, созданного Фондом Сороса – известного миллиардера и мецената. По-видимому, этим объясняются направленность статьи и сущностные ее характеристики. Автор рассматривает фашизм вне исторического контекста, без анализа эпохи и закономерностей, его породивших. Фактически он ограничился идеологией и проявлениями фашизма. Но ведь начинается статья с тезиса, что это «социально-политическое движение». А каковы его социальные, политические, экономические истоки? Нет ответа. Между прочим, в упомянутом выше энциклопедическом словаре по политологии фашизм характеризуется как «правоэкстремистское политическое движение», а в статье Гаджиева — политолога отсутствует характеристика этого движения как правоэкстремистского. Автор почему-то явно смягчает его оценку, обходя вниманием и спектр социальных слоев и классов, способствовавших приходу

фашистов к власти, их решающую поддержку со стороны монополистического капитала. Как будто бы это течение возникло само по себе, как, скажем, общество филателистов или рыболовов. К. Гаджиев утверждает, что фашисты отвергли гражданское общество. Но как оно само относилось к фашизму? Разве не было сопротивления фашистам и фашистскому режиму со стороны истинных патриотов Германии, прежде всего со стороны КПП? Говоря об «одной-единственной» цели фашистов Германии (установлении тысячелетнего рейха), автор совершенно игнорирует конкретные планы на пути к этой цели, а именно: уничтожение СССР, большевизма, порабощение славянских народов, тотальное уничтожение евреев.

Статья в целом носит неисторический характер, она не прибавляет знаний о природе фашизма, более того, тоже в духе Нольте сводит его к идеологии, рассматривая вне исторических явлений и процессов. Примечательно и то, что в списке литературы имеется всего одна работа ведущего советского историка фашизма А. Галкина, да и то не главная. На наш взгляд, лучше было бы дать ссылку на его книгу «Социология неофашизма», а также на труды А. Бланка, Л. Гинцберга, Б. Бессонова и др., представляющих собой высшее достижение мировой историографии. Мы вовсе не против и указанных работ Раушнинга, Сориа, Джентилле, Грегора, Гитлера, Нольте. Бесспорно, они тоже уместны. Но нельзя же приносить и все то наиболее значимое, что наработано советскими историками.

Таким образом, новейшая энциклопедическая литература в освещении фашизма явно уступает советской марксистской литературе, демонстрируя свою односторонность, неисторизм, недиалектичность. Увлечение современной западной литературой, слепое заимствование ее методов познания наносит серьезный ущерб научному пониманию феномена фашизма как закономерного явления, порожденного определенной исторической эпохой.

А теперь посмотрим, как характеризуется фашизм в современной научной и учебной литературе. В чем отличие аргументов нынешних авторов от аргументов советских историков? Дают ли они что-то новое для приращения и углубления наших знаний о фашизме? Отметим сразу, в учебниках по истории Украины вообще отсутствуют упоминания о фашизме до 1939 г. Пожалуй только в одном из них – «Політична історія ХХ століття» (под руков. В.Ф. Салабая) (К., 2001) – имеется близкая к научной оценка фашизма. Авторы отмечают фашизацию общества в Италии, Германии, Венгрии, Болгарии, Испании и др. странах [13]. Правда, эта оценка недостаточно полная, поскольку даже не упоминаются соответствующие общественные силы, вставшие на борьбу с фашизмом, не раскрываются истоки и причины его появления, гносеология «триумфа» прихода к власти.

В блоке научной литературы выделим шеститомное издание «Політична історія України. XX століття» (К., 2003. – Т. 3. (1921 – 1938)), подготовленное авторским коллективом Института политических и этнонациональных исследований НАН Украины под руководством И. Кураса. В первом разделе «Радянська зовнішня політика у міжвоєнний період», написанном С. Кульчицким, лишь в третьем параграфе в сюжете «Поворот 1933 р.» сказано: «Розколюючи за інструкціями Комінтерну робітничий клас, німецькі комуністи фактично розчистили шлях до влади А. Гітлера. Націонал-соціалісти прийшли до влади в Німеччині легальним шляхом. У січні 1933 р. їхній фюрер був призначений канцлером. У першій половині 1933 р. економічне та військове співробітництво Німеччини з СРСР ще тривало. Сталіна мало турбували заборона комуністичної партії Німеччини і арешт десятків тисяч німецьких комуністів включно з їх вождем Е. Тельманом» [14]. Однако здесь ни слова о том, что же такое фашизм, какие силы привели его к власти в Германии, кто боролся против него и т.д. и т.п. То есть ничего не говорится о всем том, о чем советские историки писали давно и весьма правдиво.

Обратимся к конкретным исследованиям. Так, в книге Л. Бровко «Германская социал-демократия в годы фашистской диктатуры. 1933 – 1945» (М., 1988) отмечается, что «председатель Компартии Германии Эрнст Тельман быстро понял ошибочность сталинской оценки социал-демократии как «социал-фашизма» и лево-сектантских настроений внутри КППГ, выдвинув в мае 1932 г. идею нового формата массового антифашистского движения «Антифашистская акция». ЦК КППГ опубликовал воззвание, в котором предлагалось развернуть массовую борьбу в защиту повседневных интересов трудящихся, массовые забастовки, стачки и этим преградить путь к власти гитлеровцам. ЦК КППГ призывал к созданию отрядов массовой самообороны и антифашистского фронта рабочих и всего населения. Э. Тельман так разъяснил сущность «Антифашистской акции»: «Это – надпартийное объединение всех рабочих, готовых к беззаветной борьбе против фашизма. Это не организация, а массовое движение. Различные мнения по разным вопросам не должны отвлекать от главного... как помешать установлению фашистской диктатуры» [15].

В разных городах Германии начали возникать единые, на межпартийной основе, комитеты «Антифашистской акции». 10 июля 1932 г. в Берлине состоялся Конгресс антифашистских сил, а спустя еще девять дней ЦК КППГ обратился к руководству СДПГ и различным профсоюзам с предложением установить единство действий и объявить всеобщую забастовку. Лидеры СДПГ ответили отказом [16]. Тогда же Э. Тельман провел совместное с рабочими – социал-демократами совещание, на котором ему был поставлен 21 воп-

рос. На ключевой из них – искренне ли стремятся коммунисты к единому фронту – он ответил: «Разве можем мы, коммунисты, не со всей искренностью стремиться к единому антифашистскому пролетарскому фронту при наличии такой грозной опасности, когда Германия превращается в страну костров и виселиц?... Антифашистский фронт – это широкое объединение всех рабочих, желающих вести безоговорочную борьбу против фашизма. Это не какая-нибудь организация, это – массовое движение. Это поток, в который вливаются все боевые силы, поставившие себе целью поднять массы на подлинную борьбу против нынешнего правительства, ведущего политику непосредственной подготовки фашистской диктатуры» [17].

В ходе «Антифашистской акции» коммунисты провели 10 массовых антифашистских конгрессов, в работе которых приняли участие вместе с коммунистами многие социал-демократы, беспартийные рабочие, члены христианских профсоюзов. Когда же 30 января 1933 г. ставленник СДПГ президент Гинденбург назначил канцлером А. Гитлера, КППГ тотчас обратилась к СДПГ и АДГБ (Всегерманскому объединению профсоюзов) с новым предложением об организации всеобщей стачки протеста. Однако «верхи» социал-демократии, пассивно ожидавшие дальнейшего развития событий, и на этот раз отклонили предложение коммунистов [18]. 3 февраля 1933 г. их газета «Форвертс» писала: «Сегодня организовать всеобщую забастовку – значит расстрелять патроны в воздух... Тактическая необходимость подсказывает нам, что следует повременить» [19]. Л. Бровко справедливо подчеркивает: «Политика лидеров СДПГ находилась в вопиющем противоречии с требованиями и желаниями большинства классово сознательных членов социал-демократической партии, профсоюзных масс. Ни разу ни на одном митинге, ни в одной газете, ни в одном обращении вожди социал-демократии не призывали к активным действиям» [20].

7 февраля 1933 г. состоялся пленум ЦК КППГ. Э. Тельман на нем заявил, что борьба против фашизма будет самой тяжелой в истории КППГ, и предостерег от иллюзий, что якобы Гитлер может изжить себя сам и добровольно отказаться от власти. При этом он предупредил, что свержение фашистской диктатуры обязательно должно быть следствием пролетарской революции, лучше когда оно произойдет в результате антифашистско-демократического выступления народных масс [21]. 27 февраля Э. Тельман направил открытое письмо социал-демократическим рабочим и членам реформистских профсоюзов, в котором призывал трудящихся вместе с компартией создавать массовый единый пролетарский фронт [22].

Именно в этот день в здании рейхстага вспыхнул пожар. Он послужил сигналом к дальнейшему усилению террора против компартии. В ночь на 28 февраля было арестовано свыше 10 тысяч

коммунистов. Через несколько часов был опубликован чрезвычайный декрет президента Гинденбурга «О защите народа и государства», который отменял все демократические права, установленные Веймарской конституцией. Узаконивались аресты без расследования, заключения в тюрьму без суда, основное наказание – бессрочная каторга и смертная казнь. В декрете говорилось, что все это «в целях борьбы с антиконституционными коммунистическими актами насилия» [23]. 3 марта 1933 г. был арестован и брошен в тюрьму Э. Тельман, а 9 марта та же участь постигла Г. Димитрова и его товарищей. В такой обстановке 5 марта 1933 г. прошли выборы в рейхстаг. Несмотря на разгул антикоммунистического террора в стране, КПП получила около 5 млн. голосов и 81 мандат, а социал-демократы – более 7 млн. голосов [24].

К сожалению, СДПГ не воспользовалась таким высоким доверием немцев, чтобы сообща с коммунистами в рамках законодательного поля нанести мощный удар по нацизму. Во всяком случае, когда КПП 1 марта 1933 г. в очередной раз предложила социал-демократам провести всеобщую демонстрацию протеста против наступления фашизма, правление СДПГ ответило отказом. А спустя десять дней, уже после парламентских выборов и после того, как нацисты аннулировали мандаты арестованных ими депутатов-коммунистов, ЦК КПП призвал руководство СДПГ к совместной организации комитетов действия и отрядов самообороны против фашистской реакции. Но оно даже не стало обсуждать это предложение, что, однако, не спасло и его от репрессий нацистов. 22 июня 1933 г. СДПГ тоже была запрещена.

Таким образом, ответ на задаваемый подчас вопрос о том, кто же на самом деле уклонялся от совместной борьбы против фашистов – коммунисты или социал-демократы – совершенно очевиден. Ведь конкретные действия коммунистов Германии определялись не левосектантскими соображениями некоторых членов КПП и Коминтерна (типа «социал-фашизм» и только социалистическая революция), а реалистической оценкой ситуации и всех политических сил.

Особенно показателен в этой связи опыт коммунистов Франции. Они не следовали слепо за суждениями и оценками ряда руководителей Коминтерна (Б. Куна, С. Лозовского, В. Кнорина, О. Пятницкого), которые только на какое-то время цеплялись за сталинскую формулу «социал-фашизма» применительно к социал-демократии, а в 1935 г. к моменту VII конгресса Коминтерна от нее отошли. Морис Торез и руководство ФКП смогли найти общий язык с социалистами и создали единый Народный фронт против фашизма. Вначале ФКП и СФНО в июле 1934 г. подписали Пакт о единстве действий, чему способствовал Комитет «Амстердам – Плейель» по борьбе с угрозой войны и фашизма. 9 октября того же года состоялось заседание Координационного комитета ФКП и СФНО, на котором коммунисты выдвину-

ли идею общего фронта борьбы. А на следующий день М. Торез выдвинул идею создания широкого Народного объединения. 12 октября 1934 г. на страницах коммунистической «Юманите» впервые появляется термин «Народный фронт» [25].

После этого контакты ФКП и СФНО становятся более тесными. Постоянно организуются совместные антифашистские митинги и демонстрации. 24 октября 1934 г., к примеру на митинге в Париже выступили вместе от ФКП Жак Дюкло, а от СФНО Леон Блюм. Процесс создания Народного фронта распространился на всю Францию. К концу 1935 г. в Народный фронт во Франции вступило около 100 организаций, а в руководящий Национальный комитет вошли представители 10-ти крупнейших партий и организаций (ФКП, СФНО, радикалы, Социалистический республиканский союз, ВКТ, ЦВКТ, Лига прав человека, Комитет бдительности интеллигентов-антифашистов, движение «Амстердам – Плейель», объединение левых союзов бывших фронтовиков) [26].

Любопытный штрих: если тактика германских социал-демократов вызывала критику со стороны И. Сталина и ВКП(б), то тактика французских социалистов вначале никак ими не комментировалась. Сталин просто молчал. Лишь на VII конгрессе Коминтерна летом 1935 г. тактика единого Народного фронта коммунистов и социал-демократов была поддержана и принята в качестве основной модели консолидации всех антифашистских сил в новых условиях. Надо отдать должное Г. Димитрову, который еще 1 июля 1934 г. в письме к И. Сталину предложил пересмотреть тезис о социал-фашизме и высказался за превращение тактики единого фронта в действующий фактор [27].

Эта тактика во Франции на парламентских выборах 26 апреля и 3 мая 1936 г. принесла победу силам Народного фронта. Из 618 мест в палате депутатов кандидаты партий Народного фронта получили 381 (коммунисты – 72, социалисты – 146). Новое правительство Народного фронта возглавил социалист Леон Блюм. Первым результатом этого был декрет о роспуске крупной фашистской партии «Огненные кресты» де ля Рока, численность которой с 1931 до 1933 г. выросла со 150 тыс. до 350 тыс. человек [28].

Итак, ни коммунисты, ни Коминтерн не раскалывали рабочий класс европейских стран, как утверждает С. Кульчицкий. Вместе с тем его фраза в книге «Політична історія України. XX століття» о равнодушии Сталина в отношении запрета КПП и ареста Э. Тельмана имеет под собой основание. Вот документально установленные факты.

После ареста Э. Тельмана сразу же началась кампания за его освобождение. КПП и Коминтерн вели ее как составную часть международного движения в защиту Г. Димитрова и его товарищей, арестованных по обвинению в поджоге рейхстага 9 марта 1933 г. В свою очередь, она была важным

звеном в цепи более широких акций солидарности с антифашистской борьбой прогрессивной общественности. В Париже был создан Международный комитет по освобождению Тельмана и других немецких антифашистов. В работе Комитета принимали участие всемирно известные писатели и деятели культуры – Р. Роллан, А. Барбюс, Дж. Притт, М. Горький, Г. Манн и др. [29]. Десятки тысяч открыток и писем из разных стран и континентов отправлялись Тельману в тюрьму. Его жена приходила к нему и передавала привет от Г. Димитрова из Москвы (но не от Сталина!) [30]. Под руководством компартий и организаций МОПР (Международная организация помощи борцам революции, основанная в ноябре 1922 г. по инициативе рабочего класса советской России. Просуществовала до 1947 г. – Авт.) с июня по декабрь 1934 г. в европейских странах состоялось более 7 тысяч собраний в поддержку Тельмана [31]. По линии МОПР делегации Франции, Чехословакии, Великобритании и многих других стран приезжали в фашистскую Германию и требовали от властей освободить Тельмана.

Особенно широкий размах тельмановская кампания получила в СССР, где только за май – август 1934 г. было организовано свыше 7 тысяч собраний в защиту немецких антифашистов, повсюду собирались средства для их поддержки, послано в Германию более 18 тысяч писем и 2,5 тысячи телеграмм. Акции солидарности проходили в колхозах и совхозах, носивших имена Э. Тельмана, К. Цеткин, Р. Люксембург, К. Либкнехта и др. немецких революционеров. В ходе выборов в местные Советы Э. Тельман избирался почетным членом городских и сельских Советов. Именно в это время родилась идея построить детский дом им. Э. Тельмана для детей немецких политзаключенных. Трудящиеся города Каменское (ныне Днепродзержинск) передали в фонд этого строительства 80 тыс. рублей, Кривого Рога – 65 тыс., «Запорожстали» – 70 тыс. рублей [32]. Организатором акций солидарности с жертвами фашистского террора была, как правило, советская секция МОПР, отделения которой активно действовали в Украине. Эти аспекты всесторонне раскрыты в работах одного из авторов данной статьи [33].

Однако ни одного письма или телеграммы в поддержку КПГ, Э. Тельмана и многих тысяч жертв политического террора в фашистской Германии не поступало от И. Сталина и секретарей ЦК ВКП(б). Более того, на XVII и XVIII съездах ВКП(б) в докладах Сталина не было ни слова солидарности с жертвами фашистского террора, ни слова поддержки в адрес запрещенной КПГ, Э. Тельмана и других руководителей КПГ. Чем это объяснить? Только ли равнодушием? Или это скрытая месть умалчиванием тем, кто не был согласен со сталинской оценкой социал-демократии как «социал-фашизма»? Как достоверно известно, руководители КП Италии, КП Германии, КП Франции, КП Испании на практике игнори-

ровали сталинскую оценку социал-демократии, отвергали тактическую установку на то, чтобы главным врагом коммунистов считать социал-демократию. Тон в этом как раз задавали Э. Тельман и М. Торез.

Для сравнения можно привести позицию М. Тореза в отношении Э. Тельмана, брошенного в тюрьму. В докладе на VIII съезде ФКП (январь 1936 г.) он отметил: «Топор палача угрожает мужественному Тельману. Концентрационные лагеря переполнены: в них томятся пролетарии-коммунисты и социалисты, республиканцы, демократы, евреи» [34]. На IX съезде ФКП (декабрь 1937 г.) генсек заявил: «Тельман, вождь немецкого пролетариата, – я приветствую его с этой трибуны от имени Французской коммунистической партии...» [35].

Великий русский писатель-гуманист М. Горький несколько раз выступал в защиту Э. Тельмана. В статье «Литературные забавы» (1936 г.) он писал: «Сегодня Тельману исполнилось пятьдесят лет. Четвертый год фашисты держат его в тюрьме. Фашизм – это давно уже пора понять, – есть садизм класса больного, издыхающего... Да здравствует Тельман и его мужественные товарищи, которые неумолимо роют могилу фашизму» [36].

Удивительно и другое. В 6-томной «Истории КПСС» нет ни слова о международной солидарности с КПГ, Э. Тельманом и другими жертвами политических репрессий. Ведь в 1934 – 1935 гг. гитлеровцы бросили в концлагеря более 100 тысяч коммунистов, многие из которых были уничтожены. По данным МОПР, за два с половиной года пребывания у власти нацисты убили 4 200 антифашистов, арестовали 317800, подвергли пыткам и истязаниям 218600 человек [37]. Так, может быть, в «Истории КПСС» не приводят эти факты для того, чтобы читатели не проводили параллелей с массовыми репрессиями Сталина в СССР в 1937 – 1938 гг.?

Эти факты отсутствуют также в очерках истории областных и городских партийных организаций Украины, Ленинграда, Москвы. В последнем 7-ом издании учебника «История КПСС» отмечается, что «ВКП(б) вместе с другими коммунистическими партиями выступила в авангарде борцов против фашизма и опасности новой мировой войны, за единство рабочего класса и сплочение всех демократических сил в антифашистский фронт» [38]. Правда здесь лишь о том, что ВКП(б) реально видела опасность новой войны, исходящей от фашистской Германии. Что же до «авангарда борцов против фашизма», то тут можно сомневаться, ибо руководителем ВКП(б) и лично Сталин не участвовали в зарубежных акциях протеста против фашизма. Как, впрочем, и в отношении борьбы за единство и сплочение рабочего класса в антифашистский фронт. Не замечено ни одного обращения Сталина и ЦК ВКП(б) к социал-демократическим партиям Германии и Франции,

к Социалистическому Интернационалу с предложением объединиться с коммунистами против фашизма. Нет в учебнике и упоминаний о международной солидарности трудящихся против фашизма.

Что ж получается? Историки тщательно собирают и систематизируют факты, издали даже серию сборников документов о международной пролетарской солидарности против фашизма [39], а авторские коллективы 6-томной «Истории КПСС», учебника по «Истории КПСС», очерков истории парторганизаций замалчивали важнейшие исторические факты, которые, казалось бы, были только в пользу авторитета КПСС. Рационально это объяснить трудно. По-видимому, новым властям как в Украине, так и в России просто политически невыгодно показывать прогрессивную деятельность КПСС на международной арене. Но правда истории от этого страдает. Она не нужна, или если и нужна, то в усеченном виде. Но частичной правды не бывает...

В современной украинской историографии нет специальных исследований о фашизме межвоенного периода. Эта проблематика разрабатывается только в РФ. Большой интерес представляют качественно новые исследования А. Наумова «Фашистский Интернационал. Покорение Европы» (М., 2005 г.) и А. Гогуня «Черный PR Адольфа Гитлера. СССР в зеркале нацистской пропаганды» (М., 2004). Переведены на русский язык и изданы книги зарубежных авторов о деятелях нацистской Германии: Гитлере, Гиммлере, Геринге, Канарисе и его абвере, Бормане, воспоминания и дневники Геббельса, Шелленберга, генералов и фельдмаршалов вермахта. Появились также работы об СС, гестапо. Сами названия книг говорят о новой проблематике и новых методологических подходах, используемых российскими историками. Как, впрочем, и их иностранными коллегами. Эта литература существенно обогащает наши знания о фашизме [40]. Однако практически отсутствуют исследования о современном неофашизме. Разве исчезли неофашистские партии и общественные организации?

В оценке фашизма в новейшей российской историографии сформировалась объективистская тенденция, в рамках которой одинаково отрицательно воспринимаются тоталитаризм нацистский и тоталитаризм сталинско-большевистский а, соответственно, и ставящие в один ряд гитлеровский режим в Германии и социалистический – в СССР. В этом плане заслуживают внимания книги О. Пленкова [41]. Остановимся на одной из них – «Третий Рейх. Арийская культура» (СПб., 2005). В ней отчетливо прослеживается своеобразие исследовательского метода автора, характерного для всех его книг (как, к слову, и для многих других историков новой генерации). Книга написана на весьма обширном круге историографических материалов и опубликованных мемуаров, хотя и при полном отсутствии архивных источ-

ников. Всего подано 985 ссылок на литературу, из которой только около 50 – на русском языке, да и то в основном переводная с иностранных, преимущественно немецкого, языков. При этом О. Пленков не критически воспринял зарубежные издания, чуть ли не как истину в последней инстанции, оказавшись фактически в плену их различных схем и концепций. Нигилистически отвергнув советскую историографию и социалистическую культуру, автор наивно полагает, что, благодаря этому, стал «свободомыслящим» по-европейски историком. Но он и не подозревает, что таким образом утратил связь с отечественной общественной мыслью, к которой надо относиться бережно или, по крайней мере, уважительно.

Рассмотрим некоторые авторские суждения и методы. Вызывает прежде всего недоумение его заявление во введении: «...данная книга не претендует на статус «классического научного исследования», основанного непосредственно на исторических источниках» [42]. Если это так, то на что же, собственно, в итоге рассчитывает историк? Может, написанное в его представлении – это нечто вроде вольных размышлений на заданную тему? Такой жанр в принципе существует. Однако, судя по тексту, автор претендует именно на оригинальное научное исследование, на некое новое слово в исторической науке, предприняв попытку системно осветить проблему, которая в советской историографии практически не разрабатывалась в силу господствовавших в ней идеологических догм и стереотипов. Согласно последним, как известно, духовная жизнь враждебных держав в условиях фашистской тирании не подлежит изучению, что могло выглядеть как пропаганда фашизма, а это запрещалось законодательно. В данном контексте книга О. Пленкова действительно имеет признаки новизны, заметно расширяя наши представления о духовной культуре германского общества в эпоху нацистского господства. Тут автор вполне справился с поставленной задачей.

Но системно изложить исторические факты – это половина дела. Историк должен их объяснить научно. А вот в этой части автор проявил удивительную беспомощность. Лихо, по революционному отбросив марксистскую методологию (без всякого объяснения и переосмысления), он демонстрирует прямо-таки рабское отношение и даже нередко заискивание перед зарубежными исследователями, часто повторяя фразу «как сказал» тот или иной западный мыслитель или историк. Почему в этом ряду нет великих русских мыслителей – Л. Толстого, И. Ильина, Н. Бердяева и др.? Автор их не знает или сознательно замалчивает?

Как бы там ни было, но такой «выборочный» подход порождает вопросы о его профессионализме: а знает ли вообще он, о чем пишет?

Вот его исходная установка: «В нацистской Германии унификация культуры предпринималась

нацистами в рамках прежней буржуазной традиции, в СССР же большевики замыслили полное преобразование культуры в соответствии с доктриной ленинизма, поэтому изменения в Германии не носили столь радикального характера, как в Советском Союзе. Еще в 1981 г. немецкий германист Ганс-Дитер Шефер указал в своей монографии (к сожалению, не нашедшей откликов среди специалистов), что в Третьем Рейхе существовала довольно обширная культурная сфера ненацистского свойства, которую власти терпели, а также была свободная от давления конформизма лакуна в повседневной жизни и в обыденной культуре. В советском искусстве и обыденной жизни такая лакуна тоже была, но она кажется менее обширной по сравнению с реалиями нацистской Германии» [43].

Что можно сказать по существу этой цитаты? Во-первых, автор, употребив термин «доктрина ленинизма» в области культуры, так и не пояснил – в чем же ее суть и была ли она вообще. Во-вторых, как понимать утверждение о том, что, дескать, «большевики замыслили полное преобразование культуры»? Ведь именно большевики и советская власть впервые и самыми массовыми тиражами начали издавать произведения А. Пушкина, В. Жуковского, М. Лермонтова, Н. Некрасова, Н. Гоголя, Н. Тургенева, Л. Толстого, А. Чехова и многих других представителей русской культуры. И можно ли произведения советских писателей и поэтов – М. Горького, М. Шолохова, А. Толстого, О. Мандельштама, А. Ахматовой, А. Серафимовича, В. Катаева, С. Есенина, В. Маяковского, Э. Багрицкого, Б. Пастернака, А. Безыменского, М. Булгакова, М. Цветаевой, Н. Островского, М. Пришвина, К. Паустовского, П. Павленко, К. Федина и др. – считать выражением и порождением «доктрины ленинизма»? Если да, то автор обязан был бы сделать одно из двух – либо отвергнуть это наследие, порожденное «доктриной ленинизма», как антихудожественное, либо надлежащим образом, честно оценить саму так называемую «доктрину ленинизма». Увы, ничего подобного в книге нет. Похоже, автор так и не разобрался до конца ни в «доктрине ленинизма», ни в феномене советской культуры, ограничившись вслед за иными критиками социалистической эпохи их заурядным отрицанием (так сегодня модно?).

В-третьих, как понимать утверждение О. Пленкова, что изменения в культуре в фашистской Германии «не носили столь радикального характера». Разве ему неизвестно, что 10 мая 1933 г. на берлинской площади Оперы нацисты провели грандиозную акцию по сожжению книг великих писателей-гуманистов и ученых – Э.-М. Ремарка, Г. Манна, Т. Манна, Г. Гейне, А. Барбюса, М. Вольтера, А. Эйнштейна, З. Фрейда, Я. Гашека, И. Эренбурга, М. Горького, К. Маркса, Ф. Энгельса, В. Ленина и многих других. Автору не помешало бы ознакомиться с книгой В. Деве-

кина «Не сгоревшие на костре. Немецкая антифашистская литература 1933 – 1945 годов» (М., 1979). А в СССР в те же 30-е годы издавались на русском языке произведения А. Зегерс, Л. Фейхтвангера, Р. Роллана, Т. Манна, Г. Манна, А. Барбюса и др. гуманистов-антифашистов. Вывод из изложенного очевиден: уничтожение нацистами гуманистичной и реалистичной литературы по всей Германии – это ли не радикальное средство «очищения» духовной культуры страны? Что же в таком случае есть радикализм? Видимо, все же для объективного понимания затронутой проблемы авторитета одного германиста Ганса-Дитера Шефера явно недостаточно. Без исследований советских ученых тут никак не обойтись!

Довольно удручающее впечатление производит глава «Спротивление и конформизм в Третьем Рейхе». Как бы вопреки самому себе наш «правдоискатель» в результате образного сравнения нацизма с одним из самых страшных инфекционных заболеваний, эпидемии которого в исторической ретроспективе приводили к вымиранию целых стран и народов, заключает, «что в Германии незараженными коричневой чумой оказались очень немногие» [44]. И это верно. Но как тогда с таким выводом согласуется другой его пассаж, что в немецкой культуре при нацизме не произошло изменений радикального порядка? Откровенно солидаризуясь с позицией наиболее рьяных антикоммунистических историков ФРГ, других стран Запада в оценке КПП, движения Сопrotивления гитлеровской диктатуре в Германии, роли Коминтерна, ВКП(б) и Сталина в этих процессах, О. Пленков утверждает: «Немецкие коммунисты, как и коммунисты других партий Коминтерна, составляли построенную на сталинской паранойе и сектанстве субкультуру, главной целью которой было уничтожение своих врагов: троцкистов, социал-демократов, капиталистов и их прислужников. Коммунисты (и немецкие тоже) так до конца и не смогли освободиться от представления о нацизме как о заговоре самых реакционных элементов мирового финансового капитала. Эта оценка была ложной и упускала самое существенное в нацизме – апеллирование к массе и завоевание ее симпатий, поэтому популистскую привлекательность нацизма, способствующую формированию ее массового базиса, следует оценить гораздо выше, нежели его идеологическое доктринерство. Нацизм и коммунизм были разновидностями тоталитаризма XX в., и восхищение фанатизмом коммунистов в Сопrotивлении вряд ли оправдано – многие нацисты тоже часто выступали как фанатики, готовые жертвовать чем угодно ради своих партийных догм и людоедской доктрины» [45].

Читая эти «инновации», невольно задумываешься, чего в них больше – агрессивного дилетанства, элементарного невежества или интеллектуального примитивизма? Впрочем, особой то разницы здесь нет. Думается, однако, что автор

(как и многие другие его коллеги-соратники!) попросту стал жертвой той удушающей духовной атмосферы, которая создана отечественными антикоммунистами «пещерного» типа. Складывается ощущение, что он совершенно незнаком с положением в Коминтерне и входивших в него партиях, путается в терминологии, не видя, например, принципиальных различий в особенностях коммунизма и сталинизма. Напомним: основу первого составляет марксизм и его гуманистическая парадигма, что признавали все великие мыслители мира, а второго – вульгарный набор примитивных «воззрений» И. Сталина, который, считая себя марксистом, никогда не был и не мог по определению быть теоретиком марксизма. Политическая же практика советского вождя в корне расходилась и противоречила марксистскому учению по всем его основополагающим направлениям [46].

Удивляет безапелляционность авторских суждений и об основных признаках фашизма. Он полагает, что ему лучше известно, чем коммунистам 1930-х годов, что является сутью фашизма и что в нем главное. Не понимая и игнорируя классовую природу фашизма, его органичную связь с эпохой, интересами монополистического капитала, промышленного, финансового в первую очередь, наш визави повторяет известные «откровения» апологетов фашизма и нацистских историков.

В таком же примерно ключе написаны и все остальные книги О. Пленкова. Они представляют собой причудливую смесь новаторства в систематизации и обнародовании части ранее неизвестных в отечественной историографии фактов о Германии эпохи гитлеризма и полную неспособность их научного осмысления. Его методологическая база эклектична и хаотична, не имеет цельности. В теоретическом плане автор отошел от марксизма, но не нашел новой основы и поэтому пытается опереться на идейно-теоретические положения различных западных социологов, философов, политологов, не различая в них соответствующих школ и течений. К слову, такой теоретико-методологический «винегрет», к сожалению, довольно распространенное явление как в

России, так и в Украине.

Данная тема освещается и в учебной литературе РФ. Впервые более полно вскрыты философские корни фашизма в учебнике А. Спиркина «Философия» (М., 1998). Автор дает оценку произведениям Ницше, Шопенгауэра, анализирует существенные особенности тоталитаризма в сравнении со сталинизмом. В учебнике «Новейшая история стран Европы и Америки. XX век. В 2-х частях. Ч. 1. 1900 – 1945. Под ред. А. Родригеса и М. Понамарева» (М., 2001) более основательно воссоздаются такие явления, как тоталитаризм, фашизм и его генезис в странах Европы, характеризуются политические фигуры Гитлера, Геббельса, Гимmlера, чего не было в советских учебниках. При этом студентам рекомендуется для самостоятельного ознакомления много современных изданий о фашизме и политических системах стран победившего фашизма. В то же время в учебниках по истории России европейский фашизм показан слабо, весьма поверхностно [47]. Акцент делается, пожалуй, только на внешнеполитические аспекты, тогда как истоки и сущность фашизма остаются в тени. Следует отметить учебник Ш. Мунчаева и В. Устинова, в котором впервые опубликованы тексты договоров Германии и СССР 1939 г., секретные протоколы к ним и их правовая оценка из постановления Съезда народных депутатов СССР от 24 декабря 1989 г.

В целом краткий сравнительный анализ советской и современной историографии фашизма свидетельствует, что наиболее фундаментальные исследования все же принадлежат советским историкам, хотя пробелы и в ней имелись, в частности, это касается биографий лидеров фашизма, формирования и деятельности идеологических структур нацистов в Германии, содержания некоторых мировоззренческих аспектов и т.п. Современная литература, созданная преимущественно усилиями ученых РФ, более разнообразна по тематике, но значительно уступает по глубине анализа и кругу источников. На наш взгляд, серьезным упущением новейшей историографии является также отсутствие исследований по современному неофашизму.

ІСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С. 368-369.
2. Там само. – С. 216-217.
3. См.: Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 596-597, 394-395.
4. Гиндберг Л.И. Указ. соч. – С. 195-197.
5. Там же. – С. 198-200.
6. Бланк А.С. Адвокаты фашизма... – С. 120.
7. История фашизма в Западной Европе. – С. 25-36, 87-90, 169-143.
8. Бланк А.С. КПГ в борьбе против фашистской диктатуры (1933-1945). – М.: Мысль, 1964. – 396 с.
9. Гиндберг Л.И. Борьба немецких патриотов против фашизма. 1939-1945. – М.: Наука, 1987. – 336 с.
10. См. поз. 36, 38.
11. Политология: Энциклопедический словарь. – М.: Изд-во Московского коммерческого университета, 1993. – С. 381-382.
12. Новая философская энциклопедия. В 4 т. – М.: Мысль, 2001. – Т. 4. – С. 163-164.
13. Політична історія XX століття: Навчальний посібник. 2-ге вид. (Кер. авт. кол. В.Ф. Салабай). – К.: Вид-во КНЕУ, 2001. – С. 155-157, 164-166.
14. Політична історія України. XX століття. В 6 т. – Т. 3. (1921-1938) / Кер. тому С.В. Кульчицький. – К.: Генеза, 2003. – С. 76.

15. Бровко Л.Н. Германская социал-демократия в годы фашистской диктатуры. 1933 – 1945. – М.: Наука, 1988. – С. 20-21.
16. Там же. – С. 22-23.
17. Бредель В. Эрнст Тельман. Политическая биография / Пер. с нем. – М.: Иностранная литература, 1955. – С. 18.
18. Бланк А.С. КПГ в борьбе против фашистской диктатуры. – С. 43.
19. Цит. по: Бровко Л.Н. Указ. соч. – С. 33.
20. Там же. – С. 35.
21. Бланк А.С. КПГ в борьбе против фашистской диктатуры. – С. 59-60.
22. Там же. – С. 61.
23. Там же. – С. 63.
24. Там же. – С. 65-66.
25. Покровская С.А. Движение против войны и фашизма во Франции. 1932 – 1939 гг. – М.: Наука, 1980. – С. 92.
26. Там же. – С. 128.
27. Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории. В 8 т. – М.: Мысль, 1981. – Т. 5. – С. 254.
28. Новейшая история зарубежных стран Европы и Америки. 1917 – 1945. 4е изд. / Под ред. В.К. Фураева. – М.: Просвещение, 1989. – С. 76.
29. Давидович Д.С. Эрнст Тельман: Страницы жизни и борьбы. Изд. 2-е. – М.: Наука, 1971. – С. 303-304.
30. Германия бессмертный сын: Воспоминания об Эрнсте Тельмане / Пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – С. 407.
31. Международная солидарность трудящихся в борьбе против фашизма и угрозы войны. 1933 – 1939. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 136.
32. Там же. – С. 136-138.
33. Иваненко В.В. Інтернаціональні зв'язки трудящих Придніпров'я в період будівництва соціалізму. – Д.: РВВ ДДУ, 1980. – 52 с.; его же. Очерк истории мопровского движения на Украине (1933 – 1937 гг.). – Д.: РИО ДГУ, 1982. – 92 с.; Иваненко В.В., Голуб А.И. Джерело народної дипломатії: Міжнародні зв'язки трудящих України в 20 – 30-ті роки. – Д.: Вид-во ДДУ. – 1992. – 160 с.: По этой теме В.В. Иваненко защитил и докторскую диссертацию: Становление и развитие интернациональных связей рабочего класса Советской Украины с трудящимися зарубежных стран в 20 – 30-е годы. – К., 1990.
34. Горез М. Избранные произведения В 2 т. Т. 1. (1930 – 1944 годы). – М.: Политиздат, 1959. – С. 140.
35. Там же. – С. 229.
36. Горький М. Собрание сочинений. В 30 т. Т. 27: Статьи, доклады, речи, приветствия. 1933 – 1936. – М.: Госиздат художественной литературы, 1953. – С. 532.
37. Бланк А.С. КПГ в борьбе против фашистской диктатуры. – С. 95.
38. История Коммунистической партии Советского Союза. Изд. 7-е. – М.: Политиздат, 1985. – С. 403.
39. Международная пролетарская солидарность в борьбе с наступлением фашизма: Сборник документов V (1933 – 1937). – М.: Советская Россия, 1961; Международная солидарность трудящихся в борьбе за мир и национальное освобождение против фашистской агрессии, за полное уничтожение фашизма в Европе и Азии. Сб. документов VI (1938 - 1945). – М.: Советская Россия, 1962.
40. Раушнинг Герман. Говорит Гитлер: Зверь из бездны / Пер. с нем. – М.: МИФ, 1993. – 382 с.; Деларью Ж. История Гестапо / Пер. с фр. – Смоленск: Русич, 1998. – 480 с.; Абжаген К.Х. Адмирал Канарис. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 384 с.; Мадер Юлиус. Абвер: щит и меч Третьего рейха. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 320 с.; Мэнвелл Роджер, Френкель Генрих. Знаменосец «Черного ордена»: Гиммлер / Пер. с англ. – М.: ЗАО. Центрполиграф, 2000. – 428 с.; Мазер Вернер. Адольф Гитлер: Легенда. Миф. Действительность / Пер. с нем. – Мн.: ООО Попурри, 2000. – 496 с.; Готтендорф Е. Герман Геринг – «Железный рыцарь и проклятие свастики». – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 416 с.; Макговерн Джеймс. Мартин Борман: Серый кардинал в коричневой униформе / Пер. с англ. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 320 с.; Хене Ханц. Черный орден СС: История охранных отрядов. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2003. – 542 с.; Луи де Ионг. Пятая колонна в Западной Европе: Загадки Третьего рейха / Пер. с англ. – М.: Вече, 2004. – 384 с.; Мельников Д., Черная Л. Тайны гестапо: Империя смерти. – М.: Вече, 2000. – 480 с.; Гогун Александр. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.; Наумов А.О. Фашистский интернационал: Покорение Европы. – М.: Вече, 2005. – 488 с.; Васильченко Андрей. Между Дуче и Гитлером. – М.: Яуза ЭКСМО, 2004. – 480 с. и др.
41. См.: Пленков О.Ю. Мифы нации против мифов демократии: немецкая политическая традиция и нацизм. – Спб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного института. – 1997. – 576 с.; его же. Нацистское государство. – Спб.: Нева. – 2003.; его же. III Рейх. Социализм Гитлера (очерк истории идеологии). – Спб.: Нева. – 2004; его же. III Рейх. Война: до критической черты. Вермахт, война и немецкое общество. В 2 кн. – Спб. – М.: Нева. – 2005. – Кн. 1. – 384 с.; его же. Третий Рейх. Арийская культура. – Спб.: Нева, - 2005. – 480 с.
42. Пленков О.Ю. Третий Рейх. Арийская культура... С. 4
43. Там же. – С. 5-6.
44. Там же. – С. 248.
45. Там же. – С. 257.
46. См.: Якунин В.К. Был ли И. Сталин теоретиком марксизма // Грани. – 2008. - № 3. – С. 36-41; его же. Последний «завет» И. Сталина (к 55-летию выхода его работы «Экономические проблемы социализма в СССР») // Гуманитарный журнал. – 2006. - № 3-4. – С. 171-178.
47. Новейшая история Отечества. XX век. В 2 т. Учебник для вузов / Под. ред. А.Ф. Киселева и Э.М. Шагина. – М.: Владос, 1998. – С. 476-477; Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. Политическая история России: От становления самодержавия до падения Советской власти. – М.: НОРМА – ИНФРА, 1999. – С. 579-609.

М.М. ІГНАТЕНКО

ПРОБЛЕМА ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКИХ ТРУДІВНИКІВ В УКРАЇНІ

Ігнатенко Марина Миколаївна – доцент Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет», кандидат історичних наук

В Україні склалась ситуація, коли за умов до- сить великої території та достатності природних багатств чисельність населення знижувалась (знижувалась і тривалість життя), що загалом свідчило про депопуляцію або виродження українства.

Нестабільність та постійні потрясіння: революції, голодомори, війни, реформи при- тупили один з головних інстинктів сільських трудівників – відтворювати собі подібних, зникла відповідальність перед нащадками, суспільством за продовження роду.

Деякими аспектами, пов'язаними з тривалістю життє сільських трудівників в Україні у 1990-2000-х р.р. займалися Вергунов В., Литвин В., Падалка С., Левчук К., Стахневич А., Рибак І., Богуцький О. Але, на жаль, і досі існує певний інформаційний вакуум у цьому питанні.

Мета статті. Проаналізувати проблему тривалості життя сільських трудівників в Україні у 1990-2000-х рр.

У досліджувані роки проблеми народонаселен- ня села України набула незворотного характеру. Заголовки публікацій ЗМІ ставали все більш вражаючими: «Село гине! Демографічна криза в сільській місцевості переростає в демографічну катастрофу»; «Проблеми національної безпеки і демографічне виживання», «Демографія – наука про смерть», «Нас знову стало менше».

За роки незалежності українське село втрати- ло майже 2 млн. жителів, що становило полови- ну загального скорочення населення України. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності в країні становила 32 %, або 15,8 млн. чоловік (2001 р.) [1].

Якщо у 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб, то в 2002 р. уже – 9,8. А питома вага господарств, які складались з однієї особи, підвищилася до 23,1% [2].

Зменшення чисельності сільського населення пов'язувалось, крім природних факторів, також з адміністративно-територіальними перетво- реннями: приєднанням деяких сіл до міст, на- данням міського статусу селищам тощо. У 90 – і роки ці процеси протікали досить активно. Якщо наприкінці 80-х років в Україні налічувалось близько 400 міст (у тому числі 132 обласного і республіканського підпорядкування), 878 се- лищ міського типу та 10 412 сільських рад, то в

1996 р. – 447 міст (167 республіканського та об- ласного підпорядкування), 904 селищ міського типу і 10 210 сільських рад. У першій половині 90-х років відповідно до змін в адміністративно- територіальному поділі понад 750 тис. жителів села отримали статус городян [3].

Проте, основним фактором, що вплинув на зменшення числа сільських жителів, було при- родне скорочення. Тенденції народжуваності, смертності та природного приросту в сільській місцевості ілюструє таблиця:

Загальні показники природного руху сільського населення [4].

Кількість (на 1000 жителів)	Роки					
	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Народжених	12,6	12,5	12,0	11,6	11,1	10,7
Померлих	17,2	17,6	18,5	18,8	19,1	19,2
Природний приріст	-4,6	-5,1	-6,5	-7,2	-8,0	-8,5

Україна за темпами старіння населення на- близилась до країн з найстарішим населенням і посідала 19 місце за чисельністю населення за віком 60 років й більше (20,9%) (Японія – 26,3%, Італія – 25,6%, Німеччина – 25,1%, Швеція – 23,4%, Греція – 23%) [5].

У роки незалежності на селі домінувала тенденція переважання смертності над народжуваністю. У 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 раз було менше, ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 чол., або в 1,37 раза. За дани- ми Міністерства охорони здоров'я у 1992 – 1997 рр. смертність дітей зросла з 13,5 до 15,2 чол. на кожну 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо в 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими в середньо- му по Україні становило 36 тис., то в 1996 р. – 309 тис. чоловік. Статистичні прогнози свідчили, що загальна чисельність населення продовжуватиме зменшуватись і на початок третього тисячоліт- тя [6].

На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і як наслідок – збільшенням тривалості життя), в Україні одно- часно відбувалось зниження народжуваності і підвищення смертності.

Досить інтенсивно змінювались показники народжуваності. Протягом 1990 – 2000 рр. абсо-

лютна кількість народжених зменшилась на 67,2 тис. чол., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначався кількістю народжень з розрахунку на 1000 чол. населення, знизився з 12,7% до 9,3% і був найнижчим за весь повоєнний період [7]. Серед основних причин цього явища було погіршення становища основної демографічної ланки сільської сім'ї. Протягом 90-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності. За 1990 – 1995 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 чол.) зменшився з 7,9 до 7,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалась в АР Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень. У 1995 їх число по відношенню до зареєстрованих шлюбів становило 25,9%. Нерідко розпадались навіть ті сім'ї, що мали від однієї до трьох дітей у віці сім – вісім років. Половина розлучень відбувалася з таких причин, як відсутність дітей, психологічна та сексуальна несумісність [8].

У цілому становище сільської сім'ї, крім падіння народжуваності, характеризувалось зростанням кількості розлучень і неповних сімей, зменшенням кількості повторних шлюбів, зниженням ролі соціальних факторів і зростанням значущості внутрісімейних регуляторів поведінки у шлюбі, демократизацією стосунків між чоловіком та жінкою, проживанням подружніх пар без оформлення шлюбів тощо.

Такі обставини не могли не позначитись на загальних темпах природного відтворення сільського населення. Якщо в 1993 р. з кожної тисячі жінок народжувала 51, то в 1997 р. – 43 [9]. Середній вік матерів, які народили дітей, у 2000 р. становить 24 роки [10]. Загалом $\frac{3}{4}$ дітей народжувалось саме такою віковою категорією жінок [11]. Все менше дітей народжували жінки старших вікових категорій.

Сумарний коефіцієнт, або так звана вичерпна плідність жінок, який характеризується кількістю дітей, що може народити жінка за весь період фертильності, знизився до рівня, що не забезпечував навіть простого відтворення – 1,6 дитини. Результати наукових досліджень виявили, що в 1996 р. основною причиною зменшення сумарного коефіцієнта народжуваності було скорочення чисельності селянок фертильного віку внаслідок інтенсивного їх відпливу із села, а починаючи з 1996 р. – затуханням дітородної функції жінок віком 15 – 49 років.

Однією з першопричин такої ситуації була деформація демографічного ідеалу сільських жінок (уявлення про оптимальну кількість дітей у сім'ї та його реалізація в напрямі зменшення кількості бажаних дітей). За даними соціологічних досліджень, на початку 90-х років 80,4% опитаних сільських жінок планували народити дві або три дитини, але реалізувати ці наміри з них зуміли лише 67,9% [12]. Отже, село невпинно

продовжувало трансформуватися в напрямку від багатодітних до малодітних родин. Основна причина зниження народжуваності до рівня, який не забезпечував збереження чисельності селян, полягала в тому, що задоволення потреби в дітях, материнстві та батьківстві конкурувало з рядом інших потреб, тим елементарніших, чим нижчий рівень життя. Якщо враховувати, що 60% населення перебувало за межею бідності, понад 70% працівників отримували заробітну плату нижчу від прожиткового мінімуму, а рівень існування селян зводився до елементарного виживання, то ситуацію з народжуваністю на селі можна вважати кризовою.

У 1996 р. в 2 595 сільських населених пунктах (9,1% від загальної кількості) не було дітей віком до п'яти років. Найбільше таких сіл на Сумщині (348), Харківщині (330), Чернігівщині (310). У 6,7% сіл України не було дітей і підлітків 6 – 15 років, у 4,9% – молоді 16 – 28 років [13]. З даних про кількість народжених на селі дітей видно, що в 1995 р. 47% родин мали по одній дитині, 33% – по дві, 10,8% – по три, 3,8% – чотири, 3,4% мали п'ять й більше. Зростало число бездітних подружніх пар. На початок 1998 р. в Україні було 14 млн. сімей (у тому числі 2,4 млн. молодих), а чисельність дітей становила 12,2 млн., що свідчить про те, що понад 3 млн. сімей (580 тис. молодих) не мали дітей [14]. За 2001-2005 рр. у 3,6 тис. селах (12,5% від загальної кількості) не народилось жодної дитини [15]. Зростає кількість безпритульних дітей. Чимало з них мігрували до великих міст, жебракували, вживали наркотичні речовини, алкогольні напої. Економічні причини зниження народжуваності селян крилися у виробничій сфері, оскільки та частина національного доходу, що використовувалась на особисте споживання, навіть у некризових умовах не відшкодовувала необхідних витрат сім'ї на утримання не тільки третьої, але навіть другої дитини. Тому пересічна сільська сім'я з дітьми економічно не була забезпеченою, рівень життя її був нижчий, ніж соціально необхідний.

Індикатором тривалості життя виступала динаміка смертності. Середня тривалість життя в Україні була найнижчою в Європі – 60,7 років у чоловік, 72,5 – жінок. Протягом 1989-2000 рр. цей вік скоротився відповідно на 3,9 і 1,8 років [16]. Показники смертності селян постійно зростали. Протягом 1990 – 2000 рр. кількість померлих збільшилась з 272,6 тис. до 301 тис. чоловік, або на 10,5%, а коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 селян) підвищився від 17,2 до 19% [17]. Ця динаміка особливо прискореною виявилась у першій половині 90-х років, коли соціально-економічна криза на селі набувала тотального характеру.

Більшість померлих були людьми похилого віку. Із 527 тис. померлих у 1995 – 1997 рр. понад 85% становили особи старші 55 років. При цьому близько 70% з них були працівниками різних га-

лузей сільського господарства – механізаторами, тваринниками, спеціалістами [18].

В 90-і роки відбувся процес «омолодження» коефіцієнта смертності, тобто зниження середнього віку померлих, скорочувалась середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчим він виявився у 1995 – 1996 рр.: чоловіків – 61, жінок – 72,6 років. У 1999 – 2000 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р., і залишився на показниках, що мали місце 40 років тому [19]. Серед померлих протягом 1995 – 1997 рр. – 65% становили чоловіки працездатного віку [20]. В Україні за європейськими мірками темпи смертності сільських дітей віком до року були дуже високі. В Харківській області вони були вдвічі вищі [21].

Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків. Протягом 1991 – 1996 рр. на виробництві загинули 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). Основною причиною цього явища стала низька виробнича дисципліна у сільгосп підприємствах, де нерідко діяв принцип «Вмієш? Тоді ставай до роботи». Понад третина смертельних випадків трапилася через пияцтво. До небезпечних факторів слід додати і стан техніки: 98 % наявного тракторного парку експлуатувалось понад 25 років. «Класичним» прикладом нещасного випадку з механізатором можна вважати таку ситуацію: тракторист за допомогою «пускача» заводить двигун трактора, що стоїть з увімкненою передачею. Двигун заводиться... і машина накочується на людину [22].

Природний рух сільського населення стримувався й погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий, порівняно з іншими державами, рівень інвалідності громадян, особливо в тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури мали місце спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювались наркоманія і токсикоманія, зросла кількість хворих на психічні розлади. Протягом 1995 – 2000 рр. захворюваність на інфекційні і паразитарні хвороби зросла на 17,2%, ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету – на 22,3%, сечостатевої системи – на 30,4%, крові і кровотворних органів – майже в 1,5 раза, уроджених аномалій стало більше на 24,2% [23]. Обмежене державне фінансування медицини, здійснюване в умовах економічної кризи й бюджетного дефіциту, не дозволило належним чином лікувати і запобігати цим захворюванням. У свою чергу, селяни через свою неплатоспроможність не могли користуватися послугами медичних закладів ринкового типу що знаходились у містах. Сюди слід додати і вплив таких факторів як різке зниження життєвого рівня і незбалансованості харчуван-

ня, погіршення комунально-побутового обслуговування, збільшення стресових ситуацій через соціальну невизначеність статусу й належного соціального захисту щодо оплати праці, безробіття, пенсійного забезпечення та ін.

За даними Українського інституту соціальної гігієни та управління охороною здоров'я, рівень захворюваності сільських жителів залишався нижчим, ніж у городян на 30 – 32% і становив 926 осіб на 1000 чол. населення. Але, якщо врахувати, що середній показник смертності був вищий на 63,5%, тоді ці цифри слід розглядати лише як свідчення несвоечасного виявлення захворювань і невисокої якості медичного обслуговування на селі. Із кожних 1000 жителів сільських районів здоровими були 218,9 чоловіка, функціональні зміни в організмі мали 406,6, а хронічну патологію – 375,5 чоловіка. Найбільш поширеними у жителів села були хвороби системи кровообігу, нервової системи, органів відчуття та дихання, психічні розлади. Первинна інвалідизація становила 42,8 чол. на 10 тис. населення [24].

Виробничий процес на селі характеризувався специфічними шумовими, вібраційними, електромагнітними параметрами, які часто перевищували встановлені нормативи і не забезпечували безпечного комфортного середовища для здійснення трудової діяльності.

Захворюваність певних професійних груп сільських трудівників мала свої особливості. У тих, хто контактував з комплексом пестицидів, найчастіше виникала патологія серцево-судинної й нервової систем та шлунково-кишкового тракту. У працівників тваринництва, зокрема операторів доїння, найбільш поширеними були хвороби опорно-рухового апарату. У механізаторів найчастіше траплялися неспецифічні хвороби легень (40%), гіпертонія (15%), ішемічна хвороба серця (15%), вібраційна хвороба. Неблагополучним був стан здоров'я сільських дітей і підлітків. З них до першої групи здоров'я належали 26,5% осіб, до другої – 44,6, до третьої – 26,5, до четвертої – 3,3%. Серед дітей, які йшли до перших класів сільської школи, лише 54% були фізично «зрілими». Захворюваність сільських підлітків перебувала на рівні 900-1200 відхилень у стані здоров'я на 1000 обстежених. Близько 50% дітей віком до 15 років залишалися нездоровленими. У 1992 р. із 11,9 тис. сільських шкіл тільки 197 налагодили систематичний нагляд за здоров'ям і фізичним розвитком учнів, дозуванням фізичних і розумових навантажень на них, дотриманням соціально-гігієнічних норм і режимів та контроль за якістю харчування школярів [25].

Через погіршення умов з надання медичних послуг зросла кількість населення, яка просто не може одержати первинної медичної допомоги. В досліджувані роки збільшилася кількість сільських громадян хворих на туберкульоз.

Надання медичної допомоги жителям села через

розгалужену мережу лікувально-профілактичних закладів: 45 обласних лікарень, 164 обласні диспансери, 628 центральних і районних, 1437 дільничних та 1401 сільських медичних амбулаторій, а також 16,4 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів і понад 3,5 тис. профілакторіїв при тваринницьких фермах сільгосп підприємств. Однак часто матеріально-технічний стан цих закладів не відповідав необхідним умовам. Половина фельдшерсько-акушерських пунктів і 60% сільських медичних амбулаторій розміщувались у напівприсосованих приміщеннях, 30% центральних районних лікарень не мали водогону й каналізації. Крім цього, із 5 тис. посад лікарів, необхідних для сільських амбулаторій, 803 (16%) залишались вакантними, а 773 (15%) – зайняті сумісниками. У 1992 р. 16 дільничних лікарень і 55 – амбулаторій працювали без лікаря, а 899 – фельдшерсько-акушерських пунктів взагалі не мали медичних працівників. Невирішеною залишалась проблема забезпечення сільської медицини транспортом, телефонами, апаратурою, обладнанням, медикаментами. У цілому медична допомога для селян була менш доступною, ніж для жителів міст, а лікування менш ефективним. Через це до лікарів на селі зверталися рідше, ніж у містах. Давався взнаки і такий фактор, як віддаль: якщо вона становила 10 км й більше, то кількість відвідувань медичного закладу зменшувалась приблизно втричі. Із загального числа госпіталізованих осіб сільські жителі становили 34,4%. Всі ці обставини спричинили суттєве постаріння сільського населення. Протягом 1980 – 90-х років середній вік його підвищився з 36,3 до 39,8 років. У віковій структурі жителів села склалась стійка тенденція до зменшення як абсолютного обсягу, так і частки осіб молодшого працездатного та працездатного віку. Чисельність сільських жителів молодше працездатного віку скоротилась на 20,9%, працездатного на 16,7%, у той час як осіб пенсійного віку – лише на 2,1% [26].

У 90-ті роки природа цих зрушень зазнала суттєвих змін. Якщо в кінці 80-х років найбільшими темпами скорочувалось сільське

населення віком 15-24 роки, що було викликано головним чином високим міграційним впливом його з сільської місцевості, і зростанням чисельності пенсіонерів, то в наступні роки зростанням пропозиції на міських ринках праці докорінно змінила цю ситуацію. Вони відтягували сільську молодь працездатного віку, відносно стабілізувавши їх роль і місце в соціальному середовищі села. Протягом 1990 – 1998 рр. чисельність осіб віком 20-24 років зростає на 9,9%, а незмінною залишалась група – 25-29 років, водночас приріст отримало населення 30-39 і особливо 40-49 років. Загрозливими темпами скорочувалась кількість дітей і підлітків [27].

Відзначені трансформації формували стійку тенденцію до розширення піраміди вікової структури сільського населення України вгорі і звуження її внизу, що свідчило про загострення у подальшому проблеми його природного відтворення. А погіршення демографічних показників призводило, у свою чергу, до надмірного навантаження непрацездатних жителів на працездатних. На початок 1999 р. на 1000 працездатних припадало 1019 чол. непрацездатних [28].

Відбулося порушення структури харчування сільських жителів. Дефіцит у харчовому раціоні вітамінів, особливо антиоксидантів, спричиняв так званий «прихований голод», що сприяв розв'язку і різкому зростанню хронічних захворювань, які набували епідемічного характеру.

У досліджувані роки суттєво погіршилось харчування. В 2005 р. селяни споживали від необхідних науково обґрунтованих норм лише 48,8% – м'яса і м'ясопродуктів, 59,4% – молока і молокопродуктів, 82% – яєць, 76% – овочів, 43,1% – фруктів [29].

В Україні зберігався багато в чому радянський підхід до охорони здоров'я населення. На державному рівні вона не популяризувалась як найвищий ресурс суспільства та основа його процвітання. Наслідком цього стало погіршення громадського здоров'я та наближення його до стану соціальної катастрофи. Ставлення сільських жителів до власного здоров'я характеризувалось байдужістю і зневагою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Населення і трудові ресурси села. За ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – С. 11-12.
2. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України: Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 239.
3. Живора С. Демографічна ситуація в сучасному українському селі // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С. 38-39.
4. Богущкий О. Демографічна ситуація на селі // Економіка АПК. – 1997. - № 11. – С. 56.
5. Ярова В.В. Проблеми демовідтворювальних процесів в Україні // Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.130.
6. Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня.
7. Населення і трудові ресурси села... – С. 49.
8. Стахевич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С. 36.
9. Стахевич А. Вказана праця. С. 36.
10. Населення і трудові ресурси села... – С. 50.
11. Стахевич А. Вказана праця. – С. 36.
12. Населення і трудові ресурси села... – С.50.
13. Живора С. Вказана праця. – С. 41-42.
14. Левчук К., Стахевич А. Демографічна обстановка в сучасному українському селі // Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. – К., 1998. – С. 74-75
15. Рябоконт В.П. Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.57. (С.57-60.)
16. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / НАН

- України, Ін-т економіки; За ред. В.Стешенко. – К., 2001. – С.431. (560 с.)
17. Населення і трудові ресурси села... – С.51.
  18. Живора С. Вказана праця. С. 41-42.
  19. Населення і трудові ресурси села... – С.52.
  20. Живора С. Вказана праця. – С. 43.
  21. Ярова В.В. Вказана праця. – С.130.
  22. Кучно І. Загинув від наїзду трактора... // День. – 1996 . – 11 жовтня.
  23. Стан здоров'я населення. Статистичний бюлетень. – К., 2001. – С. 56-57.
  24. Нагорна Л. Як здоров'я, хліборобе? // Український світ - 1993. - № 12. – С. 47 – 48.
  25. Там само. – С. 48.
  26. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т.1. Потенціал сільського сектора / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін. – К., 2000. – С. 74.
  27. Там само. – С. 76.
  28. Там само. – С. 76.
  29. Рябоконт В.П. Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.58.
-

ФІЛОСОФІЯ

В.Е. ГРОМОВ

УРОКИ ДУХОВНОСТИ ДРЕВНИХ ЭТИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ

Громов Валерий Евгеньевич - доцент кафедры философии Национального горного университета, кандидат философских наук

В странах, идущих по пути демократического развития, много говорят о гуманизме, социальной справедливости, правах человека. Создается впечатление, что в основу современной культуры кладутся высокие нравственные ценности. Однако столь же очевидно, что их утверждение в общественном сознании происходит настолько противоречиво, что кажется, будто только через заблуждения и драматически осложненным способом можно надеяться на приемлемый результат. Поэтому наряду с риторикой о гуманизме, недопустимости аборт, аморальности смертной казни для серийных убийц и важности гуманного обращения со злодеями, еще больше говорят о бездуховности, деформации морали и вообще о том, что, притворно применяя свои священные принципы, мы устремились куда-то не туда.

Материальное процветание стало для нас синонимом свободы, проповедь добра отождествилась с культом праздности и удовольствия, а смерть и боль утратили смысл момента добра и справедливости. Глядя на мир и на самих себя сквозь призму потребительства и материалистической обусловленности, мы хотим располагать благами, не растрчивая эквивалентных усилий. Идеологи потребительского общества усердно разрабатывают тему борьбы людей за свои права, вместо того, чтобы внушать им первичное умонастроение ответственности и накопления заслуг.

С метафизической точки зрения наша антропоцентрическая цивилизация приобретает демонический характер. Будучи трансценденцией, то есть существом, выходящим за пределы материального мира, и творящим собственную онтологию в цивилизации и культуре, человек отделился и от своего сверхъестественного основания в Творце. Подобно демону он мечется между небом и землей, неготовый выполнить свою миссию по

отношению к Природе, Богу и самому себе. Современное общество инфантильно пробавляется иллюзиями относительно своего научного и технологического могущества, создавая кумиры, которые оно само никогда всерьез не почитает нравственными авторитетами. На этом фоне мудрость древних этических учений представляется очень значительной, а нравственное состояние традиционных обществ с ее ущербными сторонами часто остается без внимания. Поэтому всегда находятся люди, фантазирующие о возврате к природе или к золотому веку патриархального уклада жизни, что, однако, не умаляет для нас смысловой ценности этических прозрений, характерных прежним мудрецам. Мы можем черпать из источника древней мудрости потому, что мудрое вечно, и потому, что в условиях современной культуры наша моральная стратегия зависит от свободного выбора того, что для нас значимо.

Итак, в поисках этики, имеющей высокий духовный стандарт, приходится уходить в глубь веков. В Древнем Китае в период семи воюющих царств (Чжань-го) возникло конфуцианство, в котором довольно велико автономное значение нравственных принципов и правил поведения («ли»). Конфуций уверен, что благородному мужу («цзюнь-цзы») лучше предпочесть смерть, чем пренебречь моральными заслугами. Этике и этикету придается первичный сакральный смысл, их практическая целесообразность спускается с небес, исходит из закона «Дао». Правильная жизнь – это жизнь, распisanная по регламенту и чем выше социальное положение человека, тем сложнее его «жизненный протокол».

Этика с такими культовыми достоинствами, как уважение к старшим, следование долгу, гуманность, доверие, самоконтроль, воспитание невозмутимости и т.п. – закономерный продукт

культуры традиционного общества, в котором устойчивость форм социальной жизнедеятельности вела к их сакрализации и ритуальному мистифицированию. Отступление от обычая воспринималось серьезным нарушением норм взаимоотношений человека и бытия, чреватым дурными последствиями. Вера в духов природных стихий и их сильное влияние на течение человеческой жизни обостряли эти представления, создавая более широкую моральную зависимость индивидов от действительности.

Ставя задачу воспитания благородного мужа, конфуцианство активизирует в личности сознание ее моральных заслуг, делает ее более чувствительной к почету и общественному одобрению. Стремление к высокому идеалу через старательное следование пяти постоянствам – гуманности, ритуалу, долгу, знанию, доверию делало моральную практику конфуцианства довольно возвышенной духовной деятельностью, поскольку желание выработать достойные нравственные качества приобретало смысл религиозной цели и ставилось выше материального благополучия.

Отмеченные принципы, выражая разумную практичность, которую вообще считают характерной особенностью китайской культуры, преобразуются в первичные онтологические ценности, составляющие структурную основу мира, так что моральная практика уподобляется поклонению этим сакрализованным добродетелям. При такой возвышенной направленности морального сознания его духовный характер оказывается довольно высоким.

И все же силу собственно духовных мотивов в моральности конфуцианского типа не стоит преувеличивать. Древним не было известно духовное как таковое, а отношения с духами природных стихий имело характер практического взаимодействия, в котором житейская предусмотрительность сочеталась с сакральностью общения с силами невидимого мира.

Сознание традиционного общества, не лишённое черт наивного космозизма и духовности, вместе с тем еще не открывает идею Трансцендентного и не формирует задач, связанных с положением человека относительно духовного источника мирового творения. Духовность этики конфуцианства стоит примерно в одном ряду с учениями натурфилософского характера, например даосизмом, пифагорейством, стоицизмом и т.д. Конечно, между ними есть различия, но у них сходный онтологический потолок, ограниченный небесной сферой, природным бытием, в котором духовная и материальная стороны отчетливо не различимы, представляя некую духоматерию с тонким и грубым планами, видимым и невидимым мирами.

Значительность духовного содержания натурфилософской этики в том, что своим источником она берет широкое мировое целое, а не одну лишь целесообразность практических взаимоотно-

шений людей. Она настаивает на нравственном единстве человека и универсума, что близко по духу современной экологической философии, нацеленной на бережное отношение к природной среде и стимулирующей некое оживотворение природы и восприятие ее агентом морального взаимодействия с обществом.

С экологической точки зрения не лишен поучительного смысла и «принцип недеяния» в даосизме, ставящий барьер стремлению человека приспособить окружающую действительность к своим неумным желаниям.

Сильной стороной пифагорейства для понимания природы духовности является идея противоположности направлений, предназначенных для тела и души в телесно-духовной организации человека. Душа должна обрести свободу от бремени телесного воплощения и вернуться в гармонию небесных сфер. Жажда телесных наслаждений и гедонистическая изобретательность не поднимают душу, а способствуют ее утяжелению и измельчанию в прозаической суете. Уже здесь, в осознании раскола материального и духовного, мы можем рассмотреть первые проблески сознательного отношения философов к построению собственной онтологической основы для человеческой души, которую нельзя найти в материальной природе. Человек, принадлежа природе, вместе с тем и «не от мира сего», поэтому-то он и озабочен поисками основы, которую ищет в духовной сфере.

Стоицизм, ставя человека в тесную связь с мировой необходимостью, одновременно отстаивает достоинство и суверенность личности, подверженной превратностям судьбы, обосновывая умонастроение разумного смирения перед всеильным Логосом. Закон природы – Разум, Логос, Зевс, будучи выражением универсальной связи и симпатии явлений, образующих космическую гармонию, вместе с тем определяет долг и справедливость, которые следует осознать человеку, ищущему знания. Зло есть неразумие, равное несправедливости. В жизни важна великая цель овладения предначертаниями Зевса, задающая духовное значение средств для ее достижения. Мудрец настроен на избавление от страстей в пользу умеренности, поскольку следование долгу располагает человека к рассудительности. Свобода от гнева, сострадания и жалости, не означая равнодушия, – следствие признания силы роковой необходимости. Люди должны научиться принимать неодолимое, не сокрушаясь о своих несчастиях напрасно, поскольку их бедствия чаще всего происходят от невежества. Не сострадай, стоик отделяет себя от жизни обычных людей, охваченных погоней за удовольствиями, он счастлив при любых обстоятельствах и всегда доволен тем, что имеет. Признавая страсти неразумными, избыточными влечениями, которые по глупости людей становятся преобладающим содержанием их жизни, стойки невысоко ценят и саму жизнь,

проведенную в низкой суе и несправедливости.

Стоическая мораль эмансипирует мудреца от прозаической повседневности, тесной юдоли заблуждения и обусловленности, выносит его на просторы космического мировосприятия, которое дает ему внутреннюю силу и радостное расположение духа. Понимая насколько сложной задачей является стоическое отношение к действительности, стоики (Хрисипп, Зенон Китионский) прибегают к образу идеального мудреца как примеру для подражания. Лишь мудрец владеет свободой и поступает самостоятельно, он царь, живущий в согласии с законами природы, тогда как слабости и привязанности людей мешают им подняться над слепотой и узостью обыденного существования.

Ценность моральных принципов у стоиков превосходит ценность жизни человека, поскольку проведенная в невежестве, она не только ничемна с моральной точки зрения, но и вредна с точки зрения полезности. Столь непочтительное отношение к человеку, как высшей ценности в себе, кажется большим недостатком этики старших стоиков с позиции современного человека, воспитанного на демократической риторике. Антропоцентризм со времени Возрождения приучил общество считать человека персоной наибольшей важности. Превратив людей в верных слуг самим себе, этот принцип дал для потакания их эгоистическим наклонностям не меньше, чем для альтруистического усердия. К тому же, гуманистическую идеологию всегда было легче приспособить к тем, кому и без того жизнь не отказала в земных удовольствиях, предоставив богатым львиную долю возможностей для развития и защиты от несправедливости, чем закабаленным и обездоленным, чье существование в глазах общества всегда имело малое значение.

Пренебрежение к человеку, превращающее порочные наклонности его природы в оправдание аморальности, а равно и детские болезни совести щепетильных индивидов, воспринимающих свое благополучие кражей чужого счастья, нравственно гораздо ниже стоической позиции, которая, не идеализируя человека и не насаждая сентиментальную вину перед людьми жалкого состояния, приучает их считаться с реальностью и видеть только в заслугах основу для справедливости. Антропоцентризм и основанная на нем философия имели неоднозначное влияние на нравственное развитие европейской цивилизации. Сознание гипертрофированной важности человеческого рода породило не только гуманизм с его светлым, оптимистическим человеколюбием. Безоглядный антропоцентризм развратил людей, сделал их безответственными и эгоцентричными, для многих теперь обычно думать, что им обязаны все и все: родители, общество, природа, удачники, Америка и сам господь Бог.

Величие этики стоиков и ее духовность в том, что они были далеки от такого испорченного воз-

зрения. Даже то обстоятельство, что в их философии над человеком господствует необходимость, неумолимая судьба, которую следует принять с разумной покорностью, в наше время, когда человек не чувствует недостатка в своей суверенности, имеет глубокий смысл. Пора уже отказаться от того беспечного умонастроения полной самостоятельности и безответственности, при котором только эгоистический страх утраты материального благополучия, а не глубинное переживание единства с миром формирует принципы отношения человека к действительности.

Теперь мы перейдем к богооткровенной этике, которая прямо заявляет об определении морального должностования из трансцендентного источника. В соответствии с ее исходной предпосылкой человек мыслится слабым, обусловленным существом, обретающим моральность только от Бога. Материальные интересы считаются ненадежным основанием для нравственности, эффективность духовной самодеятельности ставится под сомнение, личное усердие в этих вопросах воспринимается вторичным, божественная воля выходит на первый план. Те предписания, которые мы находим в законах Ману, Ветхом Завете, Евангелиях, Коране свидетельствуют о слабой озабоченности человека задачей самостоятельного нравственного развития. Моральность, которую Бог или его посланники дают людям, подобна цепям, сковывающим его эгоистические наклонности.

Простодушного Адама, вкусившего от дерева познания добра и зла, трудно упрекнуть в эгоизме и злонамеренности. Изгнание из рая кажется слишком суровым наказанием для первых людей, наивно доверившихся Змию-искусителю. А вот Каин, движимый завистью, уже не колеблясь, убивает брата Авеля. Господь быстро раскаялся, что создал человека и «восскорбел в сердце своем», после чего и последовал потоп. Когда воды сошли, Бог решил не проклинать больше землю за человека, ибо «зло от юности его». Но сильная мера наказания, какой явился потоп, не изменила нравственную природу людей в лучшую сторону. Без духовной поддержки Бога, без страха Божия люди остаются неисправимыми грешниками, так что их нужно истреблять хотя бы частично, как это было с Содомом и Гоморрой.

Вообще, если в качестве примера духовной связи человека и Бога взять ветхозаветный контракт древних евреев с Иеговой, то можно лишь усомниться в значительности ее морального содержания и не только со стороны евреев, но и самого Бога, который, будучи их племенным покровителем, навлекает на другие народы всевозможные беды за одну только преданность, обещанную ему еврейскими вождями. Заслуженно ли, например, Египет терпит суровые лишения, известные как «египетские казни», когда сам Бог регулярно ожесточает сердце фараона, готового отпустить евреев за пределы своего царства? Сам

термин «египетское пленение» сомнителен, поскольку евреи, гонимые нуждой, пришли в Египет за хлебом, жили там безбедно при Иосифе и размножились настолько, что стали фактором опасности для власти и местного населения.

Вообще, когда речь идет о моральности, понимаемой выражением связи человека и Бога и древнем населении, в данном случае еврейском, которому эту моральность надлежит усвоить, трудно подыскать индивидов, подающих пример духовной значительности их поступков и переживаний. Мораль, трактованная не продуктом материальных интересов, а результатом связи Бога и человека, исследованная в древнейшем слое общественного сознания, не дает удовлетворения ожиданиям ее высокой духовности. Скорее наоборот, она сугубо материалистична и нацелена на суровую регламентацию слепой и грубой эгоистичности людей варварского состояния.

Бог выступает перед «буйными» сынами Израиля Богом-ревнителем, наказывающим и детей за вину отцов «до третьего и четвертого рода». За нарушение заповедей и законов, относящихся в основном, к практической жизни, назначается возмездие, равносильное совершенному преступлению, - смерть за смерть, «око за око», «руку за руку» и т.д. Покарание смертью нередко оказывается мерой и не за причиненную смерть, например за воровство, злословие на отца и мать, игнорирование субботы или поклонение другим богам. Иудаизм и в ходе дальнейшего развития сохраняет свою отчетливую земную, регламентирующую направленность. Духовность этики традиционного иудаизма не настолько значительна, чтобы посчитать ее исполненной духовного содержания и черпать из нее вдохновение для духовной деятельности.

Тора и соответственно Ветхий Завет полны правды о человеке, а не об одних лишь евреях. Но, избрав евреев, чтобы сделать их святым народом, Бог строго регламентирует их практическое бытие. В этом отношении положение евреев оказывается даже более стесненным, поскольку в сравнении с представителями других народов им следует исполнять 618 мицвот /предписаний, заповедей/. Кажется, будто Бог не особенно полагается на евреев и поэтому, возложив на них высокую миссию, облагает их столь большим количеством ограничений. Вертикальное направление, побуждающее ветхозаветного человека к небу от суеты сует оказалось ослабленным и свидетельствовало о неверии самого Господа в его духовную инициативу и подвижничество.

Те вертикали, которые мы находим в книге Бытия, подтверждают это. Вавилонскую башню древние стали строить не ради того, чтобы быть ближе к Богу, а чтобы сделать себе имя. Вторая вертикаль – это лестница Иакова, явившаяся ему во сне. Но не Иаков поднимается по ней к вратам небесным, а ангелы спускаются к нему, чтобы повторить обетование Божие, данное

Аврааму. После чего Иаков рассудительно заключает, что если Бог будет со мною, «сохранит меня» и «даст мне хлеб есть и одежду одеться, и я в мире возвращусь в дом отца моего, и будет Господь моим Богом, то этот камень, который я поставил памятником, будет домом Божиим, а из того, что Ты, Боже, даруешь мне, я дам Тебе десятую часть»(Бытие, гл.28). То есть, если Ты, Боже, мне, то и я Тебе.

Иакова нельзя упрекнуть в этой простодушной логике. На прагматическом принципе стоит массовое религиозное сознание всех народов, и мы не можем от этого умонастроения ожидать какой-то особой духовности, кроме страха Божия и надежды на помощь Бога в практических делах.

Духовность этики закона Божьего в том, что человек, прежде всего, внемлет повелению Высшей силы, а уже потом соображениям рассудка. Наивный практицизм верующего, во всяком случае, здесь не означает еще притворства в деле веры. Заповеди Бога абсолютны, но часто имеют общий вид. Бог, стало быть, понуждает людей к самостоятельности в поиске путей реализации его заповедных указаний. Их свободная воля, однако, должна пребывать в лоне смирения перед волей Господа.

У древних, однако, культура самодеятельности в смирении и вообще сложность структуры жизнедеятельности не велики, что порождает внешний уклад, в котором господствуют внешние правила, традиции, ритуалы, имеющие смысл сдерживания индивидуальной инициативы. При низкой культуре самодеятельности, изначально воспринимаемой чем-то подозрительным и еретическим, индивидам наиболее понятен язык обычая, запрета, бытового или сакрального страха. В этих условиях нет доверия к свободной воле, которая не без основания становится эквивалентом произвола и отсебятины.

Умонастроения людей в их отношении к свободе двойственны и противоречивы. Все хотят свободы, она манит как праздничное состояние легкости, игры, беспрепятственности. Одновременно всегда есть недоверие к свободе, поскольку она чревата нарушением порядка. Свобода без ответственности – губительная иллюзия, свобода с ответственностью – это культура. В философском смысле культура свободной жизнедеятельности предполагает метафизическую ответственность, умонастроение всегда имеющейся обязанности, которая определяется уже одним только обстоятельством существования и отношением к другому - природе, обществу, Богу. Метафизическая ответственность – это высший ум всякого умонастроения обязанности.

Итак, священные писания всех религий начинают с ограничений и запретов. Экзегетика, сосредоточенная на «трудных местах» богооткровенных текстов, разрабатывает тот зазор проблемности, который образуется между «абсолютным бытием» священного писания и исто-

рическим бытием людей, подпадающим под заповедные требования абсолютного. На этом пути развивается человеческая самодеятельность в рамках религиозности, то есть в смирении перед божественным авторитетом.

И все же, движение общества в направлении религиозной реализации человеческого дара свободной воли идет очень медленно, поскольку религии, возникшие в условиях традиционности, сохраняют свои запретительные тенденции. Религиозность, в которой божественная вертикаль осознается как небесная администрация, косна и не порождает глубокой духовности. Она подобна морали, выведенной из практического источника, с тем отличием, что определяется не согласованием жизненных интересов между индивидами, а страхом перед Богом, адом или утратой ожидаемого рая.

Поскольку Бог и сознание Бога не одно и то же, и между «градом небесным» и церковью, какой бы она ни была, есть разница, Бог, по-видимому, легко допускает развитие человеческой свободы, которая в себе может и не быть реализацией преданности ни Ему самому, ни какой-либо конфессии. Бог отпускает человека на свободу как блудного сына, чтобы тот, будучи наивным и преданным только себе, пройдя через ценный опыт ответственности перед семьей, соседом, родиной, человечеством и собой, испытал муки заблудшей совести и стыда перед иллюзорными авторитетами, наконец, осознал, что все это лишь аспекты ответственности перед Ним и что для свободы самодеятельности нужен именно Он, как трансцендентный принцип любой ответственности.

Теперь мы можем перейти к рассмотрению духовной природы нравственности, вдохновленной религиозными мотивами, в которых доминирует не горизонтально-профаническое мироотношение человека, а вертикальная интенция сознания. На наш взгляд, именно вертикальная направленность души, сообщает религиозности ее глубокий и действенный характер. Стержень, на котором держится религиозная жизнь, – это трансцендентальная вертикаль, направляющая людей к внутреннему, мистическому принятию реальности Трансцендентного.

Эзотерика как выражение скрытой от других духовной работы личности есть в каждой религии. Кроме того, она является фактом некоторой практической и философской специализации духовного делания. В христианстве, например, уже в одних только проповедях Христа немало трудных моментов, которые Учитель постоянно разъясняет своим последователям. В обстановке энтузиазма, вдохновленного новыми надеждами на спасение, истины, внушенные людям в энергетическом поле Божьего Сына, казались безусловными. Однако ясным было и то, насколько нелегко следовать им в миру, так что осознание противоположности сакрального и

обыденного планов бытия, склоняло религиозных подвижников к простым антагонистическим решениям, разводящим мирское и отшельническое и делая последнее наиболее чистой формой религиозной жизни. Правда, эзотерические практики в авраамических религиях, озабоченных прежде всего задачами моральной регламентации человека и его конфессиональной преданностью, нередко вызывали к себе настороженное или даже неодобрительное отношение сторонников веры, предназначенной «для всех». Такова вообще парадоксальность взаимоотношений моментов истины свободного мистического опыта, характерного более продвинутым носителям религиозного сознания с постулатами конфессиональной догматики и массовой набожностью. Первое выражает живой дух религии, второе связано с ее догматикой и литургическим порядком.

Таким образом, именно «вертикализм», полнее отраженный в эзотерических способах связи человека с Трансцендентным, сообщает религиозному сознанию нравственный характер наиболее чистой духовной деятельности, в которой мотивы, естественные и с практической точки зрения, осознаются как вытекающие из интересов духовного делания. На этом пути человек способен удовлетворить и таким моральным императивам, которые отнюдь не всегда являются очевидным выражением практической целесообразности.

Христос, например, проповедуя учение, построенное на приоритете духовности, ставит под сомнение оправданное с точки зрения здравого смысла и даже ветхозаветного закона. Он призывает людей прощать обидчиков, не судить других, возлюбить врагов, богатому раздать имущество бедным и т.д. Это учение оказалось настолько неординарным и противоречащим духу традиции, что кажется странной попытка Божьего Сына настаивать на любви к ближнему и Богу среди толпы грешников.

Люди, привыкшие к запретной этике Закона, столкнулись с проповедью свободы внутреннего морального усилия, чтобы исполнить «рожденное от духа». Богооткровенная этика, стало быть, выражает более высокую трансцендентальную целесообразность, укорененную в духовной природе человека. Поднятый Богом над природой через свою трансцендентальную способность и преобразуя естественный мир в искусственную онтологию цивилизованного бытия, он, победив свое грехопадение в эгоизме и потребительстве, должен принять на себя миссию фактора космической гармонии через культуру, в которой свобода разумной жизнедеятельности общества как в Логосе сочеталась бы с законами природной необходимости.

В подготовке к этой великой миссии этика древних мудрецов и религиозных пророков имеют непреходящее значение.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового завета.
2. Гусейнов А.А., Ирритц. Краткая история этики. – М.: «Мысль», 1987. – 592 с.
3. Громов В.Е. Смысл и границы человеческой духовности. – Днепропетровск, НГУ, 2005. – 157 с.
4. Дворянов С.В., Тимошук А.С., Шавкунов И.В. Античная философия и вайшнавская сиддханта. – М., 2003. – 224 с.
5. Записки по предмету Закона Божия. – К.: «Полиграфкнига», 1993. – 264 с.
6. Манавадхармашастра. – М.: София, 2000. -
7. Шри Шримад А.Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада. Бхагават-гита как она есть. – М.: Бхактиведанта Бук Траст, 1990. – 832 с.
8. Этика и ритуал в традиционном Китае. – М.: «Наука», 1988. – 331 с.
9. Эмерих Корет. Основы метафизики. – К.: «Тандем», 1998. – 246 с.

М.А. РЕЗНИКОВА

СВОБОДА КАК ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ СУЩЕСТВОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА В НРАВСТВЕННОМ УЧЕНИИ ВЛ. СОЛОВЬЕВА

Резникова Мария Александровна – старший преподаватель кафедры гражданского и хозяйственного права Днепропетровского национального университета им. Олеса Гончара

В современном глобальном мире проблема свободы снова начинает занимать центральное место в исследовании механизмов формирования фундаментального устройства общества, и речь идет не столько о ее проявлениях в действиях конкретных людей, сколько о функционировании в более широком смысле, точнее - о становлении независимости отдельно взятых общественных образований. С учетом этого можно утверждать, что проблема понимания смысла свободы была и остается весьма актуальной. Любое законодательство ориентировано на формирование внутренних и внешних границ существования личности и соответствующего социального образования. В таких границах раскрывается сущность свободы и формируется, собственно, система прав. Однако, помимо свободного сосуществования, на взаимоотношения между людьми влияет еще один фактор: любой субъект права имеет волю и возможности для ее реализации. И там, где царствует темная воля, глубину воздействия которой на человека и социальные образования не смогли измерить ни мистики (Я. Беме, М. Экхарт, Э. Сведенборг и др.), ни религиозные деятели (апостол Павел, М. Лютер, Дм. Ростовский и др.), ни философы (И. Кант, Ф. Шеллинг, Н. Бердяев и др.), там начинаются иные формы воздействия на субъекта права. В этой зоне, собственно, и включаются механизмы власти. Возможно поэтому Фр. Ницше ввел для маркировки такого рода эффектов новый термин «воля к власти».

Специфическую попытку выявить сложные

факторы взаимосвязи различных проявлений свободы предпринял русский философ Вл. Соловьев. Своей главной целью он считал раскрытие сущности единого начала, нормализующего многообразные отношений между людьми. Таким началом в его концепции является Всеединство, суть которого обнаруживается в христианском вероучении.

Основными своими предшественниками в понимании свободы он считал Канта и Шопенгауэра. «Определяя вслед за Шопенгауэром свободу как противоположность необходимости, Соловьев, соответственно с этим принимает и Шопенгауэрово истолкование Кантова учения о свободе: он признает свободной сверхвременную сущность человека – его умопостигаемый характер» [5, 140]. В учении Канта (разделяемом Шеллингом и Шопенгауэром) свобода, утверждает Соловьев, понимается в чисто отрицательном смысле. Человек, в силу своего умопостигаемого характера, или как существо само по себе, свободен от закона внешней необходимости, определяющим эмпирические явления. И тут мы попадаем в сферу уже указанного противоречия: «...свобода... (является), с одной стороны, явлением и (подчиняется) ... закону явлений, с другой стороны, есть вещь в себе, или умопостигаемая сущность» [5, 141]. Для того чтобы определить истинную сущность свободы самого человека, важно разграничить причинно-следственные и умопостигаемые ряды. Учение Шопенгауэра о том, что человек свободен только в своем бытии, а не в действии, противо-

речит кантовской формуле. Но для Шопенгауэра свобода есть простое отрицание закона достаточного основания, а следовательно причинности; для Канта она есть способность самопроизвольно начинать ряд действий [5]. То есть свобода умопостигаемого характера может рассматриваться как в смысле отрицательном (в силу независимости от эмпирических условий) – шопенгауэрово условие свободы, так и в смысле положительном (как способность к самостоятельному действию) – кантово условие свободы. По Канту, я ответствен за свои действия, так как это мои действия. «Свобода» в этом смысле, – по мнению Соловьева, – есть чисто трансцендентальная идея, которая, во-первых, не содержит в себе ничего, взятого из опыта, и, во-вторых, сам предмет ее не может быть дан определенно ни в каком опыте, т. е. всеобщий закон самой возможности какого бы то ни было опыта требует, чтобы все совершающееся имело необходимую причину, а следовательно и действующая сила самой причины ... опять должна иметь свою причину» [4, 635]. Такой ряд бесконечных отсылок и подразумевает трансцендентальность свободы, недоступной эмпирическому миру. В таком случае и сам разум приходит к идее самопроизвольности, или способности к самостоятельности, т. е. действию без предшествующей причины, он вынужден перейти за границы всякого возможного опыта. Проблема свободы уже имеет не физический и не психический, а трансцендентальный смысл. Свобода физическая и психическая ориентирована на опыт, точнее всегда связана с тем, что мы называем временем настоящим, тогда как трансцендентальная свобода, находящаяся за пределами времени и причинно-следственных связей, ориентирована на будущее, находится в таком аспекте за пределами настоящего. Отсюда Соловьев, опираясь на Канта, делает вывод: вопрос о возможности свободы хотя и касается психологии, но в силу того, что может быть разрешен только диалектическими доводами чистого разума, принадлежит к трансцендентальному миру [4, 636], следовательно и сам вопрос о возможности свободы является трансцендентальным, недоступным эмпирической действительности.

Тем не менее, ни Кант, ни Шопенгауэр не сумели объяснить в рамках проблематики свободы как сочетается разум человеческий с его действием, и фактически не разрешили проблему приоритетности свободы воли или свободы разума. И Соловьев, опираясь на приоритетность нравственного начала, также не решил эту проблему. По его мнению, безусловной свободы воли нет: «Безусловная свобода воли, выбирающей что-нибудь без достаточного основания, если и возможна, то лишь в иррациональных мистических глубинах бытия, не касающихся той реальной жизненной поверхности, с которой имеет дело уголовное право» [4, 561]. Поэтому он подвергает критике позицию индетерминистов, согласно которой

воля каждого отдельного человека есть бездна с неведомым содержанием.

Исследование свободы интересует Соловьева с точки зрения правовой теории, так как она является одним из факторов бытия человека в обществе. «Жертвуя обществу свою неограниченную, но необеспеченную и недействительную свободу, лицо приобретает действительное обеспечение своей определенной или разумной свободы» [3, 419]. Человек есть то существо, которое способно трансформировать собственную неограниченную свободу воли или даже подчинять ее общим принципам разумной свободы, то есть изменить статус свободы с иррациональной неограниченности до трансцендентальной обусловленности. Однако Соловьев прекрасно понимает, что «свобода сама по себе, т. е. как свойство лица в отдельности взятого, еще не образует права; ибо здесь свобода проявляется лишь внешним образом, как фактическая принадлежность личности, совпадающая с ее силой... Представленный самому себе, я свободно действую в пределах своей силы: о праве здесь не может быть и речи» [4, 531]. Ведь если я не испытываю никакого сопротивления, то попадаю в мир абсолютного выбора, где вообще бессмысленно что-либо выбирать или изменять. И лишь тогда, когда появляется сопротивление моим действиям и моей свободе, можно говорить о необходимости тех или иных ограничений, которые бы определяли и нормировали мое существование – только в этом случае я и могу почувствовать свою свободу. В абсолютно пустом социальном пространстве свобода у человека также является абсолютной, но ее совершенно невозможно обнаружить, так как нет ни одной точки сопротивления. Общество – это и есть социальная инстанция (эфир) сопротивления личности. «Личность, – согласно Соловьеву, – прямо заинтересована в своей свободе, общество прямо заинтересовано в своей безопасности, но право и правовое государство заинтересовано прямо не в этом, а только в рациональном равновесии этих эмпирико-противоположных интересов» [4, 547]. Человек ощущает свободу только в обществе, общество размечает личную свободу людей, чтобы нормализовать зону своего существования, но только право уравнивает личную свободу и социальное поле ее ограничения. «Свобода каждого человека или его естественное право жить, действовать и совершенствоваться были бы, очевидно, лишь пустым словом, если бы осуществление этого права зависело от произвола всякого другого человека» [4, 546]. Иными словами, механизм бытия общества радикально меняет жизнь человека. Когда личность попадает в сферу взаимоотношений с себе подобными, у нее возникает представление о пределах своих возможных действий, ограниченных другими, а следовательно и комплекс правил совместного существования, которые составляют первичную сущность права. «Если я проявление своей свободы ограничиваю

или обуславливаю признанием за другими такой же принципиальной свободы, или признаю его за такое же лицо, как я сам, то таким признанием я делаю свою свободу обязательной для него, или превращаю ее в свое право» [4, 531]. Там, где действует сила заставляющая другого признать мою свободу, появляются общественные отношения и проявление власти. И эта сила, централизующая общество сила по взаимному признанию свободы других становится правом. Общества как система других и я как источник свободы имеют общую поверхность сосуществования, которую в терминах свободы и ограничения власти других можно назвать правом. «Моя свобода, как право, а не сила только, прямо зависит от признания равного права всех других» [4, 531]. Таким образом, там, где моя сила уравнивается равной силой других и моя свобода равной свободой других, появляется общество людей с равными правами. Свобода, идущая от воли, дает силу и власть, свобода, идущая от разума в умопостижимом мире превращается в право, легитимирующее силу воздействия и проявления власти.

Очевидно также и то, что какое бы сопротивление не оказывала нам природа, если нет общества, свобода в рамках природной открытости превращается в инструмент равного с ней действия, то есть инструмент необходимости. Поэтому в опыте, раскрывающем сущность определенного состояния природы, мы не можем найти свободы. «...в опыте мы имеем только факты и явления, свобода же воли по самому понятию своему может быть не фактом, а только основанием акта» [4, 633]. Фактичность и явленность не требуют от нас никаких согласований, они нам являются сами или себя обнаруживают в нашем действии, тут даже не требуется воли, так как природа не оказывает никакого сопротивления, и мы по свободному выбору обнаруживаем то или иное событие, тот или иной факт. Все изменяется, если в зону события или опыта врывается другой со своей возможностью коррекцией нашего опыта, что заставляет нас реагировать на эти изменения; тут уже нужна свобода воли, чтобы мое действие по осуществлению опыта было произведено в нужном для меня направлении. Если фактичность обусловлена временной последовательностью длящегося события, то есть в граничных рамках события неминуемо действует сила, то ее проявление трактуется мной как закон причинности, ибо вырвать из моего события ни силу, ни причинное воздействие я не могу. Если пограничная область таких событий расширяется до бесконечности, то мы получаем абсолютное пространство и время, абсолютные законы причинности и падает механистический мир Ньютона, в котором потому и нет свободы, что бесконечность не создает никакого сопротивления. Происходящие в нем события не имеют никакой выделенной системы отсчета. Поэтому могут рассматриваться как абсолютные. Мир Ньютона абсолютизи-

рует силу и полностью устраняет человека за свои границы. Здесь вообще нет свободы, кругом голая абсолютная детерминированность. Ситуация изменяется, когда появляется человек и начинает претендовать на то, что система его существования является более приоритетной и привилегированной по отношению к другим. Этот приоритет разрывает произвол, маркируемый бесконечностью проявлений, и в ограниченной моим присутствием ситуации обнаруживается то, что можно назвать свободой, ибо свобода – это не факт, а лимитированный выбор действия, который ограничен сферой моего существования. Об этом и пишет Соловьев: «В отношении всего существующего можно мыслить лишь два закона или две причинности: причинность природы и причинность свободы» [4, 635]. Анархия выбора – я могу делать, что хочу, сменяется свободой реализации, реальностью действия в конкретной ситуации.

Но и сам человек с точки зрения свободы зажат в определенные границы возможности действия, а следовательно природное и разумное проявление свободы определяют естественные границы его существования. Именно в этих границах проявления свободы и возможно воздействие общества на человека, а следовательно эти границы определяют зону действия какого бы то ни было права и прежде всего границы естественного и позитивного права.

Соловьев пытается найти, что же стоит за пределами такой свободы, но при этом определяет границы формирования личности, ибо объяснить наличие границ просто наличием свободы невозможно. Ведь в этом случае свобода и сама является следствием наличия каких-то высших сил, которые задают саму форму человеческого существования и его границы. Подчинен ли разум, или воля, или телесность человека какой-либо божественной благодати, или же слепой механистический рок преследует его? И этот вопрос настолько выпадает за пределы какого бы то ни было опыта человека, что остается открытым местом многочисленных споров на протяжении всей осмысленной истории. Именно Сократ первым обратил внимание на то, что единственный такой принцип, который может нормировать границы существования и людей, и богов, – это этический принцип. И хотя со времен Сократа прошла вся освещенная светом разума история, никакого иного более радикального принципа так и не было найдено. И спустя более двух тысяч лет Кант все еще обращается к этике, хотя и логически ограничивает ее посредством категорического императива, более того эта же этическая логика ограничивает и действия разума. Этика раскрывается у Канта как логическая форма существования всеобщего разума. Отсюда можно сделать вывод, что не время, а способ существования есть руководящий мотив, формирующий границы, а следовательно и свободу разума.

Можно заключить, что кантовский этический императив и есть тот высший фундаментальный механизм, который формирует границы бытия человека. И для всего творчества Соловьева нравственный принцип оказывается единственным верховным мотивом для всех проявлений свободы. В этом смысле очевиден и фундаментальный подход Хайдеггера, который формирует высший способ бытия человека посредством пересечения его природных и разумных (понимающих) способностей, что и называет Dasein. Именно по этим границам формирования Dasein проходят и существование, и свобода человека. Но подчинение существования и, следовательно, разума и воли высшему нравственному принципу порождает норму другого, то есть права, а значит и над правом стоит высший нравственный закон – таков вывод Соловьева. Его императив мог бы быть таким: существовать, значит свободно подчиняться высшему нравственному закону.

Законы свободы и законы природы, по мнению Соловьева, не могут быть совместимы, не препятствуя друг другу [4, 649]. Только то, что находится выше и того, и другого может их объединить. Человек принадлежит и миру природы, и миру свободы, изначально расколот и об этом знали еще зороастрийцы (их идеи отражены в религиозно-философском комплексе «Авеста»); они начертали путь преодоления такой расколотости через отделение того, что принадлежит высшему миру (души), от тела. Однако этот религиозный комплекс, принятый на вооружение пифагорейцами, не решает проблему непосредственного пребывания человека в физическом мире. Указывая путь очищения,

путь нравственности, и зороастрийцы, и пифагорейцы не показали, как могут сосуществовать душа и тело и как они встроены в социальность. А согласно Соловьеву, источник, через который приходит нравственность, есть социум, то есть важным моментом нравственного бытия личности является понимание свободы. «Свобода, – считает он, – не может быть приписана никакому существу, поскольку оно есть явление во времени, и, следовательно, если свобода вообще возможна, то она может принадлежать только существу не как явлению, а как вещи в себе; это во всяком случае неизбежно если нужно соединить эти два противоположных понятия» [4, 650]. Соловьев понимает, что такое соединение несет в себе большие трудности, с которым, собственно, не справилось ни одно учение со времен Зороастра, что свобода так или иначе должна быть встроена в принципы бытия человека, а таким образом должна быть связана со временем. В действии человека пересекаются и свобода, и время. Возможно, что их центрирует (объединяет) именно воля, поэтому в обществе и возникает феномен власти как механизм проявления многих волей.

Но, начиная с «Авесты», еще одним важным фактором бытия человека становятся не только нравственность, но и противоположное ему начало – мировое зло. Поэтому и Соловьев, опирающийся на зороастризм, пифагорейцев, Платона и гностиков, стремится понять онтологию зла для того, чтобы выявить сущность добра, а в этом контексте важно соотношение свободы и зла. Однако Соловьев преодолевает последствия негативизма злой воли позитивным началом, которое имеет

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н. А. Опыт эсхатологической метафизики // Бердяев Н. А. Царство духа и царство кесаря. М.: Республика, 1995. С.164–287.
2. Соловьев Вл. Значение государства // Собрание сочинений: в 16 т. Брюссель: Жизнь с Богом, 1970. Т. 12. С. 321–531.
3. Соловьев Вл. Оправдание добра. Нравственная философия // Собрание сочинений: в 16 т. Брюссель: Жизнь с Богом, 1966. Т. 8. С. 3–516.
4. Соловьев Вл. Право и нравственность. Очерк из прикладной этики // Собрание сочинений: в 16 т. Брюссель: Жизнь с Богом, 1966. Т. 8. С. 519–658.
5. Трубецкой Е. Н. Миросозерцание В. С. Соловьева: в 2 т. М.: Медиум, 1995. Т. 1.

Т.Г. АСТАХОВА

РЕФЛЕКСІЯ ПАРАДИГМИ ДУХОВНО - ТІЛЕСНОГО В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФІЛОСОФІЇ В.С. СОЛОВЙОВА ТА М.О.БЕРДЯЄВА

Астахова Тетяна Григорівна - аспірантка кафедри філософії Національної металургійної академії України

Людина являє собою духовно-матеріальну доповнюваність, вона є цілісним утворенням. У різних суспільних осередках широко позиціонується проблема видимого тіла, котре підноситься до одухотвореного. Хоча відомо, що ще з часів апостола Павла виділялось поняття тіла душі, невидимого, як єднального компонента духовного – матеріального базису.

Відомо також, що процес взаємодії між людьми припиняє своє існування в момент позиціонування свого Єго чужому, тобто з хвилини демонстраційного початку протиставного характеру свого тіла душі та тіла тіла (видимого та невидимого тіла) іншій персоні. У цьому криється джерело нашої відмінності та причина роз'єднаності.

Всеєдність же полягає в пошукові аспектів, причин роз'єднання людей з метою досягнення духовності, адже тільки духовність дозволяє людині дивитися на іншого зором душі, котрий позбавлений протиставлення, душа прагне цілісності як в одиничному прояві, так і у всезагальному. Душа – це те, що впливає на дійсну природу. Ступінь духовності виявляється в ступені прояву трансцендентного.

Вивчення духовно-матеріальних корелятивів суспільного життя багата як вітчизняна, так і зарубіжна історія метафізики: Аристотель та Платон, Р.Декарт, Монтень, Гольбах, Ламетрі. Проблема душі та тіла в контексті східнохристиянської традиції розроблялась у творіннях грецьких патристів II – VII та вітчизняними дослідниками: Григорієм Нисським, Оригеном, Антонієм Сурожським, Блаженним Феофілактом Болгарським, Блаженним Августином, Василієм Великим, Іоанном Дамаскіним, Іоанном Златоустом, о. Олександром Менем, св. Мефодієм, Св.Феофаном Затворником, Емесський Немезій тощо.

Особливої уваги даному питанню приділялось у софіологічному вченні, котре прагнуло досягти духовної всецілісності, піднісши людину до діалогу Боголюдського, в якому пізнала б вищу благодать.

Для В.С. Соловйова людина, як істота, є втілення Божої ідеї, котре виражене формою та матерією, душею та тілом, а як ціле утворення виступають у людині матерія або тілом для Божої

ідеї. Кожна з субстанцій, тіло та душа, потребують обов'язкової наявності іншої для всецілковитого втілення в дійсну реальність. Якщо визнати, що «сутність визначається сущим, вона є його ідея», то людина як втілення ідеї виступає сутністю Бога як сущого.

Людині, як істоті надматеріальній, властива природна мораль, котра виділяє її з-поміж тваринного світу. Тіло, як частина людини, відокремлює її від духовного світу і наближає до матерії. Тілові потрібна влада духу, щоб піднести його до метафізичного утворення. Влада духу знаходить свою реалізацію в моральних почуттях, що дані людині позаприродно. Осмислюючи зовнішню дійсність суб'єкта, що дається людині за допомогою тілесних відчуттів, філософ – містик, говорить, що дійсні відчуття, тобто вся матеріальна дійсність, є буття відносно, поєднане, що передбачає дещо інше поза своїми межами. Тілесні відчуття не дають нам цілісного уявлення про світ, того цілісного образу, в якому для нас існує предмет. Тобто цей образ за суттю своєю існує першочергово до дійсних відчуттів, і тому все, що ми відчуваємо, передбачає першочергове його уявлення. Людина накладає на відчуття своє уявлення про предмет. Адже між нашими відчуттями та сутністю самого предмета має бути деякий зв'язок, і тому, коли наш розум організовує та об'єктивує дані відчуття, тобто накладає на них попередню в ньому форму деякої ідеї, то він уже цих відчуттях знаходить деяку передумову саме до цієї ідеї: самі відчуття тяжіють до цього ідеального образу, тому що цей образ виражає собою внутрішню, метафізичну взаємодію.

Піднімаючи питання розрізнення матеріального та ідеального, тілесного та духовного, В.С. Соловйов виводить їх із співвідносного окремого та загального, приватного та цілісного. Матеріальне, тваринне дає людині можливість сприймати світ як окремий проміжок життя, як окремий випадок, а духовне начало стає основою синтезації миттєвостей, варіацій відчуттів та сприйняття, створюючи комплекс єдиного світовідчуття, котрий вимагає свого осмислення та прийняття духом, унормування з тієї позиції чи відповідає воно вищому світу цінностей, чи тваринному. Хоча плоті притаманно афіціювати

духовне життя, бути його потенцією. Тобто тваринна душа є потенція людської душі. Людська душа є утворення духовного, а духовне та тваринне перебувають в одвічній протидії, як добро та зло. Щоб зросла людська душа, знайшла себе у духові, необхідна одвічна протидія цих двох начал нижчого та вищого, духовного та плотського. Тіло людське може піддатися владі плотського начала, тваринній душі, або ж підвестися до вищого рівня, духовного. Тіло людське виступає тільки як фізіологічний організм, механізм, знаряддя, оболонка для оселення того чи іншого начала буття. Воно цілком позбавлене самостійності, воно не може впливати ні на душу, ні на духовне джерело з позиції моральної філософії.

Релігійне відчуття, виражене у формі категоричного імперативу, бажає людині не тільки досконалості, але й бути досконалістю. Це є завдання людського життя. У своєму релігійному відчутті людина пізнає свою природну недосконалість. Релігійне відчуття виступає шляхом до Божого одкровення, до усвідомлення нами своєї недосконалості та усвідомленні потреби вдосконаленні матеріального базису до піднесення його до рівня вмістилища Царства Божого. Тіло, як матеріальна основа людини, не є тільки нижчою матерією, вона є основою реалізації Бога в людині. Тіло виступає невід'ємною умовою реалізації Духу Святого, Добра, Блага, Бога в людині. Крізь одиничне Дух Святий віднаходить можливість створення загального, вселенського створення Царства Божого, тобто боголюдства, всезагального тіла Божого. Душа сама по собі не може розвинути, вибудувати боголюдину. Їй потрібне матеріальне засвідчення цього становлення, тому вона використовує тілесну оболонку для утворення цілісної людини, боголюдства.

Ми відчуваємо дійсність Божу, говорить філософ боголюдства, не як щось невизначено-божественне, а в його власній властивості, як усе досконале чи абсолютне. І душу свою ми знаходимо у внутрішньому досвіді не тільки як щось відмінне від матеріальних фактів, а як позитивну силу, котра бореться з матеріальними процесами та долає їх.

Отже, філософ підніс рівень тілесного в людині на дещо інший ступінь розуміння та тлумачення його сенсу, призначення, ролі в бутті людини. Тіло постало не тільки вмістилищем духу, воно здобуло своє безсмертя, взявши на себе обов'язок відповідати поняттю особистості на морально-онтологічному рівні. Тіло отримало право на життя. Тіло набуло якісно одноступеневості з складовою особистості, душею. Воно стало характеризуватися не тільки організованою структурою та системністю рефлекторної діяльності. Опосередковано, звичайно, йому призвичаїлась організована моральність, як елемента особистості. Це дозволяє тілові зберегти своє принципове значення – конструкту людської особистості, боголюдства.

Дане бачення духовного та матеріального

чітко окреслює характерні риси та властивості кожної дефініції, тобто духу властиво бачити, мислити, відчувати об'єктивне, безумовне – суще, організувати часткове в єдину систему світобачення та світосприйняття. Матерія ж навпаки, дає лише суб'єктивне буття. І вийти за межі суб'єктивності вона може лише у взаємодії з духом. Такі ж відносини характерні для душі та тіла, якщо душу вивести до рівня духовного, а тіло визнати за матерію, що потенційно прагне свого вдосконалення.

В.С.Соловйов сприйняв людину не суто матеріальною субстанцією, в якій наявне дещо не визначено вище, що впливає на стиль життя та спосіб. Людина – це істота, що визначається матеріально та духовно, вона є сущою, вона віднаходить себе у Богові, дорівнюється до вищого абсолюту. Піднесення, реалізація в собі божественного начала приводить до її одухотворення, людина, як окреме, сприймається як світова душа, що у символічному єднанні утворює ціле. Матеріальне, потенційне джерело втрачає у В.С.Соловйова дані людством характеристики, протягненість та визначеність у часі. Матеріальне набуває вічності. Проте цієї вічності світова душа може досягти, досягнувши себе та віднайшовши свій власний зміст і мету життя. Звідси душа є відносно вільною. Свободу душа може досягти пізнавши Бога. Свободу душа може надати людині, як уособленню єдності душі та тіла. Душа людини, що підпорядкована законам суспільства без Бога, роз'ятрає інстинктами, котре зберігає в собі тіло – механізм, тіло рефлекторне. «Перш ніж людина зможе досягти безумовного змісту життя, перш ніж пізнати його як дійсність поза собою, вона має усвідомити його як ідею в собі» [4, 27].

Взагалі, людина є єднанням Божеств із матеріальною природою, що передбачає в людині три складові елементи: божественний, матеріальний та той, що зв'яже обидва, власне людський; сумісність цих трьох елементів і складає дійсну людину, де власне людським началом є розум, тобто відношення двох інших. Якщо це відношення полягає в прямому безпосередньому підпорядкуванні начала божественному, то наявна первісна людина – прототип людства, що ще не виділився з вічної єдності життя божественного. У даному випадку природне людське начало виступає зародком, потенцією у дійсності божественного буття. Коли, навпаки, дійсність людини належить її матеріальному началу, коли вона знаходить себе як факт чи явище природи, а божественне начало у собі лише як можливість іншого буття, тоді наявна людина природна. Третє можливе відношення є те, коли й Божество, й природа однаково мають дійсність у людині, та його власне людське життя полягає в діяльній згоді природного начала з божественним. Або вільному підпорядкуванні першого останньому.

Таке відношення складає духовну людину. З цього загального поняття про духовну людину виходить: по-перше, для того, щоб згода божественного начала з природним була дійсністю в самій людині, необхідна особа, в якій би це з'єднання відбулося; по-друге, щоб це з'єднання двох начал було дійсним, необхідна реальна присутність обох цих начал, необхідно, щоб ця особистість була Богом та дійсно природною людиною, - необхідні обидва ества; по-третє, для того, щоб саме узгодження боголюдською особистістю обох еств було вільною духовною дією, необхідно, щоб брала участь людська воля, відмінна від божественної й через зречення можливого протиріччя з божественною волею вільно її входження та підпорядкування людської природи у повну внутрішню згоду з Божеством. Таким чином, поняття духовної людини передбачає одну людську особистість, що суміщує в собі обидва ества та володіє двома волями.

Таке необхідне відношення між Божеством та природою людини, наполягає В.С Соловйов, досягнуте особистістю Ісуса Христа як духовного зосередження та голови людства, має бути засвоєно всім людством як тілом Його.

Людство, возз'єднане з своїм божественним началом через посередництво Ісуса Христа, є Церква, і якщо у вічному первісному суспільстві ідеальне людство є тіло божественного Логосу, то в природному явленому світові Церква є тіло того ж Логосу, але вже історично уособленого в боголюдській особистості Ісуса Христа.

Ця ідея стала плоттю, коли абсолютний центр всіх істот відкрився у Христі. З тих пір велика людська єдність, вселенське тіло Боголюдини реально існує на Землі. Воно недосконале, але воно рухається до неї, воно зростає та розширюється, розвивається внутрішньо. Людство вже не абстрактна істота, його субстанціональна форма реалізується у християнському світові, Вселенській церкві.

Брати участь у житті вселенської церкви, у розвитку великої християнської цивілізації, брати участь у цьому в міру своїх сил та особливих дарувань своїх, ось у чому єдина істинна мета, єдина істинна місія кожної нації. Це очевидна та елементарна істина про те, що ідея окремого органу не може відокремлювати його та ставити у протидію до останніх органів, вона є основа до єдності та солідарності з усіма частинами живого тіла. «Ця ідея стверджує втілення божественного начала в природному житті людини, приєднуючи до віри в Бога віру в Боголюдину та Богоматерію (Богородицю)...вірити в людину – значить визнавати в ній дещо більше того, що наявне, значить визнавати в ній ту силу й ту свободу, котра пов'язує її з Божеством; вірити в природу – значить визнавати в ній сокровенну освітленість та красу, котрі роблять її тілом Божим. Істинний гуманізм є віра в Боголюдину, і істинний натуралізм є віра в

Богоматерію. Виправдання ж цієї віри, позитивне одкровення цих начал, дійсність Боголюдини та Богоматерії дані нам у Христі та Церкві, котра є живе тіло Боголюдини» [5, 314 - 315]. Тому філософ істинно вірить в Церкву як містичне тіло Христове, звідси його містицизм.

Філософія М.О. Бердяєва багато в чому визначається його світовідчуттям, яке ставить у центр світотворення людську особистість. Персоналізм – це вчення про людину, про особистість

Людина – істота багатоскладова, у ній багато неособистого: родового, історичного, класового, соціального. Сімейного, спадкового... Внутрішнє ество людини – мікрокосм – потенційно містить у собі увесь Всесвіт, усю світову історію. У ній відбувається боротьба духу та природи, свободи та необхідності.

Особистість Бердяєва ж укорінена у внутрішньому плані існування, у світі свободи. Особистість – живе протиріччя між особистим та соціальним, людським та надлюдським, реальним та ідеальним, формою та змістом, часом та надчасовим, свободою та долею. Таємниця особистості в її абсолютній індивідуальності, одиничності. Таким чином, особистість, на відміну від людини, не підкорюється необхідності, вона проривається крізь неї, перебуває у пошуку неповторного образу, індивідуального, власного – гештальту. Тому вона формується не об'єктивним світом, а суб'єктивним, твориться у вічності, Богом. Особистість створюється логосом, космосом лише індивідуум.

Принципом формування особистості Бердяєв вбачає принцип самоствердження, самоподолання, самообмеження. Звідси особистість не є готова реальність, людина викарбовує свою реальність, веде боротьбу з нав'язливими фетишами суспільства, котрі вимагають утворення чужорідного не «я», Іншого «я», пристосованого «я», маючого потенціальну можливість до розмноження Інших «я». Тим самим безліч вимушено-сформованих соціальних Інших – фетишів приводять до руйнації людини.

У даному випадку особистість являє собою певний форпост, блокуючи знищення цілісності, захищає людину від хаосу підсвідомого, інстинктів.

Особистість – духовно – душевно – тілесна. М.О. Бердяєв не дає чітких дефініцій духу, душі, плоті неможливе, адже дані поняття втрачають своє трансцендентальне значення, перетворюються в об'єкт, хоча є суб'єктами. У такому разі його духовно – душевно – тілесна особистість набуває онтолого – аксіологічного значення, де складові утворюють цілісність. Особистість, керована духом, сповнюються його сили, боротьба душі та тіла нівелюється і залишається лише протиріччя духу та природи. Особистість є цілісний образ людини, в якій духовне начало оволодіває всіма душевними силами та тілесними силами. Парадоксальне явище любові, носієм якого є особистість,

також засноване на зрощенні духовного, душевного та тілесного начал життя, адже особистісно – людське начало, відірване від жіночого – цілісного, не може ствердити ідеальний образ людини. Чоловіче начало ж бо має частковий характер, у більшій мірі творчий.

Тіло людини є, перш за все, форма, а не матерія. Форма тіла не зводиться до фізичного плану, це є перемога духу над природним хаосом. Матерія (плоть та кров) не наслідують вічності.

Особистість є носієм морального начала, істини, що втілює у собі безконечний, універсальний зміст життя. Особистості не існує без служіння ідеї. Для Бердяєва зміст людського існування пов'язаний із звільненням від влади світу, сходженням до Бога. Таємниця особистості непідвладна філософській думці; її розкриття передбачає наповнення Одрокровенням. Людина,

на думку Бердяєва, остаточно розкривається лише в Христа – Боголюдину. Екзистенційний центр людства знаходиться в Боголюдській особистості Христа.

Отже, рефлексія філософських поглядів В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва пояснює софіологічному вченню та виявляє себе на гранях ідеї про Софію, вчення про Бога та вчення про світ, Духу як основи людського буття, виділенні принципової ролі людини в становленні себе як особистості, що є реалізацією індивідуальності та універсальності; діяльнісного характеру формування духовно – душевно – тілесної особистості. Утворюючи синергію софіології, екзистенціалізму, антропологізму та персоналізму як вищого утворення, віднаходить можливість свого існування софіологія персоналізму – синтезоване утворення філософії Соловйова та Бердяєва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н.А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики. -М.: Фолио, 2003. – с.701.
2. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. -М.: Фолио, 2003. – с.701.
3. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого// Бердяев Н.А. О назначении человека. М.: Республика, 1993. С. 254-371.
4. Быховская И.М. Homo somaticus: аксиология человеческого тела. М., 2000.
5. Соловьев Вл. С. Лекции по истории философии_ Вопросы философии, №6, 1989, с. 76 – 88.
6. Соловьев В. Кризис западной философии // Соловьев В.С. Сочинения в 2-х т. – Т2. –М.: Мысль, 1990.- 822с.

Е.Ю. ДОЦЕНКО

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ Э.-М. РЕМАРКА

Доценко Елена Юрьевна – соискатель кафедры философии Запорожского национального университета

Связь философии с литературой является неопровержимым фактом, и он есть таким же важным, как и ее связь с наукой. В общих чертах история становления и развития взаимопользных отношений мифа как искусства слова и логоса как искусства мысли известна [1, 2]. Но эта связь не является лишь историей, - она есть одним из важнейших кругов современного «мыслеоборота», без которого трудно вообразить духовную жизнь современной цивилизации. И хочется надеяться, что традиционный обмен значащими - в том числе и мировоззренческими - идеями между поэтическим и философским способами видения мира, который берет свое начало еще в мифологической оппозиции Кроноса и Хроноса, не превратился сегодня на «обмен бессилием», состоявшийся в феврале 2008 г. в одном из культурных центров

Москвы «Круглый стол» назывался «Искусство и философия – обмен бессилием?» [3].

В XX веке формирование актуальных философских парадигм невозможно представить без таких писателей, как Ж.-П. Сартр, А. Камю, Т. и Г. Манн, Л. Фейхтвангер и Г.-Г. Маркес и – конечно же – Э.-М. Ремарк. Ремарк можно выделить из названного ряда имен по нескольким причинам. Первая из них – он был последовательным и воинствующим (по его собственному признанию) пацифистом, и это делает его по-современному актуальным, как актуальным он был для уже истекшего XX века, в котором не было ни одного из 365 тыс. дней, когда бы кто-то с кем-то не воевал. Второй такой причиной является тот факт, что этот поначалу эстетствующий гуманист, в конце концов, оказывается одним из наиболее неприми-

римых противников всех сколько-нибудь тоталитарных режимов, что стоило ему двойной потери родины. В-третьих, та материальная независимость, которую обеспечили ему немислимые по тем временам гонорары, полученные им за роман века «На Западном фронте без перемен», доказывала его неангажированность в выборе и отстаивании своих социально-философских взглядов, – гуманистических по самой своей глубинной сути. Ремарк в известном смысле напоминает нам нашего великого соотечественника – Г. С. Сковороду. Ремарка, как и Сковороду, невозможно разделить на мыслителя и на частное лицо – они оба (подобно Сократу) жили, как учили и учили как жили. И поэтому, чтобы установить те принципы, которыми Ремарк руководствовался в своем художественном творчестве, его творчество необходимо вписать в целостный контекст его частной жизни, а эту последнюю – в контекст истории человеческого рода.

Э.-М. Ремарк вошел в сознание читателя и в мировую литературу после написания им романа «На Западном фронте без перемен», ставшего самой популярной книгой XX столетия и закрепившей сразу за ее автором право называться «...представителем другой Германии...» [4]. Эрих-Мария Ремарк, родившийся 22 июня 1898 года как Эрих Пауль Ремарк в Оснабрюке и умерший 25 сентября 1970 в Локарно, бесспорно, принадлежит к наиболее значимым авторам немецкой и мировой литературы XX столетия. Его книги переведены на 58 языков, а тиражи исчисляются десятками миллионов. В сознании мировой общественности творчество автора представлено одиннадцатью романами, начиная, как уже выше говорилось, с «На Западном фронте без перемен» (*Im Westen nichts Neues*) (1929) и заканчивая романом «Тени в раю» (*Schatten im Paradies*), который был издан в 1971 году уже вдовой писателя. Между ними автором были созданы такие бестселлеры, как «Три товарища» (*Drei Kameraden*) (1936/1938), «Триумфальная арка» (*Arc de Triomphe*) (1945), «Ночь в Лиссабоне» (*Die Nacht von Lissabon*) (1961/1962) и другие.

Начав писать в довольно юном возрасте, на литературном поприще славы себе Ремарк не стяжал. Первые его романы, а это – «Волшебная хижина» (*Traumbude*) (1920), «Гам» (*Gam*) (1924), «Остановка на горизонте» (*Station am Horizont*) (1927) были напечатаны отрывками в газетах, ни одно издательство не заключило с автором контракт. В литературном плане достоинства их являются тоже спорными. Как самостоятельные произведения романы вышли только в 1998 году в немецком издательстве «Kiepenheuer&Witsch» в серии «Э.-М. Ремарк. Неизвестные произведения» (*E.-M. Remarque. Das unbekannte Werk*). В это время молодой литератор был занят исключительно созданием собственного имиджа и построением карьеры в Берлине, в чем он, надо сказать, достаточно преуспел. Ремарк становится редактором

столичного журнала «Спорт в иллюстрациях» (*Sport im Bild*), покупает себе баронский титул у обедневшего аристократа, а свое относительное финансовое благополучие поддерживает написанием статей и очерков в различные журналы. Некоторые из этих литературных (не вполне удачных) опытов были позже использованы оппонентами Ремарка.

Отрывки из романа «На Западном фронте без перемен», скорее даже, часть чернового варианта, были напечатаны в конце 1928 года в берлинской газете «*Vossische Zeitung*». Резонанс был огромен: не было ни одного читающего человека в Германии, не прочитавшего роман, ни одного литературного диспута, где бы о произведении не говорилось. После выхода самого романа споры перестали быть чисто литературными и чисто немецкими, «...милитаристские и националистические круги видели в этом реалистическом ремарковском описании событий «обесценивание немецких фронтовых солдат», в то время как выжившие, независимо от страны и языка, узнавали себя» [5]. За год было продано полтора миллиона экземпляров. Сразу же в 1930 году в Голливуде был снят фильм, получивший Оскара. Режиссером фильма был украинец Лев Мильштейн, известный в США как Льюис Майлстоун. В этом же году фильм был показан в Берлине и послужил причиной первых открытых национал-социалистических выступлений, одним из требований которых было запретить фильм, книгу и вообще все произведения автора. Но не только национал-социалисты были настроены враждебно по отношению к Ремарку, социалисты и коммунисты обвиняли его, напротив, в воспеании войны. Почти все средства массовой информации, равно как и литературные критики, считали своим долгом принять участие в дебатах вокруг произведения. Это было тем более интересным и давало огромный простор для предположений и домыслов, что сам автор никак не пытался выразить свое отношение к событиям, за исключением одного-единственного интервью, данного в 1929 году Акселю Эггебрехту (*Axel Eggebrecht*). В нем на вопрос «Почему он не принимает участия в дебатах, возникших вокруг книги?» Ремарк ответил всего лишь одним предложением: «Потому что я не видел и не вижу в этом необходимости» [6]. Но как бы то ни было, сохранять молчание в данной ситуации и дальше было просто невозможно, примкнуть явно к одной из политических сил Ремарк, по мнению его биографов, был просто неготов. Как писатель он делает единственно правильный шаг: в 1931 году выходит роман «Возвращение» (*Der Weg zurck*), являющийся продолжением «На Западном фронте без перемен». К этому же времени относится статья «Есть ли у моих книг тенденция?» (*Haben meine Bcher eine Tendenz?*), в которой говорится о причинах, побудивших Ремарка написать роман и о причинах его неимоверной популярности с точки зрения

самого автора. По сути же статья является лишь призывом к прекращению воспевания силы и мощи немецкого оружия, что стало очень модным в Германии конца 20-х годов, несмотря на факт поражения в войне. Рассматривать же статью как желание публично выразить свои политические взгляды к событиям данного времени мы не можем по причине отсутствия доказательств появления ее в печати в то время. Сам себя в это время Ремарк называет «воинствующим пацифистом», раз и навсегда определив свое политическое кредо. Там же мы находим такие слова: «...По мнению шовинистов патриотичным является только агрессивный национализм, в то время как пацифизм или проклятие ужасов войны и миролюбие называются трусостью» [7]. Это не публичное отстаивание своих социально-философских взглядов, т. к. у Ремарка в тот период, период его прорыва в мировую литературу и его неопишуемой, в одночасье полученной славы великого писателя («В мире стало на одного великого писателя больше» (New York Times Book Review, 1931)), их по сути еще не было, а скорее всего ответ на все чаще появляющиеся публикации в национал-социалистической прессе: «Ремарк показывает войну глазами этапных свиней и пацифистских трусов...Ремарк поднял переживания некоторых свиней в ранг морали и духа немецких солдат» [8]. Такое расхождение во взглядах с национал-социалистами не могло принести Ремарку ничего хорошего после прихода последних к власти в Германии в 1933 году. В этом же году он покидает Германию.

С 1933 по 1939 год Ремарк живет в своем доме в Порто-Ронко Тессин (Швейцария) и лишь после того, как его лишили немецкого гражданства в 1938 году и над ним нависла угроза физического уничтожения переезжает в США. Несмотря на популярность и финансовую независимость американское гражданство он получает лишь в 1947 году. Оставшись на несколько лет человеком без какой-либо государственной принадлежности, все свои последующие произведения он посвящает эмиграции или же войне, являющейся главной причиной вынужденной эмиграции миллионов. После разгрома фашизма Ремарк так и не вернулся в Германию. Попытки его быть полезным и значимым для своего отечества в период падения национал-социализма натолкнулись на открытое неприятие веривших еще в победу нацизма в 1943-1945 годах немцев и на нежелание тех же самых немцев вспоминать об этом после войны. По соглашению с американским правительством.

Ремарк начал в 1944 году работу в «Комитете пропаганды по Западной Европе», организации при Office of Strategic Services, предшественницы ФБР, занимающейся подбором кадров для руководства в посленацистской Германии. Первая же его статья «Воспитательная работа в Германии после войны» (Practical educational work in Germany after the work) (1944) оказалась не особо

«политкорректной» с точки зрения американцев, видящих уже в то время в новых немцах своих союзников. Страна хотела как можно скорее забыть свое национал-социалистическое прошлое и поэтому Ремарк со своими обличительными «Триумфальной аркой» (Arc de Triomphe), «Искрой жизни» (Der Funke Leben), «Время жить и время умирать» (Zeit zu leben und Zeit zu sterben) пришелся просто не ко двору. Но так как делать вид, что такого автора, как Эрих-Мария Ремарк не существует было просто невозможно, то в прессе сразу же появились высказывания типа «...сообщение о войне от корреспондента, не принимавшего в ней участия» [9] или статьи с названием «Слава поэта и яблочный шнапс» [10]. Ремарку припомнили его эссе «О смешивании изысканных шнапсов» (Über das Mixen kostbarer Schnäpse) (1924) и покупку баронского титула, в статье «Ремарк и немцы» [11] автор намеренно отделяет Ремарка от немецкого народа и современного немецкого общества. Написано об авторе самого шумевшего и популярного романа XX столетия очень много, сам он написал великое множество статей, заметок и эссе, его творчество было очень популярной темой у литературоведов стран социалистического лагеря, естественно, до начала холодной войны, им занимались и занимаются американские университеты, прежде всего университет Нью-Йорка, которому вдова Ремарка Полетт Годар оставила огромное литературное и материальное наследие автора. После того, как сгладились послевоенные волны политической нетерпимости, Ремарк был признан своей страной, отвергнувшей его более чем четверть века назад: в 1963 году родной город Ремарка Оснабрюк наградил его медалью Мезера, которая была ему передана в его поместье в Швейцарии и 25 апреля 1967 года Ремарк был удостоен Высшей награды ФРГ Большого Креста за заслуги перед отечеством, который был ему передан в Берне послом Республики.

Научный подход к творчеству Ремарка в Германии начался с создания 26 мая 1989 года архива писателя при университете города Оснабрюк. По сегодняшний день это самое объемное и исчерпывающее собрание материалов по творчеству автора. В дальнейшем архив стал составляющей частью «Центра мира Э.-М. Ремарка» (Erich Maria Remarque Friedenszentrum). В 1966 году по инициативе Оснабрюкского и Нью-Йоркского университетов был создан «Институт Ремарка» (Remarque-Institut) для более полного изучения творчества автора.

Как человек, принимавший участие в войне, пусть и недолго, но видевший все ее ужасы и спасшийся, по его же собственному признанию, только благодаря ранению, внутренне Ремарк находился на позициях гуманизма и пацифизма. Приемля силу, как последний вариант решения спорных вопросов и даже войну, как проявление личного героизма, Ремарк показывает в своем ро-

мане с помощью простого и обыденного повествования от первого лица (такая манера написания тоже явилась новаторской в литературе того времени), во что превращается война в период технического прогресса, когда от личного мужества уже ничто не зависит. Война становится массовым убийством, за которое никто не несет ответственности. После ее окончания люди, принимавшие в ней участие и видевшие все ее ужасы, по логике, должны были бы все встать на позиции пацифизма. Что же происходит в Германии после войны? Страна вновь охвачена предвоенной лихорадкой, война представляется как что-то героическое и необходимое для развития немецкой нации и государственности, закончившееся поражением лишь по причине «внутреннего заговора». Именно в это время появляется роман подчеркнуто аполитичного автора Ремарка, ведущего и проповедующего дэндистский образ жизни и не интересующимся ничем, кроме красивых женщин и шикарных автомобилей. То, что роман будет так популярен, не ожидал никто, в том числе и автор, но было ли само его появление случайным. Предисловием к книге служат следующие слова: «Эта книга не является ни обвинением, ни откровением. Это всего лишь попытка рассказать о поколении, разрушенном войной – несмотря на то, что оно избежало смерти от гранат» [12]. Если это всего лишь попытка переработать свои военные впечатления, то попытка явно запоздалая. В это время Ремарк еще считает, что войну можно предотвратить, апеллируя к немцам, как к нации «поэтов и мыслителей». После же 1930 года, когда угроза прихода национал-социалистов к власти и как следствие новой войны становится реальной, Ремарк уже более резок в своих суждениях: «Никто не может желать, чтобы это повторилось.... Ни один разумный человек не может желать возникновения, например, эпидемии чумы, лишь для того, чтобы врачи показали свои умения» [7]. Именно в это время происходит самоидентификация Ремарка. Назвав себя «воинствующим пацифистом», он ставит себя в прямую оппозицию национал-социалистам, ясно осознавая, какими это последствиями может обернуться для него, приди последние к власти. Время созерцательно-эстетического гуманизма для Ремарка закончилось. Материальная независимость автора давала ему возможность жить в любой стране, при любом режиме, заняв, естественно, соответствующую политическую позицию. Но, определив раз свое политическое кредо, Ремарк обрек себя на пожизненное изгнание. Его побег из Германии был спонтанным и хаотичным, но не неожиданным для него самого. Попытки министра пропаганды Третьего Рейха Йозефа Геббельса вернуть Ремарка в Германию и заставить его не воспевать Рейх, а хотя бы терпимо к нему относиться, закончились неудачей для Геббельса, а для Ремарка сожжением его книг в Берлине в 1933 году. И если в 1929 году Ремарк в надежде на то, что кни-

га сама по себе может что-то изменить говорит: «...Если работа выполнена, то автору уже нечего к ней добавить, даже если он опасается того, что будет неправильно понято» [6], то впоследствии он все чаще пишет предисловия к своим произведениям и даже отдельные статьи, посвященные какому-либо роману или пьесе. Делается это с одной целью: донести до сознания читателя именно то, что автор хотел сказать. По сегодняшний день среди литературоведов и философов, занимающихся изучением творчества Ремарка, распространено мнение о том, что «...тематика ремарковских произведений изменяется с полного отсутствия политической оценки в «На Западном фронте без перемен» до ясной политической позиции против милитаризма в романах 50-х годов.

Ремарк же, напротив, уже в своем романе «На Западном фронте без перемен» осознанно принимает политическую позицию, отвергая войну и всевластие школьного учителя как образец диктатуры в малом ее проявлении» [13]. Другое дело, что в его романах 50-х и 60-х годов открытая и активная позиция автора против растущего милитаризма в мире настолько явно выражена, что ее просто невозможно не заметить. Воинствующий пацифизм это не только социально-философское кредо Ремарка, но и его стиль жизни, начиная с последних лет войны и до самой смерти писателя в 1970 году. После окончания Второй мировой войны, когда оппоненты и злейшие враги Ремарка фашисты были уничтожены и, казалось бы, ничто не мешает возвращению автора на родину, политика замалчивания преступлений нацистского режима на фоне начала холодной войны правительством нового немецкого государства и его главным политическим союзником и покровителем США оказались опять неприемлемыми для Ремарка. В Советском Союзе, где в первые послевоенные годы «... Советская литературная критика рассматривает развитие Ремарка в его произведениях как путь от пацифиста к антифашисту» [13] и издаются многотысячными тиражами его произведения, он становится так же в одночасье непопулярен как автор немецкого происхождения, живущий в Америке, после молниеносного ухудшения отношений между Америкой и странами Варшавского договора в последние годы правления Хрущева. В это время, помимо прекрасных романов, Ремарк пишет статьи, которые являются просто прямым политическим призывом к прекращению милитаризации почти всех сфер жизни, это статьи «Практическая воспитательная работа в Германии после войны», «Будьте бдительны!», «Зрение – большой обманщик» и другие. В последний период своей жизни Ремарк без усталости дает интервью, ведет переписку, принимает участие в конференциях и все это с одной целью: предотвратить очередную катастрофу, к которой может привести мир забвения двух мировых войн произошедших за сравнительно короткий временной промежуток.

Основной темой почти всех художественных произведений Ремарка является тема вынужденной эмиграции. Не говоря о том, что все эти произведения являют собой бесспорную литературную ценность, все они для автора служат средством показать то основное, ради чего они были созданы: как может трансформироваться общественное сознание в период социальных потрясений. Как ничтожна грань, отделяющая современного человека со всем его гуманистическим опытом, накопленным поколениями до молниеносного превращения его в варвара с одной стороны или же в существо, безоговорочно приемлющее насилие и, даже пытающееся оправдать его, с другой. Язык Ремарка опять прост и понятен, повествование лишено какой бы то ни было патетики, но цель достигнута, у каждого читающего возникают вопросы: «Как такое могло случиться?», «Что должно было произойти с обществом в целом и с человеком в частности, чтобы абсурд, возведенный в ранг общественной морали, не вызывал больше ни у кого тошноты и отвращения?» Сегодня, когда пацифизм опять стал популярным течением европейской социально-философской мысли, а действительность не особо обнадеживает в плане сохранения мира на планете, произведения Ремарка и его общественно-политический ангажемент вновь очень популярны. В статье «Что рассказывает война» в немецкой газете «*Tagespiegel*» от 6 августа 2006 года роман «На Западном фронте без перемен» назван так же «романом нашего столетия», «книгой прошедшего столетия и романом только что наступившего часа. ... Потому что это война, снова война. Собственно всегда где-то идет война. И до недавнего времени спокойные эпохи делились нами на довоенное и послевоенное время, и лишь изредка к этому междуфазью можно было применить, действительно, сочетание «в мире». Для многих же это звучит почти мистически – потому что мир в Европе после 1945 года был поддерживаем «холодной войной» и противостоением супердержав. Потому что мир, а не война стали казаться нормальностью и основой любого порядка. 51 год назад упали бомбы на Хиросиму. После этого очень скоро мы поклялись себе: «Никогда больше Хиросимы», «Никогда больше Аушвица». Но десять лет назад в юго-восточной Европе опять были братские могилы и лагеря смерти, всего в полутора часах лета от нас... Правительство Америки уже в течение пяти лет с 11 сентября считает себя находящимся в состоянии войны. Войны продолжают, наряду с новыми и старыми в Ираке, в Африке и сейчас снова на Ближнем Востоке. Последние кадры из Ливана и Израиля кажутся уже такими обыденными, что даже казавшееся раньше невозможным участие в этой войне немецких солдат воспринимается вполне спокойно. История, современная история становится снова историей войны» [5].

Основой повествования у Ремарка всегда был

человек, его ощущения и переживания в определенной жизненной ситуации, почти всегда эти ситуации были критическими. Еще неизвестно были бы мы знакомы с Ремарком как с автором, если бы история XX века не была историей страдания и гибели миллионов. Как в хаотичном мире, когда жизнь человека постоянно находится в опасности и не представляет собой уже никакой ценности для общества, происходит достаточно быстрая корректировка личного мироощущения индивидуума, так человек уже не отождествляет себя лично с обществом, а свое сознание с общественным. Сознание концентрируется на вопросе физического выживания, как, например, в романе «Искра жизни» (*Der Funke Leben*) (1952). Человек постоянно находится на грани жизни и смерти, нормальности и абсурда, само понятие «нормальность» трансформируется, все, что казалось важным, становится ничтожным, ключевые понятия социально-общественной жизни теряют смысл и становятся просто лишними в подобных ситуациях. Ремарк никогда не причислял себя сам к какому-либо литературно-философскому течению, но экзистенциальная направленность его произведений очевидна. Человек вынужден искать решение проблемы бытия в одиночку, оставшись по сути один на один со всем миром, вернее сказать против всего мира. Где-то на подсознательном уровне (инстинкты, в том числе и формируемые средствами культуры, заменяют употребляемый современными людьми вместо разума калькулирующий рассудок в критических ситуациях) человек знает, что придет избавление, это не может продолжаться вечно. И вот тогда для выживших, которые потеряли всяческие социально-философские ориентиры, встает вопрос повторной самоидентификации. По мнению Ремарка, только анализ своего прошлого может этому помочь, человек не может жить без истории, какой бы неудобной она не была. «Если война стала неотъемлемой частью человечества и человеческой истории, то необходимо ее свидетелю, воспоминания, предупреждающие сигналы. Прежде всего литература.... Нужно что-то, что бы давало представление об этом многоликом монстре и о том, что он делает с людьми» [5]. Значение произведений Ремарка в этом плане переоценить трудно. Выбрав точкой отсчета человека, ведя повествование за пределами политических и философско-политических парадигм и концептов, Ремарк дает импульс для создания социально-философской и общечеловеческой позиции, показывая то, в чем человек не меняется: поиск человечности в любой ситуации, поиск любви, как спасение. Только проповедуя человечность и веря в нее, перерабатывая гуманистический опыт предыдущих поколений, человечество может спасти себя не только от потери социально-философских ориентиров, но и от прямого физического уничтожения. Как бы абсурдна не была действительность: «Людям сказали: нельзя уби-

вать. Но им также сказали: чтобы попасть, нужно хорошо прицелиться» [7], спастись можно только что-то предпринимая, пытаюсь осознанно найти выход.

«Романы Ремарка о том, что в любых условиях человек остается человеком. А «потерянное поколение» можно отыскать в любой период истории человечества. Мы можем сегодня говорить о ряде стран, в которых есть «потерянное поколение» – это строки из интервью хореографа Константина Уральского журналу «Балет» по поводу его новой постановки – балетного спектакля «Танец белых орхидей», созданного на основе произведений Ремарка. Там же мы находим такие слова: «В сюжетах Ремарка очень много философии. А философия – понятие вневременное. Сюжеты могут меняться, но идеи остаются те же» [14]. Ремарка можно любить и не любить, читать и не читать, но отрицать его влияние на развитие гуманистической мысли в Европе в XX столетии нельзя. Его романы просто универсальны в плане познания человеком самого себя. Они так же универсальны в плане их воздействия на общественное сознание: только «На Западном фронте без перемен» «...до сегодняшнего дня был переведен на 50 языков мира и продан больше чем 20 миллионов раз... Каждый знает название» [5]. Многие литературоведы и философы до сих пор избегают упоминания имени Ремарка, когда речь идет о литературно-философских и социально-политических идеях XX века, во-первых, потому что сам себя (как уже было сказано выше) автор ни с одной из них не отождествлял, а во-вторых, потому что для многих до сих пор язык произведений Ремарка слишком прост для возведения его автора в ранг философов. Являясь современником Сартра, Ясперса, Хайдеггера и многих других философов экзистенциальной направленности, Ремарк никогда не вступал в чисто философские споры (что было очень модным у его современников), являясь по сути одним из самых читаемых в мире литературных экзистенциалистов. Материальная независимость, личная самодостаточность и оригинальный, чтобы не сказать больше, образ жизни Ремарка сделали из него отшельника и единственное, что могло его заставить изменить свою позицию общественно-политической отстраненности, был вопрос о недопустимости новой волны популярности идей войны и саморазрушения. Возможно, если бы Ремарк был уверен в том, что философия, психология или математика могут сделать больше для идеи неприятия насилия и войны, то после романа «На Западном фронте без перемен» посвятил бы себя исключительно этим наукам, но, оставаясь убежденным, что только писатель имеет возможность формировать общественное сознание в большей степени, чем общественно-политические институты, он создает свои следующие произведения, презентуя везде одну и ту же идею абсурдности попыток редуцировать человеческое сознание до

животного уровня с помощью насилия.

На рубеже II и III тысячелетий своей писаной истории Человек, столкнувшись с противостоящей ему в качестве враждебной силы своей собственной родовой сущностью как с необузданной (поскольку еще не познанной) стихийной силой. И для всего современного человечества, для всего человеческого рода, – впервые за всю его цивилизованную историю (и в особенности после первых докладов Римскому клубу [15] и уже двух, проведенных под эгидой ООН в – 1992 г. в Рио-де-Жанейро и в 2002 г. [16] в Йоханнесбурге «Саммитов Земли») – стало очевидным, что жить (выживать) и развиваться не иначе как в режиме коэволюции [17, 474]. И тут мы обнаруживаем еще один аспект актуальности философской позиции Ремарка – человек, для того, чтобы выжить, вынужден отказаться от исповедуемой им – особенно на протяжении индустриальной эпохи – идеи достижения абсолютного господства над природой, забывая одну достаточно известную истину, сформулированную еще Ф. Бэконом в «Новом Органоне», – что господствовать над природой можно не иначе как, подчиняясь ей [18]. Человек вынужден перестать любить в себе только себя как такового, а полюбить в себе Природу, органом самосознания и самоупорядочивания которой он должен стать для того, чтобы у него было хоть какое-нибудь будущее на этой планете. Идея экофильного («природолюбивого») поведения и формирования у современного «цивилизованного» человека экофильного характера вместо экофобного, как нас на это нацеливает целый ряд решений ООН, зафиксированных в ее документах последних десятилетий [19, 133-134]. Подлинная, действенная любовь человека к человеку как таковому и, как следствие, – к природе, оказывается единственно эффективным способом разрешения всех проблем недочеловечного человека и недочеловечного Человечества. Э. М. Ремарк, считая, что человек без любви – это «покойник в отпуске» [20], исповедовал принцип любви и неизменно руководствовался им в своей творческой и частной жизни, за что и удостоивается некоторыми исследователями титула «великого любовника» [21].

Сделав краткий обзор эволюции философских и социально-философских идей Э.-М. Ремарка, можно утверждать, что в его лице мы нашли оригинального мыслителя, чьи философские и социально-гуманистические идеи находятся в русле общей идейной эволюции современной цивилизации и во многом опережают современную социально-политическую мысль.

Духовная эволюция Ремарка, рассмотренная в контексте его личной и творческой жизни, позволяет поставить его в один ряд с такими гуманистами, как Ганди и Л.Толстой, как А.Швейцер и И. Кант с их идеалами любви, ненасилия и вечного мира.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). М. , «Мысль», 1972. – 312 с.
2. Менде Г. Мировая литература и философия: пер. с нем. - М.: Прогресс, 1969. - 174 с.
3. Круглый стол «Искусство и философия – обмен бессилием?» // <http://www.zverevcenter.ru/news--1.html#events9>
4. T. F. Schneider, T. Westphalen. Vorwort zum «Das unbekannte Werk». E. M. Remarque. Verlag Kiepenheuer & Witsch. Köln, 1998. Band 1, S. 11.
5. Peter von Becker. Was der Krieg erzählt. In: Tagesspiegel. Kultur. www.tagesspiegel.de, 6. August 2006.
6. Axel Eggebrecht. Gespräch mit Remarque. Köln: Kiepenheuer&Witsch, 1998, S. 219.
7. E. M. Remarque. Der Feind. Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2003, S. 120.
8. Zitiert in: «Der neue Remarque im Streit der Meinungen», Werbeprospekt des Propyläen-Verlags, Berlin 1931.
9. Herausgegeben von Thomas F. Schneider. E. M. Remarque. Ein militanter Pazifist. 1994. Köln.
10. Krammer, H. Dichterruhm und Apfelschnaps. In: Süddeutsche Zeitung. Stuttgart, 09. 08. 1954.
11. Lepmann, H. Remarque und die Deutschen. In: Züricher Woche, Nr. 48, 30. 11. 1962. S. 7.
12. E. M. Remarque. Im Westen nichts Neues. Verlag Kiepenheuer&Witsch. Köln, 2003.

I.A. ЯРЕМЕНКО

ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ КОМУНІКАТИВНОГО ВЧЕННЯ Ю.ХАБЕРМАСА

Яременко Ірина Анатоліївна - доцент кафедри філософії Національного гірничого університету

Актуальність цієї статті обумовлена тим, що у сучасному суспільстві, яке характеризується зростанням соціальної напруженості та загостренням міжособистісних, етнічних і міжнаціональних конфліктів, великого значення набуває вирішення проблеми комунікативних взаємодій соціуму. У цьому зв'язку комунікативне вчення Ю.Хабермаса є однією з продуктивних і перспективних теорій, спрямованих на розв'язання багатьох моральних, психологічних та етичних проблем сучасного соціокультурного простору.

Обґрунтовуючи пріоритет моралі у своїй теорії етики дискурсу, Ю.Хабермас проявляє значний інтерес до проблем розвитку моралі і морального судження. Велике значення для створення теорії комунікативної дії Ю.Хабермаса мали психологічні дослідження Л.Кольберга і його теорія ступеневого розвитку моральної свідомості. Як відзначав Ю.Хабермас, «теорія Кольберга являє приклад своєрідного поєднання раціональної реконструкції моральних інтуїцій (філософія) і емпіричного аналізу морального розвитку (психологія)» [1, 42]. У цьому зв'язку автор статті вважає за доцільне провести аналіз теорії морального розвитку Ю.Хабермаса, що є одним з основних компонентів його комунікативного вчення, з метою розширення уявлення про змістовні компоненти теорії Ю.Хабермаса.

Характеристика Л.Кольбергом постконвенціональних ступенів моральної свідомості, що він одержав шляхом емпіричного розгляду моральних дилем, показує, що властиве

постконвенціональному рівню орієнтування на абстрактні принципи відповідає основним положенням етики дискурсу, згідно з якими легітимними можуть бути лише ті норми, які є універсальними.

Л.Кольберг використовує для свого методу термін «ідеальне виконання ролей». На думку Ю.Хабермаса, цей метод має той недолік, що необхідна перевірка запропонованої норми відбувається монологічно, шляхом раціонального обмірковування й шляхом входження в ситуацію іншого. Аргументація, на думку Ю.Хабермаса, повинна проводитися у формі практичного дискурсу, що «...трансформує запропоноване Кольбергом окреме й індивідуальне виконання ролей у суспільне» [2, 302]. Необхідне здійснення реального дискурсу має розглядатися як регулятивна ідея внаслідок частоті принципової неможливості його реалізації й проблеми, що полягає в тому, що й реально здійснювані дискурси обмежуються тимчасовими й соціальними рамками.

Спочатку Хабермас інтерпретував філософську реконструкцію постконвенціонального морального розвитку Кольберга (модель ідеального виконання ролей) і етики дискурсу як моделі, які відображають різні ступені постконвенціональної моральної свідомості. У цьому сенсі він співвідносить модель Кольберга із ступенем шість, а для дискурсивного визначення моральної точки зору він вводить ступінь сім. Із цього випливає висновок, що повного розкриття моральної свідомості може досягти лише той, хто

представляє позиції дискурсивної етики. Але, на думку Ю.Хабермаса, вищі ступені моралі не є природними ступенями морального розвитку. Це, проте, не означає, що постконвенціональна моральна свідомість не може бути досягнута людиною природним шляхом. Постконвенціональний рівень судження розуміється як природний рівень у тому розумінні, що він досягається як мінімум певною частиною населення одночасно й у якості оптимальної й бажаної форми здатності морального судження являє собою нормативну вихідну точку. Як відзначає Ю.Хабермас, «всі, хто перебувають на постконвенціональному рівні судження, є учасниками спільного процесу відповідної експлікації головної сфери моральних інтуїцій, до якої вони мають доступ при принципово рівних соціально-когнітивних умовах. Однак навіть якщо це й відбувається, значні структурні й змістовні варіації постконвенціональних відповідей на моральні дилеми й морально-філософські підходи не можуть зводитися до природних ступенів... Суперечка когнітивістів серед філософів моралі більшою мірою йде щодо того, як і якими понятійними засобами найкращим способом може експлікуватися такий же потенціал інтуїцій, що розкривається кожному при переході на постконвенціональний рівень автономної моралі. Мова йде про краще експлікативне використання інтуїтивного знання, що на постконвенціональному рівні саме прийняло рефлексивний характер і тому із самого початку ґрунтується на раціональних конструкціях» [2, 293- 294]. Ю.Хабермас прагне до того, щоб його моральна теорія, у порівнянні з теорією Л.Кольберга, сприяла більш точному визначенню моральних понять постконвенціонального рівня.

Обидві теорії збігаються в тому, що відповідна реконструкція моральних інтуїцій обґрунтовує моральну теорію, головні принципи якої можна описати за допомогою ключових слів: когнітивізм, універсалізм і формалізм. Моральні судження мають когнітивний зміст, що дає можливість розрізнити правильні й неправильні моральні судження. На протигагу етичному релятивізму Ю.Хабермас і Л.Кольберг стверджують, що за допомогою центральної ідеї їхніх концепцій моралі, які не заперечують різноманіття моральних поглядів, може бути обґрунтований універсалістський принцип. Обидві концепції моралі характеризуються також формалізмом: для відповіді на питання з приводу справедливо вони використовують метод, що має гарантувати незалежність суджень. Але у своїй концепції етики дискурсу Хабермас бачить ту перевагу, що когнітивістські, універсалістські й формалістські передумови виводяться ним з дискурсивно обґрунтованого принципу. В якості таких передумов він виводить принцип «U» як принцип універсалізму й принцип «D» як принцип дискурсу. Сутність принципу «U» полягає в тому, що «кожна загальнозначуща норма по-

винна відповідати умові, що наслідки й побічні результати, які приблизно можуть впливати з їхнього загального дотримання з метою задоволення інтересів кожного учасника, повинні без примусу визнаватися усіма учасниками» [1, 131]. Іншими словами, це є принцип універсалізму. Із принципу «U» впливає принцип «D» - головне положення дискурсу, що «...кожна загальнозначуща норма знаходить схвалення учасників, тільки якщо вони в змозі взяти участь у практичному дискурсі» [1, 132].

Використовуючи емпіричну ступеневу теорію моралі Кольберга, Хабермас намагається остаточно вирішити проблему обґрунтування етики дискурсу. У цьому зв'язку Хабермас називає такі проблеми: насамперед варто мати уявлення щодо статусу початкової точки морального розвитку, тобто щодо того, чому постконвенціональний рівень судження може розглядатися як оптимальний. Крім того, поняття «конструктивного навчання» повинно використовуватися для визначення розходження між ступенями розвитку моральної свідомості як результат навчального процесу. І, нарешті, модель ієрархії моральних ступенів вимагає визначення причини розвитку моральної здатності судження, тобто обґрунтування тези про логіку й послідовність морального розвитку [1, 130- 131].

На думку Ю.Хабермаса, Л.Кольберг лише частково вирішує це завдання, тому він доповнює теорію Кольберга теорією комунікативної дії, розвиваючи поняття «конструктивного навчання» і взаємозв'язок між комунікативною дією й моральним судженням.

Найважливішими навчальними механізмами в теорії «конструктивного навчання» в інтерпретації Ю.Хабермаса є: а) перенесення досвіду спілкування із зовнішнім світом у внутрішні структури. При цьому правила маніпулятивного оволодіння предметами переходять у внутрішнє середовище й призводять до зміни когнітивних структур; б) не менш важливу роль для процесу розвитку відіграє досвід спілкування із соціальним світом. Інтерактивний досвід, який був отриманий у процесі взаєморозуміння, має велике значення для реструктуризації соціально-когнітивних структур і, завдяки цьому, для розвитку здатності морального судження. Для узагальнення поняття «конструктивного навчання» Ю.Хабермасом використовується поняття «комунікативної дії», тому що ним охоплюються обидва механізми навчання. Тому «навчальні процеси» можуть розглядатися як певна форма комунікативної дії: вони здійснюються в основному у формі аргументації. Розв'язання конфліктів у рамках комунікативної дії робить можливими навчальні процеси прогресивного пізнання об'єктивного й соціального світів. Якщо партнери з комунікативної дії намагаються аргументативно вирішувати проблеми, у цьому випадку здійснюються індивідуальні про-

цеси навчання. Структури, що лежать в основі здатності морального судження, розглядаються при цьому як творча реорганізація наявних соціально-когнітивних структур, які утворюються в процесі комунікативного розв'язання проблем інтерактивного координування дій [1, 136- 137].

Аналізуючи теорію розвитку соціальних перспектив Л.Кольберга, Хабермас критикує те, що Л.Кольберг змішує опис соціально-когнітивних умов для моральних суджень із самими структурами цих суджень, тобто він інтерпретує структуру соціальних перспектив за допомогою моральних категорій. На відміну від Кольберга, Хабермас намагається знайти взаємозв'язок ступенів морального розвитку із ступенями дій, вводячи поняття «комунікативної дії». Воно є відправною точкою для теорії рівнів інтеракцій Ю.Хабермаса, що є взаємозалежною з теорією морального розвитку Л.Кольберга. Хабермас виділяє різні рівні інтеракцій і дій за двома ознаками [1, 139]:

- перспективне сприйняття ситуації дії, характерне для теорії морального розвитку Л.Кольберга;

- специфічний для кожного рівня розвиток комунікативної компетенції, що визначається перспективою мовця й перспективою навколишнього світу.

У цьому випадку характеристика типу дії здійснюється за допомогою трьох вимірів: соціальної перспективи, перспективи навколишнього світу й перспективи мовця. Результатом розвитку перспективи мовця є система особистих займенників, а перспективи навколишнього світу - розрізнення між суб'єктивним, об'єктивним і соціальним світами. Виходячи з цього, Хабермас розподіляє дії на три типи: інтеракція, яка ґрунтується на власному інтересі, інтеракція на основі норм і дискурс. Ці три типи дій Хабермас розташовує в певній логічній послідовності, виходячи з того, що «...ці інтегровані в інтеракціях перспективи можна розподілити відповідно до логіки розвитку» [1, 143].

Отже, Ю.Хабермас намагається, виходячи з тези, обґрунтувати те, що моральною свідомістю позначається здатність використання інтерактивної компетенції для свідомого розв'язання моральних конфліктів, і з визначення інтерактивної компетенції за допомогою різних перспектив, привести теорію ступеневого розвитку моралі Л.Кольберга через соціальну перспективу з перспективи навколишнього світу й мовця до рівнів інтеракцій. Цим він прагне досягти дійсного обґрунтування логічної послідовності ступенів морального розвитку, тому що типи інтеракцій відповідають логіці розвитку морального судження, а істотні ознаки морального судження відбиваються у структурі типів дій. Але взаємозв'язок між ступенями морального розвитку й типами дій не повинна, на думку Ю.Хабермаса, створюватися штучно, як

у Л.Кольберга, шляхом інтерпретації типів дій за допомогою моральних категорій. Ю. Хабермас, доповнюючи типологію розвитку морального судження Л.Кольберга, розробляє наступну класифікацію рівнів інтеракцій [1, 178- 180].

Доконвенціональний рівень: інтеракція, яка здійснюється символічно та заснована на впливі авторитету або власних інтересів.

На цьому рівні говоріння й дія ще обмежені. Хоча діючі суб'єкти в змозі використовувати й розуміти символи, вони не можуть здійснювати координування дій, тому що структура перспектив ще не розвинена в її трьох вимірах. На цьому рівні мораль існує як безпосередня «конкретна обопільність». На цьому рівні моральні уявлення ґрунтуються «...на наказах і слухняності або на симетричності компенсацій, а у випадку конфлікту – на авторитарності або на зовнішніх впливах» [1, 179].

Конвенціональний рівень: рольова дія й інтеракція, заснована на нормах.

З розвитком пропозиціональної мови діючі суб'єкти можуть зрозуміти свою роль у ситуації дії. Це стає можливим завдяки розвитку перспектив мовця й зовнішнього світу. Суб'єкти дії можуть тепер координувати свої перспективи учасника й спостерігача; вони в змозі охопити свої перспективи дії з позиції третьої особи (зовнішнього спостерігача). З розвитком перспективи спостерігача діюча особа може прийняти також і позицію «узагальненого іншого», і суспільства. Завдяки цьому на даному рівні розвивається поняття соціального світу в значенні системи норм і ролей. Йому відповідає тип рольової дії або інтеракція, заснована на нормах. На цьому рівні формується система перспективи мовця й, разом із цим, здатність рефлексії учасника інтеракції. Одночасно розвивається поняття соціального світу. Але на цьому рівні перспективи мовця й соціального світу ще не є взаємозалежні. Це значить, що хоча й існує поняття соціального світу й сформована здатність рефлексії, але ця здатність ще не використовується у масштабі соціального світу й не проблематизується у ньому. Тому на даному рівні мораль інтерпретується в сенсі «конкретної моральності». Як вважає Ю.Хабермас, «...зі створенням соціального світу й переходом до інтеракції, заснованої на нормах, усі соціальні відносини зберегли імпліцитний моральний характер. Золотим правилом і основою для слухняності є етичні імперативи, які відбивають соціальні ролі й норми з метою запобігання морального конфлікту» [1, 179].

Постконвенціональний рівень: дискурс.

На третьому рівні інтеракція, заснована на нормах, стає аргументованою мовою або дискурсом. Тепер мова більше не йде про дії у світлі заданих норм; норми розглядаються як гіпотези. Їхня правомірність може бути запереченою на підставі принципів. Причиною для цього є зміна структури перспективи, що стає складнішою з переходом

до постконвенціонального типу дії - дискурсу. Для постконвенціонального рівня характерним є поняття соціального світу й здатність суб'єкта при здійсненні дії ставити себе не лише в позицію учасника, але й у позицію спостерігача. Передумовою для цього є інтеграція перспектив мовця й соціального світу, завдяки чому створені на конвенціональному рівні поняття соціального світу набувають своєї значущості. Коли перспективи мовця, які створюють умови для розвитку здатності аргументації, поєднуються з перспективами соціального світу, кожне висловлення відносно чогось у світі обмежується можливістю заперечення його істинності. Ю.Хабермас відзначає, що «фактична наявність успадкованих норм ділиться, з одного боку, на соціальні факти, з іншого ж боку – на норми. Вони втратили свою очевидність у зв'язку зі зміною життєвого світу й повинні знаходити своє підтвердження у світлі принципів [3, 179]». Таким чином, з неминучої моралізації соціального світу впливає те, що на рівні дискурсу мораль орієнтована на абстрактні уявлення щодо справедливості й, врешті-решт, на заснований на нормах дискурс.

Взаємозв'язок між рівнями інтеракцій та моральною свідомістю Хабермас намагається обґрунтувати, виходячи з «принципу обопільності», що характерний для різних типів інтеракції. Це обґрунтування логічної реконструкції ступенів морального розвитку базується на тезі, що впливає зі структури орієнтованого на взаєморозуміння дії. Комунікативна дія відрізняється від інших типів дій у першу чергу тим, що вона є дією, яка орієнтована на взаєморозуміння. Головною умовою взаєморозуміння є взаємна згода учасників комунікації як автономних суб'єктів, здатних вносити судження. Інакше кажучи, це є принцип взаємності або обопільності, який Ю.Хабермас намагається пов'язати зі ступенями моралі.

З метою більш докладного визначення принципу обопільності Хабермас виходить із різних рівнів дій (конкретні дії, рольова дія, дискурс), яким відповідають певні вимоги обопільності. На рівні конкретних дій є повна обопільність (природна взаємність дій, заснованих на інтересі) і неповна взаємність (дія, заснована на авторитарності). Рівень інтеракцій, заснованих на нормах, характеризується за допомогою неповної взаємності (наприклад, учитель - учень), у той час як на рівні дискурсу обов'язково присутня повна обопільність. Залежно від певного рівня дії й відповідної вимоги взаємності Ю.Хабермас розрізняє певні форми принципу обопільності, які відповідають характерним для кожного рівня уявленнями про справедливість.

Для доконвенціонального рівня, на думку Ю.Хабермаса, характерною є орієнтація на конкретні дії та їх наслідки. На конвенціональному рівні для орієнтації дій характерні вже не конкретні дії, а системи норм і посилань. На цьо-

му рівні вимога обопільності в кожному разі асиметрична, тому що кожний протистоїть вищеразташованим очікуванням групи або суспільства. У цьому випадку скасовується первісна мораль взаємності за допомогою орієнтації на обов'язкові норми.

На постконвенціональному рівні очікується співвіднесення контексту дії групи або нації з усім людством як співтовариством рівноправних і автономних суб'єктів дії. Завдяки цьому вимога обопільності знову стає симетричною і досягається реконструкція простого принципу взаємності на більш високому рівні.

Ці зауваження з приводу специфічного для кожного рівня принципу обопільності ілюструють затверджуваний Хабермасом взаємозв'язок між ступенями морального розвитку й типами інтеракцій. Правда, питання, чи може обґрунтувати цей інтуїтивно сприйманий взаємозв'язок рівнів моралі, принципу обопільності й рівнів моральної свідомості теза про логічний розвиток ступенів моралі є спірним. Хабермасівська критика Кольберга полягає в тому, що він не обґрунтовує тезу про логічну послідовність рівнів моральної свідомості, а просто затверджує її на підставі інтерпретації соціальних перспектив за допомогою моральних категорій, які він інтуїтивно пов'язує із ступенями морального розвитку. Цей недолік Хабермас усуває шляхом доповнення теорії Кольберга теорією комунікативної дії. Але очевидно те, що інтерпретація типів дій шляхом «вимоги взаємності» не може усунути приписуваних Кольбергу помилок. Принципово неможливо розробити нейтральну понятійну систему для опису типів дій, а розрізнення типів дій за допомогою поняття моралі приводить до замкнутого кола. Якщо комунікативна дія визначається як дія, орієнтована на взаємність, то вона фактично визначається як моральна дія. Поєднання ступенів комунікативної дії із ступенями морального розвитку обумовлене споконвічно. Але про обґрунтування логічної послідовності ступенів моралі в цьому випадку не може бути й мови.

Очевидно, що Хабермас сам усвідомлює цю проблему. У своїх більш пізніх творах він ставить метою шляхом визначення типів дій на підставі структури перспектив вирішити проблему співвідношення комунікативної дії з моральною дією. Завдяки цьому повинен бути усунутий недолік ідентифікації нормативного поняття соціальної дії з моральною дією. Але остаточно проблема замкнутого кола при обґрунтуванні ступенів морального розвитку не може бути вирішена шляхом використання перспективних структур комунікативної дії, тому що ототожнення складної структури перспектив і оптимального розуміння ситуації дії залишається залежним від нормативного обґрунтування. Однак використання перспективних структур комунікативної дії сприяє кращому розумінню розвитку струк-

тури морального судження.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що, інтегруючи теорію моралі Кольберга у свою теорію комунікативної дії й опираючись на теоретичну реконструкцію еволюційно-психологічного дослідження конвенціонального й постконвенціонального рівнів морального розвитку як інтерактивних ступенів еволюції моральної свідомості, Хабермас уводить дискурс як третій рівень інтеракцій. Він характеризується моралізацією існуючих норм, тобто трансформацією соціально-когнітивних здатностей у фундаментальні категорії моралі.

На щаблі конвенціональної тотожності стратегічні дії, обумовлені інтересами, і міжособистісні відносини, регульовані нормами, залишаються полярно протилежними. Саме ця протилежність і повинна бути переборена на рівні постконвенціональної тотожності. Хабермас шукає таку форму реалізації моралі, що, руйнуючи «природні» - сформовані на ґрунті практичних інтересів і соціальних інститутів - норми й вимоги, стала б новою підставою безконфліктного співжиття людей. Норми моралі Хабермас визначає як універсальні регулятивні норм соціальних дій. При цьому моральні дії

сприяють тому, щоб улагоджування конфліктів ґрунтувалося на розумно обґрунтованих судженнях.

Таким чином, на основі аналізу теорії морального розвитку Ю.Хабермаса автор статті робить висновок, що, розвиваючи й трансформуючи у своєму вченні теорію ступеневого розвитку морального судження Л.Кольберга, Ю.Хабермас уводить сьомий ступінь - дискурс - як вищий ступінь морального розвитку людини. Важливим досягненням Хабермаса є також визначення взаємин між ступенями морального розвитку, типами інтеракцій і соціальними перспективами учасників інтеракції. Позначаючи як моральну свідомість здатність використання інтерактивної компетенції для свідомого рішення моральних конфліктів, Хабермас приводить теорію ступеневого розвитку моралі Кольберга через соціальну перспективу до рівнів інтеракцій. Цим він досягає дійсного обґрунтування логічної послідовності ступенів морального розвитку й обґрунтовує взаємозв'язок між ступенями морального розвитку й типами дій. Як важливий елемент теорії морального розвитку Хабермас уводить принцип взаємності або обопільності, пов'язуючи його з розвитком моралі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Habermas J. Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1983. - 207 S.
1. Habermas J. Gerechtigkeit und Solidarität. Eine Stellungnahme zur Diskussion über «Stufe 6» // W.Edelstein, G.Nunner-Winkler (Hrsg.), 1986. - S.291-320.
2. Habermas J. Kultur und Kritik. - Frankfurt am Main, 1973. - 363 S.

О.А. МОРГУН

ДУХОВНО-ЦІННІСНІ ЗАСАДИ КОМУНІКАТИВНО-ПРАКТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Моргун Олена Анатоліївна - доцент кафедри філософії Криворізького технічного університету, кандидат філософських наук

Людська свідомість набуває духовно-практичної якості, коли відкриваються можливості для творчої реалізації духовних і соціальних сутнісних сил людини. Суспільство як об'єктивна соціальна реальність повинно досягти певного соціокультурного рівня свого розвитку, а суб'єкти – певного рівня креативності і розуміння цінності і значення своєї життєдіяльності. Духовний простір практичної реалізації людських сутнісних сил формується, коли духовні сили людей спроможні активно творити суспільне буття і суспільну свідомість в їх нерозривній сутнісній єдності, а сама людина стає вищою цінністю культури і перетворюється на живе буття культури. Таким чином, досягається не тільки «сутнісна єдність» суб'єкта і об'єкта, їх суб'єкт-об'єктна цілісність, але й «всеєдність» у «сукупній дійсності» [10, 138, 141]. Суспільна свідомість перестає бути простою «функцією» суспільного буття, як раніше подібнетрактувалося в офіційній філософській думці, вона перестає входити в нього як «невід'ємний атрибут» вторинного значення [13, 45]. Духовно-практична свідомість постає як «всеєдність» духовних сил людини і суспільного буття, суспільного буття і суспільної свідомості з набуттям відповідного онтологічного статусу. З цим і свідомісні «символічні форми» культури починають набувати практичного значення і, за Е. Кассіроном, вони починають «виникати і формуватися з людського ціннісного досвіду» духовно-практичного буття, з якого адсорбується все, що має практичну цінність, а не тільки символічне значення [8, 28, 29]. В подібному поєднанні духовного і практичного на підґрунті культури людина здатна виступити як «ціннісно-цілісний» суб'єкт. Подібною «ціннісною цілісністю» вона оволодіває завдяки певному «ціннісному принципу». За М.Шелером, це «принцип, протилежний усьому життю в цілому», котрий не зводиться до «природної еволюції», а в ньому концентрується «певний клас емоційних і вольових актів, наприклад добробуту, любові, каяття, шанування тощо – слово дух» [22, 53]. Саме дух і уможливорює практичні взаємодії, спілкування і взаєморозуміння людей на ціннісних засадах культури і творить духовно-практичну свідомість у значенні «абсолютної цінності».

Новий «духовний простір» суспільного бут-

тя, організований за «ціннісним принципом», розширює «соціальний простір» суспільства, континуум суспільної життєдіяльності, і воно вступає, за К. Поппером, у новий стан відкритого суспільства». К. Поппер вважає, що «коли ми хочемо залишитися людьми, то перед нами один шлях - у відкрите суспільство». Це рух «у невідоме, невизначеність і загрозовість», але тільки таким чином ми можемо, «використовуючи наш розум, що мається, аби планувати, наскільки можливо, нашу безпеку і одночасно нашу свободу» [15, 248]. На місце суспільної ідеології приходить соціологія знання (М. Шелер), а на місце соціальних інтересів приходять, за Ю. Хабермасом, «комунікативні» і «когнітивні інтереси». Суспільні протиріччя виникають не як виключно соціально-класові, а як «фундаментальне протиріччя між двома сферами людського буття – між «суспільною системою» і «життєвим світом» людини. Тобто між «системним світом» зовнішньої необхідності, анонімних і деперсоніфікованих відносин економічної і державної діяльності і «екзистенційним світом» повсякденного життя людей, їх безпосередніх «горизонтальних» комунікацій (серед друзів, у сім'ї, на роботі), між символічним світом «соціального суспільства» і реальною культурою «повсякденних практик». Духовно-ціннісні засади цієї реальної культури формуються на рівні «комунікативної філософії» і «комунікативної психології», бажання збагнути і зрозуміти «практичні істини» в процесах «інформаційного вибуху», а разом із цим – досягти релевантності, обґрунтованості і необхідного «коннекціонізму», зв'язку з «системним середовищем» у соціальній поведінці [19, 60].

Заміщений «соціальний інтерес» в онтологічному статусі комунікативного і когнітивного інтересу відносно символічного світу «соціальної системи» і «життєвих світів» буденної реальності постає як «звільнення» людини від «ідеологічних пут» за допомогою «критичної рефлексії». По-перше, це технічний комунікативний і когнітивний інтерес, обумовлений необхідністю контролю над зовнішнім довкіллям, а по-друге, практичний комунікативний і когнітивний інтерес, який полягає у заглибленні в інтерсуб'єктивне

порозуміння людей [1, 15, 24, 39-42]. Дж. Андерсен вважає, що таким чином виникає емансипований комунікативно-когнітивний інтерес, що звільнений від ідеологічних пут, від пригнічуючи-суб'єктивних сил та суб'єктивних створінь «викривленої комунікації». В аспекті історико-критичного розуміння соціальних процесів суспільного розвитку, за Ю. Хабермасом, тут здійснюється значний крок уперед в налагодженні ціннісно-відкритої комунікації, тому що у ній представлене намагання показати існування особливого типу раціональності, сутність якої складається не в управлінні, а у взаємному розумінні [18, 777]. Це те, що в українській національній культурі відоме як «злагода», «порозуміння», котре виходить за межі громадянського суспільства і протистоїть державі в політичному сенсі, або держава протистоїть громадянському суспільству в управлінському аспекті. Живучи у злагоді і взаєморозумінні, «людина опиняється» для нас «об'єктом», і ми можемо «керувати» цією «об'єктованою особистістю» завдяки нашому осягненню цієї особистості [18, 777].

Взаємодія суспільства, держави і особистості, «соціальної системи» і «життєвого світу» людини можлива тільки у випадку «взаємного визнання, що існує як обумовлюючий нормативний елемент: рівноправність учасників». Тоді виконуються «вимоги універсалізації, так що загальнозначимі аргументи мають силу для кожного», і ці аргументи узгоджуються через «провічену і публічну дискусію, в якій беруть участь розумні індивіди» [18, 781]. Вони й приходять до висновку, що на основі «диференціації і розбіжності» думок є потреба в їх «об'єднанні навколо одного розуму, котрий констатується не змістовно, а процедурно» [18, 782]. Подібне розуміння духовно-практичної свідомості вже в модусі «комунікативної свідомості» дуже близьке до українського світобачення на основі інтегрованого і центровертованого сприйняття дійсності: інтеграція розпоронених думок з їх диференціального стану (в етнокультурних громадах) та їх наступна центроверсія впродовж «центральної думки» або «центровектора» єдиної національної свідомості. Тоді «інтеграція особистості центроверцією приводить до розширення особистості», і вона знаходить «автентичне буття» в «українському соціумі» завдяки прагненню до національної самобутності [6, 106]. Але в комунікативно «відкритому» суспільстві, якою є Україна, наявна і тенденція культурної поліцентрованості національної свідомості. Це природне явище, бо подібна культурно-поліцентрична свідомість формується в процесах суспільного об'єднання нації, національної «соборизації», об'єднанні етно-регіональних спільнот в єдине суспільство з визначенням його політичного центру. На тлі української національної культури, яка мала багато культурно-історичних регіональних

центрів, духовно-практична свідомість може приймати модус полісеміотичної національної свідомості з виразними ознаками багатозначності, семантичності, різноманітного смислобачення, багатомірності і багаторівневості, духовного поліморфізму і душевного поліфонізму. Одними з перших це помічають вітчизняні соціальні психологи О.Донченко та Ю.Романенко, які здійснили якісний історико-психокультурний аналіз національної ментальності з виявленням архетипів «українського менталітету» в порівнянні з менталітетом російським. У той же час вони чітко фіксують момент «центроверсії» національної свідомості на тлі життєдіяльності багатьох самодостатніх угруповань: «Для України центральною ідеологією має бути ідеологія співдружності малих груп та організацій. Центроверсією для неї може бути, як у правдиві часи, орієнтація на різних богів у єдиному колі Уроборосу» (архетип небесного змія, «лона» малої групи, самоорганізації, самозабезпечення). Це – життя у «колі». «Компоненти центроверсії» ведуть до «створення життєвого «лона», котре є безпосереднім духовно-ціннісним підґрунтям для «інтеграції соціуму» в національному архетипі «соціуму Уроборосу» [6, 108, 112]. Це континуум «життєвих світів» людей, в котрих завдяки духовно-практичним комунікаціям групова і колективна свідомість «розширюється» до регіональної, загальнонаціональної і «цивілізаційної свідомості». Це такі «культурно-історичні реалії новоєвропейської цивілізації», котрі яскраво проявились у цивілізаційному творенні української національної свідомості [16, 43, 62]. Так, ідентифікація духовно-ціннісних засад національної суспільної свідомості, що входила в гострі взаємодії «рубіжної комунікації» з іншими суспільствами, проходила в найрізноманітніших полісеміотичних значеннях і «концептуальних оформленнях національної ідеї» [16, 234]. Це насамперед духовно-практичні розробки «харківського осередка», «київського гуртка», «шляхетського патріотизму», «європейського націоналізму» з концептуальним оформленням української ідеї в «обличчі нової культури» та «української моделі нації». В стані «комунікативної відкритості» українського суспільства для світового спілкування комунікативно-ціннісні засади національної свідомості можуть репрезентувати себе також у вимірі і значенні транснаціонально-універсальної свідомості. Вона, за визначенням, формується на транснаціональному, глобальному рівні, і її витоки можна бачити як у супернаціональному прояві об'єданого і соборного українського суспільства («внутрішній план» національного буття), так і в глобальному маніфестуванні «українського духу» в численних діаспорах. З настанням у світі «часу інтелекту» подібний феномен можна розглядати, за пропозицією О.Мороза (США) та Ю.Саєнка, як

«сукупний український розум», як планетарний рівень української національної свідомості, яка потребує свого виявлення на висоті планетарної інноваційної дії українства у глобальному форматі Українського світового конгресу (пропозиція Осипа Мороза) [16, 261]. Майбутнє України як модерної нації – «це не соняшники між глечиками на тині, а нові технології, електроніка, космічні кораблі, високорентабельний агропромисловий комплекс..., яка має науку світового рівня і чітко знає свої пріоритети. Не «літаки та пшениця», а в широкому філософському розумінні. ...» [11, 75-76]. Загалом подібну «планетарну свідомість» можна характеризувати в сукупній якості інтегративно-глобальної національної свідомості. Вона характерна для провідних «відкритих» суспільств, наприклад, у форматі «європейської свідомості», що інтегрує її західні і східні духовно-практичні модифікації.

Тому в духовно-практичному аспекті головною підставою для формування суспільної комунікативної свідомості практичного спрямування є культурно-ціннісний простір людського спілкування. Тобто коли в процесі практичної комунікації суб'єкти розвивають свої духовні і соціальні сутнісні стани конкретно, комунікативні сили в якості інтерсуб'єктивних. В таких культурно-ціннісних і комунікативних взаємодіях формується нова картина світу «відкритого» суспільства соціального взаєморозуміння, згоди і злагоди, коли через комунікативне партнерство і творчий діалог виробляються єдині принципи і норми соціальної поведінки і життєдіяльності на основі суспільної самоорганізації. Завдяки відкритій духовно-практичній комунікації в суспільстві налаштовуються соціокомунікативні відносини громадянської взаємодії. В результаті функціонування подібних суспільних відносин виникає, за К.-О. Апелем, такий феномен, як «комунікативна спільнота» якісно вищого рівня, ніж звичайне демократичне суспільство. Це новий рівень порозуміння громадян, який К.-О. Апель назвав «соціально-трансцендентальним» і котрий походить з «трансценденції людини» або «самотрансценденції» за В.Франклом. У подібній «соціальній трансценденції» суспільства немає нічого містичного і необмеженого – це не більш як «комунікативний досвід» людського спілкування в громадянському суспільстві. Подібний «комунікативний досвід» у свою чергу детермінує, за Гадамера Г.-Г., «герменевтичний досвід» взаємопорозуміння людей, що маніфестує себе з силою «соціального логоса» і створює свою особливу «герменевтичну онтологію» комунікативного буття людей [5, 355, 405]. Прості соціальні домінанти суспільної поведінки (ситуативні, функціональні, стратифікаційні, оцінювальні) трансформуються у складні, «системні», що призводить до формування «комунікативних систем» з різними рівнями комунікативного прояву («рівні комунікації»

[9, 39-71]. Тобто суспільні «соціальні системи» в новій «комунікативній якості» починають функціонувати на різних «рівнях комунікації» як «соціокомунікативні системи» з новою якістю дискурсу, «одиниць значення», соціальної лінгвістики, семіотики та «семіотичної кумуляції». Природно, що «проста» комунікативна свідомість перетворюється на «складну», котру можна характеризувати у формах «вербально-герменевтичної», «вербально-семіотичної», «комунікаційно-сміслової» свідомості тощо. В синтезі – це «семіотично-сміслова» свідомість в аспекті смислу і значення соціальних комунікацій для суспільної життєдіяльності. При цьому її головні рівні адекватні рівням соціальної комунікації: семіотичний, кумулятивно-знаковий, лінгвістичний, металінгвістичний, паралінгвістичний та інші [9, 102, 120].

Якщо характеризувати семіотично-смісловий рівень комунікативної свідомості у функціональному аспекті, то, вочевидь, її можна визначити як «зв'язуюче-змінюючу» свідомість, що дозволяє вийти з «мікрокомунікативного рівня» кожного «комунікативного суб'єкта» на «макрокомунікативний рівень» інтерсуб'єктивності. На думку Т.А. ван Дейка, подібне може відбуватися за рахунок застосування відповідних «макроконнекторів зв'язку», що змінюють «тематичний репертуар» сторін, котрі знаходяться в комунікативному контакті як «комунікативні партнери» [4, 53-56]. Тому подібну функціонально-комунікативну «зв'язуюче-змінюючу» свідомість можна характеризувати як «коннекторно-перформативну» свідомість, а в аспекті «комунікативної структури» тематичних репертуарів, які пропонуються для «спілкування - зв'язку – порозуміння» між комунікативними суб'єктами, що себе «комунікативно репрезентують». Ця характерна для комунікативного суспільства «репертуарно-репрезентаційна свідомість», де чисельність «репертуарних презентацій» у комунікативній спільноті може бути дуже значною. А в соціокомунікативному суспільстві з досить великою стратифікацією і статусно-рольовою інфраструктурою є у більшій мірі. Це, можливо, й дало К.-О.Апелью скомпонувати всі «комунікативні проблеми» до «трансцендентальної семіотики», що поєднувала феноменологію, екзистенціалізм і герменевтику в єдиний теоретико-пізнавальний континуум філософської істини. Коли К.-О.Апель вирішував питання: «Чи можна побудувати такі теоретичні і філософські рамки, котрі б дозволили зберегти без викривлень емпіричний і трансцендентальний вимір феноменологічної очевидності», то приходив до висновку: «Чекаю саме від трансцендентальної семіотики відповідь на це питання» [2, 448, 449].

К.-О.Апель фіксує цей момент, як прояв саме феноменологічної свідомості, котра стає практично доступною через «інтерсуб'єктивне спілкування» людей, коли феномен філософськи «знімається»

і за ним людина виявляє сутність, істину і її практичне значення. Це не «очевидність чуттєвого досвіду», не «пропозиційна істина» судження про «чуттєве сприйняття», а саме знаково-сміслова істина, для практичного спілкування «істина пропозицій» щодо поєднання спільно визнаного «сміслу знаків» для практичної поведінки. А в сучасній інтерпретації – це «трансцендентальна семіотика як зняття очевидності феноменологічної свідомості істиною інтерпретації знаків, що стверджується інтерсуб'єктивно» [2, 449, 450]. Тобто виявляють своє практичне значення. Цією «комунікативною істиною» можуть бути «наукові істини», або «мова науки», що використовується суспільством у значенні «метамови», або «мови іншого порядку», як «мова - об'єкт» [9, 114]. Така мова безпосередньо несе в собі об'єктивно-практичний сенс, об'єктивну істину. А також суб'єктивну істину, коли вона відповідає об'єктивній дійсності в процесах «трансценденції суб'єкта» на об'єкт (у мові, комунікації, цінності, практичному значенні), і такі істини безпосередньо збігаються. Тобто, коли суб'єкт репрезентує себе, за Ж.-П.Сартром, у значенні об'єкта не тільки як «самооб'єкт для себе» чи «об'єкт для іншого», але й як «самооб'єкт-для-себе і для-об'єкта» [3, 131, 325]. На Заході подібний феномен трактується як «відкриття нової суб'єктивності» людини, як об'єкта або, за Г. Башлярю, її «нової раціональності», «наукового духу» людини, який діє у повсякденному житті нарівні з життєвою екзистенцією. Це найсучасніша «феноменологія людини», такої «людини, яка не пасує перед наукою, глибоко занурена в органіку наукової культури», людини зі «свідомістю власної присутності в культурі» [3, 329, 330]. Вона бачить «духовну перспективу наукової культури» і її свідомість, котра знаходиться в стані «безперервної епістемологічної революції», в ході якої «наукове покликання» збігається з «душею людини» в її безпосередній життєдіяльності [3, 335, 337]. В цьому пункті комунікативно-практична свідомість, вочевидь, трансформується в когнітивну свідомість практичних знань та вмінь.

За К.-О.Апелем, сучасна «ситуація людини» є такою, що виникає необхідність переходу до нової суспільної етики, до «метаетики» і «універсалістської макроетики». Подібна «макроетика» поєднана з «відповідальністю розуму» і в синтезі приводить до феномена «етичної відповідальності», котра «выводиться з самої відкритості комунікативного буття» [23, 42-44]. Її підґрунтям, за В.Гюсле, може стати «трансцендентальна прагматика», спілкування у значенні «фіхтеанства інтерсуб'єктивності», що виходить за межі «фіхтеанського Я» і вибудовує такого «комунікативного суб'єкта», що діє на підґрунті «рефлексивної трансцендентальної філософії інтерсуб'єктивності» [24, 235]. Таким чином, відбувається «комунікативна реконструкція»

практичного розуму людини, і формується принципово інша суспільна свідомість на засадах «комунікативної практичної філософії» [7, 67, 68]. Системну ж якість комунікативної свідомості на рівні її семіотично-сміслового прояву можна вбачати в феномені «трансцендентально-семіотичної», «семіотично-прагматичної», «семіотично-етичної» свідомості тощо. Загалом, це комунікативно-етична свідомість окремого комунікативного суб'єкта. А на рівні інтерсуб'єктивності міжсуб'єктивних відносин – це комунікативно-макроетична свідомість соціокомунікативного суспільства, повністю відкритого для соціальних спілкувань.

Тоді сам національний етнос не обмежується горизонтом «внутрішньої моралі», а трансформується на засадах загальнолюдських цінностей і «діалогічного принципу рівноправ'я всіх націй і культур, а також колективної відповідальності за спільне буття» [12, 49, 50]. На цьому світоглядно-культурному підґрунті в суспільстві встановлюються соціокомунікативні відносини відкритого громадянського суспільства. Вітчизняні та зарубіжні дослідження з цього приводу доводять, що етап постіндустріального розвитку найбільш розвинених сучасних суспільств, які в процесі «постмодернізації» все більше перетворюються на «інформаційні суспільства», закінчується становленням суспільних систем соціокомунікативного типу. Це «відкрите» громадянське суспільство вільних комунікацій і когнітивних практик у «життєвих світах» безпосереднього спілкування людей. Визнано, що найбільш значний внесок у розробку проблем громадянських суспільств соціокомунікативного типу зробив Юрген Хабермас. Він один із перших створив концепцію «соціальних структурних перетворень у сфері відкритості», в якій сформулював провідну ідею «громадянської відкритості суспільства» [20, 136-150]. Ю.Хабермас вважає, що тільки у громадянському суспільстві можливі вільні «комунікативні дії», націлені на досягнення взаєморозуміння громадян у спілкуванні. В цьому процесі «інтерактивна сила» громадянського спілкування весь час «піддається випробуванню на здатність її як сили до інтерсуб'єктивного взаєморозуміння» і взаємовизнання [21, 316]. Таким чином, здійснюється перехід від відносин абстрактних «соціальної системи («вони-відносини»)» до «живих» відносин «життєвих світів» людей («ми-відносини»). В культуру суспільства вживляються громадські відносини «самозрозумілих очевидностей у формах групової солідарності» [21, 317]. Якщо взяти до уваги розробки Т.Парсонса про здатність суспільної «культурної системи» до соціальної дії творчих «особистостей-систем», то перед нами постає громадянське суспільство в сукупності «систем-особистостей», що творять нові соціокультурні відносини в суспільстві. Вони засновані на

«організації цінностей, норм і символів» у спільній взаємодії громадян [14, 462]. Синтез соціальних і комунікативних взаємодій громадян і народжує соціокомунікативні відносини громадянського суспільства, які перетворюють його на «відкрите суспільство». Практично вони функціонують як громадянські відносини, що мають «відкритий» соціокомунікативний зміст і значення. Соціокомунікативні відносини «перспектив життя культури» в процесі практичної реалізації цих перспектив перетворюються на реальне буття громадянського суспільства. Комунікативна макроетика великої кількості «життєвих світів» дозволяє йому розвиватися на засадах синергетичної самоорганізації до створення принципово нових громадянських структур та інституцій відкритого комунікативного суспільства. Суспільна «соціальна система» формується в модусі «комунікативної системи» вже не «від політики», а «від переконань» та соціокомунікативних усвідомлень людей як комунікативних інтерсуб'єктів. Ці

соціокомунікативні усвідомлення зараз і становлять духовну основу національної свідомості сучасного українського суспільства, ведуть його до національного самоусвідомлення у значенні модерної української нації.

Для перспектив розвитку українського суспільства подібні комунікативно-практичні перетворення можуть мати ключове значення, тому що в просторі «відкритих» людських комунікацій починають предметно формуватися «праксеологічні сфери» духовно-ціннісних виборів, у котрих здійснюється певна циркуляція «ціннісних детермінантів» по комунікативному обміну ціннісними надбаннями людей, що осмислюють цінності в їх конкретних смислах і значеннях. Вони стають здатними як до власного духовно-ціннісного та ціннісно-смыслового самовизначення, так і до суспільного самовизначення, розуміння своєї національної духовної і соціокультурної спільності на підґрунті взаємної духовно-ціннісної самоідентифікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерсен Дж. Когнитивная психология. – М.: СПб: Питер, 2002. – 496 с.
2. Апел К.-О. Проблема феноменологической очевидности в свете трансцендентальной семиотики // Хрестоматия по истории философии. Западная философия. – М.: ВЛАДОС, 1997. – 525 с.
3. Башляр Г. Новый рационализм. – М.: Прогресс, 1987. – 376 с.
4. Ван Дейк. Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
5. Гадамер Г.-Г. Истина и метод – К.: Юніверс, 2000. – 458 с.
6. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика – К.: Либідь, 2001 – 333с.
7. Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – 788 с.
8. Кассирер Э. – Опыт о человеке : введение в философию // Проблема человека в западной философии – М., 1988
9. Конечкая В.П. Социология коммуникаций. – М.: Межд. ун-т Бизнеса и управления, 1997. – 302 с.
10. Корет Е. Основы метафизики. – К.: «Тандем», 1998. – 248 с.
11. Мороз О., Саенко Ю. Час інтелекту. Сукупний український розум. – Л.: Панорама, 2002. – 96 с.
12. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. – К.: Укр. Центр. Дух. культури, 2005. – 328с.
13. Общественное сознание и его формы (под общей ред. В.И. Толстых), 1986. – 367с.
14. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Акад. Проект, 2002. – 880 с.
15. Поппер К. Открытое общество и его враги. – Т.1 – М.: Международная инициатива, 1992. – 448 с.
16. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. – К.: Либідь – 2001. – 288 с.
17. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – К.: Основи, 2001. – 854 с.
18. Скірбек Г., Гіль'єн Н. Історія філософії – М.: Владос, 2001. – 800 с.
19. Хабермас Ю. Современная западная теоретическая антропология. Вып. 1. Реф. Сборник. – М., 1992.
20. Хабермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. – Львів: Літопис, 2000.
21. Хабермас Ю. Філософський дискурс модерну. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
22. Шелер М. Положение человека в космосе // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
23. К.- О. Apel. Die Situation des Menschen als rthisches Problem // Apel K.-O. Diskurs und Verantwortung – Frankfurt A.M. / Suhrkamp – 1988.
24. Hols V. Transzendentia pragmatika // Zeitschrift philosophische Forschung – Stuttgart – 1988.

В. И. ПАЛАГУТА

ВОЗМОЖНОСТИ И ГРАНИЦЫ СТРУКТУРАЛИЗМА В ПОНИМАНИИ ДИСКУРСА

Палагута Вадим Иванович - заведующий кафедрой инженерной педагогики Национальной металлургической академии Украины, доцент, кандидат философских наук

В предыдущей статье альманаха «Грани» (№ 1 (63) 2009) мы предельно общо охарактеризовали дискурсивную теорию социального пространства и наметили ряд ключевых задач для ее последующей разработки. В настоящей статье имеет смысл продолжить конкретизацию основных тем, а именно: провести анализ некоторых положений данной теории. Так, нуждается в дальнейшем исследовании лингвистический механизм «вхождения» субъекта в социальные пространства, т. е. как осуществляется его языково-дискурсивное «вхождение» в социальное существование и становление субъектом. Есть смысл прояснить положение о социальном пространстве как символическом и «силовом» образовании, опосредованном дискурсивными практиками. Последние, в свою очередь, не столько индивидуальны, сколько социальны и вариативны, то есть задаются на глубинном социальном уровне как актуализирующие через себя социальное пространство, так и являющиеся «органами» самоопределения субъекта посредством речевых практик. В конечном счете изучение этих вопросов позволит понять, какое значение имеет социальное пространство как дискурсивно-символическое образование в конструировании субъективности.

Поэтому в плане изучения данных вопросов следует выявить характер социальной связи, существующей между дискурсом субъекта и социальным пространством и его различными полями. Разработка проблемы в подобном ключе заставляет нас, прежде всего, обратиться к рассмотрению «классической» концепции структурализма, в границах которой впервые был поставлен вопрос о связи между языком как дискурсом и феноменом социального. Общеизвестно, что одним из достижений структурализма было распространение методов теории коммуникации на представления об обществе. Но речь, однако, шла не о буквальной экстраполяции принципов кибернетической по своей сути науки на области социально-гуманитарных исследований. Нам представляется глубоко ошибочным тезис о том, что структурализм возник в результате применения метода, зарекомендовавшего себя при изучении одного объекта социальной реальности (в нашем случае - языка) на другие объекты социальной реальности (мифы, ритуалы, системы родства, психические заболевания, литературу,

искусство, моду и т. д.). Парадокс заключается в том, что как очень точно выразился Ж. Делез: «В действительности существуют только языковые структуры, будь то эзотерический язык или даже невербальный. Структура бессознательного есть лишь в той мере, в какой бессознательное говорит и является языком. Структура тела - лишь в той мере, в какой тела полагаются говорящими, с языком, являющимся языком симптомов. Даже вещи имеют структуру, поскольку они содержат в себе тихий дискурс, который представляет собой язык знаков» [1, 134]. К слову сказать, Ж.Лакан, разъясняя свое известное положение, - «бессознательное структурировано как язык», вызвавшее массу кривотолков и недоразумений, указывал на его избыточность и тавтологичность. «Структурировано и «как язык», - замечает Ж. Лакан, - «для меня означает совершенно одно и то же» [2, 187].

Структуралистский анализ общества, подразумевает первостепенное его истолкование через язык. Как таковой, он базируется не на банальной аналогии, а на глубинном сходстве структур языка и социального. Такова была интенция мышления К. Леви-Строса, когда он, выделяя действующие в каждом обществе уровни коммуникации (брачный обмен, обмен имуществом и обмен сообщениями), отметил, что язык выступает посредником на всех уровнях, так что возникает возможность изучения преобразований, позволяющих переходить от одного уровня к другому: «Вполне естественно пытаться установить между ними соответствия, а также выяснить формальные характеристики каждого взятого отдельно типа и преобразования, позволяющие переходить от одного типа к другому» [3,78]. Но при этом, как заметил П. Бурдьё, любая социальная практика по отношению к обществу в целом в структуралистской интерпретации оказывается тем же, чем является речь по отношению к языку - не более, чем серия знаков. Они «раскрывают свой смысл полностью только при чтении, вооруженном культурным шифром, превосходящим свои актуализации. Сделать речь продуктом языка можно, если и только если мы следуем логике интеллигибельного порядка» [4,59], - резюмирует свою критическую позицию к классическому структурализму французский ученый.

Но особенно важным в контексте нашего рас-

смотрения является то, что структуры языка обретают в структурализме топологический характер. Согласно Ж.Делезу [1] и Ж.Женнету [5], структурализму принадлежит открытие и признание структуры как автономного топологического порядка. Так, Ж.Женнет отмечает, что Ф.де Соссюр и его последователи, определив язык как систему чисто дифференциальных отношений, «сделали акцент на пространственной форме существования языка, хотя в данном случае речь идет о таком типе пространственности, понять которые не позволяет ни обычное геометрическое пространство, ни пространство практической жизни» [5,280]. Тем самым, во-первых, здесь была проведена жесткая демаркация социального пространства от геометрического и физического пространства, и, во-вторых, медиумом которой выступили языковые, символические по своей сути структуры.

Специфика символического пространства языка как речи определяется реляционной природой составляющих его элементов. Его конфигурация такова, что его элементы не существуют в отдельности. Сами по себе они не имеют определенных характеристик и взаимоопределяются только в отношении и через отношение. В силу этого Символическое пространство (если воспользоваться триадой Ж. Лакана) не может быть гипостазировано, сведено к Реальному и Воображаемому. В отличие от Реального и Воображаемого, Символическое не является наблюдаемым и представимым, оно может быть только построено или сконструировано. Именно это утверждают Л. Альтюссер и Р. Барт, когда определяют структуру как исходный теоретический объект, а структурализм - как деятельность по конструированию этого объекта. «Структурализм как деятельность» (таково название программной статьи Р. Барта [6,253-261]) представляет собой упорядоченную последовательность мыслительных операций по конструированию и воссозданию Символического, цель которых - создание топологической модели, делающей интеллигибельным то, что не является и не может являться видимым.

Так, согласно главному постулату структурных лингвистов - Ф. де Соссюра, Н.Трубецкого, Р. Якобсона, связь означающего и означаемого не может быть выведена из данных, доступных непосредственному наблюдению, т.е. из позитивных характеристик акустического образа или концепта. Какой бы язык, какую бы символическую систему мы бы не брали, мы всегда сталкиваемся с произвольностью или немотивированностью отношений между означающим и означаемым. Поэтому для того, чтобы понять связь означающего и означаемого, необходимо создать такую модель, в которой отношения между означающим и означаемым регулировались бы чем-то иным, нежели их «природой». Как утверждает Ф. де Соссюр [7], единицы языка, существуют только благодаря системе оппозиций и отношений, соотносящих

каждую единицу с прочими единицами данной системы. Всякий «атом» символической структуры, таким образом, наделяется позиционным смыслом или относительной ценностью.

Позиционный или ценностный смысл языкового элемента реализуется на двух осях языка - оси метафоры и оси метонимии, что детально было исследовано Р. Якобсоном [8]. Метафора и метонимия здесь несут не столько риторический, сколько топологический смысл: речь идет о том, что каждая языковая единица принадлежит двум типам множеств и, как таковая, конституирована отношениями, которые она поддерживает с элементами этих множеств.

Первый тип множеств, в которых реализуется языковая ценность - горизонтальные множества. Горизонтальные множества наиболее очевидным образом реализуются в письме; если голос в каждую единицу времени манифестирует только один элемент языка, то «на бумаге» все элементы сосуществуют одновременно и актуально, в едином пространственном срезе. Поэтому письмо, являясь, по выражению Ж. Женнета, - символом глубинной пространственности самого языка [5, 280], позволяет говорить о том, что языковая единица является элементом, принадлежащим множеству (единствам более высокого порядка, чем она сама) или о том, что она является множеством (по отношению к единицам более низкого порядка). «Любой знак, - пишет Р. Якобсон, - состоит из составляющих знаков и/или встречается только в комбинациях с другими знаками. Это значит, что любая языковая единица одновременно выступает и в качестве контекста для более простых единиц и/или находит свой контекст в составе более сложной языковой единицы» [8, 114]. Поэтому любая реальная группировка языковых единиц связывает их в единицу высшего порядка: комбинация и контекстная композиция являются сторонами одной и той же операции.

Языковая ценность здесь тождественна возможности для единицы входить в множества и занимать внутри этого множества ту или иную позицию. Поэтому топологические отношения в пределах горизонтального множества в свою очередь распределяются по двум типам — это отношения множества к составляющим его элементам (отношение «включающее/включаемое») и порядковые отношения между элементами внутри множества (отношения соседства: «до», «после», «между»). Необходимо отметить, что количественные отношения между элементами, входящими в горизонтальное множество - отношения протяженности или длительности - не играют определяющей роли; горизонтальное множество языковых единиц представляет собой как бы «резиновое» множество. Подобно топологическим объектам его можно стягивать и растягивать без изменения его смысла. Единственное ограничение состоит в том, что нельзя изменять порядок между элементами множества, поскольку

ку изменение порядка (перестановка, разъединение соединенных и соединение разъединенных элементов множества) приводит к трансформации или исчезновению смысла самого множества. Именно, исходя из этого, на наш взгляд, Ж. Делез утверждает, что структурное пространство языка представляет собой «пространство непротяженное, предсуществующее, чистый spatium, постепенно конституируемый в качестве порядка соседства, где понятие соседства имеет, прежде всего, порядковый смысл, а не значение протяженности» [1, 139].

Вертикальные множества представляют собой второй тип множеств, конституирующих языковые ценности. Горизонтальное множество определяется не только тем, какие элементы и в какой последовательности оно содержит, оно определено и тем, какие элементы оно исключает (топологическое отношение «включения/исключения»). Соответственно каждый элемент горизонтального множества соотносится с вертикальным рядом - рядом виртуально присутствующих элементов. Такое соотнесение Ф. де Соссюр называет ассоциативным и противопоставляет его синтагматическому отношению между актуальными элементами языковой цепи. Внутри данного множества языковая единица наделяется ценностью лишь в противопоставлении другим единицам, которые могут ее замещать, изменяя при этом смысл горизонтального множества.

Присутствие в языке двух типов множеств конституирует для всякой языковой деятельности ее минимальное условие, а именно – артикуляцию, (со)членение языковых единиц. Принцип артикуляции подчиняет языковую деятельность, как заметил Ж. Лакан, двойному условию: ее составляющие «сводятся к простейшим дифференциальным элементам, сочетающимся затем в соответствии с определенным кругом законов» [9, 60]. Данное условие входит в языковую деятельность в качестве ее социальной компоненты. Языковая деятельность субъекта, как пишет Ф. де Соссюр, «многочленна и разнородна; вторгаясь в несколько областей, в области физики, физиологии и психики, она, кроме того, относится и к индивидуальной, и к социальной сфере; ее нельзя отнести ни к одной из категорий явлений человеческой жизни, так как она сама по себе не представляет ничего единого» [7, 15]. Языковая деятельность поэтому, по замыслу структурной лингвистики, не может быть отождествлена с языком как таковым - она включает в себя язык в качестве социального момента, одновременно содержа в себе индивидуальную компоненту - речь. Тем самым структурная лингвистика конституирует две дихотомии: язык/речь и код/сообщение.

Более того, дихотомия язык/речь изоморфна дихотомии код/сообщение. Социальное равно языку, как системе дифференциальных элементов и их отношений, отождествляется с тем, что в языковой деятельности носит характер надын-

дивидуального кода, к которому прибегает индивидуализированный субъект, производящий или понимающий сообщение. Гипотеза о том, что «социальная жизнь структурирована как язык», дополняется утверждением о том, что «язык в данном случае означает код коммуникации» [10, 93]. Тожество социального бытия и языка разворачивается как тождество социального и кода. Между языком-кодом и речью-сообщением устанавливается иерархия - индивидуальный аспект языковой деятельности рассматривается как второстепенный. Как выразился Ф. де Соссюр: «Разделяя язык и речь, мы тем самым отделяем: 1) социальное от индивидуального; 2) существенное от побочного и более или менее случайного» [7, 19]. Здесь имеет место инверсия тезиса «здорового смысла» о том, что индивидуальная речь закладывает фундамент языка как социального института. В теоретической перспективе, предложенной структурализмом, отношения между речью и языком становятся прямо противоположными: язык оказывается необходимым условием производства и понимания всякой речи.

Логика данной инверсии в общих чертах такова. Для того чтобы коммуникация была возможной, говорящие должны с одной стороны, - придавать одинаковые значения одним и тем же означающим (процесс понимания сообщения), с другой стороны, - сообщать одни и те же значения с помощью одних и тех же означающих (процесс производства сообщения). Соответственно, код никогда не может быть создан пользователем в процессе самой коммуникации; он всегда должен быть дан «до» нее и быть независимым от сообщений коммуникации [10, 91]. Таким образом, понятие субъекта, создающего свой язык (т.е. концепт индивидуального языка), оказывается в рамках структурализма излишним, если вообще не абсурдным.

В этом пункте структуралистская критика пересекается с социологией Э. Дюркгейма. Когда Э. Дюркгейм в «Метод социологии» [11] отмечает, что характерным признаком социального является его независимость от воли отдельно взятого индивидуума, он очень близко подходит к структуралистскому способу понимания языка. «Точно так же верующий, - пишет Э. Дюркгейм, - при рождении своем находит уже готовыми верования и обряды своей религии; если они существовали до него, то, значит, они существуют вне его. Система знаков, которыми я пользуюсь для выражения моих мыслей, система монет, употребляемых мною для уплаты долгов, орудия кредита, служащие мне в моих коммерческих сношениях, обычаи, соблюдаемые в моей профессии и т.д., — все это функционирует независимо от того употребления, которое я из них делаю. Пусть возьмут одного за другим всех членов, составляющих общество, и все сказанное может быть повторено по поводу каждого из них. Следовательно, эти образы мыслей, действий и чувствований обладают

тем замечательным свойством, что существуют вне индивидуальных сознаний» [11, 29-30].

Итак, язык, как социальное, согласно структуралистской парадигме, есть нечто «всегда-уже» существующее. В силу этого «всегда-уже» существования он является общим для всех входящих в него субъектов. Субъекты всегда застают его «уже» сложившимся. Язык оказывается автономной системой, потенциально существующей по мысли Ф. де Соссюра «в каждом мозгу или, лучше сказать, в мозгах целой совокупности индивидуумов, ибо язык не существует полностью ни в одном из них, он существует в полной мере лишь в массе» [7, 19]. Здесь возникает особый способ трактовки социального. Социальное понимается в качестве той характеристики субъекта, благодаря которой он становится универсальным, т.е. неотличимым от любого другого субъекта, говорящего на том же языке или использующего тот же код, что и он. Тот факт, что язык не существует целиком и полностью в сознании каждого, структурализмом пренебрегается, по крайней мере, в теории. Если воспользоваться словарем самого Ф. де Соссюра, то можно сказать, что важным является именно «потенциальное», а не «актуальное» существование языка в говорящем субъекте. В пределе можно констатировать, что действительным социальным субъектом оказывается сам язык, взятый как топологическая структура, в которой, как в определенном целом, взаимосвязано сосуществуют все дифференциальные отношения и элементы. Данная структура-субъект полностью виртуальна, поскольку она берется вне зависимости от ее индивидуальных актуализаций в эмпирических субъективностях, т.е. в актах коммуникаций субъекта. Более того, говорящий субъект оказывается расщепленным на абсолютного субъекта означающего, существующего виртуально, и относительного субъекта означаемого, существующего актуально. На долю последнего выпадает временное «разворачивание» того, что в свернутой форме «уже» существует в первом. Еще до того, как нечто оказывается высказанным (означенным) тем или иным говорящим субъектом, сама возможность высказывания содержится в языке-коде. Из этого следует, что совокупность того, что может быть высказано (означено) представляется конечной. Здесь обозначена проблема соотношения между двумя субъектами: субъектом означающего (виртуальным или идеальным субъектом) и субъектом означаемого (актуальным или реальным субъектом). Данная проблема порождает целый ряд вопросов, затрагивающих всю сетку структуралистских оппозиций: какова логика актуализации виртуального? Подчиняется ли эта логика структурному порядку языка-кода или она следует собственным имманентным законам? Ограничены ли условия возможности того или иного сообщения структурами языка и т. д.?

Представляется, что данные вопросы являются своего рода «слепым пятном» классического структурализма. Они не могут быть решены внутри него, поскольку, как это не парадоксально звучит, именно невозможность их решения делает возможным все прочие теоретические операции структурализма. Его гомогенный объект конституируется через оппозицию и в оппозиции «язык/речь». Именно эта оппозиция очерчивает специфичную объектную область, задает круг возможных описаний фонологических, морфологических и синтаксических структур языка-в-себе, т.е. языка, оторванного от ситуации говорения. Так как язык изначально оказывается оторванным от дискурса, вопрос относительно их связи оказывается внешним по отношению к той проблематике, с которой имеет дело структурный анализ. Единственным способом помыслить отношение между членами оппозиции является рассмотрение первого из них в качестве модели (поскольку именно ему принадлежит теоретический приоритет), а второго - в качестве примера этой модели. Или, что то же самое, - описать отношение между членами оппозиции в аристотелевских терминах - как отношение между бытием-в-возможности (компетенция) и бытием-в-действительности (употребление), оставив при этом открытым вопрос о переводе одного бытия в другое. Как отметил по этому поводу П. Бурдье, «независимость речи от ситуации, в которой она функционирует, и заключение в скобки всех функций оказываются причастными к изначальной операции, производящей язык через редукцию акта говорения к простому исполнению. Можно было бы без труда показать, что все предположения (и все связанные с этим трудности) любого структурализма вытекают из подобного первоначального разделения между языком и его осуществлением в речи» [4, 63]. Напротив, дискурс не является простой суммой элементов, выстроенных в соответствии с универсальной логикой языка, и что его анализ требует иного уровня рассуждения. В дискурсе всегда обнаруживаются следы социального субъекта акта высказывания, т.е. элементы, указывающие на присвоение языка говорящим субъектом внутри определенных социальных условий. Как точно заметил известный российский ученый В. Мазин: «Опосредовано дискурс только и делает, что указывает на производство субъективности» [12, 91].

На это обстоятельство указывает и такой теоретик как Ц.Тодоров. В одной из своих работ Ц.Тодоров обосновывает необходимость дополнения лингвистического анализа анализом дискурса, понимая под дискурсом структурную пару к функциональному концепту языкового употребления. «Языковые правила, - пишет он, - обязательные для всех носителей языка, - это лишь часть правил, управляющих производством конкретной речевой продукции. В языке - с различной степенью строгости - закреплены лишь

правила комбинирования грамматических категорий внутри фразы, фонологические правила, общепринятые значения слов. Между совокупностью этих правил, свойственных всем без исключения высказываниям, и конкретными характеристиками конкретного высказывания пролегает пропасть неопределенности» [13, 376-391]. По мнению Ц. Тодорова данную пропасть заполняют правила, присущие каждому отдельно взятому дискурсу в отдельности и ограничения, которые накладывает ситуация высказывания/коммуникации. «Специфика дискурса, - резюмирует свою позицию исследователь, - «определяется тем, что он располагается по ту сторону языка, но по эту сторону высказывания, т.е. дан после языка, но до высказывания» [13, 388]. Тем самым, говоря топологическим языком, находясь на уровне дискурса, мы должны иметь дело с определенным полем существования субъекта дискурса. К тому же, для придания социальной значимости дискурсу Ц.Тодоров вводит разграничение Э. Брюссанса понятий дискурс и речь, определяя первое как набор комбинаций, с помощью которых говорящий использует речь, а второе - как сам механизм и процесс высказывания.

Итак, проведенный анализ позволяет утверждать, что структурализм изначально исходит из того, что все сообщения и их субъекты являются неразличимыми. Структурный закон языка осознается в качестве универсального и всеобщего, т.е. распространяющегося на все дискурсы. Любое сообщение может быть заменено любым другим сообщением, т.е. может быть произнесено и понято кем угодно - любым субъектом, говорящим на данном языке. Всякая речь становится примером среди других примеров. В этом структурализм тождествен любой из вариаций «грамматизма».

Исходя из этого, нам представляется, что способ топологизации социальной реальности, предложенный в классическом структурализме, является ограниченным. Структуралистский конструкт гомогенного языка-кода, оторванного от речи, игнорирует вариативность дискурсивных процессов. Дискурсивные практики оказываются «выброшенными» за пределы рассмотрения, а вместе с ними за пределы рассмотрения оказывается выброшенным социальный субъект говорения, самоидентифицирующийся внутри дискурсов. Своего рода единственным социальным субъектом оказывается универсальная структура, существующая независимо от ее актуализаций.

Решение проблем, возникающих при таком понимании социального целого, возможно только при учете реляционного характера способов применения символических систем, т.е. при введении в анализ вариативности дискурсивных процессов и говорящего субъекта (субъекта дискурса). Иными словами, необходимо топологически осмыслить не только (и не столько) универсаль-

ные символические системы, как это имело место в структурализме, но также и субъективные позиции, выражающиеся в конструировании различных дискурсов. Очевидно, что решение этой задачи требует отказа от отождествления универсального и социального - операции общей для структурализма и социологии Э. Дюркгейма - поскольку такое отождествление препятствует концептуализации вариативности как социальной вариативности и приводит к редукции многообразия дискурсивных практик к индивидуальной, или, точнее, психофизиологической компоненте языковой деятельности. Представляется, что при концептуализации социальности дискурса субъекта следует исходить не из отношений субъекта с кодом, а из отношений субъекта с заданными дискурсивными условиями (дискурсивными возможностями), т.е. из того силового (смыслового) взаимодействия между различными дискурсами на пересечении которых находится субъект и внутри которых он занимает ту или иную позицию. То, что говорится субъектом, будет иметь разный смысл в зависимости от занимаемого им места внутри тех смысловых взаимодействий, в которые он погружен.

В аспекте этих проблем нам представляется продуктивным понятие социального поля (П. Бурдьё), понимаемого как относительно автономное подпространство социального пространства. Социальное поле представляет собой поле «сил», воздействующих на всех, вступающих в поле, по-разному в зависимости от занимаемой позиции. Эффект поля проявляется в первую очередь в том, что мы не можем понять дискурс (т.е. его смысл) без ориентации внутри поля, где он произведен. При этом вариативность дискурсивных практик обнаруживается как при переходе от одного социального поля к другому, так и при переходе с одной позиции социального поля к другой позиции того же самого поля. В каждом случае имеет изменение условий существования субъекта дискурса, т.е. условий конструирования/понимания речевого высказывания.

Говоря о социальном поле, следует отметить его семантическую близость таким понятиям, как «языковая игра» Л.Витгенштейна и «дискурсивная формация» М.Фуко. Данные понятия указывают на то, что язык как таковой никогда не дается вне областей применения, которые всегда локальны, а не глобальны. Место единой, абсолютной логики языка, отражающей структурные основы универсального субъекта, здесь занимают системы правил многочисленных языковых игр, каждая из которых выражает определенный модус существования языка. Л.Витгенштейн и М.Фуко, каждый в своей области, убедительно показывают, что при переходе от одной языковой игры к другой или от одной дискурсивной формации к другой может меняться смысл отдельных высказываний, а также появляться или исчезать сама их возмож-

ність. В цьому сенсі обидва поняття представляють альтернативу структуралістському розумінню «язика-в-себе», відірваного від дискурсивних практик. Так з'являється можливість говорити про автономію полів соціального простору (наукове поле, поле бізнесу, поле політики, поле освіти і т.д.), кожне з яких характеризується специфічними «правилами гри» в полі, специфічними «силами», в точці перетину яких знаходиться соціальний суб'єкт. В кожному випадку аналіз дискурсу повинен ви-

являти специфічні «силами», перетинаючі мовлячого суб'єкта «в даний час». Видимо о дискурсивних можливостях і говорить відомий сучасний італійський філософ Джорджо Агамбен: «Наша епоха – це той час, коли у людей вперше відкривається можливість обрести досвід власної лінгвістичної сутності – не того чи іншого висказаного в мові, але досвід самої мови, де важливі не ті чи інші твердження, але важливий сам факт самої можливості мови» [14, 144].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Делез Ж. По каким критериям узнают структурализм? // Делез Ж. Марсель Пруст и знаки. - СПб.: Алетейя, 1999. - С.133-174.
2. Lacan J. Of Structure as an Infixing of an Otherness Prerequisite to Any Subject Whatever II The Languages of Criticism and the Sciences of Man: The structuralist Controversy. - Baltimore, London: The Johns Hopkins Press, 1970. - P.186-195.
3. Леви-Строс К. Структурная антропология. - М.: Наука, 1985.-536с.
4. Бурдьё П. Практический смысл. - СПб.: Алетейя, 2001.-562с.
5. Женетт Ж. Фигуры. В 2-х томах. Том 1. - М.: Изд.-во им. Сабашниковых, 1998. - 472с.
6. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика; Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1994. - 616 с.
7. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. - М.: Логос, 1998.-296с.
8. Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа апофатических нарушений // Теория метафоры. Сборник - М.: Прогресс, 1990. - С. 110-132.
9. Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном, или Судьба разума после Фрейда; Пер. с фр. - М.: «Русское феноменологическое общество», издательство «Логос», 1997.- 184с.
10. Декомб В. Современная французская философия [Сборник]. - М.: Издательство «Весь мир», 2000. - 344 с.
11. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. — М: Канон, 1995. - 352 с.
12. Юран А., Мазин В. и др. Лакан и Космос. – СПб.: Алетейя, 2006. – 172с.
13. Тодоров Ц. Понятие литературы // Семиотика. Антология. - М.:
14. Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. - С.376-391.
15. Агамбен Дж. Грядущее сообщество - М.: Три квадрата, 2008. - 144с.

С.В. КОСТРЮКОВ

КУЛЬТУРА ВЛАДИ, ЯК НАСЛІДОК ВЗАЄМОДІЇ КУЛЬТУРИ І ВЛАДИ

Кострюков Сергій Володимирович – доцент кафедри філософії Національного гірничого університету, кандидат філософських наук

Взаємодія культури і влади в українському суспільстві обумовлена насамперед становленням ринкових відносин. З огляду на це важко погодитися з крайніми позиціями щодо співвідношення культури і ринку, коли одні дослідники вважають, що культура загалом індиферентна до запитів ринку, а інші вбачають у реформі загрозу самому існуванню культури, спробу зруйнувати генотип, на підставі якого сформувалися її унікальні цінності. Крайнім також є твердження, що ринок суперечить культурі, що він антикультурний за своєю природою і є продуктом передусім не культури, а цивілізації у шпенглерівському розумінні цього поняття [1, 6, 9]. Протиставляти культуру і ринок недоцільно хоча б тому, що в сучасному

світі значну роль відіграє культура ринкових відносин, формується певна громадська думка щодо культурної політики в умовах ринку. Не суперечить цій думці й те, що наш нецивілізований ринок веде до спотворення взаємодії культури і ринкових відносин, а це своєю чергою негативно впливає на формування громадської думки щодо ринку в цілому та його взаємозв'язках з культурою і політикою зокрема.

Перш ніж розглянути суперечливу природу «культури влади», особливості її прояву в політичній сфері життя суспільства, взаємодії влади і культури в демократично-орієнтованому суспільстві, слід підкреслити, що треба створити належні соціокультурні умови для її утверджен-

ня. В протилежному випадку матимемо сумний результат нещодавньої перебудови радянського зразка, яка почала вирішувати проблему свободи не з початку – не зі створення умов для досягнення свободи, а з кінця – з проголошення свободи. Крім цього, в країні, щоб прийти до демократії і свободи, потрібно створити не тільки умови для утвердження свободи, але й підготувати людей, виховати у них нове відношення до влади і до себе. Найважче, звичайно, перебудувати саму людину. Адже щоб досягти свободи, їй потрібно позбутись у самій собі неприязні до влади. Свобода повинна усвідомлюватися не як чийсь дарунок, випадкове благодіяння, а як природний стан особистості [1, 22]. Цю думку ми цілком відносимо щодо означеного феномена – «культури влади».

Аналізуючи зміст таких складних і суперечливих феноменів, якими є культура та влада, їх взаємодія в сучасних умовах, важливо виявити головну ланку в тому довгому і взаємопереплетеному ланцюгу політичних сил, подій, організацій, устремлень тощо. Нам здається, що такою ланкою може стати формування «культури влади» як результату взаємодії влади та культури при переході до демократично-орієнтованого суспільства.

Йдеться про реальну можливість становлення «культури влади», її перші кроки. Однак навіть для цього початкового етапу недостатньо просто нових політичних рішень чи акцій перестановок у керівництві, політичних декларацій про розрив з минулим і вступом на новий шлях. У даному випадку необхідна зміна культурної парадигми вітчизняної політики, бо надто довго владні структури обходились без культурних орієнтирів або обирали ілюзійні шляхи, прикриваючи ними свавільні дії.

«Культура влади», навпаки, передбачає такий спосіб її організації та здійснення, в якому виявляється висока політична культура, глибока компетентність владних структур, їх прихильність гуманістичним пріоритетам та загальнолюдським цінностям. «Культура влади» пов'язана з плюралістичним типом політичної культури, яка формується за наявності таких базових умов: плюралізм економічного і соціального життя, пріоритетна роль громадянського суспільства, певний консенсус між основними соціальними групами, юридичне і фактичне забезпечення суверенності особистості [9, 150]. Зрозуміло, що нині гуманістичний тип культури проголошується лише на словах, а в політичних руках і партіях продовжує домінувати культ боротьби, та це не дивно, оскільки ті, хто бере участь у політиці, обов'язково ведуть боротьбу за владу.

Отже, владу, як правило, пов'язують з боротьбою (хоча можливість влади-діалогу ми не заперечуємо), а культуру – з діалогом у широкому розумінні цього поняття, тобто не просто діалогу представників двох культур, а такого, в

якому нема кордонів діалогічному контексту [2, 393]. Саме завдяки такому діалогу можна подолати чужі позиції та концепції, не підкорюючи їх своїй точці зору, чим донедавна займались політики, а знаходячи якісь компроміси, альтернативні варіанти, які б дозволили досягти загальнозначущих цінностей, а не задовольняли лише особисті чи корпоративні інтереси. Терпимість і толерантність щодо різних позицій вельми необхідні для створення стабільних демократичних режимів.

Деструктивні начала у політиці мають урівноважуватися за допомогою стриманості і поміркованості гуманістичних відносин і здатності до підкорення авторитетам, але це не повинно заважати відстоюванню своїх інтересів у принципових справах. «Через координацію та узгодження, – пише В. В. Ільїн, – через стабілізацію соціально-політичних процесів, формування технологічної і політичної модернізації, через соціальну санацію (розширення середнього класу, зниження диференціації і т. ін.), через фронтальну рекламу владних відносин, організаційних структур, а не через тягу до харизматичних феноменів пролягає наш шлях у майбутнє. Для позбавлення від тоталітаризму і запобігання йому іншої дороги немає» [5, 13].

Разом з тим зауважимо, що висунуті вище вимоги, які повинні бути виконані для досягнення «культури влади», реалізуються далеко не завжди і з багатьма застереженнями та поправками. Тому культура перемагає в тенденції, в перспективі, у принципі, а сьогодні у кризовому становищі перемоги чергуються з поразками і важко відразу оцінити, які процеси глибше позначаються на майбутньому розвитку «культури влади». Щоправда, ми не помилились, коли погодимося з думкою відомого американського соціолога і футуролога О. Тофлера щодо ролі знання як одного з найважливіших чинників, становлення «культури влади»: «... зміщення влади визначається принциповою зміною самої природи влади. Влада, заснована на силі та багатстві, втрачає своє значення, хоча і не зникає зовсім. Проте істинної влади набуває знання в різних формах – інформації, науки, мистецтва, етики. Владі знання відповідає і новий спосіб отримання суспільного багатства – «суперсимволічна економіка» і новий тип культури, а в цілому нове – постіндустріальне суспільство» [8, 120].

«Культура влади» виявляється також у мові, стилі поведінки та життя політичних лідерів, ставленні до культурних цінностей і культурних традицій народу й етносів (національних меншин, які входять до його складу). До речі, проблема гармонізації міжнародних відносин в Україні, всебічного врахування потреб і культурно-духовних запитів усіх національних груп – то одна з ключових проблем розвитку нашої державності. Тому не випадково фахівці

Інституту національних відносин і політології, інших наукових установ Академії наук України, окремі вчені підготували, зокрема для редколегії часопису «Віче», цикл матеріалів про національні меншини в Україні [3, 4, 7]. Гіркий історичний досвід, репресивні акції щодо національних меншин свідчать про те, що влада ніколи не була зацікавлена цивілізовано вирішити цю проблему. Нова демократична Україна підносить питання про національні меншини на рівень державної політики, що знайшло правове закріплення в Законі про національні меншини. Тепер ця проблема має вирішуватися належним чином, не за допомогою насильства, яке здійснювала попередня влада, а завдяки утвердженню культурологічних чинників, ефективного використання яких повинна стимулювати «культура влади».

Такий підхід потрібен і для вирішення інших нагальних проблем. Звичайно, він зустрічає опір з боку певних політичних сил, оскільки багатопартійність у демократично-орієнтованому суспільстві обумовлює своєрідну боротьбу за культурні пріоритети. Але ця боротьба не може доходити до непримиренної конфронтації, тим паче у сфері культури. Правда, й у царині культури суперечки іноді досягають надто високої напруженості, як це було у випадку з обговоренням мовної проблеми. Кожна партія, група, фракція прагне протягти свою концепцію крізь коридори законодавчої влади, явно ігноруючи вимоги і норми «культури влади». У даному випадку мова йде не про заперечення права тих чи інших політичних сил розробляти і відстоювати свої здобутки, а про методи досягнення їх легітимності.

Непогані перспективи подальшого розвитку «культури влади» бачаться в суттєвому розширенні суб'єктів культурної політики, формування не тільки у центрі, але й на периферії нових самодіяльних структур типу спілок, асоціацій, рад, комісій тощо. Ідея муніципалізації культури потребує свого інституціоналізованого закріплення, останнє якраз і є сферою турботи «культури влади».

Насамкінець, звернемо увагу на пануючу точку зору згідно з якою у кризовій ситуації, в яку потрапила Україна, основною ланкою, за допомогою якої можна витягти весь ланцюг, є економіка. Із цим можна погодитись, але економіка, як і політика, не можуть стати тією консолідуючою ідеєю, здатна об'єднати націю. На нашу думку, нею може стати саме культура, бо навіть найкращі реформи, закони, соціально-політичні модернізації не принесуть бажаного ефекту без урахування культурного чинника. Останній, у свою чергу, потребує належної підтримки та допомоги як з боку державних структур, так і сучасного цивілізованого бізнесу, а також усіх тих, хто хоче на межі двох століть мати гідне людське життя і гідну їй національну культуру. Нехту-

вання цими непересічними цінностями особливо негативно позначиться на наступних поколіннях. Щоб цього не сталося, треба спільними зусиллями сприяти швидшому становленню «культури влади».

Таким чином, аналіз означених вище феноменів «влади культури» та «культури влади» свідчить про те, що у демократично-орієнтованому суспільстві вони важать немало.

По-перше, поступове утвердження на нашому терені «влади культури» означає суттєві якісні зміни на краще у владних структурах. Нинішні негативні нашарування, у них (корупція, антиморальність і т. ін) будуть, хоч і не без опору, поступатися місцем цивілізованим нормам партнерства, що стимулюватиме зростання довіри до влади, а існуюче недовір'я замінюватиметься тверезим розрахунком, урахуванням інтересів різних верств населення.

По-друге, становлення «влади культури» у демократично-орієнтованому суспільстві дасть змогу створити необхідні умови для формування «культури влади». Інакше кажучи, «влада культури» має стати міцною підвалиною для подальшого становлення соціальної будівлі, вищих її поверхів. «Культура влади», у свою чергу, стане ефективною формою функціонування владних структур, які усвідомлюють її доцільність і перспективи.

По-третє, навіть глибокі і змістовні розмірковування щодо органічної взаємодії, діалектичної єдності феноменів «влади культури» і «культури влади» залишаться нереалізованими й утопічними, якщо у найближчий час не буде здійснено суттєвих зрушень у соціально-економічній сфері життя суспільства, духовні чинники і далі втрачатимуть свою принадливість; значно збільшиться частка аполітичного населення країни, втрачатиме позицію за позицією культура. Отже, становлення «влади культури» та «культури влади» залежатиме не тільки від самих політиків, як це було раніше, але й від тих людей, які ніколи не вважали себе причетними до влади чи до високої культури. Владна еліта потрібна, як і еліта культури, тобто культурна владна еліта, однак без масової підтримки владні рішення у нас рідко переживають своїх творців. Завдання полягає в тому, щоб ми подолали цю негативну тенденцію.

Нарешті, по-четверте, ефективне формування у демократично-орієнтованому суспільстві феномена «культури влади» залежатиме від багатьох інших чинників (стилю і поведінки життя політичних лідерів, їх глибокої компетентності, високої політичної культури, вирішення регіональних проблем розвитку культури, ставлення до культурних цінностей і культурних традицій народів і етносів тощо). Серед них значне місце у подальшому займуть основні політичні партії, діяльність яких сприятиме розв'язанню суперечностей «влади культури» і утвердженню пріоритетності «культури влади».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев С.С. Политический режим и политическая демократия // Социально-политические науки. – 1992. – № 2-3. – С. 22.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С. 393.
3. Боечко В. Молдавани в Україні // Віче. – 1993. – № 3.
4. Дмитренко М., Табачник Д., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні // Віче. – 1994. – № 8.
5. Ильин В.В. Человек в тоталитарном обществе // Социально-политический журнал. – 1992. – № 6-7. – С. 13.
6. Культура и реформа // Полис. – 1993. – № 2. – С. 167.
7. Самарцев І. Євреї в Україні // Віче. – 1993. – № 11.
8. Тофлер О. Проблемы власти на пороге XXI века // Свободная мысль. – 1992. – № 2.
9. Фарукшин М.Х., Юртаев А.Н. От культуры конфронтации к культуре диалога. – С. 150.

А.В. МИРОНОВ

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЛИДЕРСТВО И ЛИЧНОСТНОЕ ОДИНОЧЕСТВО (ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ)

Мионов Андрей Владимирович - доцент Севастопольского национального технического университета, кандидат философских наук

Политическая борьба, стимулируемая интересами отдельных людей, групп, классов, этносов, государств, предполагает жесткое столкновение, которое в общественном сознании персонифицируется и выступает как конфликт конкретных личностей. Лидерство – неотъемлемая часть мировой истории, рассматриваемая с различных позиций: вклад в процветание и благополучие, достижение военных побед, изменение формата культуры и ценностей, новаторство в понимании задач и целей государства, преодоление кризисных явлений и т.д. Биографы пытаются выделить специфику личностного развития, совпадение с реалиями, тенденции действий, нравственные составляющие. Как правило, подчеркивается взаимосвязь с вызовами времени, то есть, способность предлагать решения, соответствующие исторической ситуации. Если обратиться к человеческой сущности, то она неизменна, и в силу этого - мотивы поступков, чувства, эмоции остаются постоянной величиной, и их можно анализировать с поправкой на узнаваемость, независимо от времени происходящего. Политическая деятельность вовлекает целые слои населения, она опирается на массовость, широту представительства, создание организаций и институтов, адекватных поставленным целям. Индивид, оказавшийся во главе движения, выдвинутый своими сторонниками, берет на себя ответственность за результаты, гарантирует соблюдение заявленных лозунгов, осуществление ожиданий. Власть – рычаг реализации задуманного. Но человеческий мир сложнее линейной схемы политики. Проблема морали в политическом процессе может толковаться шире классической пары: цель – средство. Лидерство включает в себе совокупность вопросов личност-

ного порядка. Чувство одиночества – логическое следствие публичной жизни и внешнего позиционирования, максимальной социализации. Она формируется социальными факторами и является гранью политической деятельности на определенном уровне успеха. Обусловленность данного феномена, его ракурсы и трансформация, исторические инверсии, нравственные результаты – тема данной статьи.

Лидерство (в данной статье под этим термином понимается место во властной структуре, позволяющее управлять другими, распределять материальные блага, определять правое и неправое, возможность способствовать карьере подчиненных) в политике сопряжено с желанием первенствовать, превосходить, побеждать не только противников, но и в собственной среде, выделяться исключительными качествами. Соперничество, зависть, столкновение амбиций, коварство, лицемерие, измена – орудия достижения успеха. Они выступают в виде скрытых правил игры в политику. Широта их употребления снимает их моральную оценку, превращая в обычные способы самоутверждения в данной сфере. Дружба, партнерство, поддержка – условные понятия, зависящие от ситуации, постоянно меняющихся обстоятельств, возникающих проблем, способных изменить расклад сил в борьбе: «... твоими врагами становятся те, кого ты обидел при овладении княжеством, но ты не можешь сохранить дружбу тех, кто тебя призвал, потому что удовлетворить меру их ожиданий нельзя...» [4, 42]. Искренняя привязанность, преданность, верность не способны стать залогом победы в жестких столкновениях противоборствующих сторон не только по отношению к явным противникам,

но и собственным почитателям и сторонникам. Лучшие чувства приносятся в жертву прагматическим целям, при том, что могут противоречить ощущению долга, обязанностей, благодарности за прошлые услуги. Настоящее определяет линию поведения: прежнее окружение может стать враждебным, а вчерашние враги – самыми большими друзьями. Подобные повороты требуют отказать от личных привязанностей и быть готовым к любым трансформациям. Шансы на успех возрастают соответственно мере внутренней свободы от традиционных представлений о признательности.

Н. Макиавелли в своем произведении «Государь» рассматривал тактику политического соперничества, дал ряд рекомендаций тому, кто стремится удержать власть. В числе первостепенных значатся: жестокость, милосердие, доблесть, злодеяния, щедрость. Главная цель их – внушить страх своим подданным. Моральная рефлексия недопустима, любая уступка, прощение, потакание будут восприняты как слабость и использованы противниками себе во благо. Обычные эмоции недопустимы для того, кто приобрел власть. Он должен постоянно помнить об угрозе со стороны тех, кто может лишить его пальмы первенства: «Дело в том, что дружба, приобретаемая деньгами, а не величием и благородством души, хоть и покупается, но в действительности ее нет, и когда настанет время, на нее невозможно рассчитывать, при этом люди меньше боятся обидеть человека, который внушал любовь, чем того, кто действовал страхом» [4, 82]. Политическое окружение действует по тем же законам, что и лидер: каждый из них желает быть ближе, нужнее, значительнее других, т.е. увеличить масштаб и влияние на того, кто является источником благополучия в дальнейшей карьере. Предел желаний – замещение лидера самим собой, это предполагает потенциальные действия, уже апробированные ранее. Анализировать подобную ситуацию через призму моральных критериев очень сложно, так как основным правилом политической игры остается самоутверждение. В рамках логики Н. Макиавелли правитель не может позволить никаких шагов, противоречащих сущности власти. Обладание ею становится единственной ценностью самодостаточно и оправданно.

Настороженность, недоверие, подозрительность должны объединиться с жестокостью, агрессивностью, наступательностью. Одно без другого в политической жизни невозможно. Лидер во многом рассматривает поступки своего ближайшего окружения через выгоду, которую стараются получить, добиваясь его расположения, демонстрируя симпатию, привязанность, дружелюбие. Накопленный опыт заставляет видеть в этом истинные интересы. Прагматичный характер отношений принимает универсальный статус. Отчуждение ведет к замкнутости. Выставляемые барьеры должны ограничить любые неформальные кон-

такты: «...держась в стороне от других, командир лишает себя радостей, которые дают неприужденность, раскованность, привязанность. Он обрекает себя на чувство одиночества..., которое является несчастьем высших людей» [2, 112-113]. Привычка полагаться на себя снижает риск измены. Притеснения и ограничения формируют чувство мести. Страх, переходящий в манию преследования, не позволяет раскрываться, вести открытый образ жизни. Ощущение враждебности не оставляет лидера на протяжении срока его правления. Явные и надуманные предательства становятся причиной утраты веры в человека, его бескорыстность, искренность, товарищество.

Для лидера соратники – временный компонент, обусловленный степенью их полезности на данном этапе. Победы или поражения устанавливаются на тех благах, которые ассоциируются только с правителем и ни с кем иным. Таким образом, материальное благополучие обуславливает верность и преданность. Отрицательные перемены в статусе благодетеля освобождают от изъявления верноподданнических чувств. Наступает финальная часть отношений развенчания кумира, его возможностей. Он предоставлен сам себе, оставаясь наедине с личными проблемами, утрачивая привычный круг общения и атмосферу внимания к его персоне. Социальная востребованность сводится к нулю, возникает обостренное чувство ненужности и пустоты, которая могла бы заполниться дружескими контактами, но в силу политического прошлого они для большинства не представляют интереса или опасности для продолжения карьеры.

Лидер, в силу накопленного опыта, а может и личных поступков, способен прогнозировать подобную ситуацию, но реальность столкновения с ожидаемым очень болезненна. А. Гитлер говорил о тех временах, когда отойдет от политической деятельности: «... меня быстро забудут и покинут. Может кто-нибудь из бывших соратников и посетит меня как-нибудь, но я на это не рассчитываю... Я буду одинок. Никто не захочет по доброй воле скрасить мое одиночество, все бросятся за моим преемником. Может, раз в год они приедут на мой день рождения» [8, 135]. У лидера остается его внутренний мир. Степень его заполненности позволяет пережить драму одиночества.

Книга М. Аврелия «Наедине с собой. Размышления» - уникальный опыт в мировой истории фиксации собственного «я», представленный им самим и обращенный к потомству. Ипостаси социального и индивидуального бытия не сводятся воедино, автор представляет наиболее важный для себя план личностного существования. Одиночество – самый значимый фактор произведения, который очерчивает вопрос о сущности человека, о должном, его возможностях, надеждах, коммуникациях. Император, владеющий территорией размером с континент, и индивид, мечтающий о покое, искренности и гармонии.

М. Аврелий не дает политических рекомендаций, не отказывается от выполнения своих обязанностей, осознавая всю суету земной жизни, как пустое, особенно людскую молву. Готовить себя к славе в веках бессмысленно. Власть утомляет мудрого. Одиночество – благо, позволяющее обратиться к себе, понять реальность, отбросить лишнее и пустое. Подготовленная душа не впускает ложь, лицемерие, лесть, понимает их цену, отсекая, не допускает пагубного влияния. Проекция будущего на настоящее примиряет с действительностью. Уравнивание в смерти превращает любой случай в повод для иронии: «Почаще разрешай себе уединение и черпай в нем силы» [1, 287]. Страх одиночества, известный большинству, для него, окруженного сотнями почитателей, предстает в обратном свете. Способность быть автономным защищает от тайных врагов, делает менее уязвимым. Политический аспект столкновения с интригами, коварством, тщеславием, борьбой за личную выгоду получил разрешение у Марка Аврелия в любви к философии, настраивающей на спокойный, бесстрастный взгляд на мир. Размышления, не предусматривающие собеседников, становятся для него собственной защитой от реальности, наполненной конфликтами и злом. Самоизоляция на рациональном уровне – личностный выбор. М. Аврелий подчеркивает сложность выполнения государственных функций и сохранения души. Внутреннее одиночество способно удерживать от пороков, страстей, чрезмерной жестокости. Оно дает то, что не в состоянии предоставить социальная действительность, так как действует по иным законам и с другими целями. Пессимизм – следствие наблюдений за людьми во властной вертикали, их желаний и проявлений.

Триада «великое-трагическое-одиночество» в античной литературе трактуется как естественная закономерность, объединяющая линию человеческого бытия, выходящую за пределы повседневного существования. Великое ассоциировалось с трагическим, так как бедствия, войны, катаклизмы, сопоставимы с историей, властью, гениальностью, они требуют качественно иной платы за участие в высшем. Право управлять другими оборачивается оставленностью. Концентрация на божественных функциях удаляет людей. Мир личностей, призванных решать глобальные проблемы, пребывает в исключительности. Окружающие не способны разделить замысел. Изгнанный скиталец, одинокий путник, отверженный согражданами правитель расценивают произошедшее как наказание за собственное возвышение. Великий выброшен из жизни, а мир продолжает существовать. Т. Карлейль написал о Наполеоне: «Он шел своим путем, а природа – своим. Отказавшись раз от действительности, он очутился в безнадежной пустоте. Для него не было возврата. Ему оставалось уныло и печально погрузиться в эту пустую пучину,

с чем редко примиряется человек – разбить свое великое сердце и умереть...» [3 197]. Лидер может оказаться пророком, даже ближние не понимают его поступков и решений. События видятся ему в другом ракурсе, чем большинству. Его превосходство оказывается в реализации новых путей, смене акцентов, конфликте между новаторством и устаревшей позицией сказывается на отношениях, обостряет их и, как следствие, разделяет. Груз ответственности перед многими и необходимость личного выбора становится слишком тяжелой ношей (Софокл «Царь Эдип», Корнелий «Сид», А.С. Пушкин «Борис Годунов»).

Великому многое прощается. Со временем это становится привычкой, приходит ощущение избранности (обоснованное или необоснованное). Нет уверенности в соратниках за то дело, которому посвящена жизнь. Акцентация «я» в противопоставлении большинству становится единственной опорой его знания собственной миссии. В дальнейшем данная тенденция усиливается и перерастает в устойчивый тип мышления и поведения. Чем глобальнее перемены, чем большие слои населения вовлечены в этот процесс, тем шире и масштабнее почитание конкретной личности, ее триумф и значительность в глазах окружающих, тем сильнее катастрофа развенчания для него самого. Если его успех разделяет и окружение, то неудачу, поражение, в большинстве случаев, только сам лидер: «Что же касается Перикла, то события заставили афинян почувствовать, чем он был для них и пожалеть о нем. Люди, тяготившиеся при его жизни могуществом его, потому что оно затмевало их, сейчас же, как его не стало, испытав власть других ораторов и вожаков, сознавались, что никогда не было человека, который умел лучше его соединять справедливость с чувством достоинства и величавость с кротостью. А сила его, которая пробуждала зависть и которую называли единовластием и тиранией, как теперь понимали, была спасительным оплотом государственного строя» [5, 321]. Вера в собственную одаренность возвышает, лидер становится бескомпромиссным, жестко отстаивает свое мнение. Тема «героя и толпы» остается актуальной. Чем серьезнее проблемы, тем сильнее массовое сознание жаждет обрести личность, способную вывести из кризиса. Восхищение угасает по мере укрепления благополучия и стабильности, устанавливающих в обществе.

Политическая борьба предполагает скрытность, недоверие, закрытость, так как любая ценная информация становится объектом взаимовыгодного обмена. Личные впечатления, представления, взгляды должны удерживаться на уровне «я». Такая позиция вырабатывает постоянный контроль над собой, способность к эмоциональной нейтральности. Лидер становится более уязвимым через сподвижников. Частные разговоры, мнения, высказывания в близком кругу могут стать достоянием враждебных групп, партий,

обернуться против самого лидера, со временем подобный способ коммуникации становится неотъемлемой частью личности. Одиночество – наиболее приемлемый, с точки зрения безопасности, способ существования при том, что подобное касается сущности. Внешняя открытость является для социума необходимым стилем общения.

Одиночество порождается стеной, которая воздвигается от непонятого, неясного мира, существующего отдельно от правителя. Насущные вопросы конкретного человека, сформированные потребностью выживания, не соотносятся предметно с грандиозностью задач истории, след в которой – мечта любого политического деятеля. Иллюзия социального единства с теми, во имя кого ведется политическая борьба, связана с глупым разрывом элиты и массы.

Сам ход действий превращает людей в орудие осуществления планов лидера. Требования, выдвигаемые его логикой, вытесняют обычные чувства жалости, сострадания, милосердия. Политическая целесообразность становится самым адекватным средством, она, по определению, не включает эмоциональную компоненту. Актуальность проблем диктует жесткий режим пропорций чувствования и прагматизма.

Диктатор еще более уязвим, так как его власть покоится на страхе и силе, которыми он обладает. Соратники понимают свое шаткое положение и готовы воспользоваться любой оплошностью. Сознательный выбор одиночества, всеобщее дистанцирование определяются необходимостью самосохранения. Тиран отдает отчет в подлинности демонстрируемых чувств со стороны ближайшего окружения, поэтому грубость, неуважение, презрение становятся ответной мерой лстыцам. Выстраивая барьеры между собой и остальными, он стремится создать условный буфер, поглощающий ложь, зависть, скрытую ненависть. Отдаление служит для него возможностью более пристально и ясно видеть игру соратников и быть готовым к ответным ударам. Э. Фромм пишет об А. Гитлере: «С людьми он всегда был холоден и соблюдал дистанцию. Его абсолютному нарциссизму соответствовало полное отсутствие любви, нежности или способности сопереживания. На протяжении всей жизни рядом с ним не было никого, кого он мог бы назвать своим другом» [7, 351].

Даже родственная среда способна ставить вопросы глобального выбора между политическим и личным. Дальнейшее существование во властных структурах, соблюдение своего реноме в глазах окружающих, страх, созидаемый как антураж правления, требуют категоричности принимаемых решений, где ближние становятся «разменной картой» сложившихся обстоятельств. Ситуации Петра I и царевича Алексея, И. Сталина и Я.Джугашвили, Б. Муссолини и его зятя графа Чиано подтверждают положение о сложности разрешения конфликтов внутри родственного круга. Близкие переходят в разряд потенциаль-

ной угрозы, их частная жизнь, пристрастия, профессиональные увлечения могут оказаться использованными как оружие сведения счетов, интриг против лидера. Выбор, определяемый борьбой за удержание имеющегося или дальнейшего продвижения, может потребовать принесения в жертву личных привязанностей. «Фашисты всех рангов... требовали смертного приговора для Чиано и пятерых его соответчиков. Эдда Чиано (дочь Б. Муссолини) надеялась, что отец спасет жизнь ее мужу. Муссолини оказался в затруднительном положении. Он обожал Эдду, как и остальных своих детей, почувствовал, что должен исполнить свой долг, как Брут в Древнем Риме, который две с половиной тысячи лет назад убил своего сына, предавшего город. Как мог Муссолини пощадить предателя и не выполнить долг сурово и беспристрастно только из-за того, что предатель приходится ему зятем» [6, 422]. Как следствие – обиды, неприязнь, отказ от примирения. Лидер понимает уплачиваемую цену, но в такой же степени он сам заложник ситуации. Зона отчуждения нарастает, оставляя пространство только для него самого. Опасность возвращения лидера в частное состояние чревата тем, что для покинутого бывшими рядом не исключена возможность сведения счетов и преследования.

Власть привлекает, удерживает, несмотря на те отрицательные аспекты, которые приходится переживать лидеру. Она создает видимость собственной значимости, превосходства над остальными. Человек привыкает к почестям, знакам внимания, верноподданничеству. Утрата статуса превращает его в обычного человека, в новом состоянии, расположение окружающих зависит теперь только от его личных качеств. Привычка повелевать, распоряжаться, концентрировать на себе внимание остается, но лишенная властных полномочий, по большей части, отталкивает и раздражает. Разочарование распространяется как на прежних соратников (упреки в корысти, лицемерии, лести), так и на новый круг (недостаток привычного почитания).

Одиночество – составляющая политической деятельности, оно пропорционально месту в вертикали власти. В какой-то степени его компенсацией служит самоутверждение и позиционирование. Отстраненность от участников политического процесса закономерна в силу конкуренции и соперничества. По мере реализации своих амбиций лидер может остановиться, но подобное происходит крайне редко. Этот исторический феномен носит вневременный характер. Низкопоклонство – ущерб как политическому лидеру, так и его политике. Гражданское достоинство лиц, вовлеченных в политический процесс, должно формировать атмосферу доверия, сотрудничества вокруг политического лидера, способность разделять ответственность, оставаться опорой власти в минуты кризисов и поражений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аврелий Марк. Наедине с собой. Размышление./ В кн. Римские стоики. Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий./ - Москва: изд-во Республика, 1995. - 463 с.
2. Де Голль Ш. На острие шпаги. - Москва: изд-во Европа, 2006. - 224 с.
3. Карлейль Т. Теперь и прежде. - Москва: изд-во Республика, 1994. - 415 с.
4. Макиавелли Н. Государь. Рассуждение о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. - Москва: изд-во Мысль, 1996. - 622 с.
5. Плутарх. Избранные жизнеописания в двух томах. Т. 1. - Москва: изд-во Правда, 1987. - 589 с.
6. Ридли Дж. Муссолини. - Москва: изд-во АСТ, 1999. - 445 с.
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. - Москва: изд-во Республика, 1994. - 447 с.
8. Шпеер А. Третий рейх изнутри. Воспоминания рейхминистра военной промышленности. - Москва: изд-во Центрполиграф, 2005. - 653 с.

А.О. КУЩ

ТОПИКА ДРУГОГО В ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Кущ Александр Орестович – соискатель кафедры философии Днепропетровского национального университета им.Олеся Гончара

Слово «дискурс» буквально означает «блуждание». «Другой» же артикулирует феномен, обозначающий Гегелем как «свое иное».

Взятый сам по себе, дискурс оказывается обладающим непонятной энергией для того, чтобы удерживаться в самом себе, не выходить в обыденную речь. Взятый сам по себе, Другой оказывается определенным как удерживающий некую инаковость по отношению к субъекту обыденной речи. И дискурс, и Другой в отношении нашей темы имеют определенную предысторию.

Другой в феноменологии Гуссерля порождается проблемой интерсубъективности. Своеобразная неудовлетворительность результата возникает в итоге там не от сухости того конструкта, который оказывается Другим Гуссерля, или Другим Левинаса, а оттого, что по ходу конституирования он теряет свою инаковость, свою негативность, становится зримым Другим Я, собеседником обыденной речи. Пропасть между феноменологической установкой и самовосстанавливающейся естественной установкой в отношении Другого преодолевается. Но так, что, как сказал Мерло-Понти, «мы никогда не поймем, каким образом значение и интенциональность могут населять эту систему молекул и скопления клеток». Чтобы быть в состоянии пережить такое философское отчаяние, нужно суметь столкнуться в своем сознании две феноменологически различные установки. Своеобразной альтернативой этому выступали структуралистские и постмодернистские тексты, где децентрированная субъективность уже погружена в текст как среду обитания, в дискурс. Вскоре, однако, там заговорили о смерти субъекта в дискурсе, об исчезновении автора.

Общее настроение выразил Фуко в знаменитом докладе «Порядок дискурса» [1]. Эта странная во многих местах тревожная речь Фуко, где иногда представлены в лицах его собственное говорящее желание, некто, давно уже взявший вместо него слово, оставляет впечатление заклинания, воскрешающего субъекта из собственного дискурса. Фуко загадочно говорит, что чувствуются такие полномочия и опасности, которые мы плохо себе представляем. Свою программу он выразил так: «Не задавать больше вопроса о том, как свобода субъекта может внедряться в толщу вещей и придавать ей смысл. Но обратить вопрос: как субъект может проявляться в порядке дискурсов?» Разбор у Фуко в «Археологии знания» наводит на очевидную мысль, что дело не в движении высказываний дискурса – что само по себе это движение непостижимо, как движение теней – если не видеть порождающего его присутствия Другого. Но мышление о Другом не сложилось, так как метафизика все же мыслилась как продолжение идеала науки с вынесенным за ее пределы субъектом. При такой констелляции субъект как бы не имеет онтологического права слышать речь другого.

Мне же кажется важным опыт сопоставления дискурса и его Другого. Можно тогда увидеть, как различные дискурсы (философский или научный) конституируются тем или иным способом присутствия Другого в этом дискурсе. При этом дискурс поддерживается, не прекращаясь и не растворяясь в обыденной речи, нехваткой Другого, так сказать структурой его молчания.

При таком взгляде тогда сразу возникает аналогия между той предысторией литературно-

философского дискурса и протеканием дискурса аналитического, где место субъекта речи всегда уже занято Другим, где бессознательное речи уже принадлежит Другому. Где гибель субъекта речи, эта тревожащая невозможность совпасть с собственной речью predetermined и где происходит восстановление субъекта, его истории, его личного мифа.

Но как здесь подступиться. Разочаровывающий опыт интенциональной феноменологии Другого по-видимому означает, что можно попробовать не устремляться на феномены, дескрипция которых их выключает, а «обходить» их, т.е. устанавливать этим обходом их место, их топикку – поэтому мы говорим о топике Другого.

И поскольку самоописание психоаналитического дискурса по-видимому невозможно, в нем просто нет места, где бы мог располагаться описывающий, то следует исходить из доступной для описания топикки иных феноменов, иногда нечаянно узнавая в проступающих чертах их психоаналитические подобию, постепенно обретая опыт данности таких феноменов, которые можно было бы назвать неинтенциональными феноменами, потому что данность их возникает не из нашей на них направленности, а от вовлеченности нас в со-присутствие с Другим. Начинать можно с чего угодно.

Что, например, нас удерживает в дискурсе. Или что нас удерживает перед картиной? Если бы философский текст или картина не обладали таким свойством – удерживать – философия и живопись были бы невозможны. Для того, чтобы картина нечто могла, она должна узнаваться, уличаться в обмане: это не зима, это изображение зимы. Сам способ отождествления изображения и оригинала непостоянен в историческом времени – в XIII веке человека еще умели изображать «не похоже». У каждого времени свой способ отождествлять образ и прообраз, этим своим способом по существу и конституируется историческое время. Мы можем увидеть больше: историческое время, его течение возникает вследствие игры Другого: Другой, его взгляд (или молчание аналитика) конституирует несхожесть – отождествление Другим не такое, другое. Присутствие Другого отрицает тождество говоримого, конституирует другой смысл, который ищет иного понимания – такого отождествления, которое возвращает субъекту его речь. Это возвращение, однако, временно: тождество, такое желанное снова распадается и продолжает движение, конституирующее нарратив. Чтобы отождествить, мы должны указать как раз на несхожесть на отсутствие тождества: не А полагается как А. Это усилие полагания совершается субъектом ради признания со стороны Другого, который, однако, признает усилие, а потому, будучи признанным, субъект оказывается способным отрицать прежнее тождество и желать другого отождествления. Субъект таким образом конституирует несхожее

отождествление, Другой его признает и тем самым позволяет субъекту его отрицать.

Итак, относительно нового способа отождествлять присущий уже прошлому субъекту, ставшему Другим для нового человека, старый способ уже не дает тождества – и именно потому устанавливается дискурс между смотрящим и Другим. Т.о. само отождествление не есть зеркальное копирование – копирование не возбуждает живописное желание. Катектируется что-то другое, скрывающееся под означаемым «изображение» – это желание повторять (со всеми его отклонениями с переносом). В картине устанавливается момент возможного (зимы) – то, чего не бывает и что может быть явлено посредством этого такого несхожего отождествления; видящий тогда скажет себе: и что мне с этим делать? Таким образом, он очарован, взгляд его укрошен, внешняя реальность может быть оставлена, ибо то, что казалось неотмыслимым от зрителя, его взгляд, оказывается исключенным, выключенным – это нечто третье, содержательное, по сравнению с понятным и пустым противоположением: смотреть – не смотреть или говорить – молчать.

Подобно тому, как меняется в историческом времени несхожесть отождествления (меняется, так как необходимо заново пережить эту несхожесть, чтобы быть катектированным к дискурсу, чтобы к вновь обнаруженному несхожему Другому быть влекомым своей речью), меняется и форма репрезентации симптома, этого скрытого опосредованного сообщения, адресованного Другому, чтобы быть им узанным, поймать его взгляд и установить дискурс. Через несхожее отождествление в речи присутствует Другой. Тут мы замечаем, что это странное свойство картины конституировать в душе зрителя феномен несхожего отождествления соответственно поведению аналитика как анти-объекта в его отстранении во втором периоде интерпретации переноса, переадресующим сообщению пациента к объектам его прошлого. Это вынуждает пациента сместить инвестирование с аналитика на свои собственные внутренние объекты, остановить на них взгляд, пережить, часто впервые, то произошедшее тогда с ним, что только теперь становится его историей.

В повторении невротическом имеет место такое же отнесение к структуре: травма формирует некую структуру, некое реальное, которое, подобно структуре «есть» в нашем примере, не символизируемо (к нему не может быть отнесено) и которое поэтому переживается как принуждение быть именно так, некая злая дополнительная логика переживается как нехватка иного, как болезненное о-веще-ствление самого присутствия посреди утрачивающих свою подручную вещьность предметов (Хайдеггер). Для моих неинтенциональных феноменов существенно, что я при этом бездеятелен, я захвачен Другим. Другой кажет себя, тематизируется в этом феномене, не являясь. Рассмотрим, что происходит при нарушении

этих условий. Условие моего недеяния, конечно же, необходимо. При его нарушении отношения с Другим сразу же прекращаются, дискурс обрывается.

Такой обрыв представлен в знаменитом отрывке о господине и рабе из «Феноменологии духа» Гегеля [1, 103]. В отношении нашей темы Другого здесь речь идет о неустановившемся дискурсе, о том, как действие «выключает» дискурс. Здесь в смертельной борьбе должно состояться отрицание мирскости самосознания – оно должно подвергнуть себя риску посредством противоборства с Другим. Смертельная угроза выступает лишь рубрикой, именем интересубъективных отношений Раба и Господина. Другой, таким образом, присутствует и как свидетель поступка, и как соперник. Но поскольку их отношения имеют интересубъективный характер, интересубъективные акты всегда оказываются завершенными, борьба заканчивается повержением, чтобы поверженный и победитель совершили это онтологическое признание. Но признание поверженным уже не ценно, поверженный соперник тут же перестает быть свидетелем – Другим, с которым с этого момента дискурс признания обрывается, завершенный действием. Именно этот обрыв приковывает теперь Раба к Господину, делает Раба немым.

Тем самым Другой, как он доступен в естественной установке Гуссерля, не может быть конституирован из интересубъективности на основе интенциональности, потому что интенциональность приводит в итоге к некоторому положительному знанию, некоторому нечаянному действию, скрывающему Другого, делающим его признание для меня не ценным. Психоаналитический дискурс возможен, пока аналитик удерживает Другого в модусе основного неинтенционального феномена.

В дискурсе психоанализа Другой присутствует негативно. Возникает своеобразное путешествие в будущее, забегание вперед, трансфер, посредством которого мы заранее предполагаем наличие у Другого некоего знания – знания смысла наших симптомов.

Ницше в «Рождении трагедии» по-своему стилизует миф о царе Мидесе. Мидас, фригийский царь, долгое время гонялся по лесам за мудрым Силеном, спутником Диониса, и не мог изловить его. Когда тот, наконец, попал ему в руки, царь спросил: «Что для человека наилучшее?». Упорно и недвижно молчал демон. Наконец, принужденный царем, он с раскатистым хохотом разразился такими словами: «Злополучный однодневный род, дети случая и нужды, зачем вынуждаешь ты меня сказать тебе то, что полезно было бы тебе не слышать? Наилучшее для тебя вполне недостижимо: не родиться, не быть вовсе, быть ничем. А второе по достоинству для тебя – скоро умереть».

Страшит Мидаса вроде бы сам ответ. Но что делает его возможным? Приоткрывшийся Другой. Сама его явленность в ответе, разрушающая апофантичность, незримость Другого в личине Силенна. Само появление Другого конституирует страх, ответ лишь этот страх тематизирует.

Интересно, что Ницше дописал ответ Силенна. В самом мифе, ни в одном его варианте, этого ответа нет. Хотя подробно представлены варианты ловли Силенна. В одном случае для этого Мидас даже подливает вино в ручей, из которого пьет Силен. Намек на подобный ответ содержится лишь позже, в одном хоре у Софокла. А миф терпеливо удерживает сокрытость, молчание Другого. Его явленность разрушает дискурс мифа, так странно похожий на аналитический.

Итак, знание смысла наших симптомов. Оно, конечно же, иллюзорно, в Другом его в действительности не существует, Другой не обладает им, оно конституируется задним числом, как сказал бы Лакан, работой означающих. Однако главное в том, что эта иллюзия уже готового знания неизбежна: мы можем выработать это знание, рассказать свой личный миф, лишь опираясь на иллюзию, что Другой уже обладает этим знанием, а мы только получаем его от Другого. То, что казалось бы отделяет субъекта от Другого (желание субъекта проникнуть в тайну Другого), и есть рефлексивное определение Другого: именно постольку, поскольку мы отделены от Другого, мы уже являемся частью его игры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гегель. Феноменология духа. М. – 1959
2. Подорога В. Феноменология тела. М. – 1995
3. Фуко М. Археология знания. К. -1996
4. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии. СПб.- 2001

М.О. ЯРІКО

ІСЛАМСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПОРІВНЯННІ З ЗАГАЛЬНОЮ ДЕКЛАРАЦІЄЮ ПРАВ ЛЮДИНИ

Яріко Мирослава Олексіївна – аспірантка кафедри культурології Харківської державної академії культури

У дискусії з приводу сумісності досягнень євроатлантичної та ісламської цивілізації одне з ключових місць належить концепції прав людини. Якщо в європейській культурі тема прав людини розвивається, починаючи з XVIII ст., як пошук відповіді на внутрішні проблеми, то в ісламській – як відгук на зовнішню ідеологічну експансію XX ст.

Мета статті – проаналізувати сучасні ісламські уявлення про права людини. Завдання: визначити умови формування ісламської концепції прав людини; визначити розбіжності у тлумаченні прав людини представниками різних течій ісламу; визначити основні розбіжності між ісламськими деклараціями і хартіями прав людини з декларацією ООН.

Сучасну ісламську літературу, присвячену темі прав людини, можна розділити на кілька категорій. До першої належать фатви ісламських учених та проповіді імамів, тобто – суто релігійні тексти, спрямовані безпосередньо на мусульман. Наприклад – лекції та проповіді імама Заїд Шакіра [26], шейхів Ясір Фазага [23] та Мухаммада бін Ях'я ан-Нінові [19] тощо. До другої – наукові дослідження вчених-мусульман, в яких останні поєднують ісламські цінності з досягненнями правової системи Заходу. Це роботи професора Абдуллагі Ан-На'іма [2, 3], професора Мухаммада Аркуна [21], правознавця Мухаммада Ашмаві [22] тощо. До третьої – агітаційна література, спрямована на потенційних мусульман, і література, присвячена підвищенню рівня релігійної освіти мусульман Заходу. Наприклад, роботи доктора Ізмаїла Сіені [27, 28] та Саїда Муджатаба Ларі [6].

В ісламознавчій літературі Заходу та СНД дослідження теми прав людини в ісламі ведеться в кількох напрямках. По-перше, дослідження реалізації прав людини в окремих ісламських країнах, особливо в Судані, Саудівській Аравії, Ірані, Пакистані. По-друге, теоретичний аналіз ісламської концепції прав людини в роботах О. В. Малашенка [7], Д. Літмана [25], А. Х. Абашидзе [1], Л. Р. Сюкіяйнена [15] тощо. Щодо українських видань, присвячених цій темі, то особливої уваги заслуговує тритомник «Релігійна свобода і права людини», виданий протягом 2000 – 2004 років Інститутом релігії та суспільства

Українського католицького університету.

Загалом західна наукова традиція, присвячена дослідженню прав людини, є набагато розвиненішою за ісламську. Декларація прав людини та громадянина, прийнята французькими Національними Установчими зборами 26 серпня 1789 року, та Біль про права, затверджений конгресом США 25 вересня 1791 року, стали першими юридичними актами, які закріпили категорію прав людини як юридичну, а не лише абстрактну філософську. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року стає фундаментом для розвитку цієї концепції у 20 ст. І хоча теоретично визнається універсальність всіх прав людини, викладених в Декларації, на практиці існують певні розбіжності в сприйнятті та реалізації окремих прав (або груп прав), що детально викладено у монографії професора Дж. Донеллі «International Human Rights» (1998), перекладеній українською у 2004 р. («Права людини у міжнародній політиці») [4, 48-55].

Після Другої Світової війни права людини поступово стають одним з елементів, які впливають на напрямок зовнішньої політики окремих держав (наприклад, Норвегії та Нідерландів). Можна навіть говорити про те, що міра реалізації прав людини в державі (чи суспільстві) стає одним з критеріїв визначення міри культурної розвиненості. Щоправда, набагато частіше справа обмежується демагогічними виступами, або ж збройними втручаннями у внутрішні справи країн (що по суті заперечує положенням Декларації).

На рівні ідей, можна говорити про те, що холодна війна між СРСР та США водночас сприймалась як протистояння між демократичним простором забезпечення прав людини та авторитарним простором постійних порушень прав людини. Проте, починаючи з 80-х, відбувається лібералізація, азгодом – поступова демократизація країн колишнього Варшавського договору. Розвал СРСР остаточно призводить до того, що ці країни стають об'єктом допомоги по встановленню прав людини. Натомість поняття «Схід» (зі змістом «територія постійних порушень прав людини») набуває значення «ісламський Схід», зберігаючи почасти і набутий раніше зміст.

Сучасний іслам не існує у вигляді єдиної неподільної системи, яка генерує єдині відповіді на питання, поставлені сучасністю. Натомість, на сьогодні можна виділити кілька течій ісламу, відповіді представників яких на виклики часу принципово різняться. Їх описують як «раціоналістичний духовний фундаменталізм» та «активний політичний фундаменталізм» [13, 77-78], або ж реформізм (модернізм) та ісламізм (ліберальний та радикальний) [7, 90, 132], або ж побутовий іслам, неотрадиціоналізм, фундаменталізм та ортодоксія [16, 17-18], тощо. Також у літературі можна зустріти терміни «радикальний іслам», «політичний іслам», «євроіслам», «іслам серединного шляху», «ліберальний іслам», «ваххабізм» [9, 10, 11, 22, 20], проте ці терміни описують по суті ті ж течії ісламу, які наведено в поданих вище класифікаціях. У межах даної статті нема можливості і необхідності детально розглядати відмінності в ідеологіях цих течій, тож доцільно спростити класифікацію до розділення на радикальні та ліберальні течії ісламу за ознакою відношення до набутків західної цивілізації.

Концепція прав людини за походженням є західною, тож відношення до неї в межах різних течій ісламу визначається по-різному, відповідно до різниці у тлумаченнях першоджерел ісламу, сприйнятті ісламського та неісламського світів, методів встановлення комунікацій з немусульманами, тощо. Наприклад, для мусульман ліберальних течій ісламу поява цієї концепції на Заході являє собою свідчення того, що представники західної культури не загубили остаточно частину відкритої їм істини, тож вони потенційно здатні сприйняти істину і потенційно здатні прийняти іслам [22]. То для представників радикальних течій ісламу наявність окремих позитивних рис у загальному неісламському полі культури є лише засобом, яким борються з ісламом певні злі сили (в залежності від рівня публікації в їх ролі виступають «Шайтан», «капіталізм», «західний світ»), маскуючись під частину істини. І якщо мусульманин визнає, що в неісламському середовищі може бути щось позитивне, то в кращому випадку він є лицеміром-невіруючим, в гіршому – шайтаном з обличчям людини [14, 5].

Окремо слід виділити позицію ісламських інтелектуалів, орієнтованих на Захід. Виказуючи незадоволення сучасним станом розвитку ісламських суспільств та ісламу взагалі, вони пропонують реформувати шаріат не лише шляхом перегляду тлумачень Корану та Сунни, але й орієнтуючись при тому на культурні досягнення Заходу. Очевидно, така позиція викликає негативні реакції представників традиційного ісламського суспільства, що призводить до смерті або вигнання прибічників цього напрямку і, загалом, до розвитку цих ідей в західних суспільствах.

Спільним для цих течій можна назвати бажання не відійти від ісламу під час проведення глобальних реформ чи прийняття суто практичних рішень з того чи іншого питання. Проте основна різниця полягає у визначенні істинного ісламу, і в оцінці необхідності проведення реформ сучасного ісламського законодавства.

Ісламські декларації прав людини являють собою своєрідний компроміс не лише по відношенню до Заходу, але й по відношенню до вимог різних ісламських течій. А Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, може тлумачитись або як взірець, на який слід рівнятись при спробах реформування шаріату («при переході до сучасного ісламського права не можна не брати до уваги концепцію прав людини, яка існує на сьогодні» [2]), або як документ, в якому відображено лише частку тієї істини, яка повною мірою зберігається в ісламі [27, 80-81], або ж як вкрай недосконалий документ, на тлі якого досягнення ісламської цивілізації просто неймовірні [6, 207; 14, 17; 28].

Формальне визнання урядами ісламських країн цієї Декларації прав людини не вирішує проблеми її застосування в цих країнах через кілька чинників, серед яких і релігійні (не забезпеченість Одкровенням), і історичні (західне «імперіалістичне» походження, порушення положень декларації окремими західними країнами), і суто культурні (визнання ісламського досвіду достатнім для вирішення будь-яких проблем без застосування неісламського досвіду), тощо. Не покращує ситуації і той факт, що підтримка західними країнами ліберальних ісламських урядів призводить до звинувачення останніх у запродавстві Заходу і відході від ісламу. Прийняття ж ісламських декларацій прав людини є компромісом, якого для Заходу та ісламських реформаторів-лібералів замало, а для радикалів – забагато. Проте навіть являючи собою інструмент міжцивілізаційного діалогу, а не спробу вирішити внутрішні проблеми ісламських суспільств, декларації стають позитивним внеском в розвиток сучасного ісламського світогляду. Ісламські декларації прав людини являють собою не просто виправлену кальку з декларації ООН, але спробу говорити про іслам мовою співбесідника.

Серед принципових розходжень західного та ісламського вирішень проблеми прав людини першим буде розрізнення предмету, щодо якого ведуться суперечки. В ісламській картині світу всі люди є рівними в людській гідності, в західній – всі люди є рівними в правах. У ісламській традиції права та обов'язки нерозривно взаємопов'язані [13], права не існують без обов'язків, а обов'язки не існують без прав. Натомість, у межах загального західного дискурсу теза Т. Пейна про взаємопов'язаність прав та обов'язків («Декларація прав обопільно є і Декларацією обов'язків» [12, 99]) фактично не акцентується. В ісламі права, свободи, обов'язки

людини встановлено Аллахом, у західній концепції – суспільним договором. За ісламом, будь-які зміни в приписах Аллаха викликають порушення справедливості, наслідком чого буде погіршення долі людини в потойбічному житті, західні ж закони не претендують на вплив на помертне існування людини.

Спроби налагодити продуктивний діалог з західним світом призвели до появи Загальної ісламської декларації прав людини 1981 р., Каїрської декларації прав людини 1990 року, Арабської хартії прав людини 1994 року, тощо. Для всіх цих текстів характерним є визнання прав людини, зазначених у Загальній декларації прав людини, з уточненнями «за шаріатом». Наприклад: «життя не можна відібрати інакше, аніж за приписом шаріату» [5], або ж «кожен має право користуватись наслідками своєї творчості... за умови, що творчість не заперечується принципами шаріату» [5], «кожна людина має право висловлювати свої думки, доки він залишається у межах обмежень шаріату» [15], «неможливі жодні обмеження прав, зазначених в цій Хартії, за винятком тих, які зумовлюються шаріатом» [20].

Це дозволяє уникати формальних конфліктів з західними уявленнями про права людини, та з уявленнями мусульман, для яких неможливим є закон, який не засновано на приписах Аллаха. Водночас, використання терміну «шаріат» без додаткових пояснень призводить до неможливості заперечення положень ісламських декларацій. І залишаються без можливості обговорення такі ключові питання як рабство, права жінок, право вільного вибору релігії, тощо. Тож загострення уваги на спільних елементах західної та ісламських декларацій не призводить до зменшення суті розбіжностей у тлумаченні прав людини. А через те, що ситуація все ж таки потребує вирішення, в ісламі виникає кілька пропозицій щодо виходу з кризи. Одні з них можна назвати позитивними (шлях реформ шаріату, запропонований Мохаммадом Тахою та Ахмедом Наїмом), інші ж – негативними (загострення уваги на тому, що права людини в західному світі порушуються, а і ідеальному ісламі – ні [6, 14, 27, 28]). Зрештою, одні і ті самі факти тлумачаться по-різному, в залежності від позиції автора, або як порушення прав людини, або як захист прав людини. Наприклад, відношення до жінок, мусульман, сексуальних меншин, теми рабства.

Питання прав жінки в ісламі є по суті одним з тих, які обговорюються найчастіше. Дискусії точаться навколо політичних, економічних, сімейних прав, навколо одягу, норм поведінки, взаємодії з оточенням, тощо. Звичайно, певна частина публікацій присвячується критиці культурних норм, які не мають безпосереднього відношення до ісламу (жіноче обрізання, заборона кольорового одягу, заборона заходити до мечеті та ін.), також і критиці хибно витлума-

чених ісламських норм (заборона жінці брати участь у похованнях або користуватись парфумами під час намазу). Аналіз цих публікацій по-своєму можна назвати цікавим, проте він не має безпосереднього відношення до аналізу прав жінки, затверджених в ісламі.

Серед прикладів положень шаріату, які тлумачаться з «прозахідного» кута зору як порушення прав жінки, а з традиційно ісламського – як захист її прав, можна назвати наступні: полігамія з заборонаю поліандрії; заборона одруження з немусульманином; складність процедури розлучення, якщо її ініціатор – жінка; неможливість з'явитись «на людях» без супроводу чоловіка або кривних родичів чоловічої статі; опіка особою чоловічої статі; неможливість обіймання керівних посад; неможливість свідчення на кримінальному суді, обмеженість свідчення на звичайному суді; нерівність з особою чоловічої статі у питаннях спадщини, тощо.

Очевидно, що ці положення, закріплені авторитетом шаріату, не відповідають Загальній декларації прав людини. З чого витікає, що вони потребують тлумачення. Представники різних течій ісламу тлумачать їх або як єдино вірний та правильний стан речей, або ж як спадщину середніх віків, прогресивну для свого часу, але на сьогодні не придатну.

У випадку позитивного сприйняття всієї спадщини шаріату (найкраще, мабуть, сформульованого наступним чином: «іслам захищає та пояснює права людини, іслам найкращим чином регулює кожен деталь суспільного та приватного життя за справедливістю» [6, 207]), публікації про права людини в ісламі розбудовуються за схемою: до ісламу було погано, іслам пропонує найкращий спосіб вирішення всіх проблем, будь-який інший спосіб організації суспільства не може трактуватись як гідний людини. Вищезазначені положення щодо прав жінки тлумачаться як позитивні наступним чином: полігамія – спосіб запобігти самотності жінок в умовах їх кількісної більшості (а через те, що умови полігамного шлюбу обтяжливі для чоловіка, у суспільстві все одно переважає моногамія), процедура розлучення ускладнюється для дружини через те, що чоловік більше втрачає (матеріально) і, теоретично, менше керується емоціями під час прийняття рішень; доля спадщини визначається тим, що чоловік має матеріально забезпечувати сім'ю. Свідцтво на суді знов-таки пов'язано з емоційністю жінки (заборона свідчити на кримінальному суді пов'язана з турботою про її психічне здоров'я). Опіка дружини чоловіком знов-таки пов'язується з її більшою емоційністю, необхідністю захищати її від можливих небезпек, які можуть зустрітись в житті. Заборона одруження з немусульманином тлумачиться як турбота про віру жінки, її соціальний статус, захист в сім'ї та захист її дітей. Питання про керівні посади вирішується наступним чином: жінка –

абсолютний володар у своїй сфері життя, до якої чоловіки не мають втручатись, а те, що жінки не займають керівних посад, – не безправ'я, а привілей жінок, яким таким чином не доводиться приймати рішення, помилки в яких можуть значно погіршити їхню долю в потойбічному житті. Зайняття керівної посади – не стільки право, скільки обов'язок, який може бути покладено лише на людину, яка має всі необхідні знання, вміння, засоби впливу на інших. Загалом же поза дискусіями про права людини в ісламі права жінки в ісламській традиції радше тлумачаться як сукупність прав: права матері, права дівчини, права дружини тощо.

Аргументи, подібні до цих, використовуються на захист положень шаріату, які стосуються рабства та немусульман. Щодо прав сексуальних меншин, то, по-перше, з цього питання існують прямі вказівки Корану (зокрема в аятах, присвячених історії Лота), а по-друге, вважається, що заохочення гомосексуалістів призводить до порушення прав жінок [14, 15]. Загалом, ці аргументи досить детально викладено в роботах І. Сієні, Ч. Музафара та ін.

Основна схема залишається тією ж: «Іслам захищає права людини, шаріат є законодавчим вираженням ісламу, на Заході права людини порушуються».

Натомість представниками ісламського модернізму норми шаріату, які стосуються рабства, становища жінок та немусульман, вважаються застарілими, актуальними для часів формування шаріату, але не для сучасного ісламу, що викликає необхідність проведення кардинальних реформ. Реформи цих норм не можуть відбуватися без нового тлумачення Корану та Сунни, а мова про реформи викликає такі заперечення в традиційному ісламському суспільстві, що стає можливою лише в спільнотах західних мусульман. Власне, лише в мусульманських спільнотах, що проживають у неісламських суспільствах, розвивається на сьогодні концепція

прав людини, яку можна на рівних порівнювати з ідеями Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року. Найповніше її висловлено в роботах Мухаммада Ан-Наїма, якоюсь мірою – в роботах представників фікху для меншин та Мухаммада Аркуна. Загальним лейтмотивом є «забезпечення ісламської легітимності реформ шаріату, які пропонуються» [2].

Загалом, роботу над цією темою слід продовжити в напрямку подальшого вивчення можливостей реформування шаріату з метою запобігання розвитку екстремістських тенденцій, які супроводжуються порушенням прав людини. Проте можна зробити деякі попередні висновки.

Для мусульман розмова про права людини являє собою ісламську відповідь на євроатлантичні виклики.

Навіть для мусульман ліберальних течій права людини – це те, що забезпечується Аллахом, а не суспільним договором. Розмова про права людини неможлива без посилання на тексти Корану та досвід перших мусульман.

Ключові розбіжності між ісламським та західним тлумаченнями цієї теми лежать як у джерелах прав, так і в питаннях про права жінок, сексуальних меншин, рабство та права немусульман. Дискусія за цими питаннями можлива лише з тими мусульманами, які пропонують кардинальну реформу шаріату.

Ісламські декларації прав людини формально являють собою результат міжцивілізаційного діалогу, в дійсності ж становлять спробу розмови про ісламські цінності мовою Заходу.

Круглі столи, зустрічі, конференції та інші формальні засоби, за допомогою яких імітується діалог між культурами, лише ззовні виглядають як розмова про права людини, тоді як по суті є новою формою проповіді ісламу.

Поширення реформаторських ідей серед мусульман можливе шляхом посилення інтеграції мусульман у західні суспільства, проте це викликає негативні реакції і ісламської, і західної сторін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абашидзе, А. Х. Арабская хартия прав человека / А. Абашидзе // Правоведение. - 2000. - № 1. - С. 196 – 200.
2. ан-Наим, А. А. На пути к исламской реформации: гражданские свободы, права человека и международное право [Электронный ресурс] Музей и общественный центр им. Андрея Сахарова.- Электрон. дан.- Режим доступа: <http://www.sakharov-center.ru/row/towenter.htm>.- Заголовок с экрана.
3. ан-Наїм А. А. Ісламське підґрунтя релігійних прав людини / А. ан-Наїм// Релігійна свобода і права людини: богословські аспекти.- Львів, 2000.- С. 398-421.
4. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / переклад з англ. Т. Завалій.- Львів: Кальварія, 2004.- 280 с.
5. Каирская декларация о правах человека в исламе [Электронный ресурс] Центр інформації та документації кримських татар.- Электрон. дан.- Режим доступа: <http://www.cidct.org.ua/uk/laws/6.html>.- Заголовок с экрана.
6. Лари М. С. Западная цивилизация глазами мусульманина / М. Лари.- Багдад: Foundation of Islamic C. P. W., 1994.- 240 с.
7. Малашенко А. В. Исламская альтернатива и исламистский проект / А. Малашенко.- М.: Московский Центр Карнеги, 2006.- 224 с.
8. Музаффар Ч. Ислам и права человека [Электронный ресурс] Ислам в России. Ислам в мире. Независимый исламский информационный канал.- Электрон. дан.- Режим доступа: <http://www.islam.ru/pressclub/analitika/ispar4>.- Заголовок с экрана.
9. Пайпс Д. Запретить ислам? [Электронный ресурс] danielpipes.org.- Электрон. дан.- Режим доступа: <http://ru.danielpipes.org/article/4881>.- Заголовок с экрана.
10. Пайпс Д. Поддерживать умеренных мусульман [Электронный ресурс] danielpipes.org.- Электрон. дан.- Режим доступа: <http://ru.danielpipes.org/article/4444>

11. Пайпс Д. Радикальный ислам борется против цивилизации [Электронный ресурс] danielpipes.org.- Электрон. дан.- Режим доступа: <http://ru.danielpipes.org/article/4320>
12. Пейн Т. Права людини / Т. Пейн.- Львів: Літопис, 2000.- 288 с.
13. Смирнов А. В. Справедливость. Опыт контрастного понимания [Электронный ресурс].- Электрон. дан.- Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/24555>.- Электрон. дан
14. Султанов, Ш. Запад против Ислама / Ш. Султанов.- К.: Оріяни, 2005.- 24 с.
15. Сюкияйнен Л. Р. Шариат и мусульманско-правовая культура / Л. Сюкияйнен.- М.: Институт государства и права РАН, 1997.- 48 с.
16. Универсальная Исламская Декларация Прав человека [Электронный ресурс] Викитека.- Электрон. дан.- Режим доступа: <http://ru.wikisource.org/wiki/>.- Электрон. дан
17. Фундаментализм: 36. наук. пр.- М.: Институт востоковедения РАН – Изд-во «Крафт+», 2003.- 264 с.
18. Юров А. Введение в концепцию прав человека и универсальных механизмов защиты / А. Юров.- Воронеж: Изд-во профсоюза литераторов, 2006.- 36 с.
19. Al-Ninowy Muhammad Bin Yahya Islam & Human Rights [Electronic source] video.aol.com.– Electronic data.– Proc. access: <http://video.aol.com/video-detail/khutbah92-islam-and-human-rights-by-shaykh-muhammad-bin-yahya-al-ninowy/2370930649>.– Title from a screen.
20. Arab Charter on Human Rights [Electronic source] .– Electronic data.– Proc. access: <http://www.al-bab.com/arab/docs/international/hr1994.htm>.– Title from a screen.
21. Arkoun, Mohammed The State, the Individual, and Human Rights: A Contemporary View of Muslims in a Global Context [Electronic source] The Institute of Ismaili Studies .– Electronic data.– Proc. access: http://www.iis.ac.uk/view_article.asp?ContentID=101052.– Title from a screen.
22. Aswmawi, Muhammad Said Islam and the Political Order /Muhammad Said Aswmawi.- Washington: CRVP, 1994.- 117 p.
23. Fazag Yassir Human Rights in Islam [Electronic source] islamictube.net.– Electronic data.– Proc. access: <http://www.islamictube.net/watch/1601474897/Yassir-Fazaga---Human-Rights-in-Islam>.– Title from a screen.
24. Jansen Johannes J.G. Podwójna natura fundamentalizmu islamskiego / Translator: Łojek-Magdziarz Aleksandra.- Kraków: LIBRON, 2005.- 239 s.
25. Littman D. Universal Human Rights and «Human rights in islam» [Electronic source].– Electronic data.– Proc. access: <http://europenews.dk/en/node/3854>.– Title from a screen
26. Shakir Z. American Muslims, Human Rights, and the Challenge of September 11, 2001 [Electronic source] CrossCurrents.– Electronic data.– Proc. access: <http://www.crosscurrents.org/Shakirwinter2003.htm>.– Title from a screen.
27. Sieny S. Controversial Questions about Islam and Comments.– al-Madinah: Al-Rasheed Printers, 2005.- 90 p.
28. Sieny S. The Relationship between Muslims and non-Muslims.– Toronto: Al-Attique, 2000.– 124 p.

І.В. ШАТАЛОВИЧ

ЕСТЕТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ НАУКОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Штаталович Інна Василівна - аспірантка кафедри філософії Національної металургійної академії України

Естетичні категорії відіграють суттєву роль у становленні сучасної наукової картини світу. Детермінуючий вплив естетичного неодноразово підкреслювався багатьма вченими, серед яких: Н. Бор, Д. Блохінцев, М. Борн, Г. Вейль, П. Дірак, А. Ейнштейн, Р. Опенгеймер, Л. Ландау, А. Мігдал, Е. Фейнберг. Так, на думку академіка А. Мігдала, вражаючою характеристикою фізики ХХ сторіччя стає пошук симетрії [8, 106]. Не випадково, що лауреатами Нобелівської премії 2008 року з фізики було обрано вчених, які досліджували порушення симетрії у фізиці елементарних частинок. Таким чином, тема співвідношення естетичних категорій та наукової картини світу не втрачає своєї філософської актуальності. Як пишуть дослідники А. Шубніков і В. Копцік: «Метод симетрии приобрел философское значение и стал одним из наиболее общих и эффективных методов теоретического исследования в современном естествознании вообще» [15, 5].

Серед сучасних філософських досліджень естетичного як вітчизняних (Л. Резнікова, Т. Андрущенко, Т. Домбровська, В. Манжура, Н. Проксура), так і російських (І. Коніков, С. Котіна, О. Мамчур, О. Устюгова) за останні десятиріччя набуває значимості тема естетичної детермінації становлення наукової картини світу. Тому, враховуючи межі статті, мета цієї роботи – узагальнити головні ознаки та евристичні вияви впливу основних естетичних категорій (краси, гармонії, симетрії, простоти) в науковій творчості.

Починаючи аналіз евристичного впливу естетичного з головної категорії – краси, звернемо увагу на те, що її чітке визначення приховується від дослідника, тому що красу важко вербалізувати. Як вважає Н. Кемпбел: важко пояснити красу формул невтаємниченому [10, 111]. Математична краса, на думку П. Дірака, поняття більш інтуїтивне, але зрозуміле кожному математику або теоретику [12, 102], вона, за словами А. Пуанкаре, дає задоволення сама по собі [13, 378]. Як пише М. Розов: «У каждого ученого ... есть какие-то представления о том, что такое красивая теория или красивое решение задачи, изящно поставленный эксперимент или тонкое рассуждение, но об этом трудно говорить, это столь же трудно выразить на словах, как и наши представления о красоте природы» [14, гл. 3].

Для вирішення цієї проблеми В. Гейзенберг у статті «Значення краси в точній науці» [1] спирається на визначення краси, які похо-

дять з античності, а зокрема від Платона, що не є випадковим. Як відомо, саме «тімеївські» многогранники Платона, які, на відміну від атомів Левкіппа - Демокріта, були відхилені класичною фізикою, наштотували В. Гейзенберга на ідею того, що природу елементарної частинки можна досягнути за допомогою естетичних принципів. В. Гейзенберг неодноразово у своїх роботах висловлював подяку творчому генію Платона. Аналогічно сучасна дослідниця С. Котіна, звертаючись до визначення принципу краси у Платона формулює принцип краси в науці [5]. Спираючись на досвід вказаних дослідників, для більш наполегливого аналізу взаємозв'язку естетичних категорій та їх впливу в сучасній науковій творчості ми, по-перше, будемо відштовхуватися від їх платонівського поняття, по-друге, розподілимо красу на зовнішню та внутрішню. До зовнішньої краси віднесемо те, що, за висловлюванням сучасних дослідників, «радує» око: гармонію, симетрію, простоту. До внутрішньої, більш глибинної краси віднесемо зв'язок між різнорідним.

Звертаючись до естетичних джерел, підкреслимо, що про красу як гармонію Платон говорить у «Федоні» (85e-86b). Гармонія за своєю суттю є єдність протилежностей (Бенкет 187a-c), і її можна ще визначити як згоду, співзвуччя, акорд [6, 457]. Аналогічно в науці ХХ століття А. Пуанкаре говорить про «более глубокую красоту, которая кроется в гармонии частей и которая постигается только чистым разумом» [13, 378]. На це ж звертає увагу і В. Гейзенберг, коли досліджує красу, відносно сучасної науки: «Красота есть правильное согласование частей друг с другом и с целым» [1, 274, 282]. У А. Мігдала читаємо: «Красота науки, как и искусства, определяется ощущением соразмерности и взаимосвязанности частей, образующих целое, и отражает гармонию окружающего мира» [8, 107].

Але якщо категорія гармонії менш опрацьована в науковій творчості, то категорія симетрії цілком сучасне наукове поняття. Симетрія запанувала в сучасній науковій картині світу: вона виявляється в законах збереження, кристалографії, хімічних властивостях періодичної таблиці Менделєєва, всезагальності симетрії простору-часу і в більш складних («калібровочная инвариантность», «изотопическая инвариантность сильных взаимодействий» і т.ін.). «Спрашивается, чем же тогда заменить понятие фундаментальной части-

цы? – пише В. Гейзенберг. – Полагаю, что нам следовало бы заменить его понятием фундаментальной симметрии» [3, 106].

Що ж таке симетрія? Про красу як симетрію (розмірність) Платон говорить у «Філебі» (64d-e). Краса і симетрія нерозривно пов'язані між собою ідеєю блага (Філеб 65a). Симетрія служить Платону для впорядкування єдності границі і безграничного, що є не тільки зовнішньою, але й глибинною ознакою краси. Для пояснення платонівського поняття симетрії розглянемо відрізок прямої, розділений точкою на дві рівні частини. У даному випадку точка посередині є границя, яка оформлює нескінченне (тобто відрізок), а дві половини відрізка ніби відображають один одного. Найбільш показовим прикладом таких симетричних утворень є многогранники в «Тімеї» (куб, октаедр, ікосаедр, тетраедр).

Що ж таке симетрія в сучасному розумінні? Симетрія має два основні значення. По-перше, це узгодження окремих частин, яке поєднує їх в єдине ціле. По-друге, це незмінність предметів та фізичних явищ при будь-яких операціях [8, 115]. Перехід від некрасивого до красивого через симетрію А. Шубніков і В. Кошчик ілюструють на наступному прикладі: «Чернильная клякса некрасива. Стоит нам, однако, перегнуть лист бумаги пополам, пока клякса еще не высохла, и мы получим картину, которая уже производит приятное впечатление. Здесь определяющим фактором красивого является правильное взаимное расположение частей фигуры – ее симметрия» [15, 12-13].

Про узгодження частин йшлося стосовно як гармонії, так і симетрії. Для більш чіткого їх розмежування звернемося до визначення О. Лосева, в якому він пов'язує між собою платонівські поняття міри, гармонії і симетрії: «В цельности должен быть порядок, порядок же содержит в себе меру и есть нечто мерное, размеренное. Упорядочение размеренного целого есть превращение его в гармонию, а некоторое строение гармонии есть симметрия, пропорция, ритм и метр» [6, 464]. Тобто симетрія буде гармонією. Це ж визначення цілком можна застосувати і в природознавстві, для якого гармонія і симетрія також нерозривно пов'язані [13, 385].

Наступна складова зовнішньої краси – естетична категорія простоти виявляється у Платона, перш за все, у тому, що вона не має складових частин (Федон 78с, Теетет 205с). Прекрасне для Платона – це ідеальне, а ідеальне для Платона – просте. Цей взаємозв'язок ідеального і простого, красивого і простого починається в історії філософії саме з Платона [6, 357].

Естетичний вплив простоти ми бачимо і в сучасній науці. Наприклад, у прагненні до простоти виразів. Про подібну простоту пише П. Капіца, захоплюючись тим, що для «описания квантовой закономерности фотоэффекта А. Эйнштейну нужны были только три буквы» [4, 373]. А. Мігдал,

пояснюючи простоту, наводить приклади некрасивого як протилежності простому: якщо «в формуле много коэффициентов, не определяемых теоретически, которые должны быть найдены из сравнения с экспериментом», якщо «в формуле стоят большие или неправдоподобно малые числовые множители», то означає, що формула некрасива [8, 100]. «Увидев формулу с несуразными числовыми множителями нужно заподозрить ошибку» [8, 100].

В ХХ столітті науковці активно звертаються до цієї естетичної категорії, аналізу якої було присвячено величезна кількість робіт. Простота розглядалась як один із важливих принципів еволюції наукових ідей. В. Гейзенберг, на думку якого: «развитие физики выглядит так, словно в конце его будет установлена очень простая формулировка закона природы, такая простая, какой ее надеялся видеть еще Платон» [2, 22] не випадково підкреслює стародавній латинський девіз, який підтримується фізиками Гетингенського університету: «Simplex sigillum veri» (Простота – печатка істини) [1, 275].

Сучасна дослідниця О. Мамчур визначає два головні аспекти евристичного впливу категорії простоти. Перший – утилітарний, у якому простота постає як критерій вибору між конкурентоспроможними теоріями, які рівнозначно обґрунтовують емпіричні факти. Другий – іманентний, що підкреслює вплив простоти на кожен крок наукового пошуку. Як пише авторка: «Каждый шаг в научном познании – это и есть поиск простоты (а также единства и других эстетических свойств теоретических построений). Создание законов, классификаций, формулировка теорий и т.п. - все это самым непосредственным образом сопряжено с поисками простоты» [7].

Від аналізу евристичного впливу зовнішньої краси в становленні наукової картини світу перейдемо до проявів внутрішньої, більш глибинної краси. У термінах платонізму краса – це тотожність «границі» й «безграничного». Звернемо увагу, що поняття «симетрія» для Платона не просто зовнішнє «геометричне» відображення. Воно функціонує як категорія онтологічного порядку, яка містить ознаки тотожності або інакше, «смеси предела и беспредельного» [6, 466]. Це особливо помітно на прикладі тотожності числової структури і краси, на прикладі космосу.

З одного боку, Платон настільки милувався числом, що на його основі будував саме Єдине, а також і космос, і поліс, і людину. Числом пронизано все у нашому світі: пори року, стать, здоров'я, музика. З іншого боку, число, ідея, границя у Платона невід'ємні від матеріального, безграничного, а упорядковують його, зливаються з ним. Наступає тотожність, в якій числова структура красива, а краса пронизана числом. Хаос стає космосом, порядком (Горгій 508a), і в той же

час – прикрасою (Філеб 28с-29е).

Аналогічне злиття різнорідних явищ ми бачимо і в сучасній науці. «Красиво, – пише А.Б. Мігдал, – если выражение связывает в простой форме разнородные явления, если устанавливаются неожиданные связи» [8, 100-101]. Так, формула закону тяжіння А. Ейнштейна зв'язує радіус кривизни простору з густиною матерії, а теорія відносності – тяжіння і розповсюдження світла [8, 28-29]. Красивими є й рівняння Максвелла, в яких «в компактной форме содержится информация обо всех электрических и магнитных явлениях» [8, 100]. Завдяки науковій творчості також воедино, створюючи красу, зливаються і такі різнорідні категорії, як, наприклад, спроможність і мета. Як пише А. Пуанкаре: «Мы больше всего удивляемся тем зданием, в которых архитектор сумел соразмерить средства с целью, в которых колонны как бы без усилия свободно несут возложенную на них тяжесть» [13, 379].

Але більш вражаюча за красою тотожність відкривається перед нами в розумінні першооснов світу, в корпускулярно-хвильовому дуалізмі елементарних частинок і світла. Світло та мікрооб'єкти – це з одного боку – частинки, що є проявом числа, граничної відокремленості в просторі, з іншого боку – хвилі, що є проявом мінливого, безграничного. Причому в мікрооб'єкті це злито до повної тотожності і нерозрізнення, і ми можемо говорити, що мікрооб'єкт – це частинка і хвиля водночас, і неможливо підкреслювати одну характеристику за рахунок іншої [8, 47].

Розглянувши головні ознаки естетичних категорій у контексті наукової картини світу, визначимо детермінуючий вплив естетичного на сам механізм творчого пошуку.

Евристичні вияви прекрасного в сучасній науковій творчості існують у трьох вимірах: по-перше, йому підпорядковується сам творчий пошук, по-друге, прекрасне нерозривне з метою пошуку, по-третє, інтелектуальна краса є стимулом для дослідника.

Вже Платон звертає увагу, що естетично надихає і оформляє дослідження. Він називає красу «Мойрою» та «Іліфією» всякого народження (Бенкет, 206d). Тобто, з одного боку, краса допомагає в народженні (краса, яка надихає). Прекрасне (греч. *salon*) Платон виводить з дієслова називати, звати, призивати (*saloun*) (Кратіл, 416 b-c). З другого боку, краса визначає долю народженого (краса, яка оформляє). В «Бенкеті» говориться, що звільнення від «духовного» тягара проходить саме в прекрасному (206e).

Ці властивості виділяють і сучасні дослідники естетичного впливу в науці: «Красота – это и индикатор ценности результатов, и... стимул научного поиска» [9]. Тобто, естетичне, з одного боку, визначає творчий пошук ученого, а з другого – долю і участь відкриття.

Вплив естетичного на творчий пошук також яскраво виявляється в спорідненості краси й

істини. Мета пошуку сучасного дослідника – наукова істина, яка безпосередньо є одночасно і краса.

Про цю закономірність говорить уже Платон. У нього істина нерозривно пов'язана з красою і розмірністю в ідеї блага (Філеб 64е-65а), того найвищого, до чого тільки і може прагнути людина.

Спорідненість краси і істини легко простежити на багатьох прикладах сучасної науково-технічної творчості. Що доказує вченому істинність його теорії? Краса! Так, В. Гейзенберг, повторюючи старовинний девіз: «Краса – сяйво істини», говорить про значний взаємозв'язок краси і істини, промені якого в історії точного природознавства були «верным сигналом существенного прогресса», який сприяв виникненню теорії відносності і квантової теорії [1, 275].

Подібну ж взаємозалежність істинності і краси зустрічаємо і у П. Дірака: «Если уравнения физики некрасивы с математической точки зрения, то это означает, что они несовершенны и что теория ущербна и нуждается в улучшении. Бывают случаи, когда математической красоте должно отдаваться предпочтение (по крайней мере, временно) перед согласием с экспериментом» [12, 104].

І хоча це висловлювання може здаватися явною гіперболою, але його найбільш яскраве підтвердження бачимо у випадку, що стався у творчості А. Ейнштейна. У 1906 р. німецький фізик Кауфман своїми дослідями по виміру залежності маси електрона від швидкості спростував модель Лоренца-Ейнштейна на користь моделі Абрагама. Але Ейнштейн мав передчуття, що його теорія настільки гарна математично, що вона просто зобов'язана бути правильною, і він із зав'язістю займає вичікувальну позицію. Через декілька років з більшою старанністю дослід провели ще раз, і в результаті дослідники все ж таки підтвердили модель Лоренца-Ейнштейна.

Наступним виявом впливу естетичного на творчий пошук є естетична насолода. Про цей стимулюючий вплив Платон пише у «Федрі» (252а): душа, яка шукає, захоплюючись виблисками істинної краси, отримує солодке задоволення. Але Платона не задовольняють будь-які задоволення, він виділяє істинні незмішані задоволення, критеріями яких є міра і розмірність і до яких належать, перш за все, геометричні форми, приємні барви, прекрасні кольори, все те, що прекрасне не стосовно чогось, але вічно прекрасне само по собі (Філеб 51с-d). До істинних Платон відносить також і задоволення від заняття науками (Філеб 52а). За характеристикою О. Лосева, Платон «всегда был охвачен восторгом перед реальностью утверждаемых им общих закономерностей и, понимая эти общие закономерности числовым образом, т. е. максимально точно, всегда неистово восторгался реализмом арифметики и геометрии, восторженно воспевал астрономию, и небесный свод всегда был для него наивысшей красотой действительности» [11, т.1, 70].

Про естетичну насолоду під час творчого пошуку і після його закінчення розмірковують і вчені ХХ століття. Так, за словами А. Пуанкаре: «Ученый изучает природу не потому, что это полезно; он исследует ее потому, что это доставляет ему наслаждение, а это дает ему наслаждение потому, что природа прекрасна» [13, 378]. Крім того, насолоду вчені отримують і від краси одержаних результатів, підкреслюючи стрункість теоретичних конструкцій і відповідність їх складових, їх логічну узгодженість, послідовність і обґрунтованість, їх красу і гармонійність [16]. Тобто це всі ті якості, які б Платон назвав вічно прекрасним самим по собі.

Насамкінець, говорячи про естетичну насолоду, сформулюємо питання, яке виходить за межі цього дослідження і взагалі є дуже складним: чому краса так діє на наш розум? За характеристикою радянських дослідників симетрії А. Шубнікова і В. Копчика: «Смысл эстетического воздействия симметрии (и всякой иной закономерности), по нашему мнению, заключается в том психическом процессе, который связан с открытием ее законов» [15, 13]. Тобто розуму приємно відкривати закони приховані в красі? Це і є таємниця евристичного впливу прекрасно-го? Питання залишається відкритим.

З проведеного аналізу зробимо висновки:

- Розкриття основних закономірностей дії есте-

тичного на творчий пошук ми зустрічаємо вже у Платона, що, на думку В. Гейзенберга, було неймовірним досягненням античної філософії, яка поставила правильні питання стосовно естетичного осередку природи.

- Співвідношення естетичних категорій у контексті становлення наукової картини світу виражається в тому, що гармонія і симетрія проявляються як у зовнішній (естетичній), так і у внутрішній (онтологічній) красі, пов'язуючи і порівнюючи в першому випадку зовнішнє оформлення формул і теорій, а в другому – різномірні поняття в цих формулах і теоріях. Вплив естетичного виявляється не тільки в гармонічній упорядкованості, узгодженості, в пошуку симетрії, відповідності та простоті виразів наукових формул і теорій, але і в більш глибокій тожості різномірних явищ прикладом чого є корпускулярно-хвильовий дуалізм елементарних частинок.

- Естетичне нерозривно пов'язане з науковим дослідженням і детермінує всі його стадії: воно мотивує, стимулює творчий пошук та оформляє наукову картину світу. Краса «закликає» вченого досліджувати навколишній світ, супроводить його під час наукового пошуку і вона ж допомагає йому оформляти результати дослідження, доводить йому їх істинність, що супроводжується проявом естетичної насолоди і приводить до практичної користі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гейзенберг В. Значение красоты в точной науке // Шаги за горизонт / Сост. А.В. Ахутин. – М. : Прогресс, 1987. – С. 268-282.
2. Гейзенберг В. Квантовая теория и истоки учения об атоме // Физика и философия. М. : Наука, 1989. – С. 16-23.
3. Гейзенберг В. Развитие понятий в истории квантовой механики // Шаги за горизонт / Сост. А.В. Ахутин. – М. : Прогресс, 1987. – С. 91-106.
4. Капица П.Л. Эксперимент. Теория. Практика. – изд. 4. – М. : Наука, 1987. – 495 с.
5. Котина С. В. Проблемная ситуация и принцип красоты в науке : автореферат дис. ... д. филос. н. / Российская Академия наук ; НИИ культуры. – М., 1992.
6. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. – М. : АСТ ; Харьков: Фолио, 2000. – 846 с.
7. Мамчур Е.А. Идея единства и простоты научного знания в современном естествознании // Философия науки. – 2001. – № 3. – С. 118-135.
8. Мигдал А.Б. Поиски истины. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 239 с.
9. Мигдал А.Б. Соображения в ходе дискуссии // НТР и развитие художественного творчества. – Л., 1980. – С. 222-223.
10. Мороз О.П. Прекрасна ли истина? – М. : Знание, 1989. – 208 с.
11. Платон. Сочинения. в 3-х т. / Под общ. ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. – М. : Мысль, 1968-1972.
12. Поль Дирак и физика ХХ века : сб. науч. тр. / Сост. А.Б.Кожевников. – М. : Наука, 1990. – 221 с.
13. Пуанкаре А. Наука и метод // О науке / Анри Пуанкаре ; под ред. Л.С. Понтрягина. – 2 изд. – М. : Наука, 1990. – С. 367-523.
14. Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники: Учеб. пособие – М.: Контакт – Альфа, 1995. – 384с.
15. Шубников А.В., Копчик В.А. Симметрия в науке и искусстве. – М.: Наука, 1972. – 339 с.
16. Эстетическая культура / отв. ред. И.А. Конилов ; ИФРАН. – М., 1996. – 201 с.

СОЦІОЛОГІЯ

Л.Г. СОКУРЯНСЬКА, О.О. ПІМЕНОВА

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЮРКГЕЙМІВСЬКОГО КОНЦЕПТУ СВОБОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Сокурянська Людмила Георгіївна - доктор соціологічних наук, завідувач-професор кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Піменова Ольга Олександрівна - асистент кафедри філософії Луцького державного технічного університету

У пострадянському академічному дискурсі, зокрема у вітчизняній соціологічній науці, все більшого поширення набуває концепт свободи. Це детерміновано тими процесами, що відбуваються сьогодні як на рівні суспільства в цілому, так і на рівні індивідуальної свідомості та поведінки. Численні соціологічні дослідження, в тому числі здійснені фахівцями Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна протягом 1990-х – 2000-х років, та повсякденні практики пересічних українців свідчать про суттєве зростання, особливо в молодіжному середовищі, орієнтації на таку цінність, як свобода. Чи означає це, що соціокультурна трансформація нашого суспільства відбувається в напрямку європейської ціннісної системи, що рівність як найголовніша радянська цінність поступається своїм місцем свободі? Чи втрачає актуальність відома теза про те, що більшість людей віддають перевагу рівності в рабстві, ніж свободі в нерівності? Чи відчуває сьогодні людина більше свободи, ніж за радянських часів? Чи можна навчити свободі? Що може зробити в цьому напрямку система освіти, зокрема вищої?

Відповіді на всі ці та багато інших питань, що виникають як реакція на ті зміни, які відбуваються у ставленні окремих громадян, соціальних груп та суспільства в цілому до свободи, а також у її реалізації в повсякденному житті соціуму, складають предметне поле такої

галузі соціологічного знання, як соціологія свободи. В середині шістдесятих років минулого сторіччя Скотт Нірінг визначав соціологію свободи як відносно молоду галузь знання. Її виникнення обумовлено прагненням дослідників «пізнати природу свободи та її наслідки, ... докопатися до соціологічних коренів цього поняття та відшукати істинне місце свободи в житті сучасного покоління – приватних осіб та суспільних груп» [1, 10].

За час, що минув від написання цих слів, соціологічний дискурс свободи не зазнав суттєвого розвитку, у всякому випадку це стосується досліджень феномена свободи в останні десятиліття існування Радянського Союзу та після його розпаду. Нагальна необхідність такого розвитку, особливо в площині пострадянської, зокрема вітчизняної соціальної науки, не викликає сумнівів. Проте, на жаль, поки що вкрай мало дійсно ґрунтовних досліджень у цій галузі. Серед публікацій останніх років найбільш значущою, на наш погляд, є монографія російської дослідниці М. Шабанової «Соціологія свободи: суспільство, що трансформується» [2]. Концепт свободи аналізується також у публікаціях таких соціологів, як В.Козловський, А.Уткін, В.Федотова та ін. [3].

Суттєвий прорив у розвитку соціології свободи можливий, на нашу думку, лише за умов створення міцної теоретико-методологічної бази

дослідження відповідного феномена. Фахівці, які працюють сьогодні в цій галузі, зазвичай називають в якості теоретичного підґрунтя соціологічного осмислення свободи, перш за все індивідуальної, концепції, що належать до екзистенціалістського (або суб'єктивістського) напрямку в соціальній науці, в межах якого суспільство визначається не як об'єктивна структура, а як результат дії великої кількості людей, які володіють свободою вибору. Засновником цієї соціологічної традиції, як відомо, був М.Вебер, який сприймав суспільство «як безперервний творчий процес, в якому соціальна дійсність конструюється людським мисленням, вчинками та уявленнями» [2, 78].

Водночас ті ж дослідники вважають непридатним для теоретичного обґрунтування феномена свободи концепти об'єктивістського або структуралістського напрямку в соціології [2, 76]. Починаючи з Е.Дюркгейма, представники цього напрямку розглядають суспільство як об'єктивну структуру, яка не може пояснюватися діями окремих індивідів і взагалі не залежить від них, від їх волі. Ми не можемо погодитися з думкою цих учених і вважаємо, що деякі концептуальні положення, сформульовані в межах об'єктивістського напрямку, зокрема в соціологічному доробку Е.Дюркгейма, мають певний евристичний потенціал щодо інтерпретації феномена свободи. Обґрунтування цього твердження і є метою даної публікації.

Отже, звернемось до дюркгеймівського бачення суспільства і людини. Як відомо, Е.Дюркгейм акцентував увагу не на людині в суспільстві, а на суспільстві в людині. Індивід для нього – це організм, який навіть у процесі індивідуалізації реалізує соціальні цінності та норми, що й дозволяє йому стати елементом суспільної структури. Виникнення особистості, за Е.Дюркгеймом, – це виняткова заслуга суспільного розвитку. Особистісні характеристики – це продукт об'єктивної існуючих суспільних якостей, закономірностей, що актуалізують прояв притаманних людині природних психічних властивостей. «... Для Дюркгейма, який застосував до дослідження моралі метод позитивних наук, особистість залишається не більш ніж органом суспільства», - пише російський дослідник П. Новгородцев [4, 628].

Проте, стверджуючи, що соціальні факти обмежують дії індивіда не менш жорстко, ніж природні, Дюркгейм не ігнорував роль індивідуальних суб'єктів у соціальній динаміці. Він вважав, що людина далеко не завжди пасивно сприймає соціальні норми, традиції, звичаї і т.д., що нав'язуються їй ззовні, суспільством. «Осмислюючи колективні інститути, пристосовуючи їх до себе, ми їх індивідуалізуємо, ми так або інакше помічаємо їх своєю особистою відміткою. Різні суб'єкти по-різному адаптуються в тому ж самому фізичному середовищі. Ось чому кожен

з нас у певній мірі створює собі власну мораль, власну релігію, власну техніку» [5, 405].

При цьому Дюркгейм вважав, що взаємодія між особистістю і суспільством суттєво відрізняється в різних типах суспільств. На його думку, в умовах індустріального суспільства, яке, у порівнянні з традиційним, є значно більш диференційованою системою, зв'язок між індивідом і суспільством опосередковується завдяки індивідуалізації свідомості та поведінки людини, її особистісних якостей. Однак прояв індивідуально-особистісних властивостей не послаблює, а, навпаки, зміцнює позиції людини в системі суспільного розподілу праці. В індустріальному суспільстві, за Дюркгеймом, відбувається зростання «соціальної щільності», тобто інтенсивності та насиченості соціальної взаємодії, що призводить до диференціації соціальних ролей. У свою чергу, це обумовлює трансформацію нормативно – ціннісної системи, на яку спирається індивід у своїй життєдіяльності, що позначається на змінах «соціальної щільності».

Виходячи з уявлення про те, що індустріальне суспільство (на відміну від традиційного) сприяє розвитку індивідуальності та пояснюючи це потребами цього суспільства, Дюркгейм полемізує з Ф. Тьоннісом. Останній вважав, що, оскільки індустріальне суспільство втратило дух спільності, утримати його від розпаду можливо лише за допомогою зовнішньої примусової сили. Запропонований Ф. Тьоннісом концепт «ізолюваного індивіда», за яким участь людини в суспільних відносинах обумовлена стратегією максимізації індивідуальної користі, викликав заперечення Е.Дюркгейма. Він наполягав на тому, що раціональний обмін у межах індустріального суспільства не тільки не руйнує його, але й підтримує завдяки перетворенню механічної солідарності традиційного суспільства органічну солідарність. Цей тип солідарності засновується на функціональній взаємозалежності всіх членів суспільства. Ефективність їх взаємодії, на думку Е.Дюркгейма, підвищується, як ми вже підкресливали вище, завдяки феномену індивідуалізації особистісних рис людини. При цьому, вважав учений, індивідуалізація не породжує «атомізацію» суспільства, а сприяє його інтеграції. Розвиток особистісних якостей робить людину індустріального суспільства відносно самодостатньою, більш свобідною. Е.Дюркгейм писав, що «... це прирощення індивідуального психічного життя не послаблює, а видозмінює соціальне. Воно стає більш свобідним, більш широким, та, оскільки кінець кінцем воно не має іншого субстрату, окрім індивідуальних свідомостей, то останні, завдяки цьому, збільшуються, стають більш складними та гнучкими» [6, 309-310].

Отже, як пише І. Єкадумова, «прогресивність концепції особистості Е.Дюркгейма для соціології XIX ст. полягала в новій трактовці

індивідуальної свободи» [7]. Таким чином, у теоретико-методологічному арсеналі соціологічних досліджень свободи чільне місце має належати її концептуалізації Е.Дюркгеймом.

Як же може бути застосованим дюркгеймівський концепт свободи до аналізу пострадянських трансформацій? Відповідаючи на це питання, звернемося до результатів загальнонаціональних та міжнародних досліджень кафедри соціології та соціологічної лабораторії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, здійснених протягом 2000-2007 рр. Йдеться про такі дослідження, як «Сучасні університети як осередки формування майбутньої інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000-2001 рр.) [за репрезентативною вибіркою було опитано 1810 студентів ВНЗ України]; «Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації» (2002-2004 рр.) (за репрезентативною вибіркою опитано 1972 студенти ВНЗ України та 981 студент ВНЗ Білорусі); «Вища освіта як чинник соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств» (за репрезентативною вибіркою опитано 3057 студентів ВНЗ України, 759 студентів ВНЗ Білорусі; окрім того, було опитано 581 студента ВНЗ Росії (вбірка нерепрезентативна)]. Усі три дослідження були здійснені як кількісно-якісні. Серед якісних методів були застосовані такі, як біографічний метод та фокусовані групові інтерв'ю. Протягом усіх досліджень було зібрано близько 800 біографій студентів українських ВНЗ та проведено 17 фокус-груп зі студентами та їхніми батьками.

У центрі уваги всіх перелічених досліджень були процеси соціокультурної трансформації пострадянського простору, чинники, що їх обумовлюють, та наслідки, до яких вони призводять. При цьому ми перш за все акцентували на таких чинниках та водночас показниках трансформаційних процесів, як ціннісні зміни на всіх рівнях соціального: загальносуспільному, груповому та індивідуальному. Спираючись на результати реалізації зазначених вище проєктів, у контексті цієї статті ми сфокусуємо свій інтерес на тих ціннісних змінах, які відбуваються у свідомості наших респондентів та відбиваються в їхній поведінці, тобто з'ясуємо індивідуальні особливості ціннісної динаміки, в тому числі значущість свободи як особистісної цінності.

Перш за все зазначимо, що аналіз отриманої нами кількісної та якісної інформації свідчить про те, що в аксіодискурсі пострадянського студентства відбуваються суттєві трансформації, зокрема модернізація та постмодернізація ціннісної свідомості майбутніх фахівців [8, 9]. Сутнісною ознакою цього процесу є індивідуалізація ціннісного світу студентської молоді, його «приватизація». Говорячи про індивідуалізацію суспільної (у нашому випадку — студентської) свідомості, ми виходимо з її розуміння як процесу диференціації життєвих стратегій, форм

та методів їх реалізації, а також способу життя, які визначаються перш за все особистим вибором індивіда, а не його класовою приналежністю, позицією в системі соціальної стратифікації суспільства і т. ін.¹ Тобто, індивідуалізація є одночасно і передумовою, чинником, і показником актуалізації свободи на різних рівнях соціального, проте перш за все на рівні окремого індивіда.

Свій вибір сучасний індивід здійснює, виходячи із цінностей та ціннісних орієнтацій, які насамперед актуалізують приватні цілі та преференції людини. Саме ці цінності визначають сьогодні модерністський та постмодерністський аксіодискурс молоді особистості. Перший (модерністський) — це прагнення досягти професійної та службової кар'єри, високого соціального стану, матеріального статусу тощо. У постмодерністському аксіодискурсі акцентується на особистісній самореалізації, якості життя, прагненні приналежності до референтної групи і т.ін. Як довели результати наших кількісних досліджень, зокрема застосування при їх обробці такого методу інтелектуального аналізу даних, як дерево класифікації, реалізація як модерністських, так і постмодерністських цінностей особистості (насамперед такої цінності, як самореалізація) можливе лише за умов актуалізації індивідуальної свободи [12, 334-337]. До речі, за даними всіх перелічених вище досліджень, свобода як цінність студентської свідомості не посідає нижче п'ятого місця в ієрархії термінальних цінностей майбутніх фахівців. Проте кількісна інформація не дозволяє з'ясувати той зміст, який вкладає кожний респондент у розуміння свободи. Саме тому, використавши якісні методи, ми звернулись до аналізу індивідуально-особистісного дискурсу свободи. Матеріали якісних досліджень (біографій та результати фокусованих групових інтерв'ю) надали нам унікальну можливість наповнити конкретним змістом ті або інші цінності молодіжної свідомості, в тому числі такої з них, як свобода.

Отже, звернемося до отриманих нами якісних даних та з'ясуємо, що ж означає свобода для сучасної молоді людини. Відповіді учасників фокус-груп свідчать про те, що сучасні студенти сприймають свободу і як термінальну, і як інструментальну (за термінологією М.Рокіча) цінністю. На користь першого говорять такі висловлювання наших респондентів: «свобода — це повітря, без якого людина не може жити», «це сенс життя», «найголовніша потреба людини», «те, що керує життям», «свобода — це необхідна частина мене самого», «свобода — це життя» і т. ін. Таке розуміння свободи було достатньо поширеним серед студентів-учасників фокус-груп.

Водночас інструментальна конотація цінності свободи, свобода як цінність досягнення сприймається студентами дещо частіше. Ось як

це відображається у студентських оцінках: «свобода — це можливість вибирати», «спосіб самовираження», «здатність та вміння не залежати від інших (держави, батьків)», «засіб перевірки себе, своєї можливості зробити щось без будь-якої допомоги» тощо.

Як засвідчило наше дослідження, ставлення сучасних молодих людей до свободи хоча і відрізняється від ставлення до неї представників старшого покоління, проте ці відмінності не є вражаючими. Більше того, ставлення двох поколінь до свободи часто відповідає досить усталеному стереотипу масової свідомості (особливо у її вітчизняному контексті), згідно з яким свобода поки що не є найголовнішою потребою, найважливішою цінністю, життєвою метою людини. Так, і серед студентів, і серед їхніх батьків, як свідчать матеріали фокусованих групових інтерв'ю, знайшлися і такі, хто вважає, що йому непотрібна свобода, що це (цитуюмо наших респондентів) «тяжке випробування, яке напевно чи можна гідно витримати», «важкий тягар відповідальності за те, щоб жити в межах нормального життя».

І все ж таки молодіжний дискурс свободи має більш виражений індивідуальний характер. Це, в тому числі, виявляється в амбівалентному ставленні сучасної молоді до свободи як життєвої цінності. Звернувшись до аналізу біографій, ми виявили, що один і той же студент може артикулювати цю цінність і як «свободу для», і як «свободу від». При цьому деякі респонденти сприймають «свободу для» як свободу вибору, в тому числі, варіанта поведінки, в якому превалює «свобода від». Як підкреслювалось вище, далеко не всі студенти пов'язують свободу з відповідальністю. У тих же випадках, коли вони усвідомлюють цей зв'язок, частіш за все свобода сприймається як важкий тягар. Ось як пояснює це, посилаючись на думку соціологів психологічного напрямку, Є. Головаха: «...Саме болісне відчуття свободи, страх перед індивідуальним вибором і відповідальністю за свої вчинки в період соціальної нестабільності... штовхає пересічного громадянина в обійми тоталітаризму, вирватися з яких вкрай важко» [13, 94].

Як ми підкреслювали вище, багато наших респондентів (у цьому випадку ми говоримо про учасників фокусованих групових інтерв'ю) сприймають свободу як найважливішу модерністську цінність (цінність досягнення), яка, у свою чергу, є умовою реалізації інших цілей та цінностей особистості. Таким чином, інструменталізм свободи, як і багатьох інших цінностей, все ж таки превалює в аксіодискурсі сучасного студента.

Отже, ще раз зазначимо, що ціннісна амбівалентність (у нашому випадку сприйняття свободи і як термінальної, і як інструментальної цінності) детермінується таким суб'єктивним феноменом, як індивідуалізація свідомості та повсякденних практик особистості. Адже про-

цес індивідуалізації виявляється перш за все у плюралізації стилів життя, в тому числі стилів споживання; у вибіркового ставленні людини до цінностей, які йому пропонує суспільство в цілому або найближче оточення; в актуалізації різноманітних інноваційних варіантів життєтворення як реалізації «біографії за вибором» (У.Бек). Це означає, що норми та цінності, переконання та установки особистості стають предметом власного вибору людини, яка все більше відчуває свою свободу, відчувається вільною від традицій або групової приналежності, самостійною у своїх рішеннях та діях. Саме амбівалентність індивідуалізації в умовах модерного суспільства підкреслював цитований нами вище У.Бек.

Як доводять результати численних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського університету протягом 1990-2000х років серед пострадянської студентської молоді, ціннісна амбівалентність (всупереч твердженням науковців, насамперед психологів) не викликає негативних ефектів у свідомості індивіда, не призводить до внутрішньоособистісної кризи. На нашу думку, це обумовлено тим, що, зважаючи на суперечливість індивідуального ціннісного дискурсу, «захисним механізмом», який оберігає особистість від кризи, є певні усталені ціннісні доміанти, що утворюють своєрідний «стрижень» людини. Для сучасного студента, як свідчать наші дослідження, це такі приватні цінності, як сімейне та матеріальне благополуччя, свобода та незалежність у судженнях і діях. Водночас результати цих досліджень доводять, що, незважаючи на індивідуалізацію, «приватизацію» ціннісного світу сучасної особистості, в тому числі та перш за все молоді, її аксіодискурс усе ще досить тісно пов'язаний з цінностями суспільства в цілому. Це підтверджує наведену нами вище тезу Е.Дюркгейма про те, що індивідуалізація свідомості та поведінки людини не тільки не послаблює, а за певних умов може навіть зміцнювати позиції людини у суспільстві.

В індустріальному суспільстві, до якого з певними обмеженнями (ми маємо на увазі залишки традиційного та деякі паростки постмодерністського суспільства) належить і Україна, соціальна взаємодія стає більш інтенсивною та насиченою, що обумовлює динамізм ціннісно-нормативної системи і, як наслідок, суспільства в цілому. За сучасних умов рушійною силою соціокультурної трансформації пострадянських країн є, в тому числі, ціннісні зміни на рівні індивідуальної свідомості, зокрема підвищення значущості особистісної свободи, яку можна назвати універсальною людською цінністю. Говорячи про універсальність свободи, ми перш за все маємо на увазі її змістовну багатоманітність, відсутність єдиного конкретного сенсу образу свободи, що ми довели вище, наводячи студентські інтерпретації свободи. У цьому контексті важ-

ко не погодитись з М.Шабановою, яка пише: «... оскільки ця багатоманітність (мається на увазі багатоманітність індивідуальних сенсів свободи — Л.С. та О.П.) у перехідний період від однієї суспільної системи до іншої особлива велика, то ступінь реалізації якомога більшої кількості різних образів свободи є важливим індикатором руху до більш вільного суспільства» [2, 143].

За цих умов зникає жорсткість соціалізаційних механізмів, вони все менше забезпечують відтворення певного соціального порядку. Свобода вибору тієї чи іншої групи цінностей, серед яких можуть бути і такі, що заперечують одна одну, є альтернативними, призводить до того, що індивід, точніше його діяльність, заснована на цих аксіофеноменах, може як прискорювати, так і уповільнювати, гальмувати процеси суспільної трансформації, видозмінювати її ціннісний дискурс. Як свідчать наші дослідження, а також соціальна практика, певний ціннісний вибір сучасної молоді людини (у нашому випадку — студента) обумовлений перш за все її прагненням створити для себе самої оптимальні умови життя, самореалізації та саморозвитку, забезпечити найбільш комфортне самопочуття у соціокультурному полі, що постійно змінюється. На перший погляд, це відповідає концепту

«ізолюваного індивіда» Ф.Тьонніса, згідно з яким стратегії максимізації індивідуальної користі спричиняють втрату духу спільності, солідарності у суспільстві. Проте ми, скоріше, можемо погодитися з Дюркгеймом, бо вважаємо, що українське суспільство є ще багато в чому традиційним, що успіх його транзиту до індустріального суспільства з його органічною солідарністю, а зрештою і до постіндустріального суспільства залежить, у тому числі, від індивідуальних повсякденних практик, індивідуалізації свідомості та особистісних рис людини, від усвідомлення нею того, що її особиста свобода не повинна обмежувати свободу інших людей, що лише за таких умов можливі індивідуальний розвиток та самореалізація. Саме в цьому ми бачимо евристичний потенціал дюркгеймівського концепту свободи у контексті дослідження посткомуністичних трансформацій.

Проте представленому нами вище ставленню до свободи, такій свободі, що відповідає як індивідуальним, так і суспільним потребам, на наш погляд, треба навчати. Виходячи з цього, свій науковий інтерес ми зосереджуємо на проблемі «освіти заради свободи» (Г.Річардсон). Але це — предмет наших подальших досліджень, а отже, тема наших наступних публікацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ниринг Скотт. Свобода: обещание и угроза (критика культа свободы) / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1966. — 192 с.
2. Шабанова М. А. Социология свободы: трансформирующееся общество/ Отв. редактор Т. И. Заславская. — М., 2000. — 315 с.
3. Козловский В.В. Модернизация: от равенства к свободе/ В.В.Козловский, А.И. Уткин, В.Т. Федотова. — СПб.: Изд-во СПб-го университета, 1995. — 280 с.
4. Новгородцев П.И. Нравственный идеализм в философии права / О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). — М., 2000.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. — М.: Наука, 1990. — 575 с.
6. Тексты по истории социологии XIX-XX веков: Хрестоматия / Сост. и отв. ред. В.И.Добренко, Л.П.Беленкова. — М., 1994.
7. Екадумова И.И. Концепция индивидуальной свободы в теории Э.Дюркгейма. — доступно на: <http://idzeva.narod.ru/durk.html> (14.01.2006)
8. Сокурянская Л.Г., Кислова О.М. Ценностная дифференциация украинского студенчества: кластерный анализ//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — Харків, 2003. — С. 534-539.
9. Сокурянская Л.Г., Кислова О.М. Постмодернизация ценностного сознания современного студенчества: украинский и белорусский вариант//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків: Вид-во ХНУ ім.В.Н.Каразіна, 2004. — С. 527-533.
10. Куденко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе. — Харьков: Изд.центр Харьковского национального университета им.В.Н.Каразіна, 2000. — 316 с.
11. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/Пер. с нем. В.Седельника и Н.Федоровой; Послел. А.Филиппова. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
12. Сокурянская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. — Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразіна, 2006. — 576 с.
13. Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности. — К.: Наукова думка, 1992.—162 с.

¹ У цьому контексті підкреслимо, що У.Бек розуміє індивідуалізацію як докорінну зміну життєвого шляху, завдяки чому «самі індивіди повинні продукувати, інсценувати та будувати свої біографії» [10, 275]. При цьому він, як і Дюркгейм, не ототожнює індивідуалізацію з атомізацією, ізоляцією і т.д., зазначаючи, що індивідуалізація є новим типом спільності, в межах якої сама людина бере на себе відповідальність за вибір та перебіг свого життя. Це, за Беком, обумовлено тим, що у сучасному суспільстві, в тому числі, актуалізуються процеси індивідуалізації як звільнення від історично заданих соціальних форм та зв'язків у сенсі традиційних обставин панування та забезпечення [11, 189]

В.И. БЕРЕГОВОЙ

КРИЗИС С ПОЗИЦИИ ТЕОРИИ ПАССИОНАРНОГО КЛАССА

Береговой Василий Иванович – аспирант Волынского национального университета имени Леси Украинки

Статья раскрывает причины современного мирового кризиса. Результатом анализа стает открытие того, что современный кризис есть кризисом пассионарного класса США, а именно – его распадом.

Актуальность темы исследования лежит в необходимости понимания сущности современного мирового кризиса.

Проблема исследования лежит в применении новой теории пассионарного класса к пониманию сущности глобального кризиса. Эта проблема исследуется впервые.

Цель статьи: раскрыть социальные причины кризиса, используя теорию пассионарного класса.

Для преодоления кризиса нужно понимание его сущности. Ведь тот является исторически выдающейся личностью, кто действует в соответствии с пониманием происходящего. По моему мнению, нужно отказаться от теории среднего класса, ничего, по сути, не объясняющей в происходящем. А вот теория пассионарного класса очень подходит к пониманию сущности общественного развития. Ведь что такое пассионарный класс? Пассионарный класс – это люди, у которых присутствует признак пассионария [1], преобладающее большинство которых объединено государственным языком как средством взаимопонимания (в России это: - создание экономически и политически интегрированной ассоциации государств, способных претендовать на свое соответствующее место в мировом обществе; - консолидация России как передовой силы в формировании межгосударственных политических и экономических отношений на территории пост союзного пространства), а также системой взглядов и идеалов относительно реализации стратегии развития государственного управления.

Любая социальная система стремится войти в такое состояние, в котором ее собственная энергия минимальна. Это означает, что апассионариев в этой системе всегда больше, чем пассионариев. В дисперсном состоянии, в котором почти всегда пребывают пассионарии, они чувствуют давление со стороны апассионарной массы, проявляющееся главным образом в отсутствии удовлетворения от общения между пассионариями и пофигистском отношении к достижениям пассионария со стороны апассионариев. Это давление ведет к экспорту пассионарности, который приобретает

вид: эллинской колонизации (колонизация), движения викингов (вооруженная агрессия), «люди длинной воли» во времена Чингисхана (структурирование общества), «утечка мозгов» в наше время (импорт пассионарности) и т.д.

Пассионарии превращаются в пассионарный класс только тогда, когда преодолевают свое дисперсное состояние. В основном, исторически преодоление такого состояния происходит вследствие: 1) становления новых правил общественной жизни, которые удовлетворяют как пассионариев, так и апассионариев; 2) новой пассионарной системы государственного управления, которая преодолевает латентный конфликт между пассионарной и апассионарной частями общества; 3) действия центростремительной силы, которая в некоторых ситуациях удерживает высокий уровень пассионарности государства (метод импорта пассионарности и т.д.). Формирование пассионарного класса ведет к созданию наиболее пассионарного государства и пассионарного центра (город-столица этого государства) [2]. При этом важно вычислить те энтропийные показатели, закладываемые в основу этого пассионарного класса, с которыми ему и предстоит бороться.

Что произошло в США? При формировании нового пассионарного класса в 1991 г. была брошена кажущаяся энтропийной идея о невозможности постоянного экономического роста и необходимости штучной рецессии [3, 207]. Пассионарная группа, постулирующая эту идею, была в меньшинстве. Большинство пассионарных групп объединилось вокруг идеи глобального верховенства США и контролируемого управления мировой экономикой в пользу государства США. Эта небольшая стычка, происшедшая в начале формирования пассионарного класса показала, что большинство объединенных групп представляют собой пассионариев-репродукторов.

Существуют люди, которые действуют в соответствии не ситуативных возможностей допуска к аккумуляции энергии среды (социальной, экономической, политической и т.д.), а продуцирующие новые технологии, реформирующие организацию системы, контролирующую массив позитивной продуктивной энергии творчества масс, создающие рациональное распределение работы, достижений науки, образования, культуры. Это те категории ученых, политиков, финансистов и представителей иных специальностей, о которых

говорят, как об творческих личностях, которые вырабатывают, создают прирост новаций и таким образом осуществляют их распределение.

Антагонистом существующего пассионарного типа выступают пассионарии-репродукторы – энергично распределяют и перераспределяют существующий ресурс. О них говорят как о «гениальных» потребителях (с их хватающими рефлексамми).

В отлаженном функционирующем пассионарном классе, например, фундаментальное открытие и его применение на практике есть тем более важным и эффективным, чем более кратким становится срок его признания, следовательно, и признания заслуг пассионария-производителя перед обществом; и наоборот, временной лаг признания пассионария-репродуктора тем менее значимый для социальной перспективы, чем более существенны достижения и более краткий срок нон-эффекта пассионария-производителя.

В США шли процессы стремительного наращивания социальной значимости пассионариев-репродукторов и увеличение степени социальных ролей используемых ими. Одновременно уменьшалась социальная значимость пассионариев-производителей и те социальные роли, которые они могли бы играть в обществе. США держались на плаву только за счет импорта пассионариев-производителей.

Поэтому выработался следующий государственный язык: - импорт пассионарных мигран-

тов; - продуманная система управления общественным сознанием, главной целью которой есть получение прибыли; - идея глобального верховенства США.

Следствием этих процессов стали ряд грубейших ошибок как на международной арене (война в Югославии, война в Ираке, открытая публикация списка стран поддерживающих терроризм (по типу римских проскрипций), признание независимости Косово и т.д.), так и внутри страны (отсутствие прогноза последствий урагана Катрина, отсутствие прогноза перехода на этанол, финансовый кризис и т.д.).

Все это ведет социальную систему США к конечному итогу – необратимому процессу распада пассионарного класса, бюрократизации и гипертрофированной институционализации ценностей, а также к апассионаризации основных институтов страны, имущественному расслоению, бунтам на межрасовой и межнациональной основе.

В связи с этим считаю необходимым для Украины разработать меры по увеличению социальной значимости пассионариев-производителей, по уменьшению временного лага признания фундаментального открытия и заслуг пассионария-производителя перед обществом. Только в этом случае, по моему мнению, возможно, не только преодолеть кризис, но и свершить технологический прорыв, стать лидером среди стран по уровню сделанной работы в мире.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - Л., 1989. - 496 с.
2. Береговой В.І. Формування і місце пасіонарного класу у соціалній системі // «Психологія і суспільство» № 3, липень 2007, - Тернопіль. - С. 63 – 73.
3. Економіка Сполучених Штатів. Нарис / [Маккен Р., Петерсон В., Еллінгтон Дж. Л., Ремсі С.]. - Інформаційне агентство Сполучених Штатів, 1991 – 212 с.

А.С.ЛОБАНОВА, Н.П.ЧУТОВА

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Лобанова Алла Степановна – заведующая кафедрой социологии и экономики Криворожского государственного педагогического университета, доктор социологических наук, профессор

Чутова Наталья Павловна – старший преподаватель кафедры философии Криворожского технического университета

Проблема ценностных ориентаций остается актуальной практически с момента возникновения социологической науки. В сложном процессе трансформационных преобразований она приобретает особую значимость, т.к. именно в этот период происходит деформация системы ценностных ориентаций индивидов, имеющей принципиальное значение для выбора личностью той или иной поведенческой стратегии, а значит определяющей будущее состояние общества.

Целью работы является концептуализация понятия «ценностные ориентации» с учетом социокультурных трансформаций, выявление их особенностей в современном обществе. Для этого необходимо: во-первых, проанализировать существующие научные взгляды на сущность и роль ценностных ориентаций; во-вторых, выяснить содержательное наполнение данного понятия под влиянием современных социальных изменений.

В научной литературе существует достаточно широкий спектр толкований, концепций, теорий, раскрывающих как содержание ценностных ориентаций, так и ценностей, являющихся одним из источников их формирования. Ценностные ориентации являлись предметом многочисленных исследований как классиков социологии, так и современных ученых, таких как Э.Дюркгейм, Г.Зиммель, К.Маркс, У.Томас, Ф.Знаецкий, Т.Парсонс, С.Ф.Анисимов, И.И.Антонович, Л.М.Архангельский, О.Г.Дробницкий, К.С.Бакурадзе, А.Г.Здравомыслов, С.Н.Иконникова, И.М.Ильинский, А.Н.Леонтьев, И.С.Кон, В.Б.Ольшанский, В.А.Ядов, Д.А.Леонтьев, С.С.Бубнов, М.Рокич, Л.Я.Гозман, Ю.М.Орлов, В.И.Чупров, М.Х.Титма, В.П.Тугаринов, Г.Г.Дилигенский, В.В.Столин, Н.И.Лапин, В.В.Водзинская, И.М.Клямкин, И.А.Сурина, Н.Э.Смирнова, О.И.Зотова, М.И.Бобнева, Н.Д.Никандров, В.Т.Лисовский, Н.Ф.Наумова, С.Я.Матвеев, Н.Г.Багдасарьян, Е.А.Климов, Е.А.Якуба, Л.Б.Косова, Ю.М.Жуков, Е.С.Волков, Н.Ф.Голова-тый, И.А.Шакеева, А.А.Ручка, В.Г.Алексеева, Б.А.Барабанчиков и мн. др. Исследовались содержание и структура, иерархическое строение системы ценностей, влияние разнообразных факторов на формирование и изменение ценностных ориентаций различных

социально-демографических групп. В настоящее время объектом исследования становится анализ кризиса в системе ценностей и значительных изменений, происходящих в ценностных ориентациях социальных групп.

В истории социологической мысли «ценностные ориентации» понимались как социальные установки (У.Томас, Ф.Знаецкий) [19, 13], «цели, стремления, желания, жизненные идеалы, система определенных норм» [13, 471], «установки на те или иные ценности материальной и духовной культуры общества» [7, 197], «нравственность личности» [9, 241-255], «обобщенные системы ценностных представлений или убеждений» [14], «конкретное отношение к окружающей среде» [2, 49], «системно связанные ценностные представления о мире, его процессах и отношениях» [25, 91], «основной канал превращения культурных ценностей в стимулы и мотивы практического поведения людей» [1, 63-70], «детерминанты принятия решений» [6, 254-278], «сознательный регулятор социального поведения личности» [3, 322]. Перечисленные определения сущности понятия «ценностные ориентации» говорят о многоаспектном его понимании учеными.

Как известно, понятие «ценностные ориентации» личности было введено в социологическую науку американским и польским социологами У.Томасом и Ф.Знаецким в 20-е годы XX в. В их понимании ценностные ориентации, выступая в качестве социальных установок личности, регулируют поведение индивидов. Ценностные ориентации – отражение социальных интересов личности и стратегическая направленность ее деятельности. Эти ученые считали, что «ценностью является любой предмет, обладающий поддающимся определению содержанием и значением для членов какой-либо социальной группы. Установки являются субъективной ориентацией членов группы по отношению к ценностям» [20, 13]. Данное утверждение демонстрирует понимание ценностей как объектов, имеющих целеполагающую значимость для членов социальной группы. У.Томас и Ф.Знаецкий тесно связывают ценности с непосредственным социальным поведением. То есть, в центр понимания выводятся «более или

менее ясные и формальные правила поведения, при помощи которых группа старается удержать, регулировать, а также сделать более общими и более частными соответствующие виды действий ее членов... Эти правила являются ценностями и именно теми ценностями, в которых в первую очередь заинтересован социолог» [21, 13].

Ассоциация ценностей с социальным поведением характерна и работам Э.Дюркгейма. По его мнению, «ценности существуют, в некотором смысле «вне... субъекта», т.е. они являются внешними для всех членов общества, образуя объективную реальность, одновременно могут быть желанными и принудительными, но каждая ценность оценивается индивидом в зависимости от его настроения («...всякая ценность предполагает оценку, осуществляемую субъектом в тесной связи с определенным состоянием чувств») и понимания. Дюркгейм утверждает, что ценности – порождение «социальной сознательности» и их объективность основана на социальном характере [5, 107-114]. Точку зрения Э.Дюркгейма поддерживает Т.Парсонс, который утверждает, что ценности – функционально необходимы для создания и поддержания общественного порядка [22, 13].

Такое понимание сущности и природы ценностей остается на субъективно-идеализирующей (внимание сосредотачивается на оцениваемом субъекте) или объективно-идеализирующей (акцент делается на идеальных сущностях, существующих вне зависимости от человека) позициях.

Анализируя сущность понятия «ценностные ориентации», невозможно обойти вниманием понятие «ориентация». Понятие «ориентация» впервые появилось в социальной психологии и физиологии и связано оно с именами И.П.Павлова, И.М.Сеченова, И.И.Мечникова, Л.В.Выготского, С.Л.Рубинштейна, Л.Н.Леонтьева. В физиологии под «ориентацией» понимается совокупность действий индивида, обращенных на ориентировку в определенной ситуации на новизну стимула. Социальные психологи понимают «ориентацию» как взаимоотношение человека и социальной среды, которое выражается в способности субъекта действия оценить проблемную ситуацию, обследовать ее и спланировать свое поведение.

Если рассматривать понятие «ориентация» как социокультурологическую категорию, можно отметить, что она понимается в двух значениях:

1. определение индивидом своего места в социальном времени и пространстве;
2. способность определиться в социально-культурной ситуации и сделать правильный субъективно-значимый выбор системы норм и ценностей. С помощью ориентации индивид совершает выбор социально-значимых объектов, которым в результате личной значимости и полезности присваивается статус «ценности».

Система ценностей, согласно А.Г.Здравомыслову, - «...представляет собой некоторую ось со-

знания, вокруг которой вращаются помыслы и чувства человека, и с точки зрения которой решаются многие жизненные вопросы» [7, 197].

Исходя из вышесказанного, можно отметить, что ценности – это объекты (продукты и услуги материальной и духовной социокультуры), которые для каждого человека в процессе социализации приобретают ценностно-личное и //или ценностно-общественное признание. Это то, что представляет особую значимость объекта для субъекта (личности, социальной группы, социальной общности, социума). Принимая точку зрения И.А.Суриной о том, что понятие «ценностной ориентации» шире понятия ценности [15, 3], приходим к мнению, что ценностные ориентации включают в себя общественное признание определенных ценностей и ценностно-ориентированный субъективно значимый выбор личности.

Систематизируя приведенные выше высказывания, разделяем мнение, что ценностные ориентации – важный элемент структуры личности, детерминирующий мотивацию ее поведения в социуме. Это индивидуальное отражение в сознании человека ценностей общества, а ценностная система выступает как определенная иерархия ценностей конкретного индивида, которая формируется под определенным влиянием социальной среды, социально-демографической группы, в которую он входит. Идентификация человеком ценностей позволяет ему в полной мере оценить свою полноценность, потому как свидетельствует о наличии у него устойчивых механизмов «... для оценки, для осознанного или неосознанного «измерения» допустимых в конкретных обстоятельствах образцов социального поведения» [10, 263]. «Ценности, - как замечает В.Б.Ольшанский, - своеобразные маятники, помогающие заметить в потоке информации то, что наиболее важно для жизнедеятельности человека, для его поведения. Что противоречит ценностям, будет неизбежно игнорировано – либо невниманием, либо невосприятием, либо неразделением информации... Это такие ориентиры, придерживаясь которых человек сохраняет свою определенность, внутреннюю последовательность своего поведения» [13, 471].

Индивид воспринимает окружающий мир сквозь «призму ценностей» [16, 66], которые выступают в качестве оценки и осмысления социальной действительности. Необходимо отметить, что ценности являются конечными стратегическими (идеальными) целями индивида. Именно они, способствуя принятию решения в многочисленных ситуациях социального выбора, выступают в роли побудителей активности индивида, выработке внутренней программы его действий в различных повседневных практиках. В этой роли ценности реализуются в ценностных ориентациях и выполняют психическую регуляцию общественной деятельности личности, выступая в роли «локаторов ее нравственного сознания» [17, 188], позволяющих ей создать в своем вообра-

жении субъективно значимую и понятную картину мира. Как справедливо заметила Е.А.Якуба, процесс становления ценностной системы личности - это сложный, духовный процесс, во время которого личность способна более или менее адекватно оценивать собственные потребности, интересы, видеть связь между ними и общественными условиями своей жизнедеятельности, критически воспринимать существующие ценностные представления в обществе [26, 91].

Совершенно очевидно, что культура общества и внутренний духовный мир личности тесно связаны, они постоянно взаимодействуют, благодаря взаимопроникновению ценностных представлений общества в ценностно-нормативное сознание индивида. В результате чего, индивид, путем личностно-осознанного (субъективно-идеализирующего) выбора, иерархизирует определенную систему общественных ценностей, наиболее значимых для его поведения и жизнедеятельности в конкретных социальных условиях.

Можно согласиться с точкой зрения А.Н.Леонтьева, В.Ф.Сержантова, А.В.Серого, М.С.Яницкого, Ю.А.Шерковина о том, что ценности имеют двойственный характер: они исторически и культурно обусловлены, а значит социальны «...поскольку обусловлены опытом в связи с положением человека в обществе, системой воспитания, системой усвоенных им от общества и групп значений...», и индивидуальны (субъективны), т.к. в них отражен жизненный опыт конкретной личности [18, 137-138]. С одной стороны, ценностные ориентации являются контролирующим органом регуляции социальной активности личности, с другой – выступают в качестве внутреннего источника жизненных устремлений, поведенческой активности для человека, наделяя наиболее важное личностным смыслом.

На наш взгляд, данную позицию ученых можно было бы дополнить описанием процедурного социального механизма выбора ценностей. А именно: ценностные ориентации – атрибутивное качество человека, способствующее его самоидентификации с наиболее значимыми для него ценностями общества, группы, позволяющее сделать ему мотивированный (субъективно-идеализирующий) выбор, ускоряющий его саморазвитие и самосовершенствование. В таком определении, по нашему мнению, четко прослеживается сущностный динамический аспект ценностных ориентаций и их роль в развитии личности.

В анализе понятия «ценностные ориентации» особое место занимает психологический подход, который рассматривает ценность с двух сторон: как значимость вообще (она может быть положительной или отрицательной для человека) и как определенного рода потребность, порождающая интерес, который затем преобразовывается в ценность. В цепочке таких преобразований – «потребности – интересы – ценности» выявляется

отношение личности к социальным институтам, а стимулом ее деятельности выбирается то, что прагматично для нее. Этот процесс преобразования активно затрагивает структуру самосознания личности, ее индивидуальные потребности, а это значит что, в первую очередь, задействуются представления индивида о достоинстве, предназначении, самоутверждении в обществе [8]. И в этом аспекте, А.Г.Здравомыслов утверждает, что «ценности – это обособившиеся в ходе развития истории, благодаря разделению труда в сфере духовного производства интересы, объектом которых являются моральные, нравственные и эстетические нормы» [8, 166]. Социологам хорошо известна иерархическая пирамида диспозиций В.А.Ядова: «поведенческий акт – поступок – серия поступков – деятельность», где ценностные ориентации представляют высший уровень диспозиционной системы и находятся в полной зависимости от социальной среды, с которой себя отождествляет индивид [24].

Полагаем, что научные идеи А.Г.Здравомыслова и В.А.Ядова в условиях социальных изменений требуют нового осмысления. Во-первых, понимание ценностей сведено лишь к личностным интересам, объективированным в морально-нравственных нормах (А.Г.Здравомыслов), что лишает их собственного содержательного смысла. Во-вторых, необходимо заметить, что предложенная В.А.Ядовым модель соответствия определенного уровня диспозиции определенной «единице» поведения присуща лишь стабильным социальным ситуациям (что подчеркивал и сам ученый), а в нестабильных, переходных обществах социальная ситуация становится хаотической и отсутствие единых общественных норм и ценностей приводит к появлению множества ценностно-нормативных систем, которые формируют отдельные личности либо социальные группы, стремящиеся к общественному доминированию или господству над другими. В таких ситуациях люди, оказываясь перед выбором, прибегают к социальной мимикрии [12].

Социологический подход к проблеме происхождения и природы ценностных ориентаций заключается в определении их роли как связывающего звена между поведением индивида, социальных групп и общества в целом. Ведь далеко не всегда ценность является предметом действительно необходимым человеку. Очень многое становится ценностью не в силу своих объективных свойств и качеств, а только лишь потому, что признается ценностью в определенной социальной среде, в конкретном обществе и культуре, не являясь предметом подражания для других.

По-нашему мнению, в периоды общественных трансформаций происходит разрушение ценностных стереотипов, что обуславливает заполнение ценностного вакуума множеством различных псевдоценностей и псевдоценностных поведенческих практик. Еще раз подтверждается спра-

ведливость марксистской социологии о том, что ценности непосредственно связаны с объективностью и рациональным отношением человека к окружающему миру. В зависимости от того, удовлетворяют или нет определенные предметы и явления материальные и духовные потребности и интересы индивидов, они обретают ценность в глазах людей [23, 14]. Да и многие современные социологические теории исходят из объективной аналитики ценностных ориентаций, понимая их как рациональную цель, осознаваемую субъектами, а желание добиться этой цели обязывает субъекта наделить ее определенным смыслом («личностным смыслом» [11, 183]) и аккумулировать свои волевые качества. Это свидетельствует о доминирующем характере в формировании ценностных ориентаций личного выбора, предполагающего не только субъективный приоритет, но и осознание возможности его достижения в реальном социальном поведении. Отсюда следует, что ценность всегда субъективна.

Следовательно и ценностные ориентации следует понимать как базисный элемент культуры, источник выбора модели поведения, основу социальных интеракций. Социологическая трактовка ценностных ориентаций подразумевает мотивационно-психологическое понимание, потому как между субъектом ценностных ориентаций и их объектом прослеживается тесная взаимосвязь.

Итак, как справедливо заметили современные социологи, ценностная ориентация - эквивалент ценности, который обобщает в себе конкретную позицию личности и желаемую конкретную социальную среду, в которой она существует. Так как ценностные установки формируются в процессе деятельности и посредством деятельности они реализуются, то индивид может определить цель, смоделировать стратегию своего поведения, опираясь на свою систему ценностей [4, 98].

Таким образом, процесс глобальных перемен и трансформационных преобразований в социально-экономической, политической, духовной жизни общества, которому характерны серьезные изменения в ценностном сознании современного человека, значительно влияет на изменение характера его ценностных ориентаций

и поведенческих практик. Поэтому, основываясь на рассмотренных подходах к пониманию ценностных ориентаций, считаем возможным концептуализировать содержание этого понятия на основе междисциплинарного подхода, включающего в себя психологическую, социологическую, морально-этическую и поведенческо-прагматическую компоненты. Тогда, ценностные ориентации можно рассматривать как осознанно-мотивированный самоидентификационный выбор человеком жизненно приоритетных для него общественных ценностей, образцов, установок, а также рациональных моделей поведения в реально существующей (постоянно изменяющейся) социальной действительности для достижения тактико-стратегических личностных целей, отражающий уровень его социокультурного, интеллектуального и волевого развития. В этом определении нами сделан акцент на личностно-осознанном (субъективно-идеализирующем) выборе индивида, в момент которого происходит интериоризация ценности, т.е. он ранжирует определенную систему общественных ценностей, выделяя то, что является, по его мнению, наиболее необходимым, значимым, желаемым для него в данной поведенческой ситуации, создавая при этом личностно значимую (прогностическую) картину мира. Мы считаем, что такое понимание позволяет по-новому взглянуть на сущность ценностных ориентаций и отметить объективные особенности, ранее не учтенные в концептуализации этого понятия, а именно: социальную конъюнктурность, флуктуационность и способность модифицироваться под влиянием нестабильных, постоянно изменяющихся внешних условий. Кроме этого, отражает динамический характер ценностных ориентаций, уточняет существенную роль в процессе самосовершенствования и саморазвития личности под влиянием социальных перемен.

Исходя из вышесказанного, можно констатировать, что такой подход к рассмотрению содержания ценностных ориентаций открывает перспективную сферу дальнейших исследований, которая позволит по-новому осмыслить их сущность и роль в развитии личности в условиях трансформирующихся (нестабильных) обществ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алексеева. В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности. // Психол. Журнал. 1984. №5. - С.63-70.
2. Водзинская В.В. Понятие установки, отношения и ценностной ориентации в социологическом исследовании // Философ. науки. - М. 1968. №2. - С.48-54.
3. Волков Е.С. Зависимость ценностных ориентаций студентов от смены видов деятельности. - М. 1981. - С.322.
4. Гаврилюк В.В., Триков Н.А. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход). // Социолог. Исследования. 2002. №1. - С.98.
5. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения. Социс. - М. Наука. №2. 1991. - С.107-114.
6. Жуков Ю.М. Ценности как детерминанты принятия решений // Психол. проблемы социальной регуляции поведения. Под ред. Е.В. Шорохова, М.И. Бобнева. - М. Наука. 1976. - С.254-278.
7. Здравомыслов А.Г., Ядов А.Г. Отношение к труду и ценностные ориентации личности. // Социология в СССР. - М. Мысль. 1966. Т.2.- С.197.
8. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. - М. 1986. - С.166.

9. Зотова О.И., Бобнева М.И. Ценностные ориентации и механизмы социальной регуляции поведения // Методологические проблемы социальной психологии. - М. 1975. - С.241-255.
10. Истошин И.Ю. Ценностные ориентации в личностной системе регуляции поведения // Психологические механизмы регуляции социального поведения. - М. Наука. 1979. - С.263.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. А.Н.Леонтьев. Избр. Психологич. Произведения в 2-х тт. Т. 2. - С.183.
12. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. Інститут соціології НАН України. - К 2004.
13. Ольшанский В.В. Личность и социальные ценности // Социология в СССР в 2-х томах. - М. Мысль. 1966. Т.1. - С.471.
14. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. - Киев. Наукова думка. 1976.
15. Сурина И.А. Ценностные ориентации как предмет социологического исследования. - М. 1996. - С.3.
16. Титаренко А.И. Моральный выбор. - М. Изд-во МГУ. 1980. - С.66.
17. Там же. - С.188.
18. Шерковин Ю.А. Проблемы ценностных ориентаций и массовые информационные процессы // Психол. журн. 1982. № 5. - С.137-138.
19. Щербинин В.А. Научное мировоззрение и проблема активизации человеческого фактора. - М. Высшая школа. 1989. - С.13.
20. Там же. - С. 13.
21. Там же. - С.13.
22. Там же. - С.13.
23. Там же. - С.14.
24. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. - Л. Наука. 1979.
25. Якуба Е.А. Социология. Константа.- Харьков. 1996. - С. 91.
26. Там же. - С. 91

Н.С. СКОК

СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ЧАСУ ТА СПЕЦИФІКА ЙОГО ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ СТРАТЕГІЙ

Скок Наталя Сергіївна - викладач кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

Цілоком можна погодитися з тим, що соціальне життя, фрагментоване кризою, позбавлене значною мірою моральних і гуманістичних принципів, стало ворожим людині. Хоча реформи починалися з метою створення такого соціального устрою, в якому «не людина існує для держави, а держава для людини», реальними результатами поки що це не підтверджується [6, 11]. Відповідно до розуміння того, що не існує суспільств, суспільних явищ, які б могли існувати поза часом, оскільки «час є обов'язковою мірою соціального життя в усіх його проявах» [14, 497], актуальним бачимо з'ясування, уточнення та дослідження змісту суб'єктивного часу як чинника розвитку соціального життя суспільства, що трансформується, оскільки велика кількість складностей соціального управління у перехідних суспільствах виникає через нерозуміння, незнання стану суб'єктивного часу.

Звернення до феномена часу у соціології пов'язано з ім'ям Дюркгейма Е., Міда Дж., Ясперса К., Сорокіна П.О., Мертона Р.К, Гурвіча Ж., Штомпки П. У соціологічному розумінні соціальний час насамперед пов'язаний з людською діяльністю, він є поєднанням тривалості, послідовності, співіснування, а також обсягів

людської діяльності та її результатів, що виступають у вигляді подій, процесів, предметів. Проблема суб'єктивного часу більшою мірою досліджується у соціологічних теоріях з феноменологічною та екзистенційною орієнтацією (Гусерль Е., Бергсон А., Гайдегер М., Шюц А. та ін.). Перші спроби емпіричного соціологічного дослідження суб'єктивного часу були зроблені дослідниками Поповою І.М, Давидовим А.О., Дубінін Б., Горяїновим В.П. і т.д. Аналіз сучасних досліджень соціального часу свідчить про недостатню вивченість його практичної значущості для соціального управління і про те, що створені передумови для дослідження чинника суб'єктивного часу.

Нашою метою є соціологічна інтерпретація суб'єктивного часу та специфіки його впливу на формування життєвих стратегій, що допоможе краще зрозуміти та зробити більш доступним для управління соціальні процеси в умовах соціально-політичної нестабільності в Україні.

Стан соціальних настроїв і їх емоційно-чуттєве забарвлення, суперечливі підстави й форми ціннісних уявлень, сподівань, устремлінь і планування майбутнього людини – все це є важливим чинником для вироблення ефективних

методів соціального управління за умов транзитивного суспільства. Оскільки «управління соціальною системою може бути адекватним тільки у разі органічного врахування сукупностей норм і цінностей, що властиві суспільству [1, 76]. Сьогодні можна сказати, що декларовані демократичні цінності «не стали реальними регуляторами соціального життя, тому що вони не забезпечувалися відповідними цим цілям законами й політичними рішеннями. Прийняті закони, політичні й економічні рішення не відображали які-небудь певні принципи громадської організації. ...У суспільстві не склалися загальноприйняті уявлення про них. Виникла ситуація аномії, коли одна ціннісно-нормативна система зруйнована, а інша не сформувалася» [12, 334, 335]. П.Штомпка вважає час основним визначальним чинником соціальних змін, оскільки саме він найбільше асоціюється із соціальними змінами [14, 497]. Загальновідомо, що в період різких соціально-економічних і політичних трансформацій, «які обумовлюють зміну господарських укладів, так само як і зміну способів сприйняття та інтерпретації світу, першорядне значення серед параметрів, що конституують настанови та орієнтації індивідів, набуває оцінювання ними трьох модусів часу – минулого, сучасного і майбутнього. У таких оцінках настанови і цінності індивідів втілюються якщо і не найповніше, то, принаймні, доволі точно [9, 160], зростає значення суб'єктивних чинників, що мають свої об'єктивні закони [7, 504].

Стосовно суспільних явищ і подій час виступає у двох іпостасях: як кількісний і якісний, або, інакше, як «зовнішнє» і «внутрішнє». Кількісний час – це зовнішня шкала виміру подій і процесів, що приводить у деякий порядок і погодженість їх хаотичний і спонтанний розвиток. Він сприяє кращій орієнтації в соціальному житті й координації різних дій, здійснюваних окремими людьми. Це умовний час, установлений на основі конвенції, вимірюваний за допомогою інструментів, спеціально для цього призначених: годин, календарів. [14, 498]. Суб'єктивний час, зокрема теперішній, має достатньо своєрідні особливості. По-перше, він дискретний, по-друге, специфічною його особливістю є одномоментність почуттєвого сприйняття людиною процесів і явищ об'єктивно реальної дійсності як ряду, що протікає в деяких невеликих інтервалах, послідовних подій. По-третє, його «безпосередньо поточна мить» може не збігатися з поточною миттю об'єктивного часу. По-четверте, об'єктивно реальне існування людини як матеріального тіла, живого організму й соціальної істоти протікає ніби в різних тимчасових масштабах і з різними відносно один одного швидкостями. Тобто, сприйняття тимчасових властивостей матеріального світу можливо тільки в тому разі, якщо у свідомості людини формується суб'єктивний час, здатний відбити в

собі тимчасові властивості об'єктивно-реальної дійсності, яку вона сприймає [13, 55, 92]. Тимчасова протяжність суб'єктивного сьогодення дозволяє нам бачити навколишній світ у динаміці, безпосередньо сприймати рух, взагалі будь-яку зміну в часі як щось суб'єктивно пережите. Оскільки, щоб сприйняти рух саме як рух, необхідно в єдиному акті переживання схопити минуле, сьогодення й майбутнє об'єкта, що рухається, що, мабуть, можливо тільки в тому разі, якщо наше суб'єктивне «зараз» є щось протяжне, «розмазане» щодо шкали «об'єктивного» часу [8, 26]. Соціологічний підхід у вивченні суб'єктивного часу «починається з того, що розмаїтість відносин до якості часу ми починаємо типізувати за суспільними кластерами, групуємо носіїв цих реакцій по подібності й розходженню, оцінюючи співвідношення груп і тенденції в змінах цих співвідношень» [3, 5].

На думку Н.Ф. Наумової, людина приречена на екзистенційну невизначеність, яка диктується кількома рядами обмежень на її існування й діяльність. Один з них – це відкритість людини світу; здатність додержуватися логіки предмета, а не власних потреб; потенційність людини; існування неусвідомлюваних рівнів мотивації, потреб, оцінок і т. ін. Другий – пов'язаний із системною соціальною природою людини, всіх її дій, із багатофункціональністю соціальних предметів стосовно людських потреб і цілей, що не дозволяє точно оцінити об'єктивні умови, ефективність засобів, можливі результати своїх дій. Третій ряд пов'язаний з динамікою, розвитком, станом складних систем, що розвиваються, насамперед – з їх нестійкістю, нестабільністю. У результаті людина в процесі повсякденного прийняття рішень, саморегулювання поведінки опиняється в ситуації нової невизначеності, більш високого порядку. Для невизначеного майбутнього невідомий ні набір альтернативних можливих станів рівноваги, ні те, який із цих станів буде реалізований, ні те, коли це відбудеться [4, 58], тобто соціальна невизначеність посилюється. У цьому зв'язку спостерігаємо збільшення залежності «поведінки, настанов, стратегій людини від її соціального й індивідуального життєвого ресурсу. Насамперед від її наявного соціально-економічного статусу в динаміці, перспективі. Сама по собі така залежність підсилює раціональність, адекватність соціальної поведінки людини» [10, 10]. Тобто можна сказати, що у перехідних суспільствах великий спектр ірраціональності робить раціональність важливим елементом. Нестабільність соціальної системи транзитивного суспільства приводить до змін життєвих стратегій людини, втрачаючи, як ми вже зазначали, норми і цінності, які існували у людини за умов стабільної соціальної системи, а ціннісні структури являють собою «несучі конструкції» особистості, людина втрачає сенс життя (слід зазначити, що будь-яке життя далеко не є вищою цінністю, а лише життя, що наповнене змістом),

[6, 16] і стикається з проблемою формування свого майбутнього. Соціальне майбутнє людини, на думку О.О. Зинов'єва, є результатом двох сукупностей чинників. До першої сукупності належать чинники соціального сьогодення, матеріал суб'єкта й об'єктивні соціальні закони. Із цього погляду соціальне майбутнє є реалізація тенденцій і потенцій сьогодення. У цьому й тільки в цьому розумінні майбутнє визначається сьогоденням. До другої – ті, які не залежать від сьогодення й не містяться в ньому. Їх неможливо виявити шляхом аналізу сьогодення, оскільки їх там взагалі немає. Від цих чинників залежить те, якою мірою і в якій формі реалізуються потенції й тенденції сьогодення, як буде жити матеріал сьогодення, в якій формі виявляються об'єктивні соціальні закони [7, 495, 496]. За таких умов дуже часто людина перебільшує вплив на своє життя об'єктивних обставин, намагаючись зняти з себе відповідальність, у тому числі і за свої дії, вчинки й перекласти її або на інших людей, або на долю. Хоча загальновідомо, що спосіб життя, життєві стратегії не нав'язуються людині: суспільство пропонує їй можливі альтернативи такого вибору, але обирати їй доводиться самій [5, 25]. Таким чином, елементом життєвої стратегії має бути тип раціональності у поведінці, тобто спосіб не тільки вирішення, але й постановки деякого життєвого завдання, цілеполагання, пріоритети, соціальні засоби й т. ін.

Важливою також при дослідженні перехідної системи, що розвивається, на думку Н.Ф. Наумової, є «нелінійність... Найбільш простий, доступний у соціологічному дослідженні спосіб задати нелінійність – це виділити деякі стадії в

розвитку, зміни системи життєвих орієнтацій. Посилення гнучкості соціальної поведінки, зміна життєвих стратегій слідом за зміною «правил гри», за якими функціонує нестабільна соціальна система, – один з найбільш ефективних «відповідей» людини (іноді випереджальних) на невизначеність» [10, 11]. Оскільки транзитивне суспільство постійно перебуває у стані зміни і розвитку, так само і людина має постійно змінюватися, здійснюючи конструктивний перехід в свій інший стан. У ході будівництва свого майбутнього має відбуватися ніби повернення до минулого, але це не просте повторення, а повернення до старого на більш глибокій основі, коли вже розкрита сутність минулих явищ, подій, тобто відбувається перехід від однієї стадії сприйняття часу до іншої. Можна виділити певні чинники, які сприяють цьому переходу: недовіра владі, зміна у системі ціннісних орієнтацій [10] тенденції часових змін у задоволенні життям широких верств населення. Оскільки у межах даної роботи неможливо простежити зазначені чинники від року незалежності нашої держави до 2008 р., обмежимося 2005 р., коли після довготривалої виборчої кампанії був обраний Президент В. Ющенко, та 2008 р., який нещодавно закінчився та ознаменувався широкомасштабними економічною та політичною кризами у нашому суспільстві.

Недовіра владі допоможе зрозуміти, яким чином людина сприймає процеси, що відбуваються в суспільстві, яке місце, значення відводить собі. Якщо простежити рівень довіри людей соціальним інститутам, особливо владним, то можна зазначити, що рівень довіри стабільно знижується (таблиця) [2, 23-25].

Таблиця. Розподіл відповідей респондентів про рівень довіри соціальним інститутам, %

Соціальний інститут \ Рік	2005					2008				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Правоохоронні органи										
Міліція	22,2	32,4	32,9	10,9	1,4	22,8	32,8	30,6	12,4	1,2
Прокуратура	21,4	29,6	36,6	11,2	1,1	21,7	31,4	35,3	10,2	1,3
Суд	21,0	29,3	35,2	12,6	1,6	22,5	31,9	33,2	10,5	1,7
Президент	8,3	11,4	30,9	32,7	16,5	23,3	26,5	26,8	19,7	3,6
Уряд	10,1	15,0	37,8	28,7	7,9	25,9	28,1	27,7	15,4	3,1
Верховна Рада	10,9	17,8	42,5	24,4	4,1	25,0	33,9	28,7	11,0	1,2
Місцеві органи влади	15,3	26,2	38,2	17,8	2,3	20,8	29,9	28,2	19,4	4,5
Армія	8,5	15,7	39,8	28,7	7,2	11,6	17,5	38,1	28,2	4,4
Політичні партії	18,3	28,9	42,2	9,3	1,1	28,0	32,9	29,4	8,8	0,7
ЗМІ	8,6	22,2	33,6	31,9	3,6	12,5	24,0	30,0	29,9	3,1

Примітка. У таблиці: 1 – «зовсім не довіряю», 2 – «переважно не довіряю», 3 – «важко сказати, довіряю чи ні», 4 – «переважно довіряю», 5 – «цілком довіряю».

Таким чином, можна побачити, стабільне значення рівня довіри і перманентне збільшення рівня недовіри до влади свідчить про те, що відбувається зрушення до сприйняття соціальних

змін як деякого «природного» процесу, подібного до зміни клімату. Таке зрушення дуже важливе, оскільки ставлення до історичного процесу як до повністю некерованого стає основним сти-

мулом для формування життєвих стратегій, що відрізняються стійкістю та непроникністю [10, 12].

Дослідження зміни у системі ціннісних орієнтацій є надзвичайно важливим. Під час трансформацій у суспільстві відбувається розвиток внутрішнього світу людини, її свідомості, настанов, сподівань, надій, очікувань, ціннісних орієнтацій як основних соціальних характеристик людини, які впливають на саморегуляцію поведінки людини. Ціннісні орієнтації є, на думку Н.Ф. Наумової, найбільш важливі для розуміння соціальної поведінки людини у нестабільних системах, оскільки є достатньо стійкими і водночас утворюють той каркас особистості, що, хоча й формується суспільством, але здобуває незалежність і стає механізмом саморегуляції поведінки, внутрішньої свободи людини [10, 14]. За результатами опитування, у 2008 р. українські громадяни вважали для себе найбільш важливими такі цінності, як: стабільність (62,0%), порядок (58,5%), справедливість (51,8%), працю (41,0%), добробут (53,0%), права людини (33,7%), свобода (26,1%), згода (23,3%) [11]. Ціннісні уявлення, що ми використовували, – шкала соціального самопочуття (ІСС Н.В. Паніна, Є.І. Головаха), яка охоплює 44 пункти, «котрі стосуються різноманітних соціальних благ» [2, 6]. У межах даної роботи лише зазначимо, що ІСС-20 (діапазон шкали соціального самопочуття – від 20 до 60 балів) у 2005 р. становив 36,8 бала, а у 2008 р. – 39,4, що вказує про наближення до 40 балів, котрі є середнім значенням, «нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб» [2, 43], і свідчить про посилення заперечуючого елемента й ослаблення ціннісного резерву.

Вивчаючи тенденції часових змін у задоволенні життям широких верств населення, вважаємо за доцільне насамперед розглянути сприйняття людиною зовнішніх впливів, що дозволить з'ясувати «характер реакцій людини на цілеспрямовані або стихійні зовнішні впливи, сприйнятливність до них. У більш широкому теоретичному контексті – це проблема взаємин зовнішньої і внутрішньої детермінації вчинків в умовах соціальної нестабільності» [10, 17]. Зараз можна побачити, що більшість людей (у 2005 р. – 79,3%, у 2008 р. – 85,7%) згодні з тим, що «багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах» [2, 19], визнають, що «проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірить» (2005 р. – 76,3%, 2008 р. – 78,6%) [2, 19]. Майже половина населення України (2005

р. – 46,6%, 2008 р. – 46,6%) незадоволена своїм станом у суспільстві на теперішній час [2, 35]. Можна сказати, що відповіді респондентів на запитання про задоволення своїм становищем, свідчать про незадоволення якістю життя у теперішньому українському суспільстві, водночас це свідчить про низьку якість життя нашого суспільства. Більшість населення нашої держави погоджується із висловлюванням, що «раніше люди краще себе почували, бо кожен знав, як вчинити правильно» (2005 р. – 60,9, 2008 р. – 66,8 %) [2, 21]. Цей показник міститься в понятті суб'єктивного часу, тому може допомогти нам зрозуміти ставлення людей до свого минулого і майбутнього і свідчить про те, що люди продовжують жити минулим, шкодують про втрати у суспільстві минулих цінностей і не мають «упевненості у власному майбутньому» (2005 р. – 66,9, 2008 р. – 64,4 %) [2, 43]. Ці переконання цікаві для дослідження соціального часу, якому, як зазначає Горяїнов В.П., притаманна «об'єктивна й суб'єктивна складові. Перша є, так звані процеси, що самовідбуваються, зміни, що закономірно настають, які якщо й залежать від людей, то на інституціональному рівні (влада, партії, союзи та інші). Суб'єктивна ж складова соціального часу є власне переживання цих подій, ціннісне ставлення до них» [3, 4].

Таким чином слід зазначити, що українське суспільство «знаходиться у такому стані, який не можна однозначно негативно або позитивно оцінити. На макросоціальному рівні маємо переоцінку базових соціальних цінностей; у повсякденних соціальних практиках – ослаблення основних моральних і формальних регуляторів, що підтримують соціальний порядок, оскільки більшість населення країни «ще й досі мають побоювання за своє майбутнє» [2, 83, 84], спостерігається розмивання моральних критеріїв населення, втрачається життєва основа, відчуття спокою, хоча формування життєвих стратегій поступово відбувається. Людині, яка перебуває в ситуації соціальної невизначеності, не завжди можна об'єктивно оцінити суперечливі та різноспрямовані тенденції сучасності. За таких умов поряд з основними чинниками, пов'язаними зі змінами в економічному ладі, що впливають на трансформації суспільства, зростає роль суб'єктивних чинників, вирішального значення набуває внутрішня детермінація соціальної поведінки людини, яка може вилитися в різні життєві стратегії, з яких не будь-яка може виявитися адекватною у перехідному суспільстві, що потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурега В.В. Социально-адекватное управление: концептуализация модели. Монография. – Донецк: ДонГУУ, 2005. – 171 с.
2. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. – К., 2008. – 85 с.
3. Горяїнов В.П. Критерии поступательности, обратимости, стагнации и предсказуемости социального времени // СОЦИС. – 2006. – № 4. – С. 3-16.

4. Горяинов В.П. О концептуальном потенциале, заложенном в трудах Н.Ф. Наумовой // Наумова Н.Ф. Философия и социология личности. – М.: КАНОН+; РООН «Реабилитация», 2006. – С. 55-65.
5. Духовне оновлення суспільства / В.П. Андрущенко, В.П. Бабосов, Л.В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 1990. – 220 с.
6. Заблоцкий В. П., Бурега В.В. Ценностные измерения кризисного общества // Жизненные стратегии граждан Донбасса: переходное состояние. Социологическое исследование. – Донецк: Донбасс, 2000. – С. 9-31.
7. Зиновьев А.А. Фактор понимания / А.А. Зиновьев. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 528 с.
8. Иванов Е.М. Материя и субъективность. – Саратов: Изд-во СГУ, 1998. – 168 с.
9. Культура-суспільство-особистість: Навч. посібник / За ред. Л.Скокової. – К., 2006. – 396 с.
10. Наумова Н.Ф. Жизненная стратегия человека в переходном обществе // Социологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 5-22.
11. Общественное мнение на фоне ухудшения экономической и политической ситуации (Аналитический отчет по результатам опроса взрослого населения Украины) [Электронный ресурс]. – К.: Центр социальных исследований «СОФИЯ», 2008 р. – Режим доступа: www.sofia.com.ua/page3.html.
12. Панина Н.В. Аномия в посткоммунистическом обществе (на материалах исследований в Украине) // Куда идет Россия? Социальная трансформация постсоветского пространства / Под общ. ред. Т.И. Заславской. Вып. III. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 334-340. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/226560/047.PANINA.pdf.html>
13. Хасанов И.А. Феномен времени. Ч. II. Субъективное время. Вып. 1. Две гносеологические позиции в философии. Субъективное пространство и субъективное время как атрибуты сознания. – М.: ИПКГосслужбы, 2004. – 99 с.
14. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. С.М. Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Г.В. БУРОВА

ІНТЕГРАЦІЯ В СУСПІЛЬСТВО ЯК ФАКТОР ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ДЛЯ ЛЮДЕЙ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ

Бурова Галина Вікторівна - асистентка кафедри Соціальної роботи Житомирського економіко-гуманітарного інституту Університету «Україна», аспірантка Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»

Сучасна державна політика щодо соціального захисту людей з функціональними обмеженнями здоров'я у всьому світі визнала за основоположний принцип створення для них рівних умов і рівних можливостей для інтеграції в суспільство. Тому проблема дослідження особливостей життєдіяльності людей з обмеженими можливостями здоров'я є надзвичайно актуальною, особливо враховуючи глибинні соціальні трансформації.

Молодь з функціональними обмеженнями здоров'я має, як відомо, сталу соціальну дезадаптацію, яка обмежує можливість адаптації в суспільство, що перебуває у процесі постійної системної трансформації через що потребує постійного догляду та опіки. Людям з обмеженими можливостями здоров'я потрібні спеціальні, економічні, юридичні, соціальні та медичні гарантії, і це завдання надзвичайно актуалізується в період соціальної нестабільності в сучасному українському суспільстві.

Держава гарантує людям з обмеженими можливостями здоров'я і цивілізоване житло, і доброзичливе ставлення суспільства, і високу якість реабілітаційних послуг, і пристосоване для вільного пересування середовище, і робочі місця і т. ін. Але, на превеликий жаль, ці гарантії не ви-

конуються у повній мірі. Саме тому людям з обмеженими фізичними можливостями здоров'я доводиться самим долати всі перешкоди, самостійно будь-якими способами матеріально забезпечувати власне життя, знаходити шляхи задоволення матеріальних та духовних потреб і реалізації можливостей.

Єдиний вихід для набуття позитивного соціального самопочуття виявляється інтеграція для людей з фізичними обмеженнями. Як справедливо зазначив Л.С. Виготський, «дефект людини – явище соціально-біологічне, тому його компенсація повинна стати не тільки внутрішнім, але й соціально опосередкованим процесом».

Саме тому проблема пошуку шляхів для інтеграції людей з обмеженими можливостями здоров'я на сучасному етапі розвитку українського суспільства є одним з найважливіших і найгуманніших завдань соціальної політики в умовах нестабільності та глибинних трансформаційних зрушень.

Об'єктом дослідження є люди з обмеженими фізичними можливостями здоров'я. Предмет дослідження – інтеграція як фактор гарантії стабільності людей з інвалідністю в суспільстві.

Метою даного дослідження є визначення особистого ставлення інвалідів до самих себе, сту-

пеня реалізації власних можливостей, основних видів інтеграції молоді з функціональними обмеженнями здоров'я, з'ясування ставлення до можливості працевлаштування, виявлення причин, які перешкоджають самореалізації людей з функціональними обмеженнями.

Для досягнення цієї мети потрібно вирішити наступні завдання:

з'ясувати ступінь реалізації власних можливостей інвалідів;

визначити, які причини заважають інтегруватися людині з обмеженими можливостями здоров'я;

виявити основні види інтеграції інвалідів;

визначити ставлення людей з обмеженими фізичними можливостями здоров'я до себе та ставлення сторонніх людей до них (на думку людей з інвалідністю);

з'ясувати, яке місце роботи дозволило б людині з особливими потребами самореалізуватись.

Основна гіпотеза, висунута в ході дослідження, полягає в тому, що інтеграція людей з обмеженими фізичними можливостями є фактором гарантії їхньої стабільності в суспільстві. Для її обґрунтування аналізувались дані офіційної статистики, вивчалися основні законодавчо-нормативні положення щодо соціального захисту молоді з функціональними обмеженнями, наукова література, повідомлення засобів масової інформації.

«Інтеграція» - це специфічний вид людської діяльності. Як активна істота людина, обертаючи зовнішній світ на предмет своєї діяльності, змінюється і сама, активно перетворює саму себе. Специфічний вид активності особи, коли об'єктом її діяльності є сутнісні сили, ми й називаємо інтеграцією особистості.

Сутнісні сили характеризують зміст процесу, формою якого є інтеграція особистості. Можна сказати, що сутнісні сили – це потенціал інтеграції, а інтеграція – дійсний процес реалізації сутнісних сил.

При реалізації сутнісних сил відбувається процес діалектичної взаємодії суб'єктивного і об'єктивного, людини в суспільство, людини і речовинного середовища. Знаходячись під впливом внутрішньої потреби здійснити, реалізувати себе, людина діє, винаходить, творить і тим самим, долаючи себе як «суб'єктивність», формує свій внутрішній світ. Здійснення сутнісних сил є реалізація об'єктивних цінностей, а не тільки здійснення якихось суб'єктивних спонук.

Процес інтеграції особистості можна представити у вигляді зв'язаних між собою етапів: самопізнання, самовдосконалення і самодіяльності.

Розвиток людини не є тільки результатом виховних заходів. Тут вирішальну роль виконує самовдосконалення особистості, яким ми називаємо активну діяльність суб'єкта, направлену на вдосконалення і вироблення нових якостей характе-

ру, інтелекту, волі, фізичних якостей, морального способу життя, звичок поведінки відповідно до певного соціально обумовленого ідеалу. Це свідоме оволодіння тими знаннями і навичками культури, які дозволяють людині активніше розвернути свій творчий потенціал, розвинути і реалізувати свої сутнісні сили.

Процес самовдосконалення полягає також у здатності особи самостійно регулювати свою поведінку, проявляти активні зусилля, необхідні для успішної інтеграції. Регуляція поведінки відбувається на основі самооцінки особистістю своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей.

Людині властива потреба не тільки бути на рівні вимог оточуючих, але й на рівні власних вимог, власної оцінки результатів своєї діяльності, усвідомлення своїх можливостей. Самооцінка людини пов'язана із ступенем складності завдань, які вона ставить перед собою, а тому може бути правильною або неправильною. У разі розбіжності між претензіями особистості та її реальними можливостями можуть виникати емоційні зриви, несприятливі як для існування людини взагалі, так і для її інтеграції.

Інтеграція припускає самопізнання як процес віддзеркалення в свідомості особи її особливостей. Особа прагне, по-перше, мати знання про умови свого існування і діяльності, про суспільні цінності, ідеали, норми і форми відносин, до яких вона причетна. Вона визначає їх значущість для себе, визначає своє місце в системі соціальних відносин, прагне усвідомити власні внутрішні можливості, дати собі звіт в своїх здібностях, морально-етичних якостях, творчих потенціях. На підставі самопізнання особа свідомо вибирає той або інший вид діяльності і визначає межі його здійснення.

Критерієм самопізнання є реальна практична діяльність, а в рамках інтеграції – самоінтеграція людини, тобто соціальна дія, джерелом якої є усвідомлена внутрішня потреба людини.

Джерелом інтеграції є потреби людини, які лежать в основі мотивації будь-якої людської діяльності. Сутнісні сили виступають для особи в якості предмета її потреб. Причому, чим вищий рівень освоєння людиною з обмеженими можливостями здоров'я сутнісних сил, чим багатший її інтелектуальний і чуттєвий світ, тим сильніша її потреба в інтеграції в суспільство.

Потреба в інтеграції – потреба особливого роду: вона не є вищою над особою, не затуляє і не пригнічує її бажань і прагнень. Вона завжди є позитивною потребою і сприяє реалізації цілей і завдань людської життєдіяльності. Закон піднесення потреб обумовлює невичерпність можливостей такого роду діяльності.

Значущість потреби в інтеграції людини обумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. З потребою в інтеграції зв'язано усвідомлення наявних супе-

речностей між «попитом» суспільства на ті або інші сутнісні сили і тими реальними сутнісними силами, які властиві цим людям. У самій потребі в інтеграції знаходить віддзеркалення вимога суспільства до особи, до її формування.

Закономірно виникає питання про напрями, в яких особистість може інтегруватися. Інтеграція здійснюється в будь-якому напрямі за певних умов, а саме:

неперервна освіта та самоосвіта;

постійний пошук зовнішніх і внутрішніх засобів реалізації власних програм через обмежену функціональність.

Життєдіяльність людей з фізичними обмеженнями здоров'я, їх досвід дозволяють виділити інтегровані напрями, до яких ми відносимо:

- професійне самовдосконалення на основі освіти та самоосвіти;

- художньо-естетичне зростання на основі освіти та самоосвіти;

- розширення функціональних можливостей, збагачення і набуття різноманітного досвіду практичної діяльності;

- етико-естетичний розвиток як фоновий для попередніх трьох: поглиблення філософсько-психологічних, етико-естетичних знань, прийняття високих ідеалів і цінностей.

Надзвичайно важливою умовою соціальної інтеграції є впровадження у суспільну свідомість ідеї рівних прав і можливостей для молоді з обмеженою дієздатністю. Навіть за умови повного прийняття вищими органами влади законодавчої бази щодо реалізації прав і можливостей даної категорії населення, соціальна інтеграція не буде здійснена, доки суспільство не усвідомить актуальність цієї ідеї і гостру потребу інвалідів у цьому.

У першу чергу це стосується взаємодії людей з обмеженими можливостями здоров'я і здорових людей, адже часто психологічно невідповідні організаційні заходи з інтеграції є неефективними. Ідею соціальної інтеграції людей з обмеженими можливостями на словах підтримує більшість людей, хоча простежується неоднозначне ставлення до них здорових людей. Зокрема, здорові вважають людей з обмеженими можливостями нещасними, ворожими, підозрілими, агресивними, похмурими, неконтактними. Тобто простежується амбівалентне ставлення, коли із співчуттям змішуються неприйняття і відраза, хоча більшість людей з обмеженою дієздатністю бажають жити і спілкуватися зі здоровими людьми.

В методологічному значенні важливо визначити, які характеристики повинно мати освітнє середовище для молоді із функціональними обмеженнями здоров'я.

Законами України «Про освіту», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» інвалідам дитинства гарантовано створення необхідних умов, які дозволяють вести

повноцінний спосіб життя згідно з особистісними здібностями і можливостями.

Керуючись зазначеними законами, постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.92 р. № 31 «Про Комплексну програму розв'язання проблем інвалідності», Міністерство освіти за погодженням з іншими міністерствами і відомствами відкрило і забезпечило функціонування спеціальних груп для осіб із вадами слуху, зору у вищих навчальних закладах у межах планів прийому.

Інваліди мають переважне право вступу до вищих навчальних закладів (ст. 22 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»). У Правилах прийому до вищого навчального закладу незалежно від конкурсної ситуації при вступі на певну спеціальність можуть визначитися особливі умови вступних випробувань співбесіди тощо.

Найчастіше освіта людей з обмеженими фізичними можливостями обмежується навчанням удома. Здебільшого вона зводиться до самонавчання за допомогою батьків, бо, звичайно, заняття з педагогом з одного предмета один день на тиждень — це надто мало. Можна навести чимало прикладів, які свідчать про значний розумовий потенціал молоді, коли вона має чудові знання лише завдяки допомозі рідних і своєму прагненню до освіти. Але і в цих випадках такі знання найчастіше дотичні до літератури чи мови, географії, ботаніки, астрономії, значно рідше — до математики, фізики, хімії, одне слово — точних наук, які важко засвоїти без педагогічної допомоги.

У наступному житті така звуженість знань заважає подальшій освіті, хоча саме освіта дає змогу людині з фізичними обмеженнями відчутти себе більш повноцінною і незалежною. Освіта компенсує фізичні вади, а вони, в свою чергу, змушують людину ставитися до своєї професії надзвичайно відповідально, оскільки саме вона єдине зв'язує людину із соціумом.

Проблеми, пов'язані з освітою людей з обмеженими фізичними можливостями, на цьому, на жаль, не завершуються. Якщо людина має фізичну обмеженість з народження, вона одразу «приречена» до домашнього навчання чи навчання у спеціалізованих закладах. Суспільство миттєво ізолює її від оточення здорових ровесників, спілкування і всього того чудового, що дарує дитинство. Утім відомі приклади, коли дитина хоча потроху й позбавляється проблем зі здоров'ям завдяки реабілітації, але, оскільки це триває роками, вона інтегрується в суспільство з таким «вантажем» комплексів і невмінням спілкуватися з різними людьми, що це позначається на її подальшій долі.

У 2005 році органами праці та соціального захисту населення було направлено на навчання 1469 інвалідів віком до 39 років, що на 26 % більше порівняно з 2000 роком. З них 97 % ста-

новили особи, що стали інвалідами внаслідок трудового каліцтва і професійного захворювання та інваліди дитинства.

Практика свідчить про високий рівень професійної підготовки молоді з обмеженими можливостями у навчальних закладах сфери управління Міністерства праці та соціальної політики населення, їх конкурентоспроможність на ринку праці. Наприклад, Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат готує молодших спеціалістів з базовою та повною загальною середньою освітою за спеціальностями «Бухгалтерський облік», «Економіка підприємств» із щорічним ліцензованим обсягом приймання 120 інвалідів. Щороку працевлаштовується до 85 % його випускників. Подібним чином організована реабілітаційна та освітньо-виховна робота в найстарішому (діє з 1936 року) Харківському обліково-економічному технікумі-інтернаті ім. Ф. Г. Ананченка

Житомирське вище професійно-технічне училище-інтернат за 26 років роботи підготувало майже 4,5 тис. кваліфікованих спеціалістів. Працевлаштування випускників становить 80%. Училище-інтернат готує радіо механіків з обслуговування та ремонту радіотелевізійної апаратури, слюсарів-електриків з ремонту електроустаткування, операторів комп'ютерного набору, соціальних працівників, секретарів керівника установи, організації, підприємства.

Отже результати роботи спеціалізованих навчально-реабілітаційних установ для осіб з обмеженими можливостями сфери управління Міністерства праці та соціальної політики свідчать про їх високу ефективність інтеграції інвалідів у суспільство та необхідність забезпечення зростання їх кількості.

Обґрунтування гіпотези, що інтеграція людей з обмеженими фізичними можливостями є фактором гарантії їхньої стабільності в суспільстві, сприяв також аналіз соціологічного опитування щодо проблем інтеграції людей з фізичними обмеженнями в м. Житомирі.

У дослідженні брали участь люди з інвалідністю на ДЦП.

Характеристика вибіркової сукупності: загальна кількість досліджуваних – 100 осіб, вік їх коливається в рамках 18-25 років, тобто, в основному це і є саме той вік, коли молоді люди потребують отримання освітніх послуг, розширюють свій кругозір, вступають у сімейні відносини, входять у «доросле» самостійне життя.

Згідно з результатами дослідження, люди з обмеженими можливостями мають перешкоди на шляху до ефективного спілкування, а це в свою чергу призводить до незадоволеності собою, зниження самооцінки, погіршення свого особистісного «Я».

Належної уваги потребує проблема реалізації людей з обмеженими фізичними можливостями

на освітньому рівні. З загальної кількості респондентів вищу освіту мають лише 10% опитаних, із них інвалідів I групи – 4,8%, II групи – 2,4%, III групи – 2,8%. Серед них чоловіків – 8,0%, жінок – 11,8%.

Професійно-технічну освіту мають 18,7% респондентів, з них інвалідів II групи – 6,8%, III групи – 15,9%. Серед них чоловіків – 9,5%, жінок – 7,1%. Повну загальну середню освіту мають 63,6% опитаних, з них інвалідів I групи – 19,04%, II групи – 7%, III групи – 14,28%. Серед них осіб чоловічої статі – 45,2%, жінок – 28,6%.

Отже, можна зробити висновок, що більшість інвалідів мають низький рівень освіти, що заважає їхній успішній самореалізації.

Наступний блок запитань полягав у ставленні до самого себе, до своїх можливостей, до віри у власні сили.

На відкрите запитання «Коротко охарактеризуйте своє ставлення до самого себе» – 11,9% респондентів поставили знак «-», що означає, що людині з інвалідністю важко дати відповідь на це запитання, дати відповідь самій собі. 8,1% взагалі проігнорували це питання не відмітивши свою відповідь ніякими позначками. Проте майже 80% опитаних поставились до цього запитання серйозно. Відповіді були різноманітні, і кожна по-своєму цікава. Загалом з відповідей респондентів можна зробити висновок, що вони ставляться до себе песимістично, з критикою до своєї зовнішності, з почуттям власної невідповідності суспільству і т.д. Приголомшуючою була відповідь одного 30-річного чоловіка з I групою інвалідності: «Я себе ненавиджу!»

Аналіз результатів показує, що, в основному, ці люди мають дуже занижений рівень самооцінки, а відповідно – і цілий ряд комплексів.

Ми досліджували також один із важливих факторів, які впливають на інтеграцію особистості – віра у власні сили. 64,3% респондентів відповіли, що вони дійсно вірять у власні сили. Серед них 7,1% інвалідів I групи, інвалідів II групи – 14,3%, інвалідів III групи – 21,4%. Не вірять у власні сили 16,7% опитаних, з них інваліди I групи – 2,4%, II групи – 9,5%, III групи – 4,8%. Складно відповісти на запитання було 19% респондентів.

Досліджувався також ступінь реалізації власних можливостей. Результати показали, що 66,7% опитаних мають посередній ступінь реалізації, низький – 28,6%, і лише 4,7% висловили думку про те, що мають високий ступінь самореалізації. З результатів можна зробити висновок, що люди з інвалідністю мають запас творчого потенціалу, але не реалізують його у повній мірі.

Про наявність робочого місця повідомили лише 35,7% досліджуваних, з них інвалідів I групи – 4,8%, II групи – 11,9%, III групи – 19,04%. Бажають працювати ще 45,2% опитаних, 19,1% не працюють і бажання не висловлюють. У свою

чергу респонденти, які прагнуть і бажають працювати вибирають, для себе вакансії: соціальний працівник, фінансист, оператор ПК, юрист, перукар-стиліст, водій, художник. Ми звернули увагу на те, що майже 75% опитаних вибирають для себе роботу, пов'язану з здобуттям освіти в ЖЕГІ Університету «Україна». Але й були відповіді такі як, наприклад, перукар-стиліст, художник, водій. Це говорить про те, що є люди з обмеженими можливостями, які вважають, що саме ці професії допоможуть їм інтегруватися та самоствердитися в суспільстві.

На запитання «Як ставляться до Вас сторонні люди?» 26,3% респондентів відповіли, що на них взагалі не звертають уваги, завжди проводжають поглядом 33,3% досліджуваних, пропонують допомоги 9,5% опитаних, ставляться до них так як і до всіх інших – 30% опитаних.

На запитання: «Що Ви відносите до вагомих здобутків Вашого життя?» - 69,04% респондентів відповіли, що вступ до вищого навчального закладу є для них вагомим здобутком їхнього життя, 4,8% - відкриття власної справи, 11,9% - створення сім'ї, 2,4% - виставка мистецьких робіт, 7,4%

- участь у місцевому футбольному чемпіонаті, 4,8% - народження і виховання дитини.

Досліджуючи проблеми інтеграції людей з обмеженими фізичними можливостями, ми прийшли до висновку, що саме інтеграція є суттєвим фактором гарантії їх стабільності в суспільстві. Разом з тим існує низка перешкод на шляху до повної інтеграції людей з інвалідністю в суспільство.

Дослідження особливостей життєдіяльності інвалідів, їх досвід соціалізації дозволяють виявити основні напрями інтеграції, а саме:

- професійне самовдосконалення на основі освіти та самоосвіти;
- художньо-естетичне зростання на основі освіти та самоосвіти;
- розширення функціональних можливостей, збагачення і набуття різноманітного досвіду практичної діяльності.

На основі впровадження у суспільну свідомість ідеї рівних прав і можливостей для молоді з обмеженою дієздатністю важливо створювати реальні умови для інтеграції людей з функціональними обмеженнями у суспільство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жулковска Т. Социализация людей с ограниченными интеллектуальными возможностями: пер. с польск. / под ред. А. И. Ковалевой. – М.: Социум, 2001.
2. Журов В.С. Теоретичні основи самореабілітації інваліда // Проблеми виховання. – 2004. - №5.
3. Зайнятість молоді з функціональними обмеженнями / О. Яременко, К. Бондарчук, П. Комарова та ін. — Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003.
4. Інвалід і суспільство: проблеми інтеграції / Упорядники: / І. Зверева, І. Іванова. - К.: «А.Л.Д.», 1995.
5. Мірошниченко Н.О. Умови інтеграції осіб з функціональними обмеженнями в суспільство // Соціальна робота в Україні. – 2003. - № 3.
6. Про становище інвалідів в Україні та основи державної політики щодо вирішення проблем громадян з особливими потребами: Державна доповідь. - К., 2002. - 160 с. - (Препр. / Міністерство праці та соціальної політики України; Міністерство охорони здоров'я України; Міністерство освіти і науки України та ін.).
7. Соціальна реабілітація молоді з обмеженою дієздатністю / За ред. С Толстоухової, І. Пінчук. - К.: УДЦССМ, 2000.

О.Ю. КЛИМЕНКО

ВУЛИЦЯ, ЯК СИСТЕМА ЖИТТЯ ДЛЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ

Клименко Олена Юріївна - доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління, кандидат історичних наук

Початок ХХІ сторіччя, разом з культурним зближенням усіх народів, відкритістю суспільства для повноцінного вільного демократичного розвитку і самовизначення кожної особи, викликав загострення проблем міжособових відносин та соціальної стратифікації, що не обминули й таку специфічну соціально-демографічну групу суспільства, як діти. Проблема виховання і захисту підростаючого покоління ніколи не втрачає своєї актуальності, адже діти - гарант самозбереження, здоров'я і поступу нації. Вкладаючи ресурси в дитинство, держава зміцнює майбутні продуктивні сили, забезпечує стабільність добробуту, готує активних громадян, здатних перебороти до своїх рук управління державними і суспільними справами, впевнено йти курсом розвитку, орієнтуючись на високі виважені рішення, сприймати духовні пріоритети. За умов постійних соціально-економічних криз в українському суспільстві сім'я, як соціальний інститут, поступово деградує і вже нездатна виконувати функцію соціалізації дитини, яка змушена тікати від реалій життя на вулицю, де і формуються її світоглядні позиції.

Незважаючи на те, що в Україні не існує офіційної статистики кількості підлітків, що живуть або працюють на вулиці, можна з упевненістю стверджувати, що за останні 17 років вона постійно зростає. Статистичні дані, які публікують міністерства, дослідницькі інститути та громадські організації відрізняються радикальним чином і вказують на кількість «дітей вулиці» від 30000-50000 до 300000 чоловік. Згідно з останніми дуже приблизними підрахунками, в Україні «дітей вулиці» у віці 10-18 років нараховується 115000 [4, 12]. При цьому 90% з них є соціальними сиротами, більшість з яких потрапляє до державних закладів з вулиці, виходити на яку їх змушує життя. Саме тому постає питання про дитину як суб'єкт суспільних перетворень, а звідси й про актуальність дослідження проблеми дітей, які живуть та працюють на вулиці.

Як специфічна соціально-демографічна група суспільства «діти вулиці» характеризуються не лише за віковими межами, а й за місцем, яке вони посідають у соціальній структурі сучасного українського суспільства. Ось чому ця група була обрана нами для базового дослідження, об'єктом якого стали діти та підлітки у віці від 3 до 18

років, що живуть та працюють на вулиці, а предметом – соціально-функціональні моделі життя, які вони практикують.

Вибіркова сукупність для проведення дослідження розрахована на основі статистичних даних щодо вихованців шкіл-інтернатів, які були надані Міністерством у справах сім'ї, молоді та сорту. Так, у Донецькій області у 2007 р. нараховувалось 3940 дітей, які потрапили до виховних закладів з вулиці [3, 46]. За віковими та статевими характеристиками вони мають наступний розподіл:

Область	Хлопці				Дівчата			
	Вікові групи			Всього	Вікові групи			Всього
	3-6	7-14	15-18		3-6	7-14	15-18	
Донецька	292	1623	706	2621	209	745	365	1319

Ці дані не віддзеркалюють загальну кількість підлітків, що живуть або працюють на вулиці. Проте, наведені цифри є єдиними офіційно доступними, які були використані нами для розрахунку цільової групи.

Таким чином, вибірка сукупність склала 200 осіб, у т.ч. 140 хлопчиків і 60 дівчаток відповідно до квотної системи, що ґрунтується на існуючих даних гендерного розподілу підлітків, які живуть або працюють на вулиці в Україні.

Аналіз останніх досліджень з питань соціального захисту дітей показав, що наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. виокремились кілька наукових шкіл. Так, упродовж багатьох років проблеми відмови батьків від своїх обов'язків детально аналізували естонські вчені М. Тітма та Е. Саара, які виклали результати досліджень у книзі «Молоде покоління» [8], де простежили вплив історичних процесів на збільшення соціального сирітства.

Вивчення наукових доробок інших авторів дає підстави більш предметно простежити не лише специфіку та особливості процесу відмови від дитини, а й комплексно розглянути проблеми спадкоємності поколінь загалом. У цьому контексті необхідно звернути увагу на праці українських вчених - О. Балакіревої, М. Головатого, В. Головенька, І. Демченко, Н. Комарової, М. Перепелиці, О. Яременка [9, 102] та ін.

Слід зауважити, що наприкінці ХХ ст. досить об'ємно була представлена наукова література, в якій аналізувалися причини та проблеми

соціальних відхилень поведінки бездоглядних та безпритульних неповнолітніх. Серед таких праць помітно вирізняється монографія (за докторською дисертацією) С. Плаксія «Відхилення від соціальних норм життя серед неповнолітніх: суть, шляхи переборення». У роботі автор уперше у вітчизняній науці доводить, що в будь-якому суспільстві, навіть економічно розвиненому, є підґрунтя й основи для антигромадських виявів у дітей, позбавлених батьківського піклування [5, 208].

На початку XXI ст. значно збільшилась кількість наукової та спеціальної літератури з проблем так званих «неформальних» об'єднань неповнолітніх. Книжки, присвячені цим об'єднанням, чітко вирізняються серед інших своєю новизною, неординарністю підходів багатобарвністю історичних прикладів. Найбільш ґрунтовними щодо аналізу, характеристики, класифікації, форм і методів діяльності неформальних об'єднань можна назвати монографії А. Громова, О. Кузіна, В. Левічевої, які висловили цікаві ідеї стосовно перспектив розвитку соціальної політики щодо проблеми бездоглядності [6, 84]. На їх думку, за останні два десятиліття дитина виявилася відчуженою від реального життя, «витісненою на периферію громадських відносин», саме це значною мірою і сприяло появі так званих неформальних об'єднань. На жаль, зазначені видання мали описовий, публіцистичний характер, їм бракувало наукового підходу, певної методологічної оснащеності.

Вивчаючи проблему «дітей вулиці», необхідно звернутися насамперед до праць, що дають змогу зрозуміти природу соціальних процесів. Серед таких праць певною новизною відзначаються монографії, що з'явилися в останні роки: «Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування», підготовлена авторським колективом у складі Л. Волинець, Н. Комарова, О. Антонова-Турченко, «Рівень розповсюдження та структура вживання алкоголю й інших наркотичних речовин серед підлітків в Україні: соціологічний вимір» О. Балакіревої, О. Яременка [7, 8].

На сьогоднішній день в Україні не існує єдиного загальноприйнятого визначення щодо дітей та неповнолітніх, які позбавлені сімейного виховання і проживають у середовищі вулиці. Крім того, історіографія зазначену проблему розкриває недостатньо і має значні білі плями. Зокрема, необхідно з'ясувати який термін наразі найбільш повно характеризує українських дітей, що опинилися на вулиці. Для цього слід вдатися до аналізу подібних соціальних явищ у світовій практиці.

Різноманітні міжнародні структури, в тому числі ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ, які займаються вивченням молодіжного середовища різних країн,

відзначають таку негативну тенденцію, як зростання кількості дітей та молоді, що перебувають у стані соціальної дезадаптації і зазначають, що підтвердженням цього факту є наявність таких маргінальних груп, як «діти вулиці». Залежно від соціально-економічних умов в країні, ступінь маргіналізації має свої специфічні прояви. Так, наприклад, в країнах Латинської Америки, зокрема в Бразилії, Аргентині є певна кількість дітей, що живуть на вулиці і скоюють переважну кількість асоціальних вчинків. В країнах Європи дитяча безпритульність включає в себе не лише дітей, що не мають постійного житла. Так, у Бельгії розрізняють три групи «дітей вулиці»: діти, які жебракують, працюють на вулиці, прогулюють школу; діти, які втекли з дому; діти, що живуть вдома, але вулиця є середовищем їх постійного місцеперебування. У Швеції дітей, що не контактують з батьками, проводять більшість часу в тимчасових приміщеннях та на вулицях, називають «покинутими». В Італії стосовно дитячої безпритульності вживається термін «неповнолітні групи ризику». У Великобританії осіб вулиці залежно від віку називають: «юні втікачі» – діти до 18 років, які пішли з дому чи виховної установи; «молоді бездомні» – особи, які не мають роботи та постійного місця проживання; «ті, що сплять на вулиці» – підлітки та молоді, які не мають постійного притулку та ночують під мостами. У Греції, Туреччині, Угорщині, Хорватії «дітьми вулиці» називають переважно циганчат та дітей біженців.

Таким чином, з наведених прикладів можна зробити висновок про те, що у багатьох країнах також існує соціальна проблема дітей, життєдіяльність яких у переважній більшості обумовлена умовами вулиці. Тому правомірним є застосування терміну «діти вулиці», запропонованого ЮНІСЕФ, стосовно бездоглядних та безпритульних дітей в Україні.

Протягом останніх років вуличні діти стали помітним явищем в багатьох українських містах. Позбавлені батьківського нагляду, вони вештаються по вулицях у пошуках їжі та розваг і викликають гостру тривогу у суспільства.

Особливе коло проблем пов'язане з соціальними стратегіями, структурно-функціональними моделями життя, які практикуються дітьми, що опинилися поза сім'єю – на вулиці. Поняття «діти вулиці» трактується нами у вузькому значенні – це діти і підлітки у віці до 18 років включно, для яких вулиця є основним соціальним і економічним середовищем і які позбавлені гарантованого доступу до житла. Фактично, це бездомні діти. Від інших груп дітей, які проводять значний час на вулиці (членів молодіжних субкультур, підлітків – членів вуличних компаній і т. д.), їх відрізняє необхідність самим знаходити кошти для існування. Тим самим вони фактично позбавляються дитячого статусу, відповідно до якого дорослі повинні про них піклуватися, і

стають більш-менш рівноправними членами неформальних вуличних співтовариств, нарівні з іншими міськими маргіналами.

У результаті проведеного нами опитування дітей зазначеної категорії було знайдено цілий ряд можливих перспектив, відкритих бездомним дітям, крім безпосередньо кримінальних. Використовуючи можливості, що надаються вулицею, діти активно намагаються знайти надійні й ефективні соціальні зв'язки, які допомогли б їм акумулювати соціальний капітал у суспільстві. На жаль, у межах нашого дослідження ми не мали нагоди простежити долю наших респондентів, а тому висновки робляться на основі аналізу біографічних інтерв'ю.

У межах дослідження було проведено опитування 200 дітей, які живуть та працюють на вулиці. Вибірка була розрахована на підставі статевікових квот, опитування проходило на вулицях м. Донецька. Хлопчики склали 70% респондентів, дівчата 30% відповідно. За віковими характеристиками опитані розподілилися таким чином: 3–6 років – 22%, 7–14 років – 41%, 15–18 років – 37%. Ми опитували лише тих дітей, які добре розуміли нас і могли з нами говорити (вели себе адекватно).

Більшість «дітей вулиці» походить з незаможних сімей, обтяжених алкоголізмом і схильних до насильства. Етиологія дитячої бездоглядності за виявленими характеристиками дуже схожа з тією, що мала місце у 1920-х роках ХХ ст., коли більшість безпритульників були вихідцями з неповних сімей, що зазнавали особливих труднощів у період високого безробіття і низької оплати праці. У 1928 р. 28% безпритульників м. Донецька виховувалися тільки матір'ю, 7% – тільки батьком [2, 144]. Наші дані по неповних сім'ях збігаються із цими цифрами. Звичайно, цей збіг є вельми умовним – опитування проводились різними дослідниками в різні періоди, і у нас немає достатньо докладного опису методики дослідження, яка була використана у 1928 році. Проте цей факт свідчить про певну схожість соціальних контекстів дитячої безпритульності.

У межах нашого дослідження скільки-небудь достовірно визначити прибутки сімей респондентів було неможливо, проте 52,5% дітей назвали фінансові проблеми, що переживають їх сім'ї, гострими або дуже гострими, 30,4% недоїдали, 44,6% жили в перенаселених приміщеннях. Серед батьків (вітчимів) було 15% безробітних, серед матерів (мачух) – 30,6%. Половина самотніх батьків і 75% самотніх матерів, за словами дітей, переживали періоди безробіття. Близько третини і батьків, і матерів працювали на тимчасових роботах (частіше всього у сфері торгівлі), сезонних роботах або жебрачили. При цьому більшість батьків раніше працювала або на виробництві, або у сфері обслуговування. Найпоширеніші заняття батьків, які називали діти, – продавщиця в наметі, прибиральниця,

робітник на заводі. Немало батьків, за словами опитаних, знаходяться у місцях позбавлення волі. Відність та безробіття в сім'ях вуличних дітей у переважній більшості випадків пов'язана з алкоголізмом або, принаймні, з частим вживанням горілчаних виробів. На питання чи «споживає в твоїй сім'ї хто-небудь алкоголь часто і у великих кількостях?» відповіли ствердно 71,7% дітей. Батьківське виховання в таких сім'ях, як правило, припускає часті покарання. 80% дітей карали вдома, при цьому 59,6% в середньому карали кілька разів на тиждень, тілесним покаранням піддавалися 78,6%, з них 44,4% одержували в результаті рани і тілесні ушкодження. За таких нестерпних умов – насильства, недоїдання, відсутності турботи з боку батьків – діти обирали життя на вулиці. У більшості випадків остаточному відходу з дому передував період короточасних втеч, невідвідувань школи. Дві третини опитаних нами дітей неодноразово тікали від батьків. Це не означає, що вони залишали рідний дім назавжди. Близько 70% респондентів періодично поверталися додому, щоб поспати, помитися, взяти або, навпаки, віддати гроші.

Зростання дитячої бездоглядності й бездомності є наслідком соціальної трансформації, що відбулася в Україні на початку ХХІ століття. Злам радянської соціальної системи, зростання бідності й безробіття негативно вплинули на стан багатьох сімей тих груп населення, які ніколи не мали особливих економічних і соціальних ресурсів, а залежали головним чином від державної підтримки.

У пошуках кращого життя діти йдуть з сім'ї на вулицю, де перед ними, як і перед дорослими, відкриваються дві перспективи: вони можуть або опуститися на саме дно, поповнивши ряди міських бомжів, з мінімальним соціальним капіталом, позбавлених усіх економічних і соціальних ресурсів, або увійти до структур тіньової економіки. Ми спробуємо дати короткий аналіз тих структур, які доступні для дітей і підлітків. Ці структури не є локальними, вони вписані в широку картину соціальних зв'язків у маргінальному середовищі і сполучені з «великим суспільством».

Близько третини бездоглядних дітей, затриманих на вулицях, є мігрантами. Частина з них приїжджає з батьками у пошуках заробітчанства. Існує ціла інфраструктура місць, де живуть такі сім'ї. Це дешеві халупи, як правило, недалеко від вокзалів, потяги, що стоять у відстійниках. З часом матеріальні і фізичні ресурси таких родин вичерпуються і діти стають основними здобувачами, оскільки вони успішніше, ніж дорослі, можуть заробити жебрацтвом або дрібною торгівлею (наприклад, продажем авторучок, газет або книг). Важливою обставиною, що визначає життєві можливості бездомних дітей, є те, що вони не мають можливості вчитися. Їх стійка самоідентифікація свідчить про те, що вони вхо-

дять у вузькі соціальні шари бездомних.

Більшість опитаних нами дітей щодня працювали на ринку – розвантажуючи товари, миючи ларки, займаючись іншою випадковою роботою, час від часу жебракуючи чи/та крадучи – також, в основному, на ринку. Ця діяльність допомагає їм вижити, але не дає стабільності і захисту. Соціальні відносини за таких умов є виключно функціональними, хоча іноді ринкові торговці і допомагають дітям. Придбання соціального капіталу шляхом входження в систему соціальних зв'язків, існуючих на оптових і роздрібних ринках, для вуличних дітей і підлітків практично неможливе. Як показала практика, для того, щоб отримати відносно добре оплачувану роботу і мати перспективи росту, людина повинна або мати паспорт та диплом про освіту, або бути рекомендованою господарю кимось з його знайомих чи родичів, тому для дітей, як і для дорослих маргіналів, доступна лише випадкова погано оплачувана робота.

Часто «діти вулиці» примикають до груп бомжів, разом ночують у підвалах, на горіщах (на опалювальних трубах), хоча і не визнають такої своєї «професіоналізації». У таких співтовариствах відбувається епізодичний обмін матеріальними благами і послугами, виникає взаємна ідентифікація, проте зв'язки в ньому дуже слабкі, а ієрархічні структури не складаються. У прагненні змінити свій статус діти намагаються прилучитися до доступних для них неформальних структур, званих ними «системами».

Майже всі опитані нами діти і підлітки характеризували ситуацію, в якій вони вимушені діяти, як «повне беззаконня», що в їх розумінні, означає, зокрема, недотримання неформальних законів кримінального співтовариства. Стосовно «цивільного життя» цей термін для них означає, з одного боку, «війну всіх проти всіх», а з іншого – відсутність захисних механізмів будь-якого характеру. За ситуації, повної соціальної ізоляції, вони починають шукати будь-які способи включення в кримінальне співтовариство.

Одним із способів потрапити до так званої вуличної системи є проституція. Залучення «дітей вулиці» до неї частіш за все буває примусовим. Воно, як правило, здійснюється шляхом обману – одурювання дітей обіцянками роботи і високої заробітної платні. Добровільна проституція припускає відкрите вербування. Вона здійснюється як особисто сутенерами, які вишукують відповідних дітей на вулиці, так і через оголошення в газетах. У розповідях дівчат та хлопців проституція виглядає як добре організований бізнес.

Таким чином, «діти вулиці», вимушені торгувати собою за шматок хліба чи наркотики. Стати сутенером або «матусею» – мрія багатьох опитаних нами дівчаток. Хоча вони зазначають, що для цього потрібні зв'язки, гроші та вміння, але,

як виявилось, і серед неповнолітніх є сутенери.

Доступ до цього бізнесу суб'єктивно сприймається «дітьми вулиці» як крок угору від бездомного життя. Усвідомлюючи небезпеку, яку таїть проституція (хвороби, вірогідність насильства з боку клієнтів), вони розраховують з часом накопичити значну суму грошей, яка дозволила б їм купити житло, відкрити свою справу або, навпаки, самим стати сутенерами. Іншими словами, участь у проституції сприймається як альтернативна кар'єра, ризик якої в їх свідомості виправдовується справжньою і відкладеною винагородою. Можливість знайти легітимну зайнятність, яка б дозволила їм вижити і накопичити соціальний капітал, представляється респондентам, навпаки, малореальною.

Інший спосіб потрапити до так званої вуличної системи є наркотовирівля. Тому особливу увагу в дослідженні ми звернули на наркотичну залежність у середовищі «дітей вулиці». Отримані дані несподівані і тривожні оскільки 35,5% зізналися, що вживали психотропні речовини. Досить цікаве і наркотичне меню цих дітей: перше місце займає героїн (30,7% усіх споживаних наркотиків), потім йдуть опіати (25%), похідні конопель (26%), клей та інші токсиканти (20,3%). Хоча не слід забувати й про те, що можливо респонденти намагалися створити певне враження про себе, як про активних діячів на ринку торгівлі наркотиками.

До цього слід додати, що 30% безпритульних, які повідомили про свою участь у наркообігу, заявили, що вважають торгівлю наркотиками кращим способом «заробляти» кошти для існування, ніж проституція. За даними опитування, дорослі наркотовирівці досить часто вдаються до послуг безпритульних дітей. Зокрема, з відповідей виходить, що ті, хто збуває наркотики, розплачуються з «дітьми вулиці»: грошима – 25,6% випадків, продуктами харчування – 7,3%, наркотиками – 46,3%, наданням місця для ночівлі – 5,7%, «дахом» (заступництвом) – 15,3%.

Таким, чином, нами було з'ясовано, що частина вуличних дітей так чи інакше намагається увійти до груп, діяльність яких може бути як некримінальною (робота на ринку), так і епізодично кримінальною (торгівля наркотиками, проституція, квартирні крадіжки). Перші мають вельми слабку структуру, неієрархічну систему відносин, у них відсутні групові санкції. Другі, з більш жорсткою структурою і певною ідеологією, це «сімейки» або угруповання вуличних злочинців. «Діти вулиці» прагнуть увійти до так званої «системи» задля тієї підтримки, яку вона надає своїм членам, можливості знайти тимчасовий притулок.

Слабі ієрархічні структури, відсутність жорстких систем контролю, рухливість субкультурних демаркацій, наявність взаємодопомоги, хоча й без жорстких зобов'язань – у всьому цьому «система» займає проміжне місце між жорсткими

кримінальними структурами безпритульників і світом неповнолітніх бездомних. При цьому доступ до «системи» обмежений для тих, хто найбільш гостро цього потребує, – дітей з проблемних сімей.

Кажучи про нижні шари соціальної структури, дослідники часто відносять їх до так званого соціального дна, а значить, до зони убогості, безнадійності і відчуження. По відношенню до певних груп ці уявлення, безумовно, вірні – в усякому разі, так можна описати світ маленьких і великих бомжів, убогих, алкоголіків, нездатних налагодити позитивні зв'язки один з одним і з «великим суспільством». Проте на дні існують і цілком розвинуті тіньові співтовариства, що дають можливість вибудовувати паралельні життєві стратегії і накопичувати соціальний капітал. Зав-

дяки якому маргінали дістають можливість вижити в умовах обмеженого доступу до інститутів «великого суспільства». Але, укоріняючись в системі «тіньових взаємозв'язків», вони (і це перш за все відноситься до дітей) можуть втратити можливість реінтеграції в суспільство. Тіньові співтовариства, в які потрапляють діти після того, як опиняються на вулиці, мають достатньо складну структуру. У них існують свої соціальні низи і верхи. Вони не є повністю доступними для всіх охочих, регуляція доступу в них відбувається залежно від уже наявного соціального капіталу. Частина з них регулюється дорослими (доступ до неформальних ринків, організована проституція, хоча в останній діти і можуть пробувати себе як підприємців), частина є результатом дитячої самоорганізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балакірева О., Яременко О. Рівень розповсюдження та структура вживання алкоголю й інших наркотичних речовин серед підлітків в Україні: соціологічний вимір. – К.: Укр. ін-т соціальних досліджень, 2004. – 250 с.
2. Державний архів Донецької області ф. 326, опис. 1, справа 1868, 144 арк.
3. Захист і забезпечення дотримання житлових та майнових прав дітей: Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2007. – 160 с.
4. Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектора: проблеми та перспективи / За ред. О.І. Локшиної. – К.: Студія «uStudio Design», 2006. – 169 с.
5. Плаксії С. Відхилення від соціальних норм життя серед неповнолітніх: суть, шляхи переборення. – М.: МАКС Пресс, 2006. – 324 с.
6. Соціальна робота з молоддю: Аналіт. звіт щодо діяльн. центрів соц. служб для молоді / Упоряд. А. Громова, О. Кузіна, В. Левічева та ін. – К., 2001. – 360 с.
7. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Упоряд. Л. Волинець, Н. Комарова, О. Антонова-Турченко. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2006. – 184 с.
8. Тітма М., Саара Е. Молодое поколение. – Режим доступу: http://www.who.int/topics/hiv_infections/ru/index.html
9. Формування здорового способу життя молоді: стратегія розвитку українського суспільства. Частина 1 / О.О. Яременко (кер. авт. кол.), О. В. Вакуленко, Ю. М. Галустян та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-т соціальних досліджень, 2004. – Кн. 2. – 164 с.

ПОЛІТОЛОГІЯ

О.Л. ТУПИЦЯ

ТЕНДЕНЦІЇ ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РОЛІ ПРОФСПІЛОК У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Тупиця Олег Леонідович - завідувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, доцент, кандидат історичних наук

Постановка проблеми у загальному вигляді полягає в тому, що сучасний розвиток політичної науки характеризується пошуком нових методологічних підходів та нових предметних сфер, що мають забезпечити комплексне відображення мінливого політичного світу сучасності. Одним з провідних напрямів подібного розвитку слід вважати удосконалення поняття політичної системи, яке в умовах постмодернізації суспільства набуває нового значення. Дійовим засобом розкриття нової сутності політичної системи є дослідження значення та ролі нетрадиційних політичних інститутів та явищ, що перебувають на межі власне політики та її соціального оточення. Серед подібних предметів дослідження, що відкривають нову перспективу політичного життя, доповнюють державо- та владоцентричну орієнтацію політичної теорії відображенням неформальних зв'язків суспільства та політики, виокремлюються громадські організації та рухи, групи інтересів, маргінальні соціальні спільноти, етнічні меншини та профспілки. Вивчення політичної ангажованості професійних об'єднань наближає дослідників до розуміння основних варіантів розвитку не тільки окремих суспільств, але й світу в цілому. В першу чергу, це стосується перспектив формування світового громадянського суспільства як альтернативи елітарній та непрозорій практиці наднаціонального політичного управління, спрямованого на розподіл світових ресурсів з боку транснаціональних корпорацій. Разом з тим, актуальність дослідження політичної активності профспілок обґрунтовується специфікою політичного розвитку окремих

країн, що характеризується зростанням ролі маніпулятивного медіа-компоненту політико-комунікаційної підсистеми політичної системи, втратою ефективності політичними партіями як інститутами представництва соціальних інтересів, відривом елітарних верств від мас та зниженням політичної активності населення. Професійні спілки виступають однією з найбільш потужних форм соціальної та економічної організації суспільства, що має тривалу історію взаємодії з політичними силами, державою та громадськими організаціями як базовими компонентами політичної системи. Для них є характерним високий ступінь мобілізаційної спроможності та відстоювання найістотніших інтересів громадян: соціальних стандартів та умов праці. Саме завдяки цим якостям профспілки мають шанс повернути до політичної системи орієнтованість на потреби та підтримку суспільства, подолати явища аномії та деструктивного політико-комунікаційного впливу, змусити державу та політичні сили опікуватися реальними, а не фантомними проблемами. Особливо актуальним розкриття політичного потенціалу профспілок є для трансформаційних суспільств, до яких належить і сучасна Україна. В таких державах політичний процес ще не набув сталих форм, прийняття важливих політичних рішень не має публічного та правового характеру, основна маса населення є відстороненою від впливу на дії влади через нерозвиненість громадянського суспільства. Профспілки в цих умовах можуть істотно динамізувати процеси демократизації, залучаючи населення до боротьби за базові права та умови життя, перетворюючись на важливого

гравця в межах вироблення державної соціальної політики. Здійснення цього сценарію потребує визначення основних особливостей сучасного стану профспілок в Україні й світі, наявних ресурсів його зміни та кінцевого пункту перетворень у вигляді такого статусу профспілок у політиці, який би відповідав їхній суспільній вазі.

Актуальність теми наукового вивчення політичної участі організацій трудящих підсилюється недостатнім рівнем уваги дослідників до проблеми взаємодії профспілок та політичної сфери. Попри наявність окремих досліджень із висвітлення участі об'єднань працівників у політичному процесі, виконані в різні періоди та в умовах різних країн, поза увагою дослідників залишився аналіз наявних взаємодій профспілок та основних компонентів політичної системи. Більшої уваги потребує встановлення специфіки функціонування політичної системи та профспілок в умовах суспільства, що трансформується, а також визначення ролі та місця профспілкового руху у глобальній політичній системі майбутнього.

Серед останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми та на які спирається автор, провідне місце посідають роботи Н.Подшибякіної [45], О.Порфімовича [47], В.Ф.Цвіха [60], а також колективна монографія Інституту політичних та етнонаціональних досліджень за редакцією Ф. Рудича [46]. В них, відповідно, встановлено основні напрями тлумачення профспілок як соціальних інститутів [45], визначені роль та місце профспілок у теоретичному обґрунтуванні соціального партнерства [47], здійснено всебічний аналіз підходів до вивчення позиції профспілок у громадянському суспільстві [60], обґрунтовано розширення участі громадських об'єднань сучасної України у політичному процесі як провідну тенденцію розвитку вітчизняної політичної системи [46]. Проте, аналіз літератури щодо політичної ролі профспілок у сучасному суспільстві є далеким від вичерпного, що зумовлює потребу в окремих розвідках з цієї проблеми.

Метою статті є опис окремих аспектів вивчення політичної ролі профспілок у сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі. Завданнями статті є визначення відмінностей між класичними та сучасними дисертаційних та монографічних досліджень.

Перші спроби комплексного вивчення політичної ролі профспілок мали місце у роботах М. Вебера, Р. Міхельса. Вказані автори розглянули окремі особливості політичної ролі профспілок в умовах становлення масового суспільства. Роботи К. Маркса, К. Каутського, О. Рюлле, В.І. Леніна, Л. Д. Троцького відкрили перспективу політичної участі профспілок у контексті класової боротьби.

Серед зарубіжних робіт, що розглядають теоретико-методологічні та практичні аспекти

функціонування профспілок як соціальних та політичних інститутів, виділяються дослідження Е. Дюркгейма [16], Т. Парсонса [43], Г. Спенсера [55, 56], Р. Мертона [31], Д. Хоманса [59], Яна Щепанського [64] та ін.

Важливу роль у вивченні сутності й функцій соціальних інститутів відіграють праці вітчизняних учених М.Б. Глотова [8], М.С. Комарова [25], І.І. Леймана [27], Л.А. Седова [51]; С.С. Фролова [57] і ін. Особливий інтерес представляли праці соціологів В. Я. Саленко [50] та В. І. Башмакова [4], що розглядають профспілки як сучасний соціальний та політичний інститут перехідного суспільства.

Необхідно відзначити, що проблеми реформування профспілкового руху на сучасному етапі носять комплексний, міждисциплінарний характер, тому наукові дослідження в даній сфері в цей час ведуться по широкому спектру. Так, російські дослідники М. В. Баглай [3], Ю. Е. Волков [7], А. Н. Крестьянінов [26] і ін. у своїх працях запропонували не тільки сьогоденні бачення процесів, що мали місце в історії профспілкового руху, але й запропонували нові підходи до рішення актуальних питань розбудови профспілкового руху.

Переважно соціологічні аспекти проблеми реформування нової соціальної структури пострадянського суспільства, регулювання соціально-трудомих відносин і питання участі профспілок у формуванні механізму соціального партнерства в умовах ринкової економіки розглядаються в роботах В.Н. Кисельова [24], В.Е. Можаяєва [37], В.І. Мітрохіна [32], Г. Є. Канаєва [22], В.Г. Смолькова [24], Г.Ю. Семігіна [52, 53], Т.Л. Фролової [58], С.А. Щеглової [63].

Ключовим проблемам розвитку профспілок як політичних інститутів, зокрема ролі та місцю трипартизму та соціальних рухів у структурі громадянського суспільства, присвячені роботи російських учених Т. В. Карпової [23], М. П. Ненашева [39], В. А. Грибанова [13].

Надзвичайно важливими для визначення ролі та місця профспілок у сучасній політиці присвячені праці вітчизняних учених. Зокрема, істотні аспекти історичної взаємодії профспілок та політичних інститутів в Україні та в країнах сталої демократії розкриті в роботах О. М. Мовчан [36], В. М. Докашенка [15], І. А. Єремєєвої [17], О. Н. Нікіфорова [40], В. Л. Бойка [5].

Проте найбільш значний внесок у висвітлення проблем взаємодії профспілок та політики зробили українські політологи. Зокрема, у дисертаційних дослідженнях та монографіях, представлених на здобуття наукового ступеня в галузі політичних наук, розглядаються питання ролі профспілок у визначенні соціальної політики держави (А. Сіленко [54]), впливу вітчизняних профоб'єднань на процес інституалізації соціального партнерства (Д.В. Неліпа [38]), окремі аспекти впливу соціально-трудомих відносин на прийняття управлінських рішень державними орга-

нами (Шушпанніков О. М [62]). Проте найбільш фундаментальним чином на сучасному етапі розвитку української політичної науки проблеми політичної активності профспілок розглянуті у роботах В. Ф. Цвixa [60], який заклав основи концептуалізації відносин громадянського суспільства та профспілок. Завдяки його доробку проблема співвідношення політичного та соціального в сутності профспілок посіла одне з провідних місць у дослідницькому порядку денному сучасної української політології.

Проблема політичного призначення профспілок у наявній літературі розглядається у декількох контекстних площинах, що відповідають дисциплінарній належності досліджень, методологічним засадам та національній належності авторів. Одним з перших таких контекстів слід вважати вивчення механізмів раціональної бюрократії та логіки розвитку політичних організацій здійснених, відповідно, М. Вебером та Р. Міхельсом.

Роберт Міхельс стверджував, що розвиток кожної організації неминуче веде до олігархізації. На його думку, олігархізація - це наслідок не психологічних якостей, а організаційних вимог. Міхельс, наполягаючи на величезному значенні організації, відзначаючи, що вона політично необхідна для подолання дезорганізації, з іншого боку стверджує, що будь-яка організація - держава, профспілка або політична партія - веде до виникнення олігархії та підриву демократії. Він формулює так званій «залізний закон олігархії». Суть закону полягає в тезі, що в будь-якій організації неминуче встановлюється панування керівної верхівки, влада деяких вибраних. Саме організація породжує владу вибраних осіб над виборцями, що одержали мандат над тими, хто віддав мандат. Хто говорить організація, той говорить олігархія [35].

Другу важливу згадку профспілок як явища політики знаходимо у М.Вебера [6]. Для нього бюрократія означає зовсім не форму правління, а систему керування, здійснюваного на постійній основі спеціально підготовленими професіоналами відповідно до затверджених правил. Вебер вказував на те, що цей тип керування, хоч він і виник у таких бюрократичних державах, як Пруссія, ставав усе більш домінуючим в усіх політичних системах та, більше того, в усіх організаціях, в яких управління здійснювалося у великому масштабі: на промислових підприємствах, у профспілках, політичних партіях та ін.

Таким чином, залучення профспілок до наукового обігу модерних політичних теорій відбувалося на основі їх стабільного статусу в масовому індустріальному суспільстві. Наукові соціологічні та політико-теоретичні дослідження другої половини ХІХ століття розкривали істотні риси взаємодії профспілок та політичної сфери, спираючись на емпіричні спостереження та

об'єктивний аналіз політичного процесу. Результати даних дослідів актуальні й для теперішнього часу. Разом з тим, істотну конкуренцію науковим роботам становили політико-ідеологічно ангажовані праці, насамперед марксистського напрямку. У К.Маркса профспілки виступали «школою соціалізму», тому що в них наймані робітники кожен день ведуть боротьбу з капіталізмом. Ф.Енгельс називав профспілки «військовими школами для робітників». Цю лінію продовжували А.Бebel і А.Лабріола. В.І.Ленін також надавав профспілкам великого значення як в економічній, так і в політичній боротьбі. Він виступав проти нейтральності профспілок, наполягаючи на тому, що через них здійснюється розвиток найманих робітників як класу і їхня принципова повна організаційна самостійність.

Низка досліджень радянського періоду акцентує увагу на ролі радянських профспілок у забезпеченні економічного зростання та стимуляції трудової активності робочого класу. Роботи географічно охоплюють майже всі регіони СРСР та весь період його існування, дають уявлення про єдність підходів в управлінні роботою профспілок партійними органами. Про це, зокрема, свідчать роботи А.В. Гонтар [10] та Н. І. Горлач [11], в яких, відповідно, мова йде про участь профспілок України в організації й керуванні соціалістичним виробництвом, у боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму, в роботі З. М. Грабцевич [12] йдеться про діяльність профспілок Білорусі з організації руху наставників на промислових підприємствах у 1970-ті роки; робота М.А. Ізраїлова [21] розкриває діяльність профспілок Узбекистану в період завершення будівництва соціалізму, дисертація К.А. Алієва [2] досліджує діяльність профспілкових організацій Дагестану із підвищення ролі трудових колективів в умовах розвиненого соціалізму, дослідження Н.Д. Рагімова [48] вивчає боротьбу профспілок Азербайджану під керівництвом партії за відновлення нафтової промисловості у 1921-1925, в роботі М. Рахімова [49] досліджено роль профспілок Узбекистану в боротьбі за створення матеріальної бази комунізму у 1954-1965 роках. Далеко не повний перелік робіт свідчить, що профспілки на всій території СРСР залучалися до впровадження політичного курсу КППС в економіці, виступали засобом інтенсифікації праці трудящих. Увага питанням захисту інтересів робітників, зокрема забезпеченню відповідних умов праці та соціальному захисту в усіх вказаних дослідженнях та багатьох подібних їм, приділялася лише побіжно. При цьому основний наголос робився на відповідності дій профспілок керівним настановам партії. Вказані тенденції свідчать про цілковиту й повну залученість профспілок до специфічної радянської політичної системи.

Другу важливу групу історичних дже-

рел становлять дослідження, що вивчають профспілковий рух за межами СРСР та СНД. Політична складова в даних роботах продемонстрована більш наочно, оскільки в них дається оцінка політичним режимам, відмінним від радянського, профспілки розглядаються як один з компонентів світового робіничого руху, авангардом якого виступають легальні та нелегальні ліві політичні сили. Серед подібних робіт слід відзначити роботи Р. Давацової [14], в якій мова йде про боротьбу двох течій у профспілковому русі ФРН у 1960-1963 рр., В.А. Зленка [19], в якій досліджуються основні проблеми й напрямки діяльності профспілок у соціально-економічному житті США, Ю.П. Іванова [20], яка вивчає профспілки й страйкову боротьбу в США під час Другої світової війни, М.В. Окішевої [41], що досліджує лігу профспілкової пропаганди як ліву меншість в американському профрусі (1920-1929), А.Б. Окуня [42], присвячену державі, монополіям і профспілкам у процесі становлення державно-монополістичного капіталізму в США (1917-1918), С.П. Перегудова [44], в якій увагу зосереджено на русі за ядерне роззброювання та ролі в цьому процесі лейбористської партії Англії (1957-1963), Л.С. Чернявського [61], в якій здійснюється дослідження політики профінтерну в колоніальних і залежних країнах у роки часткової стабілізації капіталізму 1924-1929 гг., Алі Ісмаїла Шаміде Огли [1], де вивчається робітничий і профспілковий рух в Ірані у 1906-1953 роках. Особливу увагу привертають роботи, що вивчають латиноамериканську проблематику – це, насамперед, дисертаційні роботи М.С. Лімпіаса [28], яка присвячена профспілковому руху в Болівії у 1952-1982 роках, С.А. Макеева [29], в якій розглядається проблема єдності профспілкового руху Мексики (в 1930-е роки), Е.В. Макухіна [30], що досліджує боротьбу за єдність профспілкового руху в Чилі. В даних роботах, попри марксистсько-ленінську ангажованість, здійснено спроби оцінювання політичних процесів, робляться аналітичні висновки, які загалом не властиві дослідженням, що здійснювалися на матеріалі СРСР. Зокрема, в даних роботах оцінюється успішність дій профспілок під час страйкових та виборчих кампаній, розглядаються умови консолідації та ідеологічної єдності профоб'єднань у різних країнах світу, дії влади, спрямовані на послаблення впливу профспілок та виключення їх з політичного процесу.

Окрему групу становлять історичні роботи пострадянського періоду, присвячені зарубіжним країнам. В них істотно послаблена ідеологічна упередженість, що походить від марксистсько-ленінської догматики, події аналізуються більш об'єктивно та змістовно. Така характеристика стосується, насамперед, роботи С.Г. Головки під назвою «Політика «нових торі» щодо тред-юніонів (1980-1990 рр.)» [9], Ф. І. Зендельбека «Німецька

соціал-демократія та «вільні» профспілки в роки Веймарської республіки» [18] та І.А. Єремєєвої під назвою «Політика урядів Великобританії щодо профспілок у 50-80-і рр. XX ст. (еволюція форм, методів, засобів)» [17].

Важливе місце у теоретичній розробці проблематики політичної участі профспілок належить сучасним історичним дослідженням. До групи вітчизняних робіт, що формують даний напрям належать, насамперед, дисертаційні та монографічні дослідження, виконані у другій половині 1990-х та на початку 2000-х років. В українських працях, що вивчають радянський період, досягнуто значних результатів у виявленні специфічних особливостей політичних функцій профспілок за умов радянської державної структури. Зокрема, в роботі О.М. Мовчан [36] показано механізми контролю комуністичної партії та радянського бюрократичного апарату над профспілковими організаціями, проаналізовано особливості створення профспілок на принципах демократичного централізму. Особливості функціонування профспілок у політичній системі тоталітарної держави викладені також у роботі іншого українського історика В.М. Докашенка [15]. В цьому дослідженні увага автора звернута на аналіз «зрілого» періоду радянського тоталітаризму, за умов якого політична роль профспілок у радянській внутрішній політиці набула сталих форм.

Таким чином, взаємину профспілок та політики як об'єктивний стан політичної реальності стають політологічною науковою проблемою задовго до оформлення системної парадигми та пов'язані з активною участю профспілок у громадських та політичних рухах, починаючи з середини XIX століття. В різні часи до теми політичної ролі профспілок зверталися дослідники, що належали до різних наукових шкіл та методологічних парадигм. Вивчення цієї теми до появи системної теорії політики носило, в основному, факультативний характер, додатковий до соціально-економічного та соціально-філософського аналізу. Крім відсутності цілеспрямованого розгляду проблем профспілок як окремого предмету дослідження, для наукового пошуку в царині політичної обумовленості діяльності профспілок була властива партійно-ідеологічна ангажованість, публіцистичний стиль викладу й висновків. До кінця XX століття проблема залишалася другорядною внаслідок переваги традиційних інституційних суб'єктів політики та апробації емпіричних методів в американській політичній науці. Виникнення теорії політичної системи як такої знову не спонукала до самостійного вивчення профспілок як окремого явища політики. Лише початок XXI століття зробив очевидним необхідність дослідження профспілок як суб'єктів взаємодії з політичною системою, оскільки традиційна політична роль профоб'єднань як партнерів політичних партій

та громадських організацій, що не відповідає їх місії у трансформаційних суспільствах, де відбувається занепад традиційних політичних партій внаслідок медіатизації політики. Невизначеність відносин профспілок з політичною системою істотно звужує можливості прогнозування політичних процесів на далеку перспективу.

Перспективами подальших розвідок у напрямку, означеному даною статтею, слід вважати поглиблення аналізу становлення інституціональної системи сучасної України. Існування особливої пропорції між офіційними нормами, легальними законами й неофіційними «правилами гри» вносить серйозні корективи в процес демократизації сучасної України. Замість збалансованих з погляду плюралістичного представництва соціальних інтересів політичної системи із сильними демократичними інститутами ми маємо дещо інше: замість партій їхні функції нерідко виконують лобістські угруповання; замість нормальних

парламентських форм вираження різноманітних інтересів-квазикорпоративістські асамблеї, не обтяжені турботою про потреби рядових виборців; замість «прозорого» процесу прийняття рішень адміністративними органами – повністю закритий від контролю процес бюрократичного перерозподілу суспільних ресурсів. Складна інституціональна система в Україні ніяк не може бути описана лише в офіційно-нормативному ракурсі без урахування домінуючих у ряді випадків корпоративно-бюрократичних правил гри. Планомірне відтворення цих «правил» може істотно модифікувати соціальний характер політичної системи, що формується, додати їй авторитарно-олігархічну й бюрократичну орієнтацію. Саме невизначеність кола реальних інститутів політики сучасної України створює для профспілкового руху в усіх його проявах можливість долучення до числа компонентів політичної системи, а не зовнішнього середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Али Исмаил Шамиде Оглы. Рабочее и профсоюзное движение в Иране в 1906-1953 годах // Автореф. дис. канд. истор. наук. – Ашхабадский государственный университет (07.00.02). – Ашхабад, 1974. – 28 с.
2. Алиев К. А. Деятельность профсоюзных организаций Дагестана по повышению роли трудовых коллективов в условиях развитого социализма // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Махачкалинский государственный университет. – Махачкала, 1974. – 34 с.
3. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов. - 3-е изд., изм. и доп. - М.: Издательство НОРМА, 2002. – 684 с.
4. Башмаков В.И. Изменения в экспертных оценках актуальности исследования социальных проблем труда (опыт мониторинга) // Социологические исследования. – 2005. – № 5. – С. 89-95.
5. Бойко О. Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз. // Дис. доктора політичних наук. – Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – 474 с.
6. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – 808 с.
7. Волков Ю.Е. Социальные отношения и социальная сфера // Социологические исследования. – Апрель 2003. – № 4. – С. 34-41.
8. Глотов М.Б. Социальный институт: определение, структура, классификация // Социологические исследования. – 2003. – № 10. – С. 13-19.
9. Головки С.Г. Політика «нових торі» щодо тред-юніонів (1980-1990 рр.): Автореф. дис...канд.іст.наук (07.00.02) / НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського.- К., 1999.- 18 с.
10. Гонтар А. В. Участие профсоюзов Украины в организации и управлении социалистическим производством // Автореф. дис. канд. истор. Наук. – Киевский государственный университет. – Киев, 1976. – 32 с.
11. Горлач Н. И. Борьба за осуществление ленинского плана построения социализма. // Автореф. дис. канд. истор. наук. – Киевский государственный университет. – Донецк, 1972. – 24 с.
12. Грабцевич З. М. Деятельность профсоюзов Белоруссии по организации движения наставников на промышленных предприятиях в 1970-е годы // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Минский государственный университет. – Минск, 1980. – 33 с.
13. Грибанов В. В. Профсоюзы и политика. СПб.: Изд-во РГПУ, 2001. – 253 с.
14. Давацова Г. Борьба двух течений в профсоюзном движении ФРГ в 1960-1963 гг. // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Московский государственный университет. – Москва, 1972. – 25 с.
15. Докашенко В.М. Профспілки і тоталітаризм: ілюзії та реалії 70-х - 80-х років /— Донецьк: Вид-во Донец. держ. ун-ту, 1999. — 356 с.
16. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М.: Канон, 1996. – 432 с.
17. Єремєєва І. А. Політика урядів Великобританії щодо профспілок у 50-80-і рр. XX ст. (еволуція форм, методів, засобів) // Дис. канд. іст. Наук/ 07.00.02 Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ. – 2000. – 176 с.
18. Зендельбек Ф.Й. Німецька соціал-демократія та вільні профспілки в роки Веймарської республіки. Дис. канд. іст. Наук/ 07.00.02 Харківський державний університет. –Харків. – 1995. – 184 с.
19. Зленко В. А. Основные проблемы и направления деятельности профсоюзов в социально-экономической жизни США // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Московский государственный университет. – Москва, 1976. – 28 с.
20. Иванов Ю. П. Профсоюзы и забастовочная борьба в США во время Второй мировой войны // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Институт истории Академии Наук СССР. – Москва, 1981. – 32 с.
21. Израйлов М. А. Деятельность профсоюзов Узбекистана в период завершения строительства социализма // Автореф. дис. канд. истор. наук. – Ташкентский государственный университет. – Ташкент, 1968. – 28 с.
22. Канаев Г.Е. Международная организация труда: структура и принципы деятельности. – Москва: Профиздат. – 1994. – 378 с.
23. Карпова Н. В. Трипартизм как институт политической системы современной России // Дис. канд. полит. наук/23.00.02. - М., 2003. - Академия труда и социальных отношений. - 147 с.
24. Киселев В.Н., Смольков В.Г. Социальное партнерство в России. Специфика и основные проблемы станов-

- ления в период рыночных реформ. – Москва: Экономика. – 2002. – 234 с.
25. Комаров М.С. Социальная стратификация и социальная структура // Социологические исследования. – 1992. – № 7. – С. 62-72.
26. Крестьянинов А.Н. Социальная напряженность: роль профсоюзов в ее регулировании. Монография. – М.: Русская новь. – 2003. – 340 с.
27. Лейман И.И. Наука как социальный институт. – Л. «Проспект», 1971. – 234 с.
28. Лимпиас М. С. Профсоюзное движение в Боливии в 1952-1982 годах // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Московский государственный университет. – Москва, 1976. – 28 с.
29. Макеев С. А. Проблема единства профсоюзного движения Мексики (в 1930-е года) // Автореф. дис. канд. истор. наук. – Московский государственный университет. – Москва, 1976. – 28 с.
30. Макухин Э. В. Борьба за единство профсоюзного движения в Чили // Автореф. дис. канд. истор. наук. – Московский государственный университет. – Москва, 1976. – 28 с.
31. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – Москва: АСТ. – 2006. – 873 с.
32. Митрохин В.И. Социальное партнерство. Учебно - методическое пособие - М., УИЦ МФП. 1998
33. Михеев В.А. Основы социального партнерства: теория и политика: Учеб. для вузов. -М.: Экзамен. 2001;
34. Михеев В.А. Политика социального партнерства. М., 1999;
35. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Диалог. – 1990. – № 5. – 1991. – №4. – С. 34 – 42.
36. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади. (1920–ті рр.) // Дис. д-ра істор. наук / 07. 00. 01 Національна академія наук України Інститут історії України. – К. – 2004. – 424 с.
37. Можаяев В.Е. Социальное партнерство в европейских странах // Труд и социальные отношения. 1992. № 1
38. Неліпа Д. В. Особливості інституціоналізації соціального партнерства (політологічний аналіз) 23.00.02 Автореф. дис. канд. політ. наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2005. – 18 с.
39. Ненашев М. П. Гражданское общество России и роль в его становлении общественных объединений // Дис. канд. полит. наук: 23.00.02 Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова. – М., 2001. – 176 с.
40. Нікіфоров В. Ю. Захист профспілками соціально-трудових прав працівників в умовах ринкової економіки (теоретично-правовий аспект) // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Спеціальність 12.00.05. – Національний університет внутрішніх справ Харків – 2004. – 186 с.
41. Окишева М. В. Лига профсоюзной пропаганды как левые меньшинства в американском профдвижении (1920-1929) // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Институт истории Академии Наук СССР. – Москва, 1983. – 32 с.
42. Окунь А. В. Государство, монополии и профсоюзы в процессе становления государственно-монополистического капитализма в США (1917-1918) // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Московский государственный университет. – Москва, 1976. – 28 с.
43. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем. // Американская социологическая мысль. - М.: Мысль. – 1996. – С.462-478.
44. Перегудов С.П. Лейбористская партия в социально-политической системе Великобритании. - М.: Наука, 1975. – 414 с.
45. Подшибякина Н. Современные промышленные структуры и профсоюзы // Человек и труд. – 1998. – №8. – С.73 – 76.
46. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.
47. Порфімович О. Соціальне партнерство: пошук підходів // Політика і час. – 1994. – №4. – С.44–48.
48. Рагимов Н. Д. Борьба профсоюзов Азербайджана под руководством партии за восстановление нефтяной промышленности в 1921-1925 // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Бакинский государственный университет. – Баку, 1978. – 32 с.
49. Рахимов Г. Профсоюзы Узбекистана в борьбе за создание материальной базы коммунизма в 1954-1965 годах. // Автореф. дис. канд. истор. наук. (07.00.02) – Ташкентский государственный университет. – Ташкент, 1969. – 27 с.
50. Саленко В.Я., Грунт Е.В. Каков он – современный профсоюзный лидер. Два региона, два взгляда на проблему // Социологические исследования. – 2000. – № 9. – С. 53-59.
51. Седов Л.А. Российский электорат: десятилетняя эволюция // Общественные науки и современность. – 2003. – № 5. – С. 60-69.
52. Семигин Г.Ю. Социальное партнерство в современном мире. Москва: Мысль. – 1996. – 256 с.
53. Семигин Г.Ю. Социальное партнерство. Словарь - справочник. – Москва: Академия труда и социальных отношений. – 2002. – 354 с.
54. Сіленко А. О. Соціальна держава: еволюція ідей, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні // Автореф. дис. доктора політичних наук 23.00.02 Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – Київ – 2000. – 28 с.
55. Спенсер Г. Социальная статика. Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества. – СПб.: Издание В.Врублевского, 1906. – 534 с.
56. Спенсер Г. Развитие политических учреждений. – СПб.: Издание В.Врублевского, 1882. – 428 с.
57. Фролов С. С. Социология организаций: Учебник. — М.: Гардарики, 2001. — 304 с.
58. Фролова Т. Л. Гендерное регулирование социально-трудовых отношений и роль профсоюзов // Дис. канд. экон. наук: 08.00.05 Академия труда и социальных отношений. – М., 2003. – 193 с.
59. Хоманс Д. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология. М.: Издательство Московского университета, 1984. – С. 82-91.
60. Цвих В.Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
61. Чернявский Л. С. Политика профинтерна в колониальных и зависимых странах в годы частичной стабилизации капитализма 1924-1929 гг. // Автореф. дис. канд. истор. наук. – Московский государственный университет. – Москва, 1976. – 28 с.
62. Шушпанніков О. М. Політичне управління соціально-трудовими конфліктами як фактор суспільної стабільності // Автореферат дис. канд. політ. наук 23.00.02. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ. – 2006. – 18 с.
63. Щеглова С.Н. Социальное партнерство в сфере трудовых отношений. – М.: Прогресс, 1995. – 132 с.
64. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский; общ. ред. и послесл. А. М. Румянцева; пер. с польского М. М. Гуренко. – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.

Л.С. ШАЧКОВСЬКА

ВИБОРЧА РЕФОРМА 1997 Р. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРОЦЕСИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Шачковська Любов Сергіївна - викладач кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

Сьогодні тривають запеклі дискусії про реформу парламентської (так само як і місцевої) виборчої системи в контексті зменшення ролі партійної верхівки у формуванні представницьких органів (в порядку критики закритих списків). Застосування чистої пропорційної системи у 2004 р. значно підвищило роль політичних партій у системі організації влади, проте переважно недемократичний устрій самих партій серйозно скомпрометував ідею посилення ролі політичних партій у суспільстві. Треба визнати, що українські партії не стали справжніми соціально орієнтованими організаціями, які б виконували роль посередників між громадянським суспільством і державою. Вони є скоріше олігархічними електоральними проектами, політичними філіями бізнес-корпорацій (за винятком КПУ, яка має достатньо міцну ідеологічну базу і доволі слабкі зв'язки з бізнес-структурами).

Усі реформи виборчої системи в Україні проходили з огляду на формування партійної системи. Обрання типу виборчої системи завжди потребує практичної оцінки політичних потреб і можливостей держави, це не просто суто технічна проблема, але також проблема, яка торкається культурної сфери, має вартісний вираз і може мати серйозні наслідки для функціонування політичної системи суспільства в цілому. У перехідних суспільствах застосування того чи іншого типу виборчої системи може не тільки не допомогти вирішенню проблеми адекватного парламентського представництва та його структурування, а й навіть загострити соціальні та політичні проблеми. Якщо партійну систему розуміти як сукупність політичних сил (партій, блоків партій), представлених у парламенті, то вона буде виступати головним чинником, від якого залежить ефективна робота вищого законодавчого органу держави. Тому досить актуальним є встановлення чинників та механізмів, що впливають на стан партійної системи, яка перебуває у постійній взаємодії з виборчою системою та іншими елементами політичної системи суспільства.

Проблемою взаємодії виборчої та партійної систем прямо або опосередковано займалися зарубіжні (Ш. Авінері, Г. Алмонд, М. Воллестайн, Є. Вятр, К. Джанда, М. Дюверже, Дж. Ламберт, Е. Лейкман, А. Лейпхарт, С.М. Ліпсет, С. Нойман, С. Роккана, Дж. Сарторі,

Р. Таагепера, М. Шугарт, С. Хангтінгтон та інші) та вітчизняні (В. Бебик, Г. Голосов, Н. Гончарук, О. Єршов, Т. Кіс, М. Корж, І. Кресіна, В. Литвин, Г. Малкіна, А. Пахарев, І. Поліщук, М. Примуш, Е. Пуфлер Ю. Шведа, І. Шкурат та інші) вчені, які розглядали розвиток партійних систем під впливом традицій та історії, економічної і соціальної структури, релігійних вірувань і етнічного складу, національних конфліктів тощо.

Принципово важливого значення для становлення партійної системи України набуває виборча реформа 1997 р., коли була запроваджена змішана (мажоритарно-пропорційна) система, яка вивела процеси партійно-політичного структурування суспільства на якісно новий рівень. Метою даної статті є визначення впливу виборчої реформи 1997 р. на процеси трансформації партійної системи України. Для досягнення мети використовувалися традиційні методи аналізу документів.

У 1997 р. прийнято новий закон про парламентські вибори. Визначення Законом України «Про вибори народних депутатів України» політичних партій суб'єктом виборчих змагань дало можливість започаткувати новий тип виборчої кампанії в Україні, піднесло роль партій у суспільстві, стимулювало внутрішні процеси партійного розвитку. Відповідно до аналізованого закону політичні партії отримали не тільки пріоритетне право висувати кандидатів у депутати, а й гарантоване представництво у виборчих комісіях, що зробило процес більш відкритим, сприяло запобіганню виникненню конфліктних ситуацій як під час виборчої кампанії, так і після виборів.

М. Примуштверджує, що практика проведення виборчих кампаній у країнах світу свідчить про те, що будь-які вибори – це вибори партій, навіть якщо їх ігнорує виборче законодавство, зокрема у Великобританії і деяких членах Співдружності, де законодавство ставить у центр виборчого процесу окремих кандидатів, які фактично не мають реальних шансів бути обраними без партійної належності. Характерною тенденцією розвитку сучасного законодавства в більшості країн є закріплення монополії політичних партій на участь у виборчому процесі і передусім у його найважливішій стадії – висуванні кандидатів [1, 48-49].

Новий закон «Про вибори народних депутатів

Україні», по суті, відобразив компроміс між політичними партіями і фінансовими та регіональними кланами і передбачав заміну мажоритарної системи абсолютної більшості на змішану систему, коли половина депутатів обирається за пропорційною системою закритих загальнонаціональних партійних списків (з 4 % бар'єром), а половина – в одномандатних виборчих округах за системою відносної більшості.

Виборча реформа 1997 р. певною мірою сприяла досягненню основних цілей виборів в Україні – справедливому представництву інтересів, партійно-політичному структуруванню суспільства, формуванню усталеного уряду парламентської більшості. Можна відзначити такі наслідки цієї реформи:

1) Посилилось партійно-політичне структурування суспільства та парламенту, але політико-партійне структурування електорату виявилось тільки при голосуванні за пропорційною системою, тоді як у багатомандатних виборчих округах перемогли позапартійні, що не дозволило повністю структурувати парламент та зробити цю структуру стійкою.

2) Пропорційність представництва інтересів дещо посилилась тільки щодо обраних за партійними списками депутатів (та й то третина виборців, що голосували за дрібні партії через наявність 4 % бар'єру, виявились не представленими в парламенті, а їхні голоси «відійшли» на користь партій, яким вони могли зовсім не симпатизувати).

Змішана (мажоритарно-пропорційна) виборча система хоча повністю і не розв'язала проблем демократичності виборів та формування стійкого уряду на партійній основі, проте виборча формула 1997 р. була знову покладена в основу Закону про вибори народних депутатів 2001 р., який відрізнявся від попереднього докладнішою регламентацією виборчих процедур, націленою на уникнення зловживань під час виборчої кампанії.

Досліджуючи взаємовплив партійної та виборчої систем, Г. Малкіна дійшла висновку, що змішана виборча система, яка була запроваджена у 1997 р., більшою мірою, ніж стара суто мажоритарна система, сприяє становленню багатопартійності [2, 5]. Результати виборів 29 березня 1998 р. були позитивними для розвитку суспільних інститутів, реалізації законодавчих актів, продовження демократичних реформ в країні. За умов певної переваги лівих сил (КПУ, блоку СПУ-СелПУ), все ж не справдилися прогнози про можливість переходу парламенту під цілковитий контроль лівих. Центристський спектр характеризувався як позаідеологічний, м'який та амбівалентний в оцінці дійсності. Праві, національно орієнтовані партії мали успіх у виборців, які мали чітко сформовані національно-державницькі уподобання. Опозиції в парламенті не склалися, так як за відсутності

парламентської більшості та «відповідального уряду» «опозиційність», по суті, стала поняттям умовним.

Різка зростання прихильності громадян України до лівих ідей (на кшталт соціал-демократії) Б. Козак аргументує тим фактом, що ще за радянських часів існувала соціальна база для соціально-демократичної ідеології, яка захищала найбільш незахищені верстви населення. В умовах кризи й зниження рівня життя громадян соціальна база соціал-демократії різко розширилась, що є обнадійливим чинником, пов'язаним з майбутнім соціальним захистом в умовах ринкового суспільства [3, 180].

Аналізуючи процедуру, умови та особливості парламентських виборів в Україні 1994, 1998 та 2002 рр., Г. Малкіна доходить цілком справедливого висновку, що зміна виборчої системи з мажоритарної системи абсолютної більшості на змішану мажоритарно-пропорційну систему стимулювала становлення багатопартійності та трансформацію партійної системи з атомізованої системи в систему поляризованого плюралізму [2, 5]. Хоча не всі дослідники з цим згодні. Так, Д. Арабаджієв і в 2003 р. стверджував, що в Україні встановлена атомізована партійна система, зазначивши, що характерною особливістю сучасного політичного процесу є розпорошеність та атомізованість партій як прагматичного, так й ідеологічного типів [4, 132].

До фактів, що підтверджують цю тезу, частіше всього відносять такі:

- значна поляризація політичних сил, ідеологічна несумісність крайніх екстрем політичного спектра;

- існування політичного центру;

- наявність опозиції;

- зменшення кількості безпартійних депутатів та зміцнення статусу політичних партій завдяки проведенню виборів на партійній основі;

- скорочення кількості представлених у парламенті політичних партій завдяки використанню чотиривідсоткового бар'єру.

При цьому зазначається, що закон, в якому запроваджено (хоча і частково) систему пропорційного представництва, природно підняв роль партій у житті держави. І хоча закон 1997 р. не встановив монополії політичних партій на участь у виборах (ця тенденція посилюється останнім часом в країнах Заходу та США), але надав їм значних пільг при реєстрації кандидатів.

Особливостями виборів 1998 р., на думку М. Рагозіна, є те, що:

- вибори проходили за змішаною виборчою системою;

- закон був сприятливим для великих партій для проведення виборчої кампанії у загальнонаціональному багатомандатному окрузі на пропорційній основі [5, 48-49].

Аналізуючи парламентські вибори 1998 р., Б. Козак підкреслив, що загальний рівень

«партизації» парламенту зріс завдяки виборам половини депутатів за партійними списками, а партійність у мажоритарних округах зовсім не сприяла перемозі. З цього приводу ним були виокремлені такі проблеми:

- фінансово-промислові та адміністративні еліти не зацікавлені в розбудові сильних політичних партій для перемоги на виборах;

- незважаючи на високий виборчий бар'єр, змішана система сприяє появі сотень карликових протопартій – мультипартійності [6, 106-107].

Помітною подією у суспільному житті України було прийняття у 2001 р. Закону України «Про політичні партії в Україні». Реалізація цього закону покликана була сприяти формуванню належних правових засад для розвитку політичної системи в державі, створенню в Україні сильних і відповідальних політичних партій. Слід відзначити, що Венеціанська комісія Ради Європи «Демократія через право» дала позитивну оцінку Закону України «Про політичні партії в Україні» [7, 34].

Особливо слід зазначити, що цим законом було запроваджено електоральну функцію партій. А. Білоус, характеризуючи електоральну функцію політичних партій, визначає її основною функцією партії. Адже законним шляхом приходу до влади є перемога на виборах. Отже, й ідеологія, й програма, й організаційна структура, і лідери партії в практичному сенсі слугують, насамперед, здійсненню цієї мети [8, 26].

Сучасні політичні партії є своєрідними «електоральними машинами», які організовують виборчі кампанії своїх кандидатів, надають їм необхідні для цього ресурси (гроші, персонал для проведення виборчої кампанії). Починаючи з президентських виборів 1991 р. нові політичні партії України брали участь у всіх наступних виборах Президента України, Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування. На всіх президентських виборах у новітній історії України перемагали позапартійні кандидати, які посідали вищі державні посади в країні або були тісно пов'язані з адміністративно-державними структурами, керівництвом великих державних підприємств.

Сучасна соціальна держава суттєво перетворила природу політичної партії. Політичний ринок уже заповнений, будь-яка спроба вторгнення на нього блокується: тому поява нових партій та їх закріплення на політичній сцені – дуже рідкісний випадок. Фактично структурні основи існуючої моделі сприяють успіху великих партій з урахуванням тих матеріальних витрат, котрих потребує проведення масової політики. Потрібно мати широкую мережу підготовлених професіоналів, займати якомога більше місць в органах державного управління, контролювати значні засоби соціальної комунікації та володіти солідною економічною підтримкою. Ці чинники перетворюють інституційну політику в «замкнену зону».

Саме завдяки цій обставині здійснюється так би мовити сутнісна уніфікація великих партій у політичній системі з того моменту, коли вони починають підтримувати її основи, відрізняючись лише в підходах до управління або інших позиціях.

Для того, щоб добитися успіху й отримати доступ до уряду, партія має діяти помірно й прагматично, відповідно до вимог політичного ринку. З одного боку, йдеться про розширення підтримки з боку електорату за рахунок зведення до мінімуму тих елементів програми, які можуть загострити протиріччя. З іншого боку, партія має бути готова до об'єднання в коаліцію, тобто до того, щоб зробити об'єктом переговорів свої вимоги.

Наприкінці ХХ століття сталися істотні зрушення в політичній сфері суспільства. Політичні партії почали позбуватися традиційної класовості та звертатися не стільки до певних соціальних прошарків, скільки до всіх груп населення. Американський політолог Дж. Лапаламба назвав цей тип політичних партій «партією хапай усіх», а потім – «партією виборців». Згодом до останньої додалася назва «універсальна партія» [9]. Особливість цих партій полягає в тому, що вони сповідують суто прагматичний підхід до ідеології, максимально розширяючи її до рівня загальнонародної, тобто надають перевагу пошукові спільної мови з багатьма, іноді протилежними соціальними групами з єдиною метою – залучити на свій бік якомога більшу кількість голосів виборців. Явище catch-all-party (буквально – партія-хапай-всіх, тобто партія, яка розраховує на підтримку в усіх верствах населення). Воно ґрунтується на практиці розмивання класичних ідеологічних контурів, усе більш туманних програмних обіцянок, свідомого утворення міжгрупової соціальної бази й елітарного панування в партійному житті, яке демобілізує пересічних партійців.

«Партії-хапай-всіх» (catch-all-parties), або «універсальні», «електорально-професійні» партії, не претендують на інтелектуальне і моральне командування масами, орієнтуючись на безпосередній успіх на виборах. Ці «інтеркласові» організації вважають другорядним зростання своїх лав, але намагаються об'єднати навколо себе максимальну кількість виборців різноманітної соціальної, етнічної та іншої приналежності для вирішення головних питань поточного моменту. Такі партії утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), частіш за все всього загальнонаціонального масштабу, котрий пропонує суспільству ідеї злагоди, компромісу, балансу інтересів.

Партії універсального типу (які ґрунтуються на логіці catch-all-party) намагаються за допомогою неідеологізованої програми мобілізувати якомога більшу кількість виборців різної соціальної та професійної приналежності. Для них притаманно: відсутність фіксованого членства, потенційний

кількісний склад, особливий тип лідера-інтелектуала, який грає роль світоглядного символу, відсутність жорстко фіксованих соціальних інтересів. Логіка catch-all-party змушує шукати голоси де завгодно, відмовляючись від скільки-небудь спеціалізованого підходу (класового, конфесійного та ін.), хоча іноді він може зберігатися по заздалегідь заданих параметрах.

За цих умов у ході виборчих кампаній відсутні справжні фундаментальні альтернативи; партії, які мають шанс (або намагаються) опинитися при владі, залишають осторонь принципові питання. Передвиборча конкуренція виявляється поверховою; підкреслюються відмінності між партіями, але увага громадян при цьому переключається на другорядні питання.

Більшість сучасних політологів виокремлюють характерну сучасну тенденцію в розвитку політичних партій за умов інформаційного суспільства: поступово відбувається занепад політичних партій у тому класичному вигляді, в якому вони існували донедавна. Поділ політичних партій за соціальними, класовими та іншими ознаками стає дедалі все більш розмитим. Політичні партії все менш ефективно виражають та захищають інтереси переважної більшості виборців. Від їх ротації біля державного керма мало що змінюється. Це спричиняє в розвинутих демократичних країнах Заходу зменшення активності електорату. На зміну політичним партіям як суб'єктам політичної боротьби йдуть невеличкі групи професіоналів, здатні гнучко реагувати на політичну кон'юнктуру, оперативно впливати на свідомість виборців. Змінюється якість політичних партій: на зміну звичним «стаціонарним» партіям приходять тимчасові громадські об'єднання, створені виключно з метою вирішення вузькополітичних завдань. За цих умов вчені все більше говорять про виникнення партій принципово нового типу – «технологічних» партій, своєрідних «електоральних машин», діяльність яких ґрунтується переважно на маркетингових технологіях, що інтенсивно розвиваються передусім на Заході та перебувають на початковому етапі формування в країнах пострадянського простору.

Спостерігаючи за подіями останнього десятиліття, можна констатувати зростаючу роль політичних технологів у процесі партійної діяльності, особливо під час проведення електоральних кампаній. Слабкість українських політичних партій, їх організаційна та ідейна аморфність відкривають перед командами політичних технологів доволі широку перспективу доведення їх до необхідної «електоральної кондиції».

Зважаючи на сучасну багато в чому деформовану партійну систему в Україні, деякі вчені намагаються впроваджувати нові наукові категорії, які б дозволили зафіксувати сучасні зсуви в партійному середовищі. З подачі Ю. Древаля

політологічний обіг увійшло таке поняття, як «перцептивна партійна система» (від англійського perception – сприйняття). За допомогою цього поняття основна увага концентрується на проблемі сприйняття політичних партій електоратом. У цьому зв'язку можна стверджувати, що політичні вибори є головним інструментом визначення перцептивної партійної системи [10]. Як на мене, точнішою є інша категорія – «воутингова партійна система» – «voting party system» (від англійського voting – голосувати), або «партійна система, за яку голосують». Адже сприйняття політичних партій виборцями може бути як позитивним, так і негативним. Тобто, є формальна партійна система, яка складається з офіційно зареєстрованих політичних партій, а є реальна «воутингова» партійна система, яку утворює лише невелика кількість політичних партій, за які голосує електорат.

Партіям доводиться завойовувати авторитет у виборців, долаючи негативні стереотипи й недовіру до інституту політичної партії, які склалися ще в радянські часи як у пересічних громадян, так і у представників елітних верств населення. Багатьом політичним партіям України також заважає відсутність розвинутої організаційної інфраструктури, насамперед у регіонах. Але поступово роль політичних партій у виборчому й законодавчому процесах зростає, про що, зокрема, свідчить зростання частки депутатів від політичних партій у складі українського парламенту з кожними новими виборами. Сьогодні склад Верховної Ради України є цілком партійним.

Важливим напрямом посилення ролі партій у суспільстві є відновлення їх «первісної» сутності, зміцнення їх, найперше, як партій парламентського типу. Це означає перенесення центру ваги у політичній діяльності на електоральну функцію, змагання за голоси виборців на парламентських виборах і подальшу роботу політичних фракцій у парламенті.

Представницький парламентський лад обумовлює участь партій у діяльності парламенту. Це означає, що метою діяльності партії є, насамперед, змагання за отримання мандатів від виборців і відповідне отримання місць у парламенті, а тим самим участь у волевиявленні народу, представництво їх волі, інтересів. Ось чому потрібне, передусім, перетворення партій на носіїв політичного волевиявлення через формування громадської думки у суспільстві, стимулювання волевиявлення населення, вплив на політичну діяльність парламенту і діяльність органів виконавчої влади.

Проте до виборів 2002 р. політичні партії не змогли повною мірою проникнутися духом нового закону. Напередодні парламентських виборів 2002 р. А. Пахарев з жалем констатував, що численні заяви партійних лідерів та окремих представників влади про необхідність партійної структуризації залишаються поки

що декларованими. На практиці Україна все більше віддаляється від побудови власної партійної системи й причиною цього є переважно суб'єктивний характер і полягає у нездатності політичних лідерів та ватажків до компромісів і консенсусу. Найбільш негативними чинниками А. Пахарев називає:

- застосування брудних пропагандистських методів, що здебільшого полягають у збиранні та оприлюдненні компромату;

- опора на сумнівні виборчі технології під ви-тонченою назвою «пiар»;

- запекла ідеологічна боротьба не стільки проти політичних супротивників, скільки проти близьких за програмами суперників тощо [11, 4-5].

О. Єржов показав, що вибори 2002 р. стали своєрідним каталізатором у політичному житті країни, що дозволив виявити низку проблемних моментів у функціонуванні політичних партій та їхній участі у виборчому процесі. На його думку, важливою проблемою функціонування політичних партій в Україні є низький рівень їхньої підтримки виборцями, зростання розчарування, зниження рейтингу. Ще однією важливою проблемою участі політичних партій у виборчому процесі є ситуація невизначеності щодо безпосередніх механізмів можливості брати участь у реалізації державної політики. Це фактично зводить значущість політичних партій у здійсненні виконавчої влади до мінімуму і, як наслідок, значно зменшує політичну цінність і вагу перемоги у виборчому процесі. Єдиним моментом участі політичних партій у виборчому процесі 2002 р., на думку О. Єржова, є перетворення партійної боротьби на особистісне протистояння окремих політиків. Причиною цього є надзвичайно висока ідеологічна аморфність сучасних політичних партій [12, 596-597].

Цілоком можна погодитися з М. Рагозіним, який виявив такі тенденції, що з'явилися у розвитку партійної системи напередодні й після парламентських виборів 2002 року:

- з'явився і посилюється новий політичний розподіл партій за ознакою «пропрезидентські – антипрезидентські»;

- відбулось зростання кількості партій;

- партії мали регіональні організації.

У цілому ж, на думку дослідника, змішана виборча система сприяла більшій політичній структурі парламенту, проте партійна система України, що утворилася за підсумками виборів 1998-2002 рр., залишається багатопартійною системою малих партій, політичне майбутнє яких пов'язане зі створенням блоків [5, 50-51].

Необхідно зазначити також роль бар'єру представництва у структуруванні вищого законодавчого органу. Підраховані результати виборів до Верховної Ради України 1998 р. за умов застосування п'ятивідсоткового загороджувального бар'єру свідчать про зменшення кількості політичних партій, представлених у парламенті.

Показовим також є блокування політичних партій напередодні виборів з метою подолання загороджувального бар'єру та розпад виборчих блоків після обрання, наслідком чого стає деструктурованість парламенту.

Треба зазначити й те, що, по суті, змінюється соціально-політична природа сучасних партій і українські партії, безумовно, відчувають ці тенденції. Так, Д. Арабаджієв стверджує, що в останні роки спостерігається криза існуючих партійних систем. Проте ні сьогодні, ні в далекому майбутньому не передбачається заміна партій як найважливішого інституту демократичної політичної системи. У цьому зв'язку він виділив такі тенденції зміни партій та партійних систем:

- поступова деідеологізація партій, зростання прагматизму в їхній діяльності;

- підвищення гнучкості партійних структур, їхньої здатності реагувати на зміну інтересів та настрої громадян;

- посилення впливу на передвиборчі кампанії партій з боку непартійних або напівпартійних політичних об'єднань;

- поступовий перехід деяких функцій партій до ЗМІ в галузях політичної соціалізації пропаганди, артикуляції інтересів, політичної інтеграції та мобілізації громадян;

- зростання елементів маніпулювання в партійних передвиборчих кампаніях, їхнє перетворення у добре організовані, дорогі розважальні шоу, що ускладнює раціональний вибір людини [4, 134-135].

Аналізуючи розвиток партійної системи за підсумками електорального циклу 1998-2006 рр., можна констатувати, що в політиці залишаються партії, що мають сильний ідеологічний стрижень, організоване структурування, впізнаних лідерів, соціальні програми, громадський авторитет. Можна виокремити такі здобутки партійного будівництва за цей період:

- держава починає реагувати на появу і діяльність політичних партій;

- спостерігається певне прагнення до консолідації політичних партій;

- з'являється тенденція до об'єднання правих, націонал-демократичних партій, а ліві існують відособлено;

- поява центристських тенденцій – як правочентристських, так і лівоцентристських;

- поява на політичному обрії України ряду політичних партій нового покоління, основна суть цього феномена в тому, що на політичну арену виходить покоління, сформоване за роки незалежності.

Характеризуючи виборчу формулу зразка 1998-2002 рр., можна констатувати: вона, з одного боку, сприяє посиленню державного управління суспільними процесами (йдеться про чутливу до інновацій мажоритарну виборчу систему відносної більшості), а з іншого – забезпечується мінімізація негативних наслідків управління

(йдеться про більш консервативну до змін пропорційну систему).

Таким чином, вибори 1998 р. запровадили принципово нову виборчу систему, в результаті чого чотиривідсотковий загороджувальний бар'єр подолали всім партій (блоків). Такий позитивний результат та розташування політичних сил у парламенті свідчив про зміну партійної сис-

теми з атомізованої на систему поляризованого плюралізму. За результатами наступних чергових виборів 2002 р., що проводились також за змішаною системою, до Верховної Ради потрапило вже шість партій, а наявність двосторонньої опозиції свідчила про те, що партійна система України зробила крок у напрямку системи поміркованого плюралізму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Примуш М. Політичні партії на виборах. Виборче законодавство як засіб організації партійної діяльності / М. Примуш // Віче. – 2003. – № 10. – С. 47-52.
2. Малкіна Г.М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
3. Козак Б.З. Становлення партій та партійної системи в Україні: теоретико-методологічний аналіз / Б.З. Козак // Нова парадигма. – 2003. – Вип. 34. – С. 170-182.
4. Арабаджієв Д.Ю. Проблема політичної фрагментації в умовах функціонування партійних систем / Д.Ю. Арабаджієв // Нова парадигма – 2003. – Вип. 30. – С. 132-135.
5. Рагозін М.П. Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз / М.П. Рагозін // Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська акад.». – 2003. – Т. 21: Політ. науки. – С. 45-51.
6. Козак Б.З. Взаємозв'язок типу політичної системи, виборчих та партійних систем / Б.З. Козак // Нова парадигма. – 2002. – Вип. 27. – С. 101-110.
7. Журавський В.С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту / В.С. Журавський. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 108 с.
8. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна / А. Білоус. – К.: Асоціація молодих укр. політологів і політиків, 1997. – 200 с.
9. Political Parties and Political Development / J. La Palambara, M. Weiner (eds.). – Princeton: Princeton Univ. Press, 1966. – 380 p.
10. Древаль Ю.Д. «Парламентські партії» (політичні партії, партійні системи і парламентаризм (до питання про «перцептивну партійну систему») / Ю.Д. Древаль // Грані. – 2003. – № 4. – С. 123-134.
11. Пахарев А. Багатопартійність і партійна система – поняття не тотожні / А. Пахарев // Віче. – 2002. – № 2. – С. 3-7.
12. Єржов О.В. Політичні партії і становлення демократії: політико-правові аспекти участі партій у виборчому процесі / О.В. Єржов // Держава і право. Сер.: «Юрид. і політ. науки». – 2003. – Вип. 19. – С. 592-599.

Б.Г. МАКАРЕНКО

ПРАВА ЛЮДИНИ, ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ ТА ПЕРЕХІДНЕ СУСПІЛЬСТВО: ПОШУК ПАРАДИГМИ ВЗАЄМОДІЇ

Макаренко Богдан Геннадійович - здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім.Олеся Гончара

Політологічне вивчення специфіки трансформацій у суспільствах демократичного транзиту виступає важливою передумовою надбання нових наукових відомостей про динамічні характеристики політичної системи, перспективи та завдання розвитку громадянського суспільства і особливості прийняття політичних рішень в екстремальних умовах. Вказані напрями є важливими для розвитку політичної науки в ХХІ столітті. Разом з тим, розвиток суспільства в сучасній Україні ставить завдання, які є практичним викликом для дослідників – це, насамперед, способи та технології забезпечення політичної стабільності в умовах реформ, які мають неоднозначний характер, та (як свідчить досвід багатьох країн пострадянського простору, в тому числі й України) не мають кінцевого результату у вигляді стійкої політичної демократії та її господарчого еквівалента – ринкової економіки. Інституційний дизайн незалежних держав та режимні характеристики політичних систем загалом відповідають стійкій демократії як за формою, так і за змістом. Проте загальний рівень підтримки населенням цих держав (насамперед, України, Грузії та Киргизстану) демократії як цінності залишається вкрай низьким. Недовіра до діючих урядів постійно поглиблюється, що не може не позначитися на рівні легітимності владних команд. Багатолітня корумпованість політичних еліт не сприяє громадському консенсусу та згоді стосовно основних напрямів розвитку суспільства. В таких умовах надзвичайно важливим є пошук нових перспектив та способів здобуття нової інформації щодо передумов забезпечення оптимального та стійкого політичного розвитку.

Перспективною площиною здобуття нових вірогідних наукових результатів є ситуація в сфері реального відстоювання прав людини. Останні є наріжним каменем сприйняття демократії на рівні індивідуальної свідомості, вузловою проблемою ставлення до наявного політичного порядку соціальних та етнонаціональних груп багатоскладового суспільства, умовою справедливого громадянського миру та рівноправного діалогу між політичними силами.

Останніми дослідженнями і публікаціями, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, є правознавчі роботи та-

ких зарубіжних та вітчизняних дослідників, як М. Аль Сулайбі [5], В.А. Трофименко [6], Т.І. Фулей [7]. Перший розглянув аспекти реалізації міжнародних стандартів з прав і свобод людини в Палестинській автономії, доробком другого стали дослідження розуму та волі як антропологічних основ права, третій заклав основи дослідження проблем впровадження в Україні сучасних загальнолюдських принципів права. Вказані роботи виводять політологічне дослідження проблем захисту прав людини до системи координат практичного нормативно-правового регулювання даної сфери. Разом з тим, істотні аспекти логічного взаємозв'язку політичної стабільності та правозахисту у сфері прав особи та громадянина залишилися поза увагою.

Метою даної статті є вивчення передумов пошуку парадигми взаємодії прав людини, політичної стабільності та перехідного суспільства на основі політичного розвитку сучасної України. Завданням статті є аналіз впливу інституційного та політико-культурного тла політичної стабільності на перспективи захисту прав людини.

Соціально-політична стабільність у сучасній Україні на макрорівні являє собою стабільність соціально-політичних взаємин і взаємодій між політичним центром та регіонами. Це має прояв у здійснюваних українською політичною владою процесах, спрямованих на формування централізованої моделі державного управління, ознаки якої проявляються в побудові «вертикалі влади», призначенні губернаторів та ін. З огляду на це, соціально-політична дестабілізація в сучасній Україні є можливою через виникнення дестабілізаційних процесів усередині політичного центру. Проте вона може бути ініційована і в регіонах, що дозволяє охарактеризувати сучасний стан держави, як унітарну, із твердим централізованим управлінням. «Провідна» роль політичного центру та «підлегла» роль регіонів є головною характеристикою відносин у межах адміністративного поділу сучасної України.

Стабільність у політичній науці тривалий час трактувалася як стабільність, стан рівноваги, сталість, непохитність. Але в процесі зміни методологічної бази (наприклад, у зв'язку з появою нових напрямків досліджень у природничих науках, таких як синергетика), а також у ході парадигмальних змін соціальних систем термін

«стабільність» поступово набув іншого змісту, майже протилежного наведеному. У сучасній науковій літературі «стабільність» означає динаміку та неминучість змін, щоправда, при досить високому ступені їхньої впорядкованості. Згідно з російським дослідником В.Пастуховим, «стабільність перехідного суспільства – це стабільність його зміни. Збереження ж у перехідну епоху status quo свідчить про негаразди» [3, 7]. У політологічному словнику можна зустріти таке визначення: «стабільність політична – риса, характеристика, стан політичного життя суспільства, що проявляється в стійкому функціонуванні всіх наявних у суспільстві політичних інститутів, у дотриманні юридичних і політичних норм, що склалися в ньому, у мирному розв'язанні конфліктних ситуацій, що в цілому дозволяє даній системі ефективно функціонувати та розвиватися, зберігаючи свою структуру, свою якісну визначеність. Слід відрізнити стабільність політичну від застою, стагнації та інших ситуацій, коли динаміка політичного життя суспільства різко уповільнюється, розвиток практично припиняється. Протилежністю політичної стабільності є нестабільність суспільного розвитку. Остання може мати ситуаційний характер, при якому ліквідація цього порушення відбувається без зміни якісних особливостей тієї або іншої політичної системи, або носити фундаментальний характер, за якого порушення стабілізації настійно вимагає корінних змін системи в цілому» [4, 24].

Людина не може існувати і розвиватися без соціальних домагань на певний набір благ (матеріальних і духовних). «Ці прагнення і виступають як права людини, що є його «природними», «природженими» властивостями» [1, 28]. У цьому і полягає одна з основних тез концепції прав людини. Ідея про те, що особа через своє народження і людську природу володіє невідчужуваними правами і свободами є наріжним каменем ідеї прав людини.

Проте концепція прав людини, змінюючись в умовах конкретного суспільства, детермінується характером економічного і політичного устрою, взаєминами соціальних сил і рівнем культури суспільства. В умовах визначеної державно-правовій організації суспільства ці домагання знаходять різне нормативне вираження у законодавстві.

Обсяг прав і свобод людини в суспільстві детермінований не тільки економічним ладом. Величезний вплив на їх об'єм і характер справляє стан політичного устрою суспільства і політичний режим, духовна атмосфера суспільства, рівень культури. «Даний інститут знаходиться в органічному зв'язку з такими соціальними феноменами, як держава, особа, колектив, суспільство, право, законність і так далі. Аналіз в сукупності всіх умов і чинників дає відповідь на питання, чому в умовах однієї

суспільно - економічної формації, в державах різних регіонів закріплюється різний об'єм прав і свобод», – вважає російський дослідник А. Бержков [1, 5].

Отже, згідно з інтегральною концепцією, права людини – це невід'ємні властивості кожної людини і істотні ознаки її буття, природні можливості індивіда, що забезпечують його життя, людську гідність і свободу діяльності у всіх сферах суспільного життя. Проте необхідно пам'ятати про розбіжності і суперечності в змісті та характері концепції прав людини і прав людини, які знаходять своє нормативне вираження і закріплення в окремо взятому суспільстві.

Концепція прав людини – це продукт певного історичного періоду західної культури і філософії, епохи Просвітництва. Становлення і розвиток уявлень про права людини стали наслідком розвитку самосвідомості індивідів, соціально-економічного прогресу суспільства та розширення політичних свобод, які були необхідними людині як громадянину для здійснення своєї ролі в суспільному житті. Існуючі права і свободи – це віддзеркалення «історичного процесу емансипації» [2] людини, ступінь свободи, завойованої людиною та її місце в державній організації суспільства.

На відміну від концептуального рівня досягнення взаємовпливу стану політичної стабільності та стану захисту прав людини, ситуативний рівень політичного життя відображає стан нестійкості політичної системи категоріями «політичної нестабільності». У такий спосіб виражається наявність кризових ситуацій іншого порядку, а саме такого, що не обов'язково супроводжуються зломом або перетворенням політичної системи, а пов'язані скоріше із серйозним перегрупуванням сил. Наприклад, у деяких випадках ситуацію може дестабілізувати гостра урядова криза, викликана раптовою зміною кабінету міністрів.

На нинішньому етапі розвитку в Україні існують дві найбільш потужні і впливові сили: це, з одного боку, пропрезидентські сили – БЮТ і НУНС з іншого – Партія регіонів України, яка є опозиційною до уряду в парламенті. Суперечності, які виникають під час політичних дискусій між цими силами, є дуже гострими і викликають напруження в суспільстві, доходять інколи до того, що парламент не приймає серйозні і необхідні для країни рішення, навіть такі, які є необхідними для соціально незахищених верств населення. По кілька тижнів блокується робота Верховної Ради України, місяцями чекають рішень від парламенту, а в цьому зв'язку і від уряду, у регіонах, а на місцях – органи місцевого самоврядування. Протистояння політичних сил політизує суспільство і практично розділяє громадян України на дві частини. Програми згаданих політичних сил відрізняються не істотно, насамперед політтехнологічними гаслами. Протистояння особистостей тих чи інших політичних

сил переросло в образливі висловлювання в інформаційних засобах, що негативно впливає на політичну стабільність в країні.

Характерною особливістю сучасних теорій демократії є чіткий акцент, який робиться на проблемах розвитку особи і реалізації прав людини. При цьому дані теорії найважливішу роль відводять гідності людини і суверенній волі індивіда. Сучасна правова держава незалежно від її конкретної форми повинна нормативно закріплювати і забезпечувати права людини і громадянина, права особистості. Чітке встановлення змісту прав особистості в її відносинах з державою і обмеження прав держави по відношенню до особи і складає найбільш істотну і значну характеристику ідеалу правової державності, виробленої європейською цивілізацією.

В сучасній Україні існує така модель державно-політичного устрою в умовах якої, завдання, функції та повноваження різних гілок влади розподілені не дуже чітко. Особливо наочно це видно на прикладі протистояння президента і уряду, а також між місцевими радами та державними адміністраціями. На перше місце виходить створення чіткого механізму стримувань та противаг між гілками влади. Пріоритетним щодо основи взаємозв'язку між політичною стабільністю та захистом прав людини є неухильне дотримання Конституції України. Разом з тим, сучасна українська конституція теж потребує змін. Нагальною є потреба чіткого визначення прав та обов'язків владних інститутів.

Політична безпека як атрибут політичної стабільності вимагає від політиків більш стриманих дій та висловлювань на адресу опонентів по політичному діалогу. Дуже важливо, аби Україна завершила перехідний період свого розвитку і перейшла до етапу політичного і економічного облаштування, прийняти нову Конституцію, де будуть враховані всі необхідні вимоги сьогодення, ті суперечності, що призводять до негараздів у суспільстві.

Передумовою існування політичної стабільності є високорозвинена моральна, правова, духовна культура. В Україні слідом за економічною та соціальною кризою болісний розлам пройшов і через культуру. Втрачені моральні та соціальні ідеали. Сутність проблеми полягає в практичній реалізації демократичних принципів управління державою. Владні органи мають перебувати під реальним, а не уявним контролем народу, спиратися в своїй діяльності на його довіру та підтримку. Одним із важливих чинників ефективної діяльності владних органів є підвищення моральної і правової відповідальності їх керівників. У владних структурах повинні працювати тільки професіонали, які мають для цього відповідні знання і досвід. Ефективність діяльності владних органів залежить від публічності політики, насамперед при визначенні розвитку країни.

Політична культура, як передумова політичної стабільності, повинна мати таку структуру, яка б враховувала політичні знання, політичну ідеологію і психологію, політичний досвід, традиції, норми, зразки і засоби політичної діяльності. Таким чином, політична культура виражає рівень політичної компетенції людини, групи, суспільства, їх готовність (чи неготовність) діяти відповідно до прийнятих у даному суспільстві цінностей, принципів і норм. Виконуючи пізнавальну, нормативно – регулятивну, виховну, соціальну функції, політична культура полягає у забезпеченні формування особистості на основі системи цінностей суспільства, засвоєння нею норм, орієнтирів, цінностей і зразків політичної поведінки.

В Україні негативне ставлення громадян до політичних структур обумовлене неспроможністю владних структур чітко сформулювати національні інтереси та пріоритети, невизначим є механізм реалізації цих інтересів, що веде до втрати ідеалів, моральних цінностей, дискредитації демократії і незалежності, це дуже негативно впливає на політичну стабільність у державі.

Таким чином, політична культура, як передумова політичної стабільності, полягає у розмежуванні двох сфер політичного буття: інституційної та орієнтаційної, вони дуже залежать від того, до якого типу належать: англо-американського, авторитарно-патріархального чи тоталітарного. Успіх побудови демократичної моделі стабільності залежить від цілеспрямованих політичних, економічних, соціальних перетворень, від рівня політичної культури політичної еліти. Нарешті вона реалізується в конкретних політико-ідеологічних доктринах, які формують громадську думку.

Політична стабільність в Україні вирішальним чином залежить від того, як забезпечуються індивідуальні та колективні права людини в умовах зміни повноважень правоохоронних органів. Велике значення має діяльність силових структур, таких як СБУ, МВС, Прокуратура України, судова система допомагають суспільству, простим громадянам жити в складних умовах перехідного періоду.

Таким чином, на основі викладеного вище можна стверджувати про наявність трьох основних парадигм взаємозв'язку прав людини, політичної стабільності та перехідного суспільства.

По-перше, це парадигма теоретико-концептуального рівня. В її межах, з точки зору пріоритетів розвитку сучасної політичної науки та державознавства (включно із наукою публічного управління), обґрунтовується концептуальна сполученість та взаємозалежність стану політичної стабільності, практики захисту прав людини та мети і завдань розвитку транзитивного суспільства. Дана парадигма утверджує доцільність такої логіки політичного процесу, за якої результати суспільної трансформації

оцінюються за рівнем прогресу в сфері захисту прав людини, який включає весь їх спектр та порівнюється із рівнем захисту у так званих «еталонних» країнах. Політична стабільність виступає в цій схемі результатом консенсусу основних суспільно-політичних сил відносно макропараметрів демократичного розвитку.

По-друге, це парадигма політико-правового рівня, яка акцентує увагу на такому тлумаченні правового забезпечення політичних правил гри та їх дотримання, в якому пріоритет надається правам людини. Це означає, що будь-які макрорівневі зміни у конституційних документах держави (які набувають для сучасної України вирішального значення та впливають на перспективи політичної стабільності) мають узгоджуватися перш за все з пріоритетами захисту прав людини, серед яких основними є: доступність засобів реалізації прав, рівність та прозорість

їх забезпечення. Жоден демократичний транзит не може вважатися успішним, якщо такого співвідношення не було досягнуто.

По-третє, це парадигма політико-ситуативного рівня, згідно з яким політична взаємодія провідних політичних акторів, а також влади та суспільства має базуватися виключно на засадах толерантності, взаємоповаги та партнерства. В таких умовах політична стабільність навіть за наявності окремих елементів змагальності та конфліктності, притаманних політичній боротьбі демократичного суспільства, буде мати міцний характер та довготривалу перспективу.

Отже, права людини, політична стабільність та демократичний транзит є рівнозначними чинниками розвитку сучасного українського суспільства. Їхня взаємна обумовленість визначає успіх демократичних перетворень та незворотність шляху до добробуту народу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережков А.Г. Права личности. Некоторые вопросы теории. – М.: Наука, 1991. – 344 с.
2. Молдованова И.В. Концепция прав и свобод человека: история и преемственность. М.: Право, 1992. – 234 с.
3. Пастухов В. Парадоксальные заметки о современном политическом режиме//»Pro et Contra». – 1996. – том 1. – С.7–9.
4. Политический словарь./ Под. ред. Халипова В. – М.: Прогресс, 1995. – 461 с.
5. Сулайбі Муса Аль. Реалізація в Палестинській Автономії міжнародних стандартів з прав і свобод людини: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2001. – 17 с.
6. Трофименко В.А. Розум та воля як антропологічні основи права: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.
7. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2003. – 20 с.

О.М. КАРПЯК

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА Й ОСОБИСТІТЬ: ПРОЦЕС ПОЛІТИКО-АДАПТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Карп'як Олексій Михайлович – старший викладач кафедри соціології Дніпро-дзержинського державного технічного університету

Соціальна адаптованість політичної влади й держави до особистості пропонує безпосереднє залучення її до системи управління, контролю й розподілу. Особистість адаптується здебільшого не до окремих проявів влади, не до одиничних державних утворень у їхніх функціональних проявах, а проникає в принципи підвалини влади, стає учасником її формування, відстоює й визначає перспективу її подальшого розвитку. Адаптуючись до політичної влади безпосереднім чином починає впливати на державний устрій суспільства, на складну систему відносин у ньому.

Адаптація політичної влади й держави до особистості завжди є вибірковою. Держава, наділена політичною владою, постійно відстоює своє право на існування, а отже, не кожній особистості надається можливість брати безпосередню участь у системі політичного й державного устрою. В цьому сенсі перед державними інститутами, в тому числі і перед державними службовцями, виникає необхідність в ефективному проведенні й здійсненні влади в межах правового поля, спрямованої на встановлення оптимальних взаємоадаптивних відносин з громадянами на принципах взаємоповаги та рівнопартнерства.

Законодавче врегулювання цього питання знайшло відображення у Законі України «Про державну службу» (16 грудня 1993р.), який регулює суспільні відносини, охоплюючи діяльність держави щодо створення умов реалізації громадянами України прав на державну службу. Зокрема передбачено вимоги щодо професійних та етичних якостей державних службовців, що, в свою чергу, сприятиме досягненню конструктивізму у політико-адаптивних взаємовідносинах особистості з державними інститутами влади; подоланню стереотипів в управлінській діяльності, формуванню особистісного потенціалу, який би відповідав сучасним вимогам розвитку не тільки держави, але й українського суспільства і особливо зорієнтованості їх діяльності на інтереси і потреби громадян [5].

Сучасні політичні процеси в Україні характеризуються персоніфікацією діяльності інститутів влади, таким чином від особистісних факторів залежать ефективність і результативність політико-адаптивної взаємодії влади і людини, опосередкованих інститутами державної служби. Показниками оптимального рівня взаємоадаптації є професійна компетентність державних службов-

ців, стиль управління, вміння впливати на людей, організаційно-комунікативні здібності та ін.

Організаційно-комунікативна адаптація передбачає виявлення і формування схильностей службовців до інтерактивної взаємодії, а саме: встановлення контактів з громадянами, вміння впливати на людей, створення умов щодо участі громадян у прийнятті рішень, тощо і таким чином забезпечити процес взаємоадаптації влади й людини.

Рівень адаптованості залежить від приналежності службовців до відповідної вікової групи. Не можуть адаптуватись, як показують дослідження, а таким чином і дезадаптовані 17 % держслужбовців, вік яких становить до 30 років, 2 % респондентів, вік яких до 40 років, 5 % віком до 50 років, 8 % респондентів, вік яких становить старше 50 років [10, 120].

Досліджуючи результативність процесу політико-адаптивної взаємодії влади й особистості необхідно звернути увагу на адаптаційні ускладнення, що виникають як наслідок невідповідності між формальними, офіційними вимогами діяльності державних інститутів влади, протиріч щодо їх функціональних повноважень, взаємовиключаючих підходів, методологій, технологій вирішення соціально-економічних проблем у суспільстві (різні антиінфляційні програми уряду, виконавчої влади, Національного банку) й інтересами, потребами і можливостями особистості впливати на вказані процеси.

Основною ознакою дезадаптованості у взаємовідносинах особистості, суспільства та державних інститутів влади є тривалі внутрішні й зовнішні конфлікти, які детермінують виникнення соціально-політичних ускладнень в сучасній Україні, в цілому дестабілізують політичну ситуацію. Так, за результатами репрезентативного опитування, проведеного компанією Research Si Branding Group у квітні 2008 року (опитано 2000 респондентів віком до 18 років) більшість респондентів на запитання «Як ви оцінюєте політичну ситуацію в країні?» охарактеризували її у цілому як нестабільну – 80%, 16% – респондентів вагались з відповіддю, 4% респондентів оцінили у цілому як стабільну [12].

Організаційне адаптування у відносинах «особистість — політична влада» спрямоване на формування системи у взаємодіях особистості з владними політичними структурами в державі. При цьому політична система і конкретно політична влада в демократичній державі буде

свої адаптивні відносини з особистістю в режимі оптимального пошуку нових структурних утворень: інститутів, механізмів, здатних ефективно взаємодіяти з особистістю. Налагодженню політико-адаптивних відносин між особистістю і владою, політичною системою сприяють законодавчі, політико-правові механізми по формуванню діалогової форми політичної участі громадян в управлінні державними і суспільними справами на принципах публічної відкритості влади, а також рівнопартнерства між ними, з залученням до інтерактивного політичного дискурсу інститутів політичної експертизи, засобів масової інформації, інститутів дослідження суспільної думки.

Правове регулювання діалогової форми політичної участі громадян визначається Конституцією України. Так, відповідно до ст. 38., ст. 40 Основного Закону України громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, користуватись рівним правом доступу до державної служби (ст. 38), направляти письмові звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом термін (ст. 40), оскаржувати дії чи бездіяльність органів державної влади в суді (ст. 55), а також мають право на відшкодування за рахунок держави збитків, завданих незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади (ст. 56) [4, 16-24].

Законодавче врегулювання питань практичної реалізації громадянами України конституційного права участі в управлінні державними і громадськими справами визначено в Законі України «Про звернення громадян» від 2 лютого 1996р., яким передбачена процедура, форми звернення (зауваження, заяви, скарги, рекомендації, поради) громадян до органів державної влади (ст. 4, ст. 18) [7, 18].

З метою вдосконалення процесу реалізації громадянами конституційних прав на участь у державному управлінні видано Указ Президента України від 17 травня 2001 року (ред. 22.01.2005 р.) «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади». Чинним законом визначаються механізми залучення громадськості до процесів прийняття рішень органами державної влади взаємодії, органів державної влади із засобами масової інформації щодо забезпечення громадськості достовірною інформацією про діяльність органів державної влади, при взаємній відповідальності (ст. 5) [9].

Публічність, гласність, відкритість інститутів державної влади, принципи націлені на встановлення демократичних взаємовідносин між особистістю, суспільством і державою, у цілому сприяють ефективності їх взаємоадаптації.

Розширенню співробітництва з громадськістю, налагодженню партнерського діалогу між

громадянами і органами виконавчої влади, підвищенню якості прийняття рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням думки громадськості покликана Постанова Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2004р. про «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Зокрема впроваджувалось проведення консультацій з громадськістю в реалізації державної політики, утворювалась Громадська Рада при Кабінеті Міністрів України, яка мала дорадчий статус.

З метою налагодження ефективних механізмів партнерства держави з громадськістю, забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування було прийнято Указ Президента України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15.09.2005р., який запроваджував практику проведення щорічних президентських слухань, як механізму громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [6]. Проте ефективність законодавчих інститутів і новостворених громадських інституцій, зважаючи на бажання влади вести з ними діалог, виявилась низькою, про що свідчать результати соціологічних досліджень (опитувань) думки населення щодо ефективності, спроможності впливу громадян на процес прийняття політичних рішень, а також низький рівень довіри до органів влади.

Зважаючи на вказані обставини, велику кількість неефективно діючих консультативних органів в налагодженні взаємозв'язку з громадськістю, з метою оптимізації системи консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених для забезпечення здійснення Президентом України його конституційних повноважень, Указом Президента «Про ліквідацію деяких консультативних дорадчих та інших допоміжних органів» від 19 лютого 2007 року, розформовано 9 дорадчих Рад, центрів, комісій та визнано такими, що втратили чинність, 20 Указів Президента України минулих років від 1998 по 2007 роки [8].

Чинниками, здатних підвищити рівень діалогової форми взаємовідносин громадян і влади, а відповідно і політико-адаптивної взаємодії, є відкритість, прозорість дій уряду – підтримують 33 % респондентів, максимально об'єктивне, достовірне, вчасне інформування громадськості про події, плани, рішення – 25 %, ефективні та якісні рішення – 13 % респондентів [11].

Нормативні законодавчі заходи держави щодо формування механізмів співробітництва громадян і влади в реалізації державної політики сприятимуть залученню особистості до політики, а отже, і взаємоадаптації як процесу солідаризації й оптимізації інтересів і потреб особистості, суспільства та держави.

Але, як показує сучасна політична практика, недостатній контроль за виконанням законів з

боку державних інститутів у сфері регулювання взаємовідносин особистості з інститутами влади негативним чином вплинули на політико-адаптивні можливості особистості щодо участі в прийнятті політичних рішень, в державному управлінні, сприяли відчуженню, відстороненню людини від політичних процесів.

Наслідком диспозиційності влади, політичних інститутів по відношенню до особистості, суспільства є, з одного боку, необхідність адаптування громадян до нестабільного політичного середовища, а з іншого – відсутність конструктивного діалогу влади з громадянами унеможлиблює продуктивну соціалізацію й адаптацію особистості та сприяє, як свідчать результати соціологічних досліджень, формуванню суцільної зневіри людей до інститутів влади й щодо можливостей впливати на їх діяльність. Підтвердженням цього стали результати репрезентативного опитування, проведеного у грудні 2007 року Фондом «Демократичної ініціативи» і Фірмою «Юкрєйніан соціолоджі сервіс». Розподіл відповідей респондентів на запитання «Як ви вважаєте, можуть такі люди, як ви, реально впливати на владу й прийняття рішень?» показує, що 38,2% респондентів відповіли, що в основному не можуть впливати, 24,6% – ні, не можуть взагалі, 11,7% – не визначились, 5,9% – можуть впливати, 19,5% – так, в основному можуть [12].

Вплив особистості на економічне, політичне життя в країні дає можливість з'ясувати рівень довіри громадян до державних інститутів влади та ефективність їхньої діяльності.

Зростання кількості звернень громадян до владних інституцій характеризує не стільки зростаючу довіру до них, скільки заформалізованість, неефективність їх діяльності, що обумовило дисбаланс у системі суспільного управління, деструктивність у взаємовідносинах між інститутами влади і громадянами та поглиблення політичної нестабільності в суспільстві. Це свідчить про необхідність реформування системи політичних відносин, створення ефективних інститутів громадського контролю за діяльністю органів влади, не дорадчих, консультативних, що виявилось неефективним в силу відсутності реальних важелів впливу на державні органи влади, а також щодо створення умов реальної участі громадян у державному управлінні. Отже, дестабілізуючими факторами процесу політико-адаптивної взаємодії особистості є: неспроможність місцевих органів влади у налагодженні конструктивних взаємовідносин з громадськістю, формалізм, безвідповідальність та бездіяльність влади щодо вирішення більшості життєвих питань і проблем людини, – наслідком чого сформувалась зневіра особистості до цих інституцій. Громадяни, як показує практика, здебільшого покладають надію на дієвість центральних органів влади, про що свідчить зростання кількості звернень до Уряду, правоохоронних органів, Президента.

Звернення громадян є однією з форм адаптування особистості до державних інститутів влади і саме кількісні показники характеризують змістовну сторону процесу взаємоадаптації. Протягом січня-березня 2008 року до інститутів влади надійшло 27704 індивідуальних та колективних звернень від 101769 громадян, що в 1,5 раза більше, ніж за відповідний період минулого року. Показники звернень свідчать про сподівання на дійову допомогу від уряду, а отже, і про довіру до державних інституцій. Зокрема, більшість громадян покладають надію на допомогу в задоволенні своїх вимог від Кабінету Міністрів – 93,3% від загальної кількості звернень [2, 6].

Серед звернень громадян до уряду превалює частка найменш соціально захищених верств населення, які майже не пристосовані до сьогодення, в силу об'єктивних факторів – вікові особливості, низький рівень життя, знецінення заощаджень, зростання цін та інше. За соціальним станом, найбільше звернень надійшло від пенсіонерів – 74,3%, кожне третє звернення надійшло від інвалідів, ветеранів війни та праці, потерпілих від аварії на ЧАЕС. Найбільш актуальні проблеми для громадян: соціально-економічні питання соціального захисту – 27,3% звернень, забезпечення законності та охорони правопорядку, прав і свобод громадян – 17,9% (17,2% у січні – березні 2007р.). Порівняно з відповідним періодом минулого року (2007р.) кількість звернень зростає на 15,4%. За структурою основних питань та їх інституційною направленістю найбільше звернень надійшло до Мінпраці – 20,4%, до Мінюсту – 20,4%, до МВС – 18,5% від загальної кількості звернень [2, 6].

Факторний аналіз звернень громадян показує, що соціально-економічні питання є найважливішим фактором, який впливає на адаптацію громадян і свідчать про переважно патерналістські адаптивні орієнтації громадян щодо центральних інститутів влади в задоволенні й реалізації особистісних потреб і інтересів. Як показують результати опитування, більшість громадян не можуть прожити без опіки з боку держави – 67% респондентів. Кількісні показники звернень громадян до уряду є індикатором рівня адаптованості особистості до сучасного політичного стану в суспільстві, вибіркового характеру довіри до інститутів влади, зростання рівня соціальної напруженості і конфліктності в суспільстві.

Для налагодження взаємоадаптивних відносин, рівноpartnerства, формування механізмів зворотного зв'язку між громадянами і владою, вдосконалення організаційної роботи із зверненнями громадян Кабінетом Міністрів України здійснено ряд практичних заходів: створено сектор аналітичного забезпечення та контролю за зверненнями громадян, організовано проведення прямої урядової телефонної лінії, розширено функціональні можливості консультативного веб-сайта «Звернення громадян» – інформаційно-аналітичної системи Кабінету

Міністрів, а також створено телефони довіри.

Аналіз показників звернень громадян і організаційних заходів уряду, спрямованих на реалізацію їх потреб і інтересів, дозволив зробити висновок, що необхідні спільні зусилля як від особистості, у більш ефективному відстоюванні своїх прав, так і від інститутів державної влади в створенні дійових механізмів гарантування реалізації прав і свобод громадян, що сприяло б процесам взаємоадаптації особистості й влади.

Взаємодія держави з особистістю передбачає створення умов, можливостей для особи вільно вступати в політичні відносини, включатися в політичні процеси, реалізувати тим самим свої соціально-політичні права і свободи. «В процесі таких відносин, по-перше, активізується особистість, упорядковується, здобуває ефективний характер для самої особистості й суспільства в цілому образ її життя й діяльності; по-друге, підсилюється діяльність держави, що створює ефективні важелі впливу на особистість і суспільство, встановлюється баланс інтересів особистості й суспільства, поєднується власна політична ініціатива із

загальнонаціональними завданнями» [3, 77]. У цьому випадку адаптивні взаємодії двох сторін постають як взаємоприйнятні, погоджені й досить субординовані, й одночасно такі, що не обмежують права й свободи обох сторін (особистості й держави) у пошуках консенсусу. Заслугує на увагу твердження Джона Х. Хеллоуелла, що, «компроміс — це не тільки самодостатній політичний ідеал, але, як наполягає багато хто, ще й досить істотна відмінна властивість демократії як форми правління» [1, 31].

Таким чином, в умовах демократичного реформування сучасного суспільства політико-адаптивні відносини особистості з державною владою й політичною системою носять взаємодоповнюючий і взаємообумовлюючий характер. Адаптивна активність особистості в межах таких відносин у рівній мірі визначається також готовністю політичної системи та державної влади задовольняти її потреби й інтереси. Гарантії по реалізації політико-адаптивних можливостей особистості, які представлені з боку системи й державної влади, відкривають перспективи їх подальшого гармонійного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Джон Х. Хеллоуелл. Моральные основы демократии. — М.: ППП, 1993. — 141 с.
2. До Уряду зі сподіванням на допомогу // Урядовий кур'єр. - №83, 7 травня 2008р.
3. Затонский В.А. Сильное государство и активная личность: актуальные проблемы взаимодействия // Вестник Моск-го ун-та. Серия 12. Политические науки. — М.: Изд-во: Моск-го ун-та. — 2004.— № 1. — С. 70—89.
4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80с.
5. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993р. № 3724 // Вісник державної служби України. — 1995. - №1. - С.9-28
6. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Указ Президента України від 15 вересня 2005р. № 1276/2005/ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
7. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996р. №393/96ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, N 47, с.256
8. Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів: Указ Президента України від 19 лютого 2007р. № 118/2007/ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
9. Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади: Указ Президента України від 17 травня 2001р. № 325/2001/ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
10. Рашитова Н.К. Адаптація до професійної діяльності на державній службі: соціально-психологічний аспект: дис ... кандид. наук з держ. управління: спец. 25.00.03 / Н.К. Рашитова. — Дніпропетровськ, 2006. — 230с.
11. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумова та перспектива становлення в Україні /<http://www.politik.org.ua/vid/magcantent.php3?m=18c=1533>
12. Соціологічна служба «Дня» // День /<http://www.day.kiev.ua>

В.В. ОСИН

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ЭПИСТЕМОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: ЭГОЦЕНТРИЗМ И ЕГО КРОСС-КУЛЬТУРНАЯ КОРРОБОРАЦИЯ

Осин Вадим Владимирович - доцент кафедры философии и социально-политических дисциплин Академии таможенной службы Украины, кандидат политических наук

Проблема, которой посвящена данная статья, вызвана сложившимся в современной политической науке онтологическим и эпистемологическим плюрализмом, когда подавляющее большинство политологов не способно дать сколь-нибудь внятный и убедительный ответ на вопрос об основаниях собственной уверенности в способности достигать или не достигать «подлинно объективного знания» о политическом.

Более того, большая часть релевантных перспектив так или иначе предполагает значительную степень обусловленности или даже детерминированности познания политики самим предметом, его контекстом (обществом) или органами чувств. Вполне естественным итогом является принятие воззрения, согласно которому политологическое знание может оказаться относительным и преходящим, напоминающим скорее какую-то разновидность иллюзий, а сама политология – деятельность по (вос)производству и имплементации последних.

Отсюда целью данной статьи является нахождение – при помощи генетической эпистемологии Ж. Пиаже – точек соприкосновения различных взглядов на сущность взаимосвязи, существующей между политологом, политикой и политологическим знанием. Конечный итог подобных усилий предполагает экспликацию особенностей формирования и функционирования когнитивных способностей, непосредственно отвечающих за достижение знания о политике.

Надо признать, что обзор литературы в данном случае затруднен тем обстоятельством, что основной корпус политологических исследований вообще-то игнорирует онтологические и эпистемологические вопросы, а потому любая попытка реконструкции соответствующих взглядов ученых будет и произвольной, и неполной. Поэтому я воспользуюсь классификацией подходов современной политической науки к решению указанных проблем, предложенной Д. Маршом и П. Фарлонгом [17, 22–32], а потом постараюсь проиллюстрировать значимость каждой из перспектив.

Один из подходов – это позитивизм, чья онтология, фундаментализм, поскольку предполагает, что «мир существует независимо от нашего знания о нем» [17, 22]. Это обуславливает и соот-

ветствующую эпистемологию: естественные науки и науки социальные аналогичны в том широком смысле, что ориентированы на выявление регулярных связей и проверку гипотез прямым наблюдением. Следовательно, исследователь способен достичь настоящей объективности своих каузальных высказываний, а также провести четкую демаркацию эмпирического и нормативного [17, 22–23].

Позитивизм, с моей точки зрения, репрезентирует политическую науку как вид деятельности, что максимально удален от всего человеческого, т. к. предполагает способность политологов отрешаться от своих страстей, «схем действия и мышления», преодолевать ограниченность органов чувств и превращаться в идеальный регистрирующий прибор. Тогда и возможен, по выражению Э. Нагеля, «взгляд из ниоткуда», позволяющий и отделять эмпирические вопросы от нормативных, и осуществлять естественный выбор из имеющихся альтернатив.

Интерпретативный подход отвергает онтологический фундаментализм позитивизма, в силу чего политика не есть нечто независимое от нашего знания о ней, напротив, она социально или дискурсивно конструируется, в силу чего политические феномены в значительной мере создаются нашими интерпретациями. По этой причине политолог не в состоянии претендовать на объективное знание: ведь он не может отрешиться от анализируемого, а сам находится внутри традиций и дискурсов [17, 26].

Этот подход, с моей точки зрения, максимально приближен к человеческому, поскольку обращает внимание на рамки, ограничивающие политолога в процессе достижения политологического знания, но не на основания, позволяющие отграничить исследовательскую деятельность от всех прочих занятий. Пусть знание о политике «теоретически нагружено», а потому требует пресловутой «двойной герменевтики», но все же сама способность формулировать подобные предложения и поступать в соответствии с ними отличает политическую науку от всего того, что к науке обычно не относимо.

Промежуточный во многих смыслах подход – это реализм, с одной стороны онтологически фундаментальный и ориентированный на установле-

ние причинных связей, а с другой – отталкиваясь от давнего различия действительности и явления и не полагаящий, что все политические феномены могут быть наблюдаемы непосредственно [17, 30–31].

Каждый из этих трех подходов обоснован, фальсифицируем и поддерживаем, а потому определить их значимость чрезвычайно сложно. Беглый взгляд на методологическую литературу удостоверяет доминирующее положение позитивизма, хоть и с небольшими оговорками. Так, Дж. Пэйн предпочитает игнорировать проблему конфликта интересов в обучении эмпирических аргументов, полагая, что этому уже «ничем не поможешь» [19, 3]. Дж. Мангейм и Р. Рич настаивают на возможности разграничения эмпирического и нормативного видов анализа [5, 20–21], а до полного торжества т. н. научного метода не склонны считать политологию научной дисциплиной [5, 23]. «Небольшие оговорки» относятся к Б. Крауз-Мозер, которая по поводу научного метода, в котором видны все признаки позитивизма, замечает, что он «все более признается как современный образец рационального мышления», а «по мере всеобщего признания метода реальных наук, в результате правильного применения приобретает огромную силу убеждения» [4, 59]. Ряд немецких политологов пишет работу, обращенную к начинающим и посвященную овладению правилами «чистой научной работы», нисколько не сомневаясь в способностях студентов «анализировать политические темы и проблемы, соблюдая необходимую дистанцию» [9, 17].

Интерпретационный подход представлен весьма пестро и неоднородно, начиная с многочисленных работ, где политическая наука обвиняется в идеологичности [12, 35–75], оборачивающейся проблемами предмета политологии [18], и заканчивая монографиями, где в самой методологии усматриваются характерные черты «мужского/большого взгляда на мир» [14]. В качестве примера реализма можно указать на марксизм, акцентирующий внимание на «реальных» интересах и их разнообразных и многочисленных отражениях/проявлениях.

Онтологический плюрализм в политологии столь обычен, что теперь в (сознательной) ангажированности даже принято видеть панацею от злоупотреблений политической наукой [1, 110]. Однако принятие статус-кво в качестве данности не позволяет увидеть одного странного обстоятельства – невосприимчивости исследователей к аргументам. Ссылка на «теоретическую насыщенность фактов» и «несоизмеримость теорий» не проясняют сути дела, поскольку эти концепции скорее описывают некое положение дел, тем самым игнорируя как раз то, что следовало бы объяснить.

Другими словами, плодотворным кажется сосредоточение усилий на выяснении того, почему политологи, работающие по одной проблематике,

зачастую просто не видят проблем друг друга. Как можно демонстрировать способность различать видимость и суть, умение дистанцироваться от исследуемого и навыки постоянной рефлексии и рефлексии над рефлексией – и вместе с тем не воспринять эмпирического базиса утверждений собственных коллег?!

Вполне естественным выглядит предположение, что разгадка лежит в плоскости специфических проявлений когнитивных способностей различных групп политологов, а потому здесь может помочь генетическая эпистемология, как раз и прослеживающая становление и особенности функционирования интеллектуальных процессов. В качестве демонстрации возможностей избранной перспективы применительно к мышлению групп ученых в политической науке интерпретируем соответствующим образом некоторые определения контент-анализа, чуть ли не единственного метода, претендующего на статус исконно политического [7].

Многие характеристики контент-анализа, даваемые политологами, не относятся к числу логически корректных, поскольку содержат понятия, являющиеся составными частями определяемого понятия. Скажем, есть определения анализа содержания через «анализ» и «содержание», подобно тому, что было дано в фундаментальной Политической энциклопедии «техника исследования, используемая для объективного, систематического и количественного описания явного содержания коммуникации; для получения выводов путем анализа содержания текста о состояниях и свойствах социальной действительности» [8, 560]. Однако преобладают определения через «анализ» («анализ письменной и устной коммуникаций путем подсчета частоты, с которой употребляются выбранные слова или темы» [21, 123]) и, особенно, «содержание»: «это исследовательская техника для объективного, систематического и количественного описания явного содержания коммуникации» [20, 11], «контент-анализ своей целью имеет классификацию содержания в более ясных, чем предусмотрено импрессионистскими суждениями «больше или меньше», числовых терминах «либо-либо»» [16, 83], «систематическая числовая обработка, оценка и интерпретация... содержания информационного источника» [5, 270].

На первый взгляд, эти определения производят впечатление инфантильных: подобно тому, как «стол стоит», «собака кусается или лает», а «молоко – оно вкусное», так и контент-анализ: он анализирует, что-то продельвает с содержанием, а также, собственно, контент-анализирует. Однако я не думаю, что эта метафора верна, учитывая ею подразумеваемую наглядно-действенную систему связей, означающую воспроизведение произвольных функций, признаков или ситуаций. Но и закрыть глаза на присутствие такого рода аномалий тоже неверно, т. к. это далеко не еди-

ничные случаи [6, 222–236].

Основанная на влиятельном понимании сути интеллекта, концепция эгоцентризма Ж. Пиаже позволяет по-иному взглянуть на одну из наиболее многочисленных групп современного политологического сообщества. При этом, не веря в оправданность отождествления детей и политологов, логически неправильные определения я буду воспринимать не более, чем исходный пункт, способствующий новой интерпретации части политологического пространства.

Суть эгоцентризма проявляется тогда, «когда один ребенок пытается объяснить что-либо другому или когда дети обсуждают что-либо между собой. В обоих случаях можно наблюдать постоянные трудности, испытываемые детьми, когда они должны встать на точку зрения другого, сделать так, чтобы он понял нужную информацию...» [2, 220]. Поэтому «когда ребенка прямо вызывают на общение, он, так сказать, лишь «цитирует вслух» осуществляемую им в данный момент познавательную деятельность, не интересуясь тем, может ли ее в такой форме понять слушатель. Он, как рассказчик, уже знает те сведения, которые ему следует сообщить другому; в своем эгоцентризме он не умеет по-настоящему понять, что другой их не знает, и соответственно этому строит свое общение» [10, 360].

Многие определения контент-анализа напоминают незабвенное описание некоего предмета, данное (маленьким) ребенком – «он напоминает шляпу моей матери». Ведь они предусматривают: наличие чрезвычайно общих, неспецифических или неочевидных признаков; исключительно научную идеологию проводящего его исследователя и вместе с тем – отсутствие попыток учесть позицию или уровень информативности иных адресатов. В качестве примеров можно привести следующие: «контент-анализ есть статистическая семантика политического дискурса» [15, 2], «исследование, использующее измерения, основанные на письменной или устной коммуникации» [13, 67].

Если обратиться к элементам эгоцентризма, наподобие синкретизма и рядоположения, то можно провести соответствующие параллели в области контент-анализа. В частности, если эгоцентризм (маленького) ребенка есть не что иное, как отсутствие дифференцированности его «я» от остального мира, то «это значит, что ребенок не способен четко отделить психологические события от физических: специфически человеческие переживания (мысли, чувства, желания и т. д.) постоянно проникают в объективную реальность и сливаются с ней» [10, 367]. Подобная недифференцированность принимает несколько форм, одной из которых «является тенденция овеществлять психологические события или продукты (мысли, сновидения, имена и т. д.), то есть стремление рассматривать их как физикалистские образования, подобно предметам. Эту склонность

Пиаже и называет реализмом» [10, 368].

Чтобы убедиться в наличии реализма, достаточно симптоматически прочесть термины, используемые контент-аналитиками при квалификации собственных действий: моделирование, перегруппировка, расчленение, вивисекция... Самое время остановиться и спросить себя, а не есть ли все эти термины отражением склонности исследователей опредмечивать психологические процессы? Смотрим: один и тот же текст изучается для определения его темы, с целью установления авторства сообщения, а также для прослеживания адресата или аудитории. Руководствуясь представлением о возможности подобных операций, исследователи формулируют соответствующие программы, отталкиваясь от которых начинают перегруппировывать данный текст, тем или иным образом его расчленять, моделировать гипотетические ситуации, производить систематическую редукцию к неким категориям, особым способом преобразовывать, уподобляясь хирургу, подвергать текст вивисекции. И т. д. и т. п.

А ведь это возможно лишь в том случае, если, условно, слова рассматриваются как «физикалистские образования, подобно предметам». Лишь в этом случае одни и те же слова могут входить в состав разных категорий, как правило – без надлежащего согласования ни с семиотикой текста, ни с самими собой; лишь в этом случае одни и те же слова могут «считаться и анализироваться» в каждом отдельном случае; лишь в этом случае одни и те же слова могут по-разному оцениваться в плане их вклада в делаемые выводы. Наконец, лишь в том случае, когда одними и теми же словами оперируют так, как будто они есть самые настоящие «предметы», возможна квалификация действий, наподобие перегруппировки...: текст есть совокупность неких инвариантов, которыми можно оперировать в полном смысле этого слова. Такие инварианты пригодятся везде, и в первую очередь благодаря тому, что подобные субстраты всегда остаются сами собой, им всегда и по-прежнему присуще одно свойство, а именно: всегда, что бы ни происходило, они общаются о намерениях, темах, тенденциях, подсознательном. Таково их «натуралистическое качество»: подобно камням, составляющим знаменитые римские дороги и разбивавшимися каждым поколением, субстраты «контент-анализа» выступают в качестве такой же самостоятельной, абсолютной и в какой-то мере самодовлеющей реальности.

Конечно, в подобных параллелях между (детским) эгоцентризмом и (взрослой) политической наукой формального больше, чем содержательного, что, однако, не снимает необходимости их объяснения, ведь и помимо политологов многие взрослые люди с очевидностью демонстрируют «эффекты детского мышления»: эгоцентризм суждений, центрацию внимания на частных,

случайных аспектах физических и социальных событий, неспособность стать в познавательную позицию другого человека, неготовность мыслить в гипотетико-вероятностном контексте и т. д. [11, 46].

Здесь полезным будет обращение к схожим случаям, когда кросс-культурные исследования, выполненные с использованием тестов Ж. Пиаже, показывали, что «племя X по своему интеллектуальному развитию находится на уровне, соответствующем уму ребенка 7 лет». Однако «тестовые баллы, полученные в подобных исследованиях... абсолютно не соответствовали впечатлениям антропологов, проработавших с этими людьми длительное время», ведь «туземцы, принадлежащие к группам, чьи социальная эффективность и приспособленность к окружающей среде несомненны, имеют баллы столь низкие, что это кажется совершенно абсурдным» [3, 87–88].

Более же детальные исследования показали, что «культурные различия в когнитивных процессах скорее коренятся в обстоятельствах применения каких-то конкретных когнитивных приемов, чем в наличии соответствующих психических процессов в одной группе и их отсутствии в другой» [3, 100]. И урок, преподанный корроборацией теории Ж. Пиаже, заключается в осознании того, что познавательные процессы не есть отдельные свойства, сущности или вещи, а, скорее, представляя собой процессы или операции.

Следовательно, в случае совпадения результатов тестирования когнитивных характеристик уважаемых современных политологов и представителей экзотических племен, необходимо быть внимательным к обстоятельствам применения интеллектуальных приемов, а не утверждать отсутствие последних. Однако контент-аналитики, подобно т. н. дикарям, с точки зрения особенностей функционирования своего интеллекта могут характеризоваться преобладанием его практической части. То есть на уровне обы-

денных исследовательских действий эгоцентризм контент-аналитикам, если помнить, скажем, о практических умениях меланезийцев, может быть, и не свойственен. И первые, и вторые в своих повседневных действиях – рутинных, коллективно и темпорально санкционированных – демонстрируют понимание и реализацию большого числа самых изощренных принципов, присущих формальным структурам. Вместе с тем сказанное относительно практического эгоцентризма вряд ли можно повторить при рассмотрении сугубо теоретических моментов функционирования интеллекта; и в этом плане тробрианцы и контент-аналитики также удивительно похожи, поскольку тестирование их умственных способностей обнажает существенное расхождение между тем, что ими делается, и тем, что ими же осознается.

Учитывая едва ли не определяющую роль окружающей среды в определении особенностей функционирования тех или иных когнитивных структур, зафиксированный эгоцентризм контент-аналитиков есть «факт» политической науки и общества в целом, симптом одновременно и существования потребностей последних, и черт исторически сложившейся практики их удовлетворения.

Отсюда открывается возможность двоякой реверсивной операции. С одной стороны, можно проследить особенности «среды обитания политологов», что обусловили не столько (социальную) практику определения контент-анализа, сколько атрибуты мышления части политологов. С другой стороны, можно попытаться установить издержки (практической) имплементации когнитивных характеристик контент-аналитиков. Окончательный итог подобных усилий, с моей точки зрения, позволит аналитически, а не описательно объяснить резистентность групп политологов к аргументам друг друга, а также особенности их видения и, вместе с тем, конструирования политического.

Этому я и планирую посвятить свои следующие публикации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вельцель Х. Научно-теоретические и методические основы политологии / Х. Вельцель // Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментарий к введению / Сост. Н. Конеген, К. Шуберт. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 107–132.
2. Коул М. Культура и мышление. Психологический очерк / М. Коул, С. Скрибнер; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1977. – 262 с.
3. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул. – М. : Когито-Центр, Институт психологии РАН, 1997. – 432 с., илл., табл.
4. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / Б. Крауз-Мозер; пер. с польск. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2008. – 256 с.
5. Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич; пер. с англ. – М. : Весь мир, 1997. – 544 с.
6. Осин В. В. Процессы конституирования и воспроизводства в науке: исследование вариаций контент-анализа / В. В. Осин. – Днепропетровск: Лира, 2007. – 636 с.
7. Осин В. В. Політологічне знання і методи політичної науки: спроба демістифікації стосунків / В. В. Осин // Вісник Харківського національного університету. – 2008. – № 810. – С. 186–194.
8. Политическая энциклопедия в 2-х т. / Рук. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – 750 с.
9. Симонис Г. Изучение политической науки и техника учебной работы / Г. Симонис, М. Беренес, Г. Эльберс // Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментарий к введению / Сост. Н. Конеген, К. Шуберт. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 1–77.
10. Флейвелл Дж. Х. Генетическая психология Жана Пиаже. С предисл. Жана Пиаже; / Дж. Х. Флейвелл; пер. с англ. – М. : Просвещение, 1967. – 623 с.
11. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

12. Чилкот Р. Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Р. Х. Чилкот : пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. – 560 с. – (Высшее образование).
13. Bernstein R. A. An Introduction to Political Science Methods / R. A. Bernstein, J. Dyer. – Prentice Hall, 1979. – 276 p.
14. Davidson J. Methods, sex and madness / J. Davidson, D. Layder. – Routledge, 1998. – 240 p.
15. Holsti O. R. Content Analysis for the Social Sciences and Humanities / O. R. Holsti. – Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, 1969. – 240 p.
16. Kaplan A., Goldsen J.M. The Reliability of Content Analysis Categories / A. Kaplan, J. M. Goldsen // H. D. Lasswell (Eds.) Language of politics / N. Leites and associates. – Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1965. – P. 83–113.
17. Marsh D. A skin not a Sweater: Ontology and Epistemology in Political Science / D. Marsh, P. Furlong // Marsh D. (Eds.) Theory and Methods in Political Science / G. Stoker. – 2nd ed. – PALGRAVE MACMILLAN, 2002. – P. 17–45.
18. Oren I. Our enemies and US: America's rivalries and making of political science / I. Oren. – Cornell University Press, 2003. – 234 p.
19. Payne J. L. Foundations of empirical political analysis / J. L. Payne. – Chicago : Markham Publishing Company, 1973. – 150 p.
20. Shapiro G. A Matter of Definition / G. Shapiro, J. Markoff // Roberts C. W. (Ed.) Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – P. 9–35.
21. White L. G. Political Analysis. Technique and Practice / L. G. White, R. P. Clark. – Monterey, California : Brooks / Cole Publishing Company, 1983. – 286 p.

О.О. ПРОСКУРИНА

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ПРОГНОЗУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Проскуріна Олена Олександрівна - доцент кафедри політології та правознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат політичних наук

Категорія політичної культури розглядається як одна з ключових у процесі вивчення та прогнозування політичних процесів у конкретному суспільстві. Тому ціла низка науковців Україна не є винятком (Е. Баталов, О. Панарін, В. Бебик, О. Самійленко, В. Андрущенко, В. Бурдяк, Л. Нагорна та ін.) присвятила такому феномену, як політична культура досить багато уваги. У цьому випадку специфіка політичної орієнтації та політичної участі громадян у тих або інших суспільствах стали відправним пунктом для формування різноманітних підходів до структури, типології та характеристики політичної культури в різних політичних системах, країнах і цивілізаціях.

Мета статті: означити порівняльне вивчення політичної культури суспільств, що належать до різних цивілізацій, що розширює можливості дослідження як базових, матричних характеристик політичних культур, так і їх особливостей; дозволить творчо використовувати потенціал різних політичних культур в інтересах тих або інших суспільств, та сприяє процесам їх загального розвитку та взаємозбагачення.

Впродовж тривалого часу створений за радянської влади тип культури, взагалі та політичної зокрема, називали найвищим, а

можливості такої культури найбільш широкими. Сьогодні оцінки такого типу культури змінилися. «Соціальна практика кінця ХХ ст. викрила глибоку кризу псевдосоціалістичної цивілізації та культури, що виявилось у таких потворних явищах та процесах, як відчуження людини від власності та влади, соціальних відносин та загальнолюдської моралі...» [8, 30].

Повертаючись до світових надбань у теорії культури, ще раз звернемо увагу на феномен культури, «який означає всю суму досягнень і інституцій... і слугує двом цілям: захисту людини від природи та врегулюванню відносин між людьми» [17, 94]. Відносно природи, зважаючи на її сучасний стан, важко погодитися з З.Фрейдом, але що стосується того, що культура один з важливих факторів урегулювання відносин між людьми - незаперечний факт. Політичне життя хоч і не є єдиною формою суспільного існування людини [4, 144], але воно тісно пов'язане з розвитком держави, особливо сучасної держави, де культура, взагалі, а політична культура, зокрема, має власне значення та цінність для розвитку форм політичного життя в державі.

Теоретичне обґрунтування та емпіричні показники політичної культури знайшли своє відбиття в багатьох наукових дослідженнях, про що ми го-

ворили в попередніх підрозділах роботи. Перше глибоке дослідження типів політичної культури було здійснено Г. Алмандом і В. Вербою [16].

Свого часу Арнольд Тойнбі виокремив і описав 21 цивілізацію, а потім скоротив їх кількість до 13, які існували в історії людства. При всьому розмаїтті в цілому їх можна поділити на два типи – традиціоналістські і техногенні [12, 38].

Техногенна цивілізація з'явилась у європейському регіоні приблизно в XVI – XVII ст. Народилась ця культура внаслідок двох мутацій традиційних культур: культура античного полісу та культура європейського християнського Середньовіччя. Їх грандіозний синтез сформував ядро системи цінностей, на яких ґрунтується техногенна цивілізація. Фундаментальним процесом її розвитку став техніко-технологічний прогрес. Саме техногенна культура створила систему цінностей, які заклали основу інформаційного суспільства.

Вважаємо, що базисні цінності життєвих сенсів і світоглядних орієнтирів указаної культури концентровано можна виразити наступним чином: розуміння людини як діяльної істоти, що протистоїть природі й призначення якої полягає в перетворенні природи та підкоренні її своїй владі; розуміння людської діяльності як процесу, спрямованого на перетворення об'єктів і підкорення їх собі; перетворення світу, як домінуючий фактор техногенної культури, причому креативний перетворення поширюються не лише на природні, але й на соціальні об'єкти, які стають предметами соціальних технологій; розуміння природи як неорганічного світу, представленого матеріалами й ресурсами для людської діяльності; цінність активної, суверенної особистості, пріоритет ідеалу вільної індивідуальності, автономної особистості, яка вписується в різні соціальні спільноти, маючи рівні права з іншими; пріоритети індивідуальних свобод і прав людини, яких не знали традиційні культури; особливе місце займає цінність інновацій і прогресу, інновації стають головною цінністю; пріоритет цінності науки, наукова раціональність виступає домінантою в системі людського знання; особливе розуміння влади й сили, не тільки влада людини над людиною, але й влада над об'єктами, на які спрямовані силові впливи з метою панування над ними, причому сюди включають не лише природні, а й соціальні системи; соціальний прогрес розглядається як позитивна діяльність людини, обумовлена знанням законів зміни об'єктів.

Будь-яку національну або етнічну культуру ми зобов'язані віднести до культурних типів. До типів культури дослідники часто відносять як регіонально-етнічні утворення, так і історичні та господарські. У цьому випадку культура індустріального суспільства, постіндустріального суспільства або культура мисливців і збирачів повинні йменуватися культурними типами.

Сучасна наука загальну типологію культури буде на підставі декількох критеріїв: релігії, приналежність до регіону, регіонально-етнічна особливість, історичний тип суспільства, господарський уклад, сфера суспільства, зв'язок з територією, спеціалізація етнічна приналежність, рівень майстерності та тип аудиторії.

Культурний тип - історично сформований комплекс особливостей культури, характерних для народів, що живуть у певних природно-географічних умовах, при певному рівні їх соціально-економічного і політичного розвитку.

Сукупність цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів даного суспільства, називається пануючою, або домінуючою культурою.

Домінуюча культура може бути національною або етнічною залежно від того, наскільки складно організованим є суспільство й наскільки багатолюдною є країна.

Етнічна культура — сукупність рис культури, які стосуються переважно повсякденної життєдіяльності, побутової культури. Вона має ядро й периферію [11, 343-344]. Фахівці розрізняють в етнічній культурі два пласти:

- історично ранній (нижній), утворений успадкованими з минулого культурними елементами;
- історично пізній (верхній), що складається з новоутворень, сучасних культурних явищ [11, 352-353].

Етнічна культура – це культура людей, пов'язаних між собою спільністю походження (кровною спорідненістю) і спільно здійснюваною господарською діяльністю, єдністю, так би мовити, «крові та ґрунту», чому вона й змінюється від однієї місцевості до іншої [9, 39-40].

Якщо етнос вказує на соціокультурну спільність людей, то нація визначається як територіальне, економічне і лінгвістичне об'єднання людей, що мають соціальну структуру і політичну організацію.

Структура національної культури складніша за етнічну. Національна культура включає поряд із традиційно-побутовою, професійною та буденною також і спеціалізовані сфери культури.

Національна культура не зводиться до механічної суми етнічних культур. Вона має щось поверх того. У неї є, власне, національні риси культури, що виникли тоді, коли представники всіх етносів усвідомили свою приналежність до нових націй [11, 356-357].

На відміну від етнічної, національна культура поєднує людей, які живуть на більших просторах і необов'язково пов'язаних кровнородинними відносинами. Обов'язковою умовою появи національної культури фахівці вважають новий тип соціальних комунікацій, пов'язаний з винаходом писемності, з моментом народження літературної мови та національної літератури. Саме завдяки писемності ідеї, необхідні для національного об'єднання, набувають популярності серед освіченої частини населення [9, 40].

Таким чином, національна культура будується на фундаменті письмової культури, у той час як етнічна культура може бути цілком безписемною, наприклад культура відсталих племен, які збереглися до наших днів. Але та й інша культура, стосовно всіх інших видів культури на даній території, повинна називатися домінуючою.

Деякі дослідники вважають найбільш великі сегменти цілісних локальних культур (етнічних, національних, соціальних), відрізняються певною місцевою специфікою тих або інших рис (або комплексів рис), називаючи такі сегменти субкультурою.

Крім субкультур, що відрізняються від основної культури якими-небудь етнічними, лінгвістичними або конфесіональними ознаками, існує безліч субкультур, заснованих на соціальній або віковій специфіці. Наприклад, молодіжна субкультура, субкультура пенсіонерів і людей літнього віку, субкультура середовища інвалідів тощо.

Рівень специфічності тих або інших субкультур стосовно основної національної культури в кожному конкретному випадку унікальний так само, як і тенденція зближення або ще більшого розмежування з базовою культурою [14, 152-154].

В сучасній культурології, політології та соціології існує таке поняття, як форма культури. Форми культури відносяться до таких сукупностей правил, норм і моделей поведінки людей, які не можна вважати повністю автономними утвореннями; вони не є також складовими частинами якогось цілого [6, 380].

Нам уявляється, що класифікація політичних культур тоді може бути евристичною, коли виділені нею типи будуть пізнаватись, відповідати реальному емпіричному досвіду, а риси, поєднані в них, - справді, внутрішньо взаємозалежними. Іншими словами, класифікація повинна назвати ознаку, яка є дійсно системоутворюючою, поєднує всі інші ознаки в цілісний поведінковий ансамбль. Класифікація так само повинна охоплювати основні різновиди поведінкових типів, які протистоять один одному в сучасній політиці певної держави, у цьому випадку України, і таким чином, стане пізнаваною реальна картина речей.

Упродовж розвитку різних держав і народів виникло безліч типів політичної культури, які відображають перевагу в стилі політичної поведінки громадян певних цінностей і стандартів, форм взаємин із владою, а також інших елементів, що склалися під домінуючим впливом географічних, духовних, економічних та інших факторів.

В основі типології політичних культур можуть бути досить приземлені фактори, серед яких:

- специфіка різноманітних політичних систем (Х. Екстайн);
- специфіка країн і регіонів (Г. Алмонд, С. Верба);

- типи орієнтації громадян у політичній грі, зокрема моралістських, індивідуальних або традиційних (Д. Елазар);

- відкритість (дискурсивність) або закритість (бездискурсивність) політичних цінностей до контактів з іншими культурами (Р. Шварценберг);

- внутрішня цілісність культурних компонентів (Д. Каванах);

- ідеологічні розбіжності (Є. Вятр та інші).

В сучасних політичних системах країн Азії, Африки та Латинської Америки переважають поєднання першого та другого типів політичної культури, а в країнах Європи та Північної Америки - другого та третього її типів [7, 25-34].

Науковець В. Розенбаум (США) виділяє, поперше, фрагментований тип політичної культури, який характеризується відсутністю консенсусу щодо базових принципів політичного устрою суспільства, та інтегрований тип, для якого характерною є порівняно висока міра консенсусу щодо базових питань політичного устрою, переважання громадянських процедур у розв'язанні суперечок та конфліктів [17].

Оцінюючи теорію типів політичної культури В. Розенбаума російські дослідники Н.А. Теплова та А.С. Хренов зазначають, що інтегрований тип створює кращі передумови для функціонування таких суспільних цінностей, як толерантність, рівної участі всіх існуючих груп у суспільному житті та управлінні суспільством, згуртованість і солідарність з етнічними групами населення та збереження їх винятковості [13, 285].

У той же час типи політичної культури можуть визначатися й на загальних ознаках-підставах, здатних оголити більш універсальні риси різноманітних стилів політичної поведінки громадян у тих або інших країнах. Так, наприклад, можна говорити про ринкову політичну культуру (де політика розуміється людьми як різновид бізнесу і розглядається як акт вільного обміну діяльністю громадян) і етатистську (яка демонструє чільну роль державних інститутів в організації політичного життя та визначенні умов політичної участі індивіда — Е. Баталов) [1, 39-40].

Трохи іншу класифікацію типів політичної культури пропонує А. С. Панарін. Дослідник відзначає, що класифікація типів політичної культури вимагає звернути особливу увагу на основні функції, які покликана виконувати будь-яка політична культура. До основних функцій учений відносить: когнітивну, мотиваційну, нормативну, проєктивну функції — це по-перше [14, 329-330].

Існують й більш загальні критерії типологізації, обумовлені, зокрема, специфікою цивілізаційного устрою особливих напівсвітів - Сходу та Заходу, цінності й традиції яких є фундаментом практично всіх існуючих у світі політичних культур [5].

Для західного типу політичної культури вла-

стивими є наступні характеристики: 1) влада може базуватися на фізичній, духовній або іншій перевазі людини над людиною; 2) відношення до політики як до різновиду конфліктної соціальної діяльності, яка будується на принципах чесної гри та рівності громадян перед законом; 3) усвідомлення самодостатності особистості для здійснення владних повноважень, відношення до політичних прав як до умови зміцнення права власності; 4) примат ідеалів індивідуальної свободи; 5) визнання індивіда головним суб'єктом і джерелом політики, відношення до держави як до інституту, залежного від громадянського суспільства, гаранта прав і свобод особистості, знаряддя підприємницької діяльності індивіда та групи; 6) надання переваг особистості у множинності форм політичного життя, змагального типу участі у владі, плюралізму та демократії; забезпечення переваги ускладненій організації влади (наявності партій, різноманітних груп тиску тощо); 7) раціональне відношення до виконання правлячими елітами та лідерами своїх функцій управління суспільством, розуміння необхідності контролю за діяльністю правлячих еліт і дотримання правил контрактної етики; 8) примат загальнодержавних законів і постанов (кодіфікованого права) над приватними нормами і правилами поведінки, розуміння розбіжностей у моральній і правовій мотивації політичних дій громадян; 9) істотна ідеологізованість політичних позицій громадян.

Характерними рисами східного типу культури є: 1) впевненість у божественному походженні влади, не пов'язаному ні з якими людськими достоїнствами; 2) відношення до політики як до подвижницької, недоступної всім діяльності, підлеглої кодексу поведінки героїв і принципам божественного правління; заперечення випадковості політичних подій і розуміння політики як засобу утвердження консенсусу, гармонії та миру; 3) заперечення самодостатності особистості для здійснення владних повноважень, потреба в посереднику у відносинах між індивідом і владою; пріоритет ідеалів справедливості; політична індиферентність особистості; 4) визнання зверхності в політиці еліт і держави, перевага патронату держави над особистістю; визнання пріоритету над особистістю керівників громад, співтовариств, груп; домінування цінностей корпоративізму; 5) орієнтація особистості до виконавських функцій у політичному житті й колективних формах політичної участі, позбавлених індивідуальної відповідальності; 6) тяжіння до авторитарного типу правління, спрощених форм організації влади, пошуку харизматичного лідера; 7) обожнювання (сакралізація) правителів і їх діяльності по управлінню суспільством, відсутність переконаності в необхідності їх контролю; 8) пріоритет місцевих правил і звичаїв (місцевого права) над формальними постановами держави, тенденція до згляд-

жування протиріч між моральними традиціями спільноти і законодавчих постанов, як мотивами політичної поведінки; 9) менш виражена ідеологізованість позицій, віротерпимість (за винятком ісламістських течій).

Вважаємо, що особливість типу політичної культури окремої держави в цілому залежить також від того, що: 1) політична культура становить собою не саму політику чи політичний процес, а їх усвідомлення, пояснення, оскільки в політичній галузі часто набувають значимості не лише реальні дії та заходи держави, але й те, як вони оцінюються і сприймаються, в якому контексті подаються тощо; 2) важливу роль відіграє прийняття чи неприйняття переважною більшістю населення форм реалізації реальних дій і заходів держави; 3) політична культура окремої країни, що цілком характерно й для України, завжди, виражає стійкі риси цивілізованого розвитку суспільства і держави. Це відбувається тому, що політична культура формується в процесі переплетіння різноманітних ціннісних орієнтацій і способів політичної участі громадян, національних традицій, звичаїв, способів суспільного визнання людини, домінуючих форм спілкування еліти та електорату, а також інших обставин.

З огляду на все вище сказане, цілком природно, що в ході історичного розвитку різних країн і народів сформувалися особливі, що відрізняються одне від одного, типи національної політичної культури. У результаті для них характерною є перевага різних політичних цінностей і установок. Розходження в політичній культурі визначаються цілою низкою політичних обставин, серед яких - національні та релігійні особливості, відкритий або закритий характер суспільства, панування в ньому певної ідеології і характер політичного режиму.

Розподіл культур на східні і західні фіксує не лише їх територіальне розташування, але й характеристики методів і способів пізнання світу, ціннісні орієнтації, основні світоглядні установки, суспільно-економічні і політичні структури.

Українські дослідники типологію політичної культури розглядають, як правило, в контексті української ментальності. Якщо говорити про основні напрямки наукового аналізу, то на сучасному етапі їх можна звести до трьох напрямків. Перший здійснюється за соціологічними методами, за такими показниками: рівень задоволення і міра політичної довіри; політична поінформованість і компетентність; політична активність і залученість; політична ефективність і готовність до соціального протесту; політична ідентифікація; національна і соціально-класова толерантність [11]. Другий – базується на дослідженні взаємозв'язків і взаємодії ментальності і політичної культури, моралі [3]. Третій – розглядає політичну культуру як сферу взаємодії політики, культури, моралі, тобто типологізація політичної культури здійснюється

з позиції політичної етики [2].

Підсумок в аналізі типології політичної культури України було зроблено наприкінці ХХ століття. Керуючись шкалою С. Ліпсета, науковці приходять до висновку, що політична культура України слабо вписується у загальноцивілізаційний контекст, вона фрагментована, має свої географічні, політичні, культурні, конфесійні виміри, які виявляються в тому, що на Сході і Півдні України політична культура переважно універсалізована; на Західній Україні в політичній культурі пріоритет мають орієнтації партикуляризму, а також перевага віддається самоорганізації на основі індивідуалізму та елітизму[7].

Отже, при аналізі політичної культури суспільства сучасні автори найчастіше використовують порівняльний, соціокультурний і цивілізаційний підходи. У новітніх роботах із зазначеної тематики все більше застосовується комплексний підхід, який ніби синтезує відзначені вище методи дослідження цього феномена.

Таким чином, відповідно до комплексного підходу, нам уявляється, що аналіз типів політичної культури різних суспільств доцільно проводити за наступними ознаками-підставами:

1) у зв'язку з обліком цивілізаційних підстав формування політичної культури, ознак і особливостей культурного коду, гена останньої; 2) за роллю та місцем політичної культури в суспільстві у зв'язку з характером влади, владних відносин і політичної системи: «демократична», «авторитарна», «тоталітарна» і «перехідні» політичні культури; 3) за характером і мірою участі людей у політиці відповідно до їх орієнтацій та установок: «парафіяльна», «підданська», «партиципаторна», «громадянська» та інші різновиди політичної культури; 4) за характерними ознаками і особливостями політичної культури у зв'язку з її цивілізаційними основами формування, домінантами розвитку й функціонування: «західна» політична культура (у тому числі «американська»), «євро-азійська» політична культура («російська»), «східна» політична культура (включає «конфуціанську», «індо-буддійську», «ісламську») та інші; 5) з урахуванням розбіжностей у стратегії освоєння політичною культурою майбутнього в політиці, умінням вибору в альтернативній ситуації: економіко-центрична, соціоцентрична, етноцентрична політичні культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баталов Э. Я. Россия и Запад: эволюция российского общественного сознания // Современная Европа. – 2003. – № 1. – С. 39-51.
2. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребало В. А. Політична культура сучасної молоді. – К.: А. Л. Д., 1996. – 112 с.
3. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К.: Наук. думка, 1994. – 169 с.
4. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры. – Лондон, 1945. – Ч. 2: Человек и культура. – 432 с.
5. Колотаев В. А. Восстание квокультур (к проблеме глобализации «локальных культур») // ОНС. - № 2. - 2003. - С. 157-163.
6. Кравченко А. И. Культурология: Словарь. - М.: Академ. проект, 2000. – 680 с.
7. Кривонос Р. А. Формування культури миру як складової політичної культури // Політична культура: теорія, проблеми перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. - 224 с.
8. Культура. Идеология. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губернський, М. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
9. Культура: теории и проблемы: Учеб. пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей / Т. Ф. Кузнецова, В. М. Межуев, И. О. Шайтанов и др. - М.: Наука, 1995. - С. 39-40.
10. Панарин А. С. Политология. Учебник. Издание второе, переработанное и дополненное. – М.: «ПОЛЮС. М. Грачев», 2001. – 448 с.
11. Политическая культура населения Украины: Результаты социол. исследований. – К.: Наук. думка, 1994. - 135 с.
12. Тойнби А. Дж. Постижения истории: Пер. с англ. / Сост. А. П. Огурцов. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
13. Траверсе О. Історіографічні аспекти вивчення проблеми політичного лідерства // Політ. менеджмент. – 2007. - № 5(26). – С. 30-39.
14. Флиер А. Я. Культурология для культурологов. - М.: Академ. проект. - 2000. – 267 с.
15. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Ницше Ф., Фрейд З., Фромм Э., Камю А., Сартр Ж. П. Сумерки богов. – М.: Знание, 1989. – 480 с.
16. Almond G. A., Verba S. The Civil Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton University Press., 1963 – 562 p.
17. Rosenbaum W. Political Culture. – N.Y., 1975. – 378 p.

О. М. РУДАКЕВИЧ

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІЙНИХ КОМПОНЕНТІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Рудакевич Олег Михайлович – доцент кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, кандидат філософських наук

Сформованість та належна функціональність національної політичної культури значною мірою визначаються станом її інституційного рівня. Це пов'язано з тим, що «політичні інститути – найважливіша ланка, в якій політична культура дістає предметне втілення, через яку вона впливає на політичний процес» [6, 232]. В умовах соціальної аномії, руйнації політичних інститутів чи їх низької легітимності належним чином не можуть проявлятися світоглядні та поведінкові елементи політичної культури. Тому влада, весь політикум в умовах перехідного суспільства мають дбати про якнайшвидше утвердження в соціумі нових інституцій і створення сприятливих умов для неформальної нормотворчості.

Упродовж останнього десятиріччя вітчизняні політологи все більше уваги приділяють неінституціональному підходу в дослідженні політичної системи, демократії, трансформаційних процесів тощо [3, 9, 13]. Однак аналіз інституційних компонентів політичної культури продовжує здійснюватись здебільшого на основі уявлень про політичні інститути, які побутували в радянському суспільствознавстві і відповідають традиційному інституціоналізму довоєнної доби [6, 232-254; 7, 67-75; 12, 32-33]. При такому підході поза увагою залишаються неформальні інститути, їх культурний сенс, взаємозв'язок з формальним нормативами, аналіз культурних феноменів, які є носіями певних правил і норм. Мета даної статті – на основі теоретико-методологічних засад традиційного та нового інституціоналізму розглянути сутнісні риси інституційних компонентів політичної культури сучасного українського суспільства, порівнюючи їх з відповідними політико-культурними феноменами Російської Федерації.

Потенціальні можливості використання теорії та методології інституціоналізму в дослідженні політичної культури розглянуті автором в окремій статті [11]. У ній, зокрема, звертається увага на те, що онтологічною основою використання інституціоналізму в культурологічних дослідженнях є наявність у політичних інститутах і політичній культурі спільних структурних елементів і функцій та взаємозв'язок і взаємодія між ними. Зважаючи на те, що політичні інститути існують у двох іпостасях – як інститути-організації та інститути-норми і що інститути

поділяються на формальні та неформальні, культурологічний аналіз політичних інститутів полягатиме в ідентифікації цих різновидів інститутів, з'ясування їх культурної основи, обґрунтування моделей функціонування та цілісної характеристики як макрокulturних феноменів.

Досліджуючи інституційний рівень політичної культури, слід мати на увазі, що мова йде про її соціетальні прояви, а отже, про загальнонаціональні політичні інститути. Певною проблемою в цій царині досліджень є те, що теоретичного обґрунтування вимагає базове поняття – «національний інститут», яке досі не знайшло належного висвітлення в науковій літературі, хоч до активного вжитку ввійшли поняття «національна держава», «національний парламент», «національний уряд» тощо. На наш погляд, національний політичний інститут, із урахуванням сенсу і вимог національного принципу самоорганізації соціуму [10], можна розглядати як поєднання інституту етнічності, його окремих складових та політичних інститутів країни.

Інститутами етнічності (чи етнічними інститутами) є всі елементи етнічності, які проявляються в етнічних, у тому числі національних, спільнотах: етнічний (національний) менталітет, мова, традиції, символи, етнічна (національна) свідомість і самосвідомість, історична пам'ять народу, інститути-норми та інститути-організації різних сфер суспільного життя, які володіють яскраво вираженою етнічністю й ефективно виконують етноінтегруючу та етнодиференціюючу функції. Коли йдеться про етнічні інститути, а не про етнічність взагалі, увага зосереджується саме на нормативній функції її елементів, їх упорядковуючій та організуючій ролі. Отже, національними політичними інститутами є інститути, що включають у свою структуру в якості важливих і обов'язкових складових елементів етнічності. Наприклад, національною державою є та політія, в ідеології та практичних діях якої вирішальна роль належить національним потребам та інтересам, яка функціонує на основі мови та загальної культури певного етносу, використовує національні символи, з повагою ставиться до пам'яток історії та культури, національних героїв, творчо застосовує

традиційні політичні інститути і в діяльності якої спонтанно проявляються ментальні настанови, риси національної психології та характеру.

Для будь-якої нації життєво важливим є формування власної державності, яка забезпечить правові основи її життєдіяльності, національну безпеку та спрямовуватиме активність народу на втілення його ідеалів і мрій. Однак не в усіх народів державна інституціоналізація мала вирішальне значення для збереження її самобутності та самоідентифікації. «Єврейський народ, – зазначав один із активних учасників Днів російської політичної культури в Москві 2006 р. А. Ісаєв, – пройшов через тисячоліття, не маючи єдиної держави і постійно налагоджених зв'язків. Він зберігся завдяки іудейській релігії, яка його об'єднувала. Польський народ, розділений протягом кількох століть між трьома державами, все-таки зберіг єдність завдяки своєрідній польській варіації католицизму. Німецький народ, розмежований впродовж століть на триста держав, був об'єднаний особливою німецькою духовністю, німецькою культурою і німецькою філософією.

Найважливішим об'єднуючим чинником для російського народу впродовж століть була держава» [4, 55]. Підтвердженням цієї думки Ісаєв вважає той факт, що росіяни-емігранти рідко коли утворюють діаспори і вельми швидко асимілюються. «Уже друге покоління російських емігрантів не відчуває себе росіянами: вони відірвалися від головного, що об'єднує російський народ, – російської держави» [4, 56]. Очевидно, саме тому етатизм як ідеологія та політична практика є характерною рисою російської спільноти, що яскраво проявляється і на початку XXI ст. В Росії продовжуються процеси етатизації суспільства, що, у свою чергу, підтримує бюрократичний характер державного управління, клієнтелізм у відношеннях населення до влади, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, традиції всевладдя й безконтрольності владоможців тощо.

Український народ, який упродовж віків був бездержавним і поневоленим, зберіг свою ідентичність завдяки своєрідному українському православ'ю та Українській греко-католицькій церкві, високій духовності, конформістським властивостям менталітету. Українцям не властивий етатизм, більше того, в нації сформувалася стійка недовіра до офіційних органів влади, яка виникає і функціонує як захисна реакція від чужоземних держав, їх суворой, несправедливої та націєруйнівної влади. Ця антивладна й антиінституційна настанова продовжує діяти в умовах суверенного існування народу і стосується вона не лише державних органів, а й партій, інших політичних інститутів.

Зважаючи на сказане, можна передбачати, що українській нації властива схильність до неформальної інституціоналізації, причому не загальнонародного, а локального характеру.

Саме на цю обставину звертав увагу відомий український етнопсихолог О. Кульчицький. У статті «Світовідчуження українця» він зазначав, що соціопсихічний аспект української нації «виявляє її селянську структуру»: «схильність до творення малих і інтимних груп» («спільнот», за означенням Ф.Тьоніса), що характеризуються «почуттєвою близькістю», спертою на симпатії, приязнь і взаєморозуміння, а не на раціонально обгрунтоване прагнення до продуманої спільної мети і спільних завдань, як це спостерігається у широких групах типу «спілки» [5, 54]. У 2008 р., за даними щорічного всеукраїнського соціологічного моніторингу, який проводить Інститут соціології НАН України, тільки 1,3 % співвітчизників належать до громадських організацій, фондів, асоціацій і 2,8 % – до політичних партій [2, 10].

Важливою рисою національної політичної культури є характер (тип) політичної влади та особливості її інституціоналізації. Відомий російський політичний культуролог Ю. Пивоваров звертає увагу на те, що влада в Росії продовжує зберігати свій «самодержавний» характер [8]. Російська самодержавна політична культура, підкреслює він, базується на розумінні персоніфікованої за своєю сутністю влади як провідної діючої сили історичного розвитку. Яскравим підтвердженням цього є традиція існування в Росії паралельних типів загальнодержавних адміністративних структур, яка бере початок із XVI ст. Тут завжди діяли, з одного боку, накази, колегії, міністерства як підлеглі влади, з іншого – органи, які забезпечували зв'язок між центральною «самодержавною» владою і владами-посередниками (Государів двір, ЦК КПРС, Адміністрація Президента). Причому Двір – ЦК – Адміністрація займалися усім, що стосується політики і державного управління, оскільки сфера їх повноважень практично необмежена, і вони діяли від імені та за дорученням суб'єкта абсолютної влади.

Українська політична традиція засвідчує в цілому демократичний характер влади із суттєвими компонентами, з одного боку, авторитаризму, а з іншого – анархії та охлократії. Це суперечливе поєднання типів влади проявлялось в умовах козацько-гетьманської доби, національно-державного відродження 1917-1920 рр. і в нинішній суверенній Україні. Якщо авторитарні прояви політичної влади пов'язані насамперед із гострою політичною і збройною боротьбою українців за свій суверенітет, а також впливом російської владної моделі, яка завжди носила характер суворого політичного режиму, то анархізм в Україні має, в першу чергу, ментальне підґрунтя – так званий український індивідуалізм. Стосовно теми нашого аналізу, зауважимо, що анархізм за своєю суттю – це заперечення інституційного, насамперед державного управління суспільством і виникає як альтерна-

тива авторитарним тенденціям державності. Це яскраво засвідчила Помаранчева революція у 2004 р. Однак анархію не слід сприймати як безвладдя; у кращих своїх проявах вона передбачає народне врядування, тобто функціонування неформальних або напівнеформальних локальних інститутів самоврядування. Підтвердженням цього є також Помаранчева революція під час якої народ не лише самостійно приймав політичні рішення й організував їх виконання, а й підтримував належний правопорядок; авторитет самоврядних громад був настільки високим, що ніхто не насмілювався на асоціальні дії.

Стосовно охлократії – вона індикатор незрілості демократії чи її деградації. Охлократія стає можливою за умов втрати державними органами своєї легітимності чи деструкції механізмів державного регулювання. Саме такі прояви народної волі (свавілля розбуреного натовпу) мають місце сьогодні в умовах гострої фінансово-економічної кризи в Україні та світі, в тому числі в країнах усталеної демократії.

Демократична інституціоналізація в Україні була суттєво підірвана не виваженими конституційними змінами в грудні 2004 р., які поспішно привели українську державу до парламентсько-президентської форми правління. До таких змін Україна не була готова ні за рівнем розвитку політичної свідомості громадян та політичної структурованості соціуму, ні за станом політичної та правової культури владоможців. Політична некомпетентність високопосадовців, тотальний правовий нігілізм, аморальність частини партійних лідерів, нехтування об'єктивно важким станом економіки та соціальної сфери під час прийняття рішень про політичні реформи тощо, скомпрометували в цілому позитивну ідею посилення парламентаризму в країні.

За формальними інституційними ознаками, структура влад в Україні є близькою до російської моделі з її функціональним паралелізмом президентських та урядових структур, намаганнями глави держави стати над законодавчою, виконавчою та судовою владами, нехтуючи вимогами конституції тощо. Але українські реалії є блідою копією російських. Якщо в Росії на належному рівні виявилися вольовий і фаховий чинники влади, високо цінується авторитет влади, то в Україні суб'єктивна основа офіційних політичних інститутів є надто слабкою.

Розпад СРСР та утвердження на пострадянському просторі ідеології і практики лібералізму в його вульгаризованій формі призвів до трансформації всесильної радянської держави у «мінімальну державу», як цього вимагає згадана політична доктрина. Занепад адміністративного потенціалу держави у Росії й Україні не лише унеможливив верховенство права і дієвість офіційних органів, а й спонукав до появи численних неформальних інститутів, які згодом (із середини минулого десятиліття) за своєю функціональною

роллю стали визначати сутність політичних й економічних процесів. Упродовж 1990-х рр. у Російській Федерації, як зауважує В. Гельман, спостерігаються численні приклади фрагментації (як «горизонтальної», так і «вертикальної») російського суспільства, «захоплення держави» групами економічних інтересів, спонтанна передача повноважень Центру регіонам, які часто управлялись на кшталт феодалських вотчин, заміна грошових розрахунків бартером, забезпечення порядку та безпеки силами кримінальних структур тощо [1, 10]. У суспільстві поширення набули тінізація економіки і політики, клієнтарно-патронажні відносини, непотизм, корупція тощо. Вони нерідко впроваджувались у життя шляхом свідомого замовчування чи двозначного трактування формальних інститутів. Якщо спочатку чисельні неформальні інститути виконували певну адаптивну й регулюючу роль, то згодом все більше проявлялась їх деструктивна дія. Тому на початку нинішнього десятиліття актуальним стає попит на «диктатуру закону» та відновлення адміністративного потенціалу держави. При цьому не заперечується збереження вигідних для правлячої еліти неформальних інститутів. Ідеологічною основою нової політики в сфері інституційного будівництва став традиційний російський імперський консерватизм, з його наголосом на етатистські принципи організації та регулювання соціуму.

В Україні, яка теж зазнала буму неформальної інституціоналізації, зміцнити адміністративну потугу держави не вдалося. Більше того, подальша лібералізація суспільних відносин після приходу до президентської влади В. Ющенка призвела до посилення корупції, клієнтелізму, набув поширення непотизм (у народі так зване «кумівство»), що призвело до ще більшої тінізації та олігархізації політики в центрі і на місцях. Цьому сприяв також перехід до пропорційної системи парламентських і місцевих виборів, при якій політичні партії та пов'язані з ними фінансово-промислові групи формують виборчі списки. В результаті підтримувані олігархами партії отримали істотне представництво у Верховній Раді України, а через неї – в органах виконавчої та судової влад. Правителі Росії позитивно оцінили досвід України, запровадивши і собі пропорційну систему виборів до Державної Думи, сподіваючись на вирішальну роль у виборчому процесі адміністративного ресурсу.

Отже, лібералізація суспільного життя в Україні та Росії не привела до формування дійових демократичних інститутів; не утвердившись, демократія почала трансформуватися у видимість народовладдя. Цікаву версію відповіді на питання про суттєві причини неефективності демократичних реформ в Україні дав вітчизняний політолог О. Фісун у статті «Неопатримоніалізм проти демократії в Україні» (2008). Український дослідник підкреслив, що принципове значен-

ня для трансформації соціуму має те, в яких умовах відбувається демократизація: до чи після формування модерної національної держави. Постколоніальні народи і держави характеризуються неконсолідованістю еліти навколо національної і державницької ідей. «Пострадянські міжелітні консолідації, – зауважує автор, – можна розглядати як певні картельні угоди з обмеження конкуренції й видавлювання «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів, але аж ніяк не стратегічні домовленості про закріплення демократичних правил гри як єдино можливих» [13, 5]. Порівнюючи процеси формування європейських національних держав і раціонально-бюрократичні трансформації періоду раннього Нового часу і формування модерних держав після досягнення незалежності у державах Азії й Африки в другій половині XX ст., можна дійти висновку, що у постколоніальній ситуації демократичні інститути виконували роль зовнішнього фасаду політичної системи. Вони підкорялися й адаптувалися до напівтрадиційної логіки свого функціонування, в якій основну роль відіграють не офіційні, а неформальні відносини й зв'язки клієнтарно-патронажного типу. В умовах незакінченої раціонально-бюрократичної трансформації держави це веде до становлення сучасного патримоніалізму і неопатримоніалізму.

Неопатримоніалізм є продуктом суперечливої комбінації бюрократичних і патримоніальних норм. Офіційні особи займають позиції в бюрократичних організаціях, маючи формально встановлені повноваження, однак їх здійснення відбувається, наскільки це можливо, не у формі державної служби, а скоріше як реалізація приватної власності. В Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, відтворюється логіка неопатримоніального політичного процесу: «Це не боротьба партійно-політичних альтернатив у рамках парламентського процесу, а боротьба різних фракцій неопатримоніальної бюрократії за монополізацію тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж, їх зміну та перерозподіл» [13, 6]. При цьому принципове значення має змагання за прихильність і заступництво з боку глави держави, який стоїть на вершині неопатримоніальної бюрократичної системи.

Важливим завданням інституційного будівництва в молодій українській державі є набуття політичною системою та її окремими інститутами відповідних етнонаціональних властивостей і ознак. Порівнюючи сучасний український та російський політикуми, без особливих засиль можна виявити чітко окреслений національний характер державності, всієї політичної системи Російської Федерації та розмитість, двозначність, невизначеність національної ідентичності політичних інститутів України. Мова йде не про окремі проросійські

формування, а про загальнодержавні органи влади й управління. В Україні відсутня чітко сформульована і визнана більшістю національна ідея, представницькі та виконавчі органи влади розколоті протилежно спрямованими зовнішньополітичними орієнтаціями на Схід (Росію) і Захід (Євросоюз і НАТО), спостерігається несприйняття значною частиною громадян, партіями, органами самоврядування українських національних символів, знакових постатей вітчизняної історії, національних героїв, відсутнє належне поцінування української мови та народної культури. Українська національна культура та етнічність, їх компоненти, щоб відродитись і повнокровно функціонувати, повинні стати невід'ємними елементами інституційної інфраструктури в усіх сферах суспільного життя.

Підводячи підсумок дослідження, можна стверджувати, що інституційний рівень вітчизняної політичної культури, поруч із позитивними моментами, такими як руйнація інституційного каркасу комуністичного політико-правового порядку та формування інституційних основ демократичного політичного режиму, характеризується рядом негативних проявів і проблем. По-перше, політичній культурі України, її інституційним компонентам властиве суперечливе поєднання традицій і стереотипів минулої історичної доби та нових цінностей і норм, що негативно впливає на органічну цілісність та ефективність політичної системи. По-друге, ряд інституційних нововведень останніх років, у першу чергу таких як внесення змін і доповнень до Конституції України, перехід до парламентсько-президентської форми державного правління і запровадження пропорційної системи виборів призвели до дестабілізації політичної системи, посилення тінізації та кланового характеру політики. Головними причинами цього стали низький рівень політичної та правової свідомості населення і правлячих сил, механічне копіювання чужого досвіду, недостатня турбота про належну легітимність нових форм і методів політичної діяльності, їх кадрового, фінансового та організаційно-правового забезпечення. По-третє, в умовах ослаблення адміністративного потенціалу держави, її лібералізації істотно знизилась ефективність існуючих інститутів, натомість відбулося помітне зростання чисельності неформальних утворень. Окремі з них (корупція, блат, клієнтелізм, непотизм, неопатримоніалізм тощо) стали серйозною перешкодою на шляху утвердження демократії, її інституціоналізації. По-четверте, серйозним недоліком сучасних вітчизняних політичних інститутів є вкрай слабка їх етнонаціональна ідентичність та спрямування, що не сприяє формуванню національно-орієнтованої держави та громадянського суспільства.

Подальше дослідження інституційного рівня

української політичної культури вимагає вдосконалення методики інституціонального підходу у цій царині досліджень, формування банку даних про історичні та сучасні політичні інститути формального та неформального ха-

рактеру, дослідження їх культурних підстав та моделей функціонування, осмислення умов повноцінного входження політичних інститутів у соціокультурну тканину нації, стимулювання їх позитивних функцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современном российском обществе // Полис. – 2003. – №4. – С. 6-25.
2. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 85 с.
3. Козьма В. Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/810/>.
4. Константы русской политической культуры. Сборник / сост. Гараджа Н. В. – М.: Изд-во «Европа», 2007. – 96 с.
5. Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 48-65.
6. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: Стило, 1998. – 278 с.
7. Остапенко М. А. Політична культура суспільства: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2008. – 96 с.
8. Пивоваров Ю. С. Теория власти: от идеи к воплощению // Независимая газета. – 2005. – 2 окт.
9. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politolog.at.ua/publ/1-1-0-12>.
10. Рудакевич О. М. Національний принцип самоорганізації соціуму // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип.76 – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 62-73.
11. Рудакевич О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження інституційного рівня політичної культури // Грані. – 2009. – №2.
12. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVII – перша половина XVIII ст.): Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996. – 296 с.
13. Фісун О. Неопатримоналізм проти демократії в Україні // Віче. – 2008. – №17. – С. 4-7.

О.С. ЗУБЧЕНКО

ПОСЕЛЕНСЬКИЙ РОЗКОЛ В ЕЛЕКТОРАЛЬНІЙ ПОВЕДІНЦІ УКРАЇНСЬКИХ ВИБОРЦІВ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Зубченко Олександр Сергійович - заступник начальника управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Запорізької обласної державної адміністрації, кандидат соціологічних наук

Політична еволюція українського суспільства після Помаранчевої революції свідчить про поступове посилення центробіжних настроїв на рівні регіональних еліт, конвертацію кон'юнктурного сепаратизму часів северодонецького з'їзду у ґрунтовну роботу з відстоювання своїх інтересів у фінансово-бюджетній та політико-правовій сферах. Причому таке розмежування проявляється не лише у вертикалі «Київ – області», але й поміж обласними центрами та малими містами, райцентрами та селами. У найскрутнішій ситуації опинились аграрні території з нерозвинутою промисловістю та інфраструктурою. За таких умов зони соціальної напруженості виникатимуть не лише у мегаполісах із зростаючим класом «нових бідних», що складається з колишніх

«білих комірців», але й насамперед у традиційно спокійних та лояльних (принаймні зовнішньо) периферійних районах.

Вперше диференціація електоральних уподобань мешканців міста і села на вітчизняних теренах була відзначена дослідниками під час виборів 1990 р. [7, 83-89]. У великих центрах успіхом користувалися демократичні кандидати, у той час як виборці сільських округів віддали перевагу висуванцям КПУ. Після запровадження пропорційної системи виборів на всіх рівнях очевидним стає подальше віддалення орієнтирів городян та селян одне від одного. Ще у другій половині 1990-х рр. російські фахівці визначили, що населення великих регіональних центрів, яке найбільше

виграло від перетворень, схильне голосувати за політичні сили ринкової, правоцентристської орієнтації, у той час як селянство, лишившись на руїнах колгоспної системи та абсолютно втративши державну підтримку, обирає партії, що декларують відновлення радянських порядків [15]. Отже, йдеться про відмінності у соціальних інтересах, які є рушійною силою активності людини у політичній сфері та зумовлюють формування прихильності до певної системи політичних цінностей та відповідно акторів, що їх артикулюють. Скептики резонно зауважують, що соціальна структура сучасного українського суспільства надто атомізована, щоб говорити про усталену систему інтересів представників різних соціальних груп. Здавалося б, це протиріччя носить суто академічний характер, але, за умов поширення негативних явищ в економіці та стрімкого зниження рівня життя широких верств населення, воно набуває праксеологічного забарвлення. Адже дії органів державної влади з мінімізації фінансової кризи матимуть різні наслідки для різних соціальних страт (наприклад, активне втручання у процеси ціноутворення на продукти позитивно вплине на добробут малозабезпеченої частини міського населення та негативно позначиться на статках сільських пенсіонерів).

Досі означена проблема вивчалася вітчизняними науковцями дуже фрагментарно. У більшості розвідок робився акцент на відмінностях у голосуванні індустріального Південно-Східного та аграрного Центрально-Західного регіонів [17, 18, 19]. Ближче до виділення власне міської та сільської складових електорального вибору наших співгромадян підійшли фахівці центру «Демократичні ініціативи» [5]. Однак у дослідженні даної теми все ще лишається чимало цікавих аспектів.

Отже, актуальність теми статті визначається необхідністю створення надійної системи електорального прогнозування як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях з обов'язковим врахуванням поселенського чинника.

Відповідь на запитання - чому городяни та селяни голосують по-різному, хвилювала ще засновників сучасної соціології виборів. А. Зігфрід робив висновок про «сучасне» місто, де виборець має значну автономію та можливість самостійно прийняти електоральне рішення, та «відстале» село, в якому останнє слово на виборах говорять кюре, місцеві елітні угруповання та традиції конформізму [6, 51-57]. На основі його доробку розвивалися пошуки Р. Хеберле (взаємозв'язок політичної поведінки та соціально-економічних структур), М. Доган (порівняльний аналіз еколого-географічних показників та результатів емпіричних досліджень у містах і селах), Е. Каратті та Ф. Компан'ї (електоральне районування та поселенські особливості). Не можна не відзначити і праці Л. Вірта, який робив наголос

на аналізі соціально-політичного ландшафту сільських та міських поселень [11].

Чималий внесок у вивчення даної проблематики зробили науковці Колумбійської школи, у роботах яких встановлено регіональні особливості передвиборчої комунікації (Р. Берельсон), виділено основні риси електоральних преференцій у жителів різних населених пунктів (М. Наубет), описано причини та наслідки просторових протиріч у соціально-політичній сфері (С. Ліпсет, С. Роккан). Варто відзначити й здобуток Мічиганської школи, зокрема Ф. Конверса (регіональний контекст трансляції політичних цінностей). Представники інструменталістської школи (Дж. Беккер, Е. Даунс, Г. Кітчелт, М. Фіорина) намагалися визначити раціональні мотиви диференціації виборчих симпатій у різних частинах країни, дослідити, на які економічні показники регіону орієнтований виборець. У цілому можна стверджувати, що в зарубіжній соціології вивчення поселенських аспектів електоральної поведінки дало ряд цікавих і плідних результатів.

У вітчизняній соціології дослідження в цій сфері розпочато лише у середині 90-х рр. ХХ ст. В цей час вагомими результатами отримано російськими науковцями, роботи яких присвячено формуванню електоральних районів та перехідних електоральних територій (В. Колосов, О. Морозова, Б. Овчинников, Д. Орешкін, Р. Туровський) та крос-регіональному аналізу показників електоральної поведінки (І. Клямкін, О. Кукоба, В. Леднев, О. Попова, Н. Яргомська). Серед українських авторів увагу С. Білоусова, М. Дністрянського, Б. Ідрісова, І. Кононова, Т. Кучеренко, В. Миронюка, Є. Хана, К. Черкашина привертають напрямки еволюції регіональної електоральної географії та її впливу на загальнонаціональні політичні процеси.

Разом з тим майже невивченим лишається ще один надзвичайно цікавий аспект даної тематики – порівняння того, як диференціюються електоральні симпатії городян та селян в окремому регіоні та як вони вписуються у логіку загальнонаціональних електоральних процесів. Відповіді на це запитання присвячено нашу розвідку.

Ментальність населення Південноукраїнського регіону, до якого належить і Запорізька область, формувалася за умов гетерогенного етнічного складу населення, взаємодії носіїв різних культурних традицій, різних політичних світоглядів. Південний регіон демонструє принципово інший у порівнянні зі Сходом варіант «російськомовної України» – як на рівні еліт, так і в сприйнятті пересічних громадян. Для місцевого нобілітету альтернативою активній участі у загальнонаціональному політичному процесі виступають ідеї соціально-політичної автономізації та емансипації від контролю «київської бюрократії», що наразі найактивніше озвучуються представниками блоку В. Литвина. Для більшості запоріжців притаманний менший, аніж у сусідніх східних територіях, вплив

патерналістських настроїв, успішніша адаптація до змін та націленість на досягнення особистого успіху. Виборці південних регіонів схильні надавати перевагу вже не стільки силам комуністичної та соціалістичної орієнтації, які апелюють до єдиного з Росією союзного минулого, скільки політичним акторам, що артикулюють ліберально-космополітичні ідеї. Цей факт підтверджує й успіх Партії регіонів на виборах 2006-2007 рр. у колишніх бастіонах «червоного поясу» – Одещині, Миколаївщині, Херсонщині та на Запоріжжі. Проте соціально-політичний світогляд наших земляків є дуже еkleктичним, у ньому впевнено поєднуються малосумісні речі – надання переваги «твердій руці» перед демократичними процедурами та дискусіями і майже абсолютна підтримка розвитку індивідуальної економічної ініціативи.

Виходячи з цього, зовсім не дивними виглядають суттєві відмінності у волевиявленні виборців міста і села. Їх аналізують у кількох теоретичних ракурсах. М.Щербак стверджує, що працівникам третинного сектора, що переважно мають міську прописку, притаманний активно-демократичний, а селянам – пасивно-тоталітарний тип політичної культури [21]. І.Колодій розглядає політичний розкол між «новим середнім класом», орієнтованим на постмодерні цінності, та носіями «старої політичної культури» із домінуванням соціально-економічної складової [10]. С.Кандрин першочергову увагу приділяє соціокультурним засадам диференціації електорального вибору регіонів з переважанням міського та сільського населення, проводячи порівняльний аналіз низки соціальних та медичних показників [9]. Разом з тим ці теорії, хоча й мають раціональне зерно, проте не дозволяють нам зрозуміти глибинних причин диференціації електорального вибору у поселенському розрізі.

Зняти гносеологічне напруження нам дозволяє використання теорії дифузії інновацій, розробленої шведським дослідником Т.Хегерстрандом. Досі вона успішно використовувалася у маркетингових та порівняльних історичних дослідженнях для визначення моделей територіальної експансії ринкових новинок та поширення технічних винаходів. Згідно з теорією дифузії інновацій, ключове значення для поширення нових політичних ідей мають географічне розташування центру, розміри і форми території країни, чисельність та розміщення її населення.

Процес розповсюдження нововведень має хвилеподібний характер. Їх поширення відбувається через спілкування між людьми, засоби масової комунікації тощо. Інновація сегментує електоральний простір, виокремлюючи у ньому центри, напівпериферію та периферію. Разом з цим вона може зустріти спротив з боку консервативних політичних субкультур.

Старт електоральних «ноу-хау», як правило, відбувається у столиці. Згодом вони переходять на центри першого порядку (обласні центри). Від

того, як приймуть тут політичні нововведення, залежатиме, чи залишаться вони суто столичним феноменом, чи набудуть загальнонаціонального значення. Показовим у цьому плані є феномен блоку Л.Черновецького – квазіполітичного угруповання, заснованого на спільності фінансових інтересів кількох ФПГ та орієнтованого на аполітичного, небагатого виборця із сильними клієнтелістськими орієнтаціями. У регіональних центрах відбувається випробування інновацій на глибину та життєздатність і визначається їх відповідність певній регіональній політичній культурі. Якщо за першим параметром іспит пройдено, а за другим – ні, тоді нововведення характеризуються як нонконформістські, здобувають підтримку певних соціальних сегментів, досить успішно конкурують із загальноновизнаними політичними концептами у символічному просторі, але так і залишаються набуток меншості (наприклад, підтримка «брендових» партій та блоків, назв яких не пригадає зараз навіть досвідчений політолог, на виборах 2002 р. у великих містах Півдня України). І навпаки – якщо інновація знаходиться у руслі регіональної політичної ментальності, але не має внутрішньої сили, то вона хоча й отримує загальну декларативну підтримку, проте найчастіше стає елементом політико-обрядової сфери, а не реального електорального процесу [12]. І тільки якщо нововведення «отримують» позитивну оцінку за двома критеріями, їм відкривається подальший шлях до центрів другого порядку (наприклад, районних центрів), від яких вони крокують до сільської місцевості.

Разом з тим доведено, що населення сільських районів менш схильне до змін та сприймає їх із великою недовірою та запізненням, хоча в подальшому, на відміну від міських мешканців, довше зберігає вірність певним політичним силам (див.: [16]). Ось чому в периферійних поясах іноді високою є підтримка партій, що в центрах першого і другого порядків уже зійшли з політичної авансцени. Такі зони можуть мати як загально-регіональний характер (політично-консервативний регіон), так і охоплювати окремі адміністративні одиниці.

Більшістю дослідників визнано, що вирішальний вплив на формування поселенського розколу у Південній Україні (в тому числі і в Запорізькій області) мали парламентські вибори 2002 р. [14]. Їх можна охарактеризувати як «напівкритичні», що задали вектор подальшої трансформації вподобань виборців. Частково розвиток цих тенденцій можна було спостерігати під час президентської кампанії 2004 р., а повною мірою вони проявилися вже 2006-2007 рр.

Звернувшись до табл. 1, можна визначити кілька основних напрямків поселенської диференціації електоральних преференцій запоріжців. По-перше, найвищі показники явки зафіксовано у селах. Існує кілька теоретичних пояснень цього. Фахівці, що працюють у рамках когнітивної шко-

ли прийняття електорального рішення, говорять про відмінності в інформаційному середовищі, обсязі та інтенсивності інформаційних потоків, різний ступінь інтеріоризації політичних знань жителями міста й села та специфіку когнітивних структур синтезу зовнішньої та внутрішньої інформації [3]. Виходячи з їхньої логіки, можна стверджувати, що невисока явка на виборчі дільниці у великих містах є наслідком пере-насичення соціального простору агітаційною інформацією та активним її відторгненням. У свою чергу, прихильники теорії соціальних мереж констатують гомогенний та замкнений характер соціального простору пострадянського села, що змушує людей підпорядковуватися соціально-схвалюваним груповим нормам активістської політичної участі [8]. Останнє твердження підкріплюється і нашими даними, адже у приміських селах голосувати приходять майже така ж кількість громадян, як у місті. Тут найвідчутніше проявляється дифузія абсентеїзму, викликана зміною способу життя, кола спілкування, зростанням трудової мобільності.

По-друге, компартія отримала найвищу підтримку у селах, селищах та малих містах. З одного боку, це пояснюється економічними причинами, адже від багаторічних реформ село отримало лише зфеодалізовану соціальну струк-

туру, повний занепад товарного виробництва та цілковиту руйнацію соціальної сфери. З іншого – більшість електоральних акторів не мали впливових структур у сільській місцевості та обмежувалися спорядженням мобільних агітаційних груп [20]. За таких умов КПУ була поза конкуренцією, адже їй на руку грав не тільки економічний чинник електорального вибору, але й мовчазні симпатії місцевого нобілітету – відголів колишніх колгоспів до дільничних лікарів.

По-третє, електоральним акторам, що декларували свою аполітичність та зосереджувались на соціальних проектах (наприклад, «Команда озимого покоління» – на оновленні влади, «Жінки за майбутнє» – розвитку благодійності, Партія зелених – на пріоритетному вирішенні екологічних проблем тощо), вдалося подолати прохідний бар'єр лише у містах з населенням понад 50 тисяч чоловік. Таким чином, підтверджується теза Р.Інглхарта про те, що міське населення відкритіше для сприйняття постіндустріальних цінностей та використання у передвиборчій комунікації оригінальних ідей та образів [22].

Також варто проаналізувати чинники електорального успіху інших електоральних акторів із скромнішими здобутками. Наприклад, соціалісти показали себе як суто сільська партія, набравши левову частку голосів у кількох невеликих районах. Вірогідно, це відбулося внаслідок

Таблиця 1. Результати парламентських виборів 2002 р. у різних типах населених пунктів Запорізької області (у відсотках)

Партія, блок партій	Запоріжжя	Міста обласного значення	Міста районного значення	Селища міського типу	Села	Область в цілому
Комуністична партія України	27,5	30,1	38,3	41,8	40,9	33,4
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	10,1	13,1	10,8	11,1	9,5	10,7
Блок «Наша Україна»	8,9	9,1	6,4	5,9	6,7	7,9
Блок «За єдину Україну»	5,3	5,5	10,6	12,2	11,6	7,9
Блок Н.Вітренко	5,9	7,6	4,3	3,3	3,1	5,2
Соціалістична партія України	2,6	1,9	3,5	3,6	5,2	3,3
Партія «Яблуко»	5,6	3,2	1,7	1,5	1,1	3,3
Команда озимого покоління	4,3	3,2	1,7	1,2	1,1	2,8
ВПО «Жінки за майбутнє»	4,6	3,3	3,3	3,1	3,5	3,8
Партія зелених України	3,9	2,7	1,5	1,3	1,3	2,6
Явка	61,0	65,9	67,2	69,9	73,9	65,9

жорсткої конкуренції у містах з боку ідеологічно близького блоку Н.Вітренко. По суті, маємо справу з феноменом міських та сільських лівих, описаних західними дослідниками ще всередині 1980-х рр. [23]. У великих містах вищий відсоток неконформістськи налаштованих виборців, які віддавали голоси за малі партії або проти всіх. Це підтверджує думку російських авторів про те, що за умов пострадянських трансформацій, перманентної економічної кризи та тривалої соціальної фрустрації саме промислові та культурні центри стають цитаделлю абсентеїзму

та загальнополітичного ескапізму [4]. Отже, підсумки виборів-2002 загалом підтвердили справедливість теорії дифузії інновацій для пояснення поселенських відмінностей в електоральній поведінці.

Вибори-2006, зважаючи на склад та риторику їх учасників, з одного боку, стали продовженням боротьби 2004 року, а з іншого – ознаменували принципово новий етап у становленні регіонального електорального простору. Адже вперше всі представницькі органи (за винятком сільських та селищних рад) обиралися за спи-

сками політичних партій та блоків. Проте проблематика розколотого голосування на місцевих виборах виходить за предметні рамки нашого дослідження. Саме цьому ми зосередимось лише на відмінностях, що виникали при здійсненні заборіжцями електорального вибору у загальнодержавному багатомандатному окрузі.

При зверненні до табл. 2 можна помітити кілька цікавих тенденцій. По-перше, Партія регіонів

майже повністю зайняла колишню поселенську електоральну нішу КПУ. Чим менший населений пункт, тим більше голосів віддано за політичну силу В.Януковича. Отже, знову маємо справу з феноменом електорального конформізму, якому сприяють тісні соціальні мережі, гомогенний соціальний простір та розвинені горизонтальні зв'язки між представниками різних страт. Чи є він власне регіональною особливістю українського

Таблиця 2. Результати парламентських виборів 2006 р. у різних типах населених пунктів Запорізької області (у відсотках)

Партія, блок партій	Запоріжжя	Міста обласного значення	Міста районного значення	Селища міського типу	Села	Область в цілому
Партія регіонів	44,2	56,2	49,1	55,9	58,4	51,2
Блок Юлії Тимошенко	14,6	9,2	11,7	8,1	6,9	10,9
Блок Н.Вітренко	6,8	9,3	6,6	5,9	4,1	6,6
Блок «Наша Україна»	6,6	4,1	4,9	4,6	4,5	5,3
Комуністична партія України	5,1	4,1	7,1	6,5	6,1	5,3
Партія «Віче»	4,3	2,8	1,9	1,8	1,4	2,9
Блок В.Литвина	1,9	1,7	2,4	1,8	2,5	2,1
Соціалістична партія України	2,5	1,9	2,5	3,3	4,4	2,9
Явка	65,5	64,9	63,8	66,2	72,6	66,9

Півдня? Однозначно ні, адже львівські науковці фіксували аналогічні явища на Галичині та Поліссі. Народний рух України, який був тут найпопулярнішою політичною силою у 1990-х рр., мав абсолютну підтримку на сільській периферії, у високогірних та прикордонних районах, проте відчував суттєву конкуренцію з боку лівих та центристських сил у обласних центрах та містах з розвинутою промисловістю [13]. По-друге, як і чотири роки тому, жителі великих міст були більш схильні голосувати за партії та блоки з яскравою обгорткою та добре розробленою інтелектуальною основою. Цього разу такий проект був лише один (партія «Віче»). Не маючи на території жодних організаційних структур, цій силі вдалося не лише подолати в Запоріжжі прохідний бар'єр до Верховної Ради, але й створити депутатські фракції у радах майже всіх міст обласного значення.

Ситуація виборів-2007 визначалася їх достроковим характером, неготовністю значної час-

тини населення в'їзти за три роки відвідувати виборчі дільниці, зростанням недовіри до всіх без винятку електоральних акторів. Проте відмінності у поселенській підтримці провідних політичних сил мало змінилися. Це, з одного боку, підтверджує нашу тезу про поступову гомогенізацію регіонального електорального простору внаслідок швидкого старіння політичних інновацій за сучасних умов, а з іншого – зайвий раз підтверджує невисоку перспективність цільових стратегій ведення виборчої кампанії. Наприклад, на місцевих виборах-2006 обласна організація партії «Реформи і порядок», що орієнтується на представників нового середнього класу, здобула найбільшу кількість голосів у невеличкому селі, де за всіма канонами теорії соціальних розколів її виборця навіть теоретично бути не може. Очевидно, тут спрацюють ефекти земляцтва, сусідства, звернення до спільних проблем, патрон-клієнтні зв'язки, про які ми вже говорили вище. За такої ситуації матеріал для

Таблиця 3. Порівняння даних опитувань та результатів голосування на парламентських виборах 2007 р. у різних типах населених пунктів Запорізької області (у відсотках)

Партія, блок партій	Запоріжжя		Міста обласного значення		Міста районного значення		Селища міського типу		Села		Область в цілому	
	08.07	09.07	08.07	09.07	08.07	09.07	08.07	09.07	08.07	09.07	08.07	09.07
ПР	53	51	53	61	57	53	70	58	63	59	57	56
БЮТ	9	19	7	12	7	15	7	11	6	11	8	15
НУНС	8	6	7	4	7	5	3	4	6	4	7	5
КПУ	3	9	4	7	3	9	1	10	3	8	3	8
БЛ	2	4	1	5	1	8	1	7	1	7	1	6
Не визначились	16	-	19	-	19	-	18	-	20	-	18	-

міркування надає порівняння результатів опитувань та реальної електоральної статистики у розрізі міст та сіл табл.3.

Із табл. 3 видно, що найбільших електоральних дивідендів за останні передвиборчі тижні у всіх типах поселень спромігся досягти БЮТ. Можна припустити, що на бік цієї політичної сили перейшла більша частина виборців, що до останнього часу не визначилися зі своїми перевагами. Частково цю тезу підтверджують і результати регіонального екзит-полу 30 вересня 2007 року, згідно з якими третина прихильників БЮТ вирішили віддати голоси за цього електорального актора протягом останніх чотирьох-шести тижнів напередодні голосування. При цьому кожен десятий симпатик БЮТ відкладав прийняття електорального рішення до останнього дня та навіть до моменту заповнення виборчого бюлетеня. Загалом можна впевнено говорити про те, що БЮТ проявив себе у регіоні як інновативна політична сила переважно з міським «обличчям».

У випадку з Компартією спрацьовували інші механізми. Адже ми у наших попередніх розвідках зазначали, що ця партія володіє значним масивом прихованого електорату [2]. Це в основному люди старшого віку, з невисоким освітнім рівнем, високим ступенем соціальної фрустрації та незадоволеності своїм статусно-рольовим становищем. Вони сумніваються у своїй компетентності, здатності бути одними з виразників громадської думки та, за розповідями інтерв'юєрів, часто радять звернутися до тих, «хто молодший та грамотніший». Разом з тим вони дисципліновано ходять на вибори та з року в рік підтримують «червоних».

Найзаплутаніше виглядає ситуація із підтримкою блоку Литвина. Враховуючи відносно недавню присутність цієї сили на політичній карті регіону, за точку відліку її втрат та здобутків варто обрати парламентські вибори 2006 року. Тоді блок Литвина отримав лише 2% голосів наших земляків. Фактично можна говорити, що наше дослідження зафіксувало залишкову підтримку цього актора. Аналогічні дані було отримано і фахівцями Центру соціальних експертиз НАНУ [1]. Разом з тим результати виборів засвідчили зовсім інше: в цілому по області підтримка «литвинівців» не тільки не зменшилась, але й зросла у 2,6 (!) рази. Наприклад, у Василівському районі блок Литвина збільшив кількість прихильників удесятеро, а в м. Токмак – вп'ятеро. Чим пояснити такі разючі невідповідності? Далось визнає розчарування значної частини населення як у «помаранчевих», так і в «біло-синіх», прагненням обрати «третю силу». До останнього часу ці люди

перебували у роздумах, не робили остаточний вибір. За результатами регіонального екзит-полу-2007, лише 29% виборців БЛ були постійними прихильниками цієї політичної сили. Натомість 35% стали симпатизувати їй в останні два місяці перед виборами, ще 16% – в останній передвиборчий тиждень. Найменший ступінь електорального конформізму проявили виборці обласного центру, а найбільше ситуативних виборців виявилось на селі. Вірогідно, що тут було задіяно цілий арсенал технологій виборчого впливу, починаючи від ставки на місцевий істеблішмент та завершуючи дрібним побутовим підкупом.

Отже, у ході нашого дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, теорія дифузії інновацій має непогані евристичні перспективи для пояснення поселенського розколу в електоральній поведінці українських виборців. Адже вона дозволяє, з одного боку, визначити напрямок та формат просування політичних інновацій від центра до «глибинки», а з іншого – класифікувати (принаймні умовно) учасників виборів за критерієм «інноваційності – традиційності». По-друге, для сільського населення характерна вища підтримка політичних сил, що домінують у певному регіоні та є у певному сенсі «системоутворюючими». Така тенденція виразно простежувалася на виборах 2002-2006 р. із голосуванням за Компартію та Партію регіонів. Разом з тим «інноваторські» партії та блоки, що орієнтуються на обмежену цільову аудиторію, отримують вищу підтримку у великих містах. По-третє, останнім часом дається взнаки перенасичення електорального простору певними політичними ідеями та концептами. Прикладом цього стали вибори-2007, на яких Партія регіонів у всіх без винятку типах населених пунктів Запорізької області отримала суттєво менше голосів, аніж показували передвиборчі опитування. Це, з одного боку, засвідчує значну неусталеність електоральних полів як владних, так і опозиційних політичних акторів, а з іншого – свідчить про оформлення «домінуючого» типу партійної системи на регіональному рівні.

Серед перспектив подальших досліджень – проведення порівняльного аналізу поселенських відмінностей в електоральній поведінці поміж різними регіонами України.

У статті наведено результати соціологічного дослідження, проведеного Південноукраїнським гуманітарним альянсом у Запорізькій області з 2 по 10 серпня 2007 р. За квотною вибіркою (параметри квоти – стать і вік) методом анкетування за місцем проживання опитано 1300 респондентів. Відхилення від контрольних показників за першим параметром становить 0,3%, за другим – 2,2%.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналитический отчет по социологическому исследованию «Отношение граждан к деятельности Верховного Совета Украины»/ Под ред. Ю.А.Привалова. – К: ИС НАНУ, 2007. – 77 с.
2. Аналітична доповідь про передвиборчу ситуацію у 82-му одномандатному виборчому окрузі Запорізької

- області. Укладачі: Зубченко О.С., Марчук В.В., Старух О.В./ За ред. к.і.н. Старуха О.В. – Запоріжжя: ЗОМГО «Виборці за чесні вибори», 2002. – 41 с.
3. Артемов Г.П. Мотивация электорального выбора // Полит. анализ: Докл. центра эмпирических полит. исследований СПбГУ / Под ред. Г.П.Артемова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. – С.5-26.
  4. Ахременко А.С. Структурирование электорального пространства в российских регионах (Факторный анализ парламентских выборов 1995-2003 гг.) // Полис. – 2005. – № 2. – С. 26-41.
  5. Бекешкіна І.Е. Політична структурованість українського суспільства – від виборів до виборів // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції. – К.: САУ, ІС НАНУ, 2002. – С.475-478.
  6. Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А. Современный Левиафан. – М.: Мысль, 1985. – 489 с.
  7. Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2000. – 316 с.
  8. Гудина Ю.В. Активность российских избирателей: теоретические модели и практика // Полис. – 2003. – №1. – С.112-123.
  9. Кандрин С. Диференціація соціального простору України та Білорусі як ефект «зіткнення цивілізацій» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. - № 4. – С.74-97.
  10. Колодій І. Середній клас, демократичні цінності та політичні переваги: до і після «помаранчевої» революції // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. - № 3. – С.128-154.
  11. Лузанов А.Н. О территориальной дифференциации электоральных предпочтений населения России // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 1998. – № 5. – С.15-22.
  12. Манаков А.Г. Прикладные аспекты электорально-географических исследований // Псковский обозреватель. – 2001. – № 1. – С. 36-43.
  13. Миронюк В.М. Електоральна географія регіону (на матеріалах галицьких областей): Автореф. дис... канд. геогр. наук / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2002. – 17с.
  14. Недюха М.П., Михайлич О.В. Класичні теорії електоральної поведінки як засіб аналізу волевиявлення виборців в Україні // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. Международный межвузовский сборник научных работ. – Выпуск 31. – Киев-Москва-Одесса-Запорожье, 2005. – С.79-89.
  15. Первый электоральный цикл в России (1993–1996). / Общ. ред.: В.Я. Гельман, Г.В. Голосов, Е.Ю. Мелешкина. – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – 334 с.
  16. Пивоваров Ю.С. Две политические субкультуры пореформенной России: проблема взаимодействия // Ретроспективная и сравнительная политология. Публикации и исследования. Вып.1. – М.: Изд-во «Книжная палата», 1991. – С. 255-288.
  17. Погоріла Н.Б. Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К: Парапан, 2004. – С. 63-81.
  18. Стегній О.Г. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94-122.
  19. Хмелько В., Погоріла Н. Особливості електорату основних груп партій перед парламентськими виборами 1998 та 2002 року // Політичний портрет України. – 2002. – № 24. – С. 38-49.
  20. Чигрин В.А. Сельский электорат и особенности работы с ним // Політичний маркетинг та електоральні технології. – Запоріжжя: Гарт, 2002. – С. 105-115.
  21. Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 153-160.
  22. Diamond L. Developing Democracy Toward Consolidation. – Baltmor: The Johns Hopkins University Press, 1999. – 278 p.
  23. Evans G., Whitefield S. Identifying the bases of party competition in Eastern Europe // British journal of political Science - Cambridge, 1993. – Vol. 23. – Ns 1. – P. 521-548.

Н.В. ГОРЛО

МОДЕЛІ РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ В ЗАХІДНИХ КРАЇНАХ І В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Горло Наталя Віталіївна - старший викладач кафедри політології Запорізького національного університету, кандидат історичних наук

В умовах трансформації сучасних політичних систем, кризи держав-націй, поширення інтеграційних та глобалізаційних процесів все більше уваги привертає до себе регіон, який виступає як самостійний актор політики, здатний представляти власні інтереси. Регіон починає відігравати більш важливу роль у національному та наднаціональному політичних процесах. Регіон є унікальним утворенням, що в умовах глобалізації здатний відстояти свою самобутність. На рівні регіону відображаються ті ж макропроцеси, що відбуваються у державі. Використання методологічного інструментарію політичної регіоналістики допомагає краще з'ясувати особливості перебігу цих процесів, дослідити особливості відносин у системі «центр-регіон» та специфіку регіонального управління.

Дослідження проблем розвитку регіону має безсумнівне прикладне значення, тому що допомагає керівництву держави виробити оптимальні напрями регіональної політики. Актуальність теми пояснюється тим, що на інституційне забезпечення регіональної політики великий вплив має регіоналізація. Крім того, спостерігається взаємозв'язок між процесами регіоналізації і вибором тих чи інших інструментів регіональної політики.

У науковій літературі проблема регіоналізації вивчена недостатньо, зокрема оцінки регіоналізації часто діаметрально протилежні. Дослідників цікавить переважно державна регіональна політика, яка іноді розуміється як синонім регіоналізації. У колективній монографії «Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку» [8] аналізується досвід регіоналізації західних держав у контексті її впливу на інституційне забезпечення регіональної політики. У центрі уваги дослідників Р.Г. Калитчака [3], Т.М. Татаренко [12, 13] перебуває регіоналізм і, всебічно вивчаючи його зміст, вони акцентують увагу на практичних політичних формах реалізації регіоналізму, тобто регіоналізації. У царині політичної регіоналістики працює С. Римаренко, який зазначає, що проблеми регіоналізму і регіоналізації набули актуальності для країн Центрально-Східної Європи і для України зокрема у 1990-х рр., що обумовлено такими факторами, як злам централізованої системи управління, потреба

прийняти стандарти західноєвропейських країн в умовах відбудови демократії, потужний вплив Євросоюзу, важливість його регіональної політики, необхідність дотримання стандартів ЄС в галузі регіоналізму, регіональних установ, регіональному реформуванні [9, 44]. Розглядаючи питання методології досліджень регіонів, В. Рогатин зазначає, що у практичному і теоретичному плані українська держава опинилася поза тенденцією регіоналізації, яка пронизує теорію і практику державного будівництва другої половини ХХ ст. [10, 129]. Досить часто у політичних дослідженнях процеси регіоналізації розглядаються як такі, що виникають у відповідь на виклики глобалізації. Регіоналізація свідчить про утвердження регіонів як самостійних впливових учасників політичного життя. У монографії «Регіональна політика та механізми її реалізації» зазначено, що глобалізація і регіоналізація є двома полюсами цивілізаційного поступу на початку ХХІ ст., між якими замикаються національні інтереси [7, 5].

Враховуючи теоретичний доробок науковців і потреби політичного життя, стає очевидною необхідність порівняльного вивчення моделей регіоналізації у світі і в Україні, що дозволить визначити специфічні риси української регіоналізації. На основі вивчення світового досвіду регіоналізації буде можливим за допомогою методу актуалізації формулювання рекомендацій щодо вдосконалення взаємодії різних рівнів урядування в Україні.

Регіоналізація – це перерозподіл владних компетенцій, передача функцій від національного на регіональний рівень, поява і розвиток нових інституційних форм, які відповідають новій ролі регіонів у процесі прийняття рішень на національному і наднаціональному рівнях [1, 12]. У зв'язку з тим, що одним із джерел вітчизняної регіоналістики була географія, цікавим є визначення регіоналізації, дане В. Каганським, російським ученим-географом. Він визначає регіоналізацію як процес, в рамках якого інституціонально оформлені райони (регіони) прагнуть підвищити свій інституціональний статус [2].

Регіоналізація перебуває під впливом багатьох факторів як внутрішніх, так і зовнішніх. Внутрішні фактори пов'язані з наявним природним, культурним, релігійним розмаїттям,

загостренням міжнаціональних відносин, соціально-політичною децентралізацією в результаті розвитку демократичних процесів у державі. Регіоналізація в ліберальних демократіях пов'язана з тим, що: 1) центральний уряд перекладає відповідальність за непопулярні рішення на регіональну владу; 2) уряд як пріоритетні розглядає інші питання, які переважають його спротив «тиску» регіонів; 3) уряд нездатний контролювати і протистояти дисперсії влади [1, 42]. Зовнішні фактори можуть відігравати визначальну роль у житті окремих регіонів держави. Наприклад, до зовнішніх чинників регіоналізації Росії О.А.Сергунін відносить глобальні процеси, геополітичні фактори, військово-стратегічні детермінанти, економічні фактори, територіальні і етнічні конфлікти, міграцію, культурно-релігійні фактори [11]. У кожній державі спостерігається домінування тих чи інших чинників.

Суперечливим є питання про роль регіоналізму у процесах регіоналізації. Російська дослідниця І.М. Бусигіна називає регіоналізмом стратегію регіональних еліт, спрямовану на розширення ними своїх прав, процес самоструктурування суспільства, політичної і економічної мобілізації регіонів [1, 10]. Виходячи з цього, регіоналізм виступає як необхідна підстава для розгортання регіоналізації. За Р. Калитчаком, регіоналізм – це система поглядів та ідей, що намагається обґрунтувати доцільність утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу, і діяльність, що спрямована на досягнення цієї мети [3, 54]. Але наявність регіоналізму ще не свідчить про те, що він обов'язково матиме практичне втілення у регіоналізації, тобто діяльність з метою розширення повноважень регіону не завжди є успішною. Ще одна концепція чітко розділяє регіоналізм, якому властива політична ідеологія, і регіоналізацію як процес, що базується на економічній еволюції і інституційних змінах [8, 322]. Шотландський дослідник М. Кітінг з'ясував зв'язок між регіоналізмом і регіоналізацією, виділивши два типи регіоналізму: низхідний і висхідний. Якщо під висхідним регіоналізмом він розуміє політичний рух регіональних еліт, спрямований на посилення ролі регіонів, то низхідний регіоналізм ототожнюється з регіоналізацією. Низхідний регіоналізм зумовлений двома чинниками: відповіддю на вимоги національно-культурної автономії або необхідністю знайти більш ефективні організаційні рішення для забезпечення регіонального розвитку. Низхідний регіоналізм передбачає, що центр, по-перше, надає більше прав регіональним спільнотам з метою задоволення їхніх вимог щодо розвитку культурної сфери; по-друге, здійснює передачу частини повноважень у регіони, проводить більш активну регіональну політику, спрямовану на вирівнювання рівнів розвитку регіонів [3,

47,48]. Для цього потрібна реалізація «політики вирівнювання» та державне регулювання доходів регіональних бюджетів – розділення податків між рівнями влади і таким чином забезпечення регіонів однаковими ресурсами. В. Каганський під регіоналізмом розуміє ідеологію і практику етнічних і культурних спільнот, що існують реально, тобто утворюють регіони в географічному розумінні. Метою цієї практики є отримання районом інституціонального статусу. Він називає регіоналізм і регіоналізацію різними, навіть протилежними процесами, спільними для яких є тільки районна форма структурування території і крайня точка – статус незалежної держави, але досягається це різними шляхами [2].

Процеси регіоналізації відбуваються у багатьох країнах світу, тому що державне керівництво зацікавлене в оптимізації взаємодії органів центральної влади і влади в адміністративно-територіальних одиницях. Вирішення цієї проблеми досягається багатьма шляхами, одним з яких є поглиблення територіальної децентралізації, тобто чіткий розподіл повноважень між центральним урядом і регіонами. Однак територіальна децентралізація жодним чином не передбачає відокремлення регіону від держави (сецесії).

У більшості країн світу довгий час влада була представлена тільки двома рівнями: центральним і місцевим. У багатьох європейських державах з унітарною формою державного устрою управління місцевими справами покладалося на органи місцевого самоврядування, і тільки Італія мала регламентований Конституцією регіональний рівень влади. Процес був викликаний потребою національних держав пристосуватися до нових умов і вжити заходів щодо розв'язання таких проблем, як нерівномірність розвитку регіонів, недосконалість системи формування державного та місцевих бюджетів, нездатність центральної влади ефективно вирішувати проблеми розвитку регіонів [3, 42, 43]. Важливою причиною переходу до регіональної влади стала регіональна політика Європейського Союзу, спрямована на підтримку відсталих регіонів. Таким чином, поява нового рівня влади забезпечувала задоволення потреб регіону. У кінці 1970-х рр. інші держави провели реформи з впровадження регіонального рівня влади.

Хоч європейські держави різними шляхами проводять впровадження регіонального рівня влади, процес регіоналізації неодмінно передбачає дві складові: економічну еволюцію і інституційні зміни [8, 322]. Регіоналізація є процесом, що здатний створити передумови для економічного розвитку регіону, водночас вона передбачає організацію регіонального рівня влади (мезовлади), тобто появу нових інституційних форм. Помилковим було б протиставляти владу на макрорівні (владу центрального уряду), мезорівні (регіональну владу) і мікрорівні

(місцеву владу), тому що проблеми регіонального розвитку повинні бути серед пріоритетних для всіх рівнів влади.

Виходячи з того, що кожен регіон перебуває під впливом специфічних внутрішніх та зовнішніх факторів регіоналізації, єдиної моделі регіоналізації не існує. Спроба створити таку модель була закріплена у Хартії комунітарної регіоналізації (схвалена Європейським парламентом у 1998 р.). Тоді ця модель вже фактично була реалізована в Італії та Іспанії, які є «державами автономій». [8, 321]. Та ця модель регіоналізації не була сприйнята іншими державами, тому що надто різні умови внутрішнього політичного життя у них склалися. Держави Європи і на сьогодні перебувають у пошуку найбільш оптимального варіанта регіоналізації. У такому ж стані перебуває й Україна.

Сучасна політична регіоналістика виділяє в країнах Європи п'ять моделей регіоналізації: 1) адміністративна; 2) регіоналізація через існуючі органи місцевого самоврядування; 3) регіональна децентралізація; 4) регіональна автономія; 5) регіоналізація через федеральні утворення (держави-члени).

Адміністративна регіоналізація передбачає, що розширення повноважень регіону відбувається під контролем центральної влади. У цьому випадку органи регіональної влади підпорядковані центральному уряду і відповідають за економічний розвиток регіону. Наприклад, у землях Німеччини органи влади провінції мають повноваження з планування в межах регіону. Така модель регіоналізації прийнята також у Греції, Португалії, Болгарії, Великобританії, Швеції, Естонії, Литві, Словаччині, Словенії [8, 324].

Ще одна модель регіоналізації реалізується через надання існуючим органам місцевого самоврядування повноважень з метою підтримки регіонального розвитку спільно з центральним урядом (Данія, Фінляндія, Ірландія, деякі землі Німеччини, Румунія, Угорщина) [8, 325].

Регіональна децентралізація передбачає створення нового рівня самоврядування, який має власні або делеговані повноваження, свій бюджет (Франція, Уельс, Польща, Чехія). Така концепція регіоналізації записана в Конституції Португалії, але фактично там спостерігається централізоване вирішення проблем регіону [8, 325]. У Франції у 1972 р. за законом була створена система регіональних рад. Спершу в ради входили депутати парламенту і представники органів місцевого самоврядування, а з 1986 р. почали відбуватися вибори в ради. Регіональні ради мають у своєму віданні сфери освіти і професійного навчання, екології, розробляють програми економічного і регіонального розвитку. Регіональні ради не порушують прав департаментів і комун, і в цілому мають менше значення, ніж органи самоврядування. Однією з причин цього є значення рад як адміністративного рівня, без гарантованого

Конституцією статусу. Політики намагаються бути представленими в органах місцевого самоврядування, тому що це більш престижно, а не в органах влади регіонів [1, 45-47]. Загалом регіональна децентралізація спостерігається у тих державах, де регіони є досить сильними.

Регіональна автономія передбачає, що регіональна влада отримує значні законодавчі і управлінські повноваження від центру. Ця модель регіоналізації спостерігається в Іспанії, Італії, Великобританії. Іспанія, регіони якої завжди виявляли політичний і культурний регіоналізм, протягом ХІХ – ХХ ст. неодноразово конституційно змінювала форму державно-територіального устрою з унітарної на федеративну. У 1978 р. нова Конституція закріпила право за регіонами на власне управління і широку інституціональну і законодавчу автономію. Це право реалізували всі історичні регіони, тому зараз там існує 17 автономних співтовариств, у 1983 р. Конституційний суд країни назвав Іспанію «державою автономій» [1, 50]. В Італії у 2001 р. було внесено поправку в Конституцію, за якою регіональним асамблеям надали право залишкової законотворчості і право втручатися у питання спільного законодавства [8, 326].

В англо-саксонських країнах регіоналізація має назву деволуція. Можливі два варіанти деволуції: симетрична й асиметрична. Асиметрична деволуція застосовується у тому випадку, якщо регіони пред'являють різні вимоги. Такий варіант регіоналізації притаманний унітарним державам з різко вираженими відмінностями у культурній і економічній сферах регіонів. У Великобританії кожному з трьох регіонів притаманна власна модель розподілу владних повноважень з центру на місця. Традиційно сепаратистські тенденції проявлялися в Північній Ірландії і Шотландії, найменше вимог щодо розширення своїх прав висловлював Уельс. Стосовно Уельсу реалізований варіант «м'якої деволуції», пов'язаний зі створенням там законодавчої асамблеї, яка має право «повторного» законодавства – тлумачити закони, прийняті у Лондоні. У Шотландії діє парламент з правом первинного законодавства, регіон друкує власні гроші, бере участь у міжнародному співробітництві. Деволуція щодо Північної Ірландії здійснюється за пунктами Белфастської угоди (1998 р.): створена законодавча асамблея і виконавча влада в Північній Ірландії, на двосторонній основі діють Британо-ірландська рада, у Лондоні – міністерська рада Північ – Південь [1, 206-209]. На прикладі Великобританії яскраво видно, що дуже часто процеси регіоналізації більше вигідні партійно-політичним колам, аніж народу. Російський дослідник А. Кустарьов зазначає з приводу Шотландії, процес автономізації якої («деволуція») почався у 1999 р.: «Деякою мірою стратегія «деволуції» була прийнята у виконання політичної волі шотландців, виявленої на

референдумах. Деякою мірою вона стала альтернативою повній незалежності. Деякою мірою цей процес прискорився з приходом до влади у Лондоні (1997 р.) лейбористів» [4]. Дійсно, лейбористська партія, розвиваючи власну концепцію децентралізації суспільства, готова на деволюцію, навіть якщо ніхто її наполегливо не вимагає. Лейбористи розробляють проект деволюції історичних провінцій Англії, і з цього приводу було проведено референдум у північно-східній Англії, але народ відкинув дану ідею. Взагалі у Великобританії внаслідок процесів регіоналізації склалася парадоксальна ситуація: у Шотландії є власний парламент, де виключно шотландці вирішують справи свого регіону, а в парламенті Англії засідають і англійці, і шотландці.

Таким чином, модель регіональної автономії означає, що фактично регіони отримують автономію, однак регіоналізація в унітарних державах не приводить до зміни форми державного устрою. У цьому випадку відсутні важливі ознаки, притаманні федераціям: держави з автономними регіонами мають єдину Конституцію, регіони безпосередньо не беруть участі у розробці національного законодавства і прийнятті політичних рішень, судова система також є національною. Якщо федералізм базується на рівних правах для всіх членів, то регіональна автономія відображає асиметрію і диференціацію у статусі регіонів. У інших країнах формування регіональної автономії можливе за наявності боротьби за автономію на основі етнічної самовизначеності – Молдова (Гагаузія), Грузія (Абхазія, Аджарія, Північна Осетія) [8, 326].

Регіоналізація через федеральні утворення (держави-члени) можлива у тому випадку, якщо федеральні одиниці перебирають на себе економічні функції. Дана модель регіоналізації реалізується за умови виразно проявленого регіоналізму [8, 327]. В США, які є симетричною федерацією з рівноправними суб'єктами, регіоналізація має назву «симетрична деволюція». Кожен штат отримує однаковий об'єм повноважень. Фактично симетрична деволюція не є гарантією того, що у подальшому принципово неможливі будь-які конфлікти між штатами, тому що більш розвинені в економічному відношенні штати можуть наростити свій потенціал, що надалі порушить рівновагу й баланс між штатами.

В Україні існує адміністративно-територіальний поділ на області, райони, міста, райони у містах, селища і села. На кожному рівні створені органи місцевого самоврядування. Оскільки в Україні під регіоном розуміють адміністративно-територіальні одиниці першого порядку – області, можна стверджувати, що регіональна влада представлена такими органами місцевого самоврядування, як обласними радами. Обласні ради за Конституцією України

затверджують програми соціально-економічного розвитку областей і контролюють їх виконання, затверджують обласні бюджети. На думку дослідниці Т.М. Татаренко, українські регіони є територіальними соціально-політичними спільнотами (ТСПС), для яких характерні дві ознаки: наявність особливої політичної організації і об'єднуючого політичного інтересу. Під політичною організацією розуміють адміністративно-територіальну одиницю, утворену «зверху» центральною владою. За наявності регіонального інтересу місцева еліта добивається скорочення повноважень центральної державної влади і прагне розвитку структур самоврядування і самоорганізації влади. У міру розвитку ТСПС регіональний інтерес все більше не збігається із загальнодержавним [12, 76].

Інтереси українських регіонів пов'язані у першу чергу з економічним розвитком регіонів. Враховуючи важливу роль економічних процесів, можна стверджувати, що на процеси регіоналізації в Україні більшою мірою впливають внутрішні фактори. Відмінності в економічному розвитку регіонів докладно досліджують Р. Павленко і О. Вітер, які називають чинниками розколу нації нерівномірне розташування економічних потужностей, неефективну бюджетну і практично відсутню регіональну політику, внаслідок чого рівень життя населення в регіонах значно відрізняється, формуються негативні стереотипи у регіонів-«донорів» і регіонів-«реципієнтів» [6, 101-103]. Відомо, що у промислових регіонах України існує незадоволення державною політикою асигнувань з бюджету держави на розвиток цих областей та тим, що гальмується бюджетна самостійність східних і південно-східних регіонів. Однак в Україні є особливість, пов'язана з тим, що регіони, які мають схожі проблеми, не об'єднуються. В. Лупацій вважає, що для українських регіонів характерний стан «регіональної автаркії», яка проявляється перш за все в економічній сфері. База економічної автаркії була сформована в період економічного спаду, коли регіони вдавалися до вимушеної політики самозабезпечення, одним з наслідків якої стала монополізація регіональних ринків в інтересах місцевих товаровиробників [5, 151].

Проте відмінності між українськими регіонами пролягають не тільки в економічній площині, але й у культурній. Є суттєві відмінності в культурно-ціннісних орієнтаціях населення східних і західних областей України, пов'язані в першу чергу з проблемою самоідентифікації, з різними підходами до оцінки власної мови, культури, історії, що дає підстави говорити про деякі елементи «культурної автаркії». У той же час є багато чинників, що мають вагу для інтеграції суспільства, наприклад спільні економічні проблеми. Недарма багато дослідників констатують такий факт, що за наявності надто різних критеріїв самоідентифікації у населення різних

регіонів консолідація народу України можлива у першу чергу на соціально-економічних засадах.

Як зазначає Т.М. Татаренко, регіоналізація впливає на процеси федералізації в унітарних державах [13, 178]. Проте українці не підтримують ідею федералізації України. За даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова та КМІС, у травні 2005 р. з ідеєю федеративного устрою України погодилися лише 12,6 % населення України [6, 107].

Отже, в Україні наявна особлива модель регіоналізації, пов'язана з тим, що вона поєднує елементи декількох моделей, що склалися в західних країнах: 1) існують органи місцевого самоврядування (обласні ради), на які за Конституцією покладено повноваження щодо регіонального розвитку (модель регіоналізації через існуючі органи місцевого самоврядування); 2) регіональна автономія (конституційний статус Автономної Республіки Крим); 3) наявний надмірний контроль центральних органів державної влади над діями регіональної влади (модель адміністративної регіоналізації). Хоч формально обласні ради й представляють регіональний рівень влади у владній вертикалі, проте за умови контролю з боку центральної влади говорити про елементи регіональної децентралізації (політичної регіоналізації) немає підстав. Проте, на думку С. Римаренка, адміністративна регіоналізація в Україні може розвинути у регіональну децентралізацію [9, 47].

Для України найбільш оптимальною може стати модель регіоналізації, яка передбачає поступове подальше розширення повноважень регіонів при збереженні цілісності держави. Очевидно, в унітарній державі регіоналізація

неодмінно потребує виконання державою важливих контрольних і наглядових функцій. Крім того, в Україні це необхідно з багатьох причин: перехідний період, кризовий стан економіки, становлення демократії. Необхідно, щоб був баланс державних заходів – з одного боку, впровадження більш оптимальної системи фінансового розподілу, з іншого боку, здійснення регіональної політики із дотриманням принципу солідарності й допомоги відсталім регіонам. У віддаленій перспективі можливий перехід до регіональної децентралізації, що більшою мірою, ніж інші моделі, відповідає реалізації регіональних інтересів. Розширення процесу регіоналізації в Україні сприятиме подальшому поглибленню демократизації нашого суспільства.

Наявні моделі регіоналізації у західних країнах та в Україні не є незмінними. Крім того, вже зараз можливе паралельне існування декількох моделей регіоналізації чи їхніх окремих елементів в рамках однієї держави. Розвиток процесів регіоналізації обумовлений багатьма чинниками. По-перше, у процесі подальшого розподілу компетенцій між центральною і регіональною владою можуть з'явитися нові інституційні форми регіоналізації і, відповідно, принципово нові моделі регіоналізації. По-друге, модель регіоналізації, що існує в межах окремої держави, може трансформуватися під впливом динамічних внутрішніх процесів або внаслідок подальшого посилення інтеграційних процесів та зростання ролі інших чинників зовнішнього впливу. Виходячи з цього, перспективними і актуальними є подальші наукові дослідження впливу внутрішніх та зовнішніх факторів на процеси регіоналізації в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусыгина И.М. Политическая регионалистика. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); РОССПЭН, 2006. – 280 с.
2. Каганский В. Регионализм, регионализация, пострегионализация // www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/rus-regions/region/
3. Калитчак Р.Г. Регионализм у европейских интеграционных процессах. – К.: Знання, 2007. – 303 с.
4. Кустарев А. Англия и Шотландия // www.apn.ru/publications/print17294.htm
5. Лупацій В. Україна в пошуках нової моделі реінтеграції // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / За заг. ред. Ю. Тищенко. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – С. 147 – 159.
6. Павленко Р., Вітер О. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу» // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / За заг. ред. Ю. Тищенко. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – С. 99 – 119.
7. Регіональна політика та механізми її реалізації / За ред. М.І. Долішнього. – К.: Наукова думка, 2003. – 503 с.
8. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З.С. Варналя. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.
9. Римаренко С. Регионализм та регионалізація. Питання типології // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 44 – 49.
10. Рогатин В.П. К вопросу о методологии политологического исследования регионов: аналитический и синтетический подход // Грани: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2005. – № 4 (липень-серпень). – С. 129 – 133.
11. Сергунин А.А. Регионализация России: роль международных факторов // Полис. – 1999. - № 3. – С. 76 – 87.
12. Татаренко Т.М. Регионализм і його інтеграційний потенціал // Нова парадигма: Альманах наукових праць. – Вип. 25. – Запоріжжя, 2002. – С. 73 – 80.
13. Татаренко Т.М. Регионализм і питання політичної трансформації державно-територіального улаштування (на прикладі Бельгії та Італії) // Нова парадигма: Альманах наукових праць. – Вип. 30. – Запоріжжя, 2003. – С. 177 – 185.

Б.М.ЮСЬКІВ

КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОСТІ І ПОЛІТИЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ

Юськів Богдан Миколайович - доцент кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства, кандидат економічних наук, професор

На сьогодні, з огляду на динамічність міжнародної міграції і складність управління нею, так і не виробилося єдиного розуміння її сутності, єдиних підходів до вивчення і регулювання. Різні дисципліни – економіка, соціологія, демографія, право, історія, антропологія та інші – по-своєму ставлять дослідницькі питання, висувають свої гіпотези і мають власний предмет розгляду. Що стосується політології, то міжнародна міграція стала предметом її аналізу лише від сер. 1980 рр., а в країнах СНД і в Україні – ще пізніше.

На жаль, серед дисциплін, які вивчають міжнародну міграцію, політологія знаходиться далеко на периферії, хоча за змістом міжнародна міграція є явищем істотно політизованим, особливо в нинішній час. Значною мірою це пов'язано з тим, що сама політична діяльність володіє властивістю вторинності стосовно інших безпосередніх життєвих потреб людей. «Ця риса є головною специфічною ознакою політичної діяльності, визначає міру її політичності й відрізняє її від інших видів людської діяльності... Політична діяльність переважно спрямовується не на безпосереднє задоволення потреб, а на встановлення й закріплення певного принципу, порядку, умов загального розв'язання суспільних проблем» [4]. Відтак політичні рішення стосовно будь-яких явищ також стають потрібними і уможливаються лише після їхнього політичного усвідомлення.

В Україні дослідженням міграційних процесів, вивченням досвіду регулювання міграційних процесів світових суспільств займалися і займаються такі відомі науковці, як О.Власюк, І.Гнибіденко, Т.Драгунова, Е.Лібанова, О.Малиновська, О.Пісун, С.Пирожков, О.Позняка, І.Прибиткова, М.Романюк, О.Хомра. Однак, віддаючи належне численним публікаціям з широкого спектра проблем міграції, політологічний аспект, за винятком проблем державного регулювання міжнародної міграції, практично залишається поза увагою, що робить політологічну тематику актуальною.

Метою цієї статті є спроба сформулювати понятійний апарат для подальшого вивчення міжнародної міграції з позиції політології. Відтак наші завдання полягають у тому, щоб:

– дати означення основних понять і термінів, необхідних для політологічного розгляду

міжнародної міграції;

– описати модель політичності і політизації міжнародної міграції з використанням запропонованих понять і термінів.

Політичний характер міжнародної міграції є проблемою багатозначною, і тому важко навіть виявити всі її аспекти. Шукати відповідь стосовно джерела політичності, за переконанням польського професора Войцеха Луковського [9, 30], потрібно за спільного розгляду інструментарію управління міграційними процесами, розуміння і інтерпретації міграційних процесів, а також сучасного тлумачення концепції національної держави.

На думку багатьох дослідників, ключ до розуміння політичності міжнародної міграції ховається в протиставленні міжнаціональних переміщень національному характеру сучасної держави. Національна держава, за своєю концепцією, займається регулюванням усіх процесів, що протікають на її території. Будучи сформованою як суверенна організаційна одиниця, держава володіє найвищою силою примусу, а також монополією на легітимоване використання насильства однаковою мірою як для забезпечення внутрішнього суспільного порядку, так і для необхідного захисту свого місця в міжнародних відносинах. Це повною мірою стосується державних кордонів. «Державні кордони, які сформувалися в війнах, завоюваннях і завдяки союзам і які повинні гарантувати стабільний баланс сил у певному регіоні світу, з часом отримали духовний і символічний статус і з XIX ст. стали своєрідною демаркаційною лінією між різними етнічними чи національними групами. Держава оточує себе кордоном і забороняє будь-кому переступати його без її дозволу: у сучасному світі відкриті кордони є винятком, а не правилом» [6, 45].

Проблема полягає в тому, що політичні інструменти, якими користується держава, не є адекватними природі міграції. З політичної точки зору міжнародна міграція означається насамперед як територіальне переміщення, пов'язане з перетином державних кордонів. Уже з цього міграція не може бути політично індиферентним, суто науковим поняттям. Посилання на те, що міжнародна міграція пов'язана з перетином кордонів, тобто з поняттями «держава» і «суспільство», визначає політичність

міжнародної міграції. Оскільки багато чого залежить від ставлення держави до мігрантів, їхнього походження, тривалості і часу міграції, природи і контексту конкретного міграційного потоку. Саме це береться в основу політичного рішення щодо того, чи будуть мігранти легально впусчені в країну, чи буде дозволено їм акліматизуватися в країні міграції, чи їхній приїзд буде тимчасовим і чи мігрант згодом матиме змогу залишатися в країні постійно.

«...Держава здатна запропонувати не так багато, якими б ілюзіями не тішили себе політики. Сучасна держава – це територіальна держава. Саме в цьому сенсі її компетенції» [3, 293]. Вона обмежує міграційні рухи на своїй території власними обмеженими засобами, тоді як міграція є процесом міжнаціональним – переміщення з одного національного простору в інший, що фактично є «порушенням» двох національних просторів. Держава стурбована тим, що міграції вислизують у неї з-під контролю на всіх рівнях.

Додаткову роль у посиленні політичного характеру міжнародної міграції відіграє глобалізація. Сприяючи зростанню масштабів міжнародної міграції, вона стимулює появу нових її форм і способів здійснення переміщень. Уже після 1980-х рр. міграція стає однією з важливих складових системи внутрідержавних і міждержавних відносин, що все більше ускладнюється. В умовах загострення глобальної конкуренції, конкуренції між глобальними і національними економічними акторами міграція істотно впливає на характер і зміст політичних процесів, політичну систему кожної сучасної держави. Значною мірою цей вплив пов'язаний з набуттям міграцією властивостей глобальності і транснаціональності.

Саме з таких позицій, на нашу думку, доцільно виходити, формулюючи зміст поняття «політичності» або, іншими словами, політичного характеру міжнародної міграції.

Політичність міжнародної міграції є результатом синтезу двох явищ – міжнародної міграції і власне політики, кожне з яких може виступати як причиною, так і наслідком. Міжнародна міграція не належить до жодного з видів політичної діяльності, вона лише може бути пов'язаною з політичною діяльністю в тому розумінні, що спричиняється певними політичними діями і/або навпаки викликає (або стимулює) політичні дії, впроваджує політику в життя. Іншими словами, мігранти, соціальні групи, що представляють мігрантів, і навіть цілі міграційні потоки, з одного боку, і «неміграційні» актори – держава, суспільство, політичні партії, соціальні групи в суспільстві, транснаціональні політичні актори, з іншого боку, – всі вони можуть ставати або суб'єктами політичних процесів, або об'єктами політичного впливу. Таким чином, політичність міграції можна означити як встановлення суб'єктно-об'єктних

політичних зв'язків між міжнародною міграцією і політичними системами національних держав (суспільств) походження і прийому мігрантів, а також політичними системами міжнаціонального і глобального рівня.

Певна сукупність політичних суб'єктів і об'єктів політичного впливу, пов'язаних з міжнародною міграцією, утворює політичний міграційний простір. Залежно від того, кого представляють суб'єкти і об'єкти, політичний міграційний простір конкретизується. Наприклад, можна говорити про політичний міграційний простір країни походження або прийому, якщо суб'єкти і об'єкти здійснюють політичну діяльність відповідно в країні походження або прийому. Так само визначається глобальний політичний міграційний простір, в якому суб'єктами і об'єктами виступають, окрім «міграційних» акторів, актори макро- і мікрорівневі транснаціональні або глобальні (наднаціональні).

Політичність міжнародної міграції не обов'язково проявляється в одному політичному міграційному просторі. Так, у рамках традиційної парадигми нас може цікавити політичність міграції одночасно двох політичних просторів – походження і прийому. Транснаціональна парадигма передбачає існування більше двох просторів, серед яких один – це політичний міграційний простір країни походження, інші – політичні простори країн перебування транснаціональних мігрантів, оскільки, за означенням, транснаціональний мігрант може організовувати свою життєдіяльність одночасно в кількох суспільствах.

Розгляд політичності міжнародної міграції як системи дозволяє нам виділити її структуру – сукупність сталих істотних політичних зв'язків між політичними суб'єктами і об'єктами політичного впливу, які формуються в процесі політичної взаємодії. Основні компоненти структури, виділені нами, представлені в таблиці 1.

Аналіз її свідчить, що реалізація політичності міжнародної міграції відбувається в складному і різноманітному багатосуб'єктному і багатооб'єктному середовищі. Особливістю політичності міжнародної міграції є також протистояння (опозиційність) між «міграційними» і «неміграційними» політичними акторами. «Міграційні» політичні актори відстоюють або реалізують політичні інтереси міграційної спільноти, тоді як «неміграційні» актори – держава, уряд, представники державних установ, політичні партії, соціальні групи, політичні особи, а також транснаціональні, глобальні, міждержавні актори – опонують мігрантам і їхнім інтересам.

Для ілюстрації наведемо далеко неповний перелік конкретних видів політичної діяльності одних лише мігрантів, коли вони намагаються просувати і відстоювати власні інтереси в

Таблиця 1.

Структура політичності міжнародної трудової міграції

Національні і глобальні політичні актори	Мігранти як політичні актори					
	активна роль (політичний суб'єкт)			пасивна роль (об'єкт впливу)		
	індивід (мігрант)	групи мігрантів	потоки мігрантів	індивід (мігрант)	групи мігрантів	потоки мігрантів
Країна прийому: – держава – політичні партії – суспільство (соціальні групи)	+	+	+	+	+	+
Країна виїзду: – держава – політичні партії – суспільство (соціальні групи)	+	+	+	+	+	+
Міжнаціональні і транснаціональні актори	+	+	+	+	+	+

суспільстві прийому:

– набуття громадянства і участь у виборах до місцевих і національних органів влади;

– участь у діяльності політичних партій країни, зокрема в передвиборчих кампаніях (навіть не маючи громадянства);

– політичне консультування (на формальній і неформальній основі, індивідуально/колегіально) з представниками уряду, регіональної і місцевої влади, політичних партій, громадських організацій і інших представників суспільства;

– участь у роботі органів місцевого самоврядування (на формальній і неформальній основі);

– створення асоціацій мігрантів, громадських організацій, політичних партій, об'єднання в профспілки;

– неінституційні форми участі, акції на підтримку прийняття якихось рішень загальнонаціонального або місцевого значення (політичні виступи, страйки, протести, демонстрації, політичні рухи) й багато іншого.

Тепер звернемося до наступного аспекту, пов'язаного з політичним характером міжнародної міграції – політизацією. Будемо тлумачити політизацію міжнародної міграції як: 1) процес набуття політичності міжнародною міграцією; 2) залучення (втягування) «міграційних» і «неміграційних» акторів у діяльність, пов'язану з політичністю міжнародної міграції.

Сам механізм «політичного» функціонування міжнародної міграції уявляється нам як «чорна» скринька, представлена на рис.1. Його аналіз показує, що міжнародна міграція логічно вписується в діяльність політичної системи суспільства і є однією з ланок загальнополітичного механізму. Проблеми суспільства посилюють, стимулюють, можливо навіть «провокують» міжнародну міграцію. Вона трансформує

різного роду проблеми (економічні, соціальні, демографічні, екологічні т.д., і політичні також) у політичні наслідки (необов'язково проблеми) для суспільств. Причому проблеми на вході і наслідки на виході стосуються не одного, а кількох і навіть багатьох суспільств. Як правило, вхідні проблеми мають місце в одних суспільствах, а політичні наслідки – в інших. Наприклад, складна економічна проблема в Україні формує потоки мігрантів до країн ЄС, де згодом спостерігатимуться політичні наслідки. Проблеми і політичні наслідки також відмежовує часовий лаг, оскільки переміщення і влаштування мігрантів, а відтак і отримання політичних наслідків відбуваються не одночасно – на це потрібен час, іноді досить тривалий.

Природно запрошується запитання: чи дозволяє міжнародна міграція вирішити проблеми? Відповідь може бути двоякою. Кажучи «ні», ми виходимо з того, що міграція насправді не зачіпає коріння проблем. Вона радше дозволяє знімати напруженість у суспільстві, уникати проблем, ліквідувати окремі наслідки, відтягувати або переносити на пізніше вирішення проблем у інший спосіб. Наприклад, якщо в умовах економічної кризи на ринку праці зростає безробіття, то трудова міграція може зменшити число претендентів на вакантні місця, дозволить підтримати добробут сімей мігрантів за рахунок переказів зароблених ними коштів і т.п., однак радикально забезпечити економічне зростання і створити нові робочі місця міграція не в змозі – тут потрібні інші підходи.

Кажучи «так», ми маємо на думці два моменти. По-перше, міграція виступає своєрідним тактичним виходом з проблемної ситуації або діяльністю в умовах проблем. З її допомогою все одно можна отримати підтримку і виграти час для іншого кардинального рішення в

умовах проблемної ситуації. По-друге, міграцію можна розглядати як своєрідний індикатор, або «лакмусовий папірець», який «засвічує» проблеми (симптом: люди виїжджають – чому? Значить треба діяти), що є винятково важливим.

Указані проблеми стимулюють міграцію, а вона породжує політичних акторів – мігрантів і представників інших суспільств. Остаточним результатом функціонування досліджуваного механізму стають політичні наслідки. За аналогією з політичними процесами (конфронтаційне плюс інтегративне начало [2, 179-180]), можна прогнозувати амбівалентний політичний потенціал міжнародної міграції і говорити про два види наслідків: політичний конфлікт і політичний консенсус.

Політичний конфлікт пов'язують з міграцією найчастіше. Так, австралійський соціолог і політолог Стефен Каслз і американський політолог Марк Міллер у своїй знаменитій книзі «Вік міграції» [5] цілий розділ присвячують розгляду імміграційної політики країн світу з позиції конфлікту, а відомий американський політолог Майрон Вейнер свою політичну модель «безпеки / стабільності» будує, відштовхуючись від політичного конфлікту як незалежної змінної, яка, на його думку, є причиною інших можливих наслідків. Політичний конфлікт домінує і в відомому проекті «Міграція і безпека в Росії» [1] Московського Центру Карнегі.

Польський дослідник Кшиштоф Козловскі [7, 49] виділяє два різновиди (виміри) політичних конфліктів: реальний конфлікт і політичний у вузькому розумінні (stricto-політичний). Перший різновид пов'язаний з реальними, фізично відчутними проявами конфлікту в суспільному житті. Інакше кажучи, мова йде про проблему, якою повинна займатися політика з огляду на її значущість. Другий різновид конфлікту – це політична інтерпретація соціальної проблеми. Тобто це своєрідний «винахід» політики, оскільки політика є нічим іншим як мистецтвом інтерпретації реальності, а політичні події і поведінка – не лише оточуюча реальність, але й низка інтерпретацій довкола них. Іноді створені уявлення виявляються набагато яскравішими, вагомішими, ніж відображувана «прісна» буденність, і відтак створений образ заміщує реальний конфлікт.

Реальний міграційний конфлікт, як правило, пов'язується з певною формою протистояння іммігрантів і місцевого населення, іноді навіть з використанням сили. Stricto-політичне обличчя – це інтерпретація випадків такого протистояння, наприклад, з точки зору прогресу (розвитку), боротьби за свободу або зіткнення цивілізацій.

Що стосується наслідків у формі політичного консенсусу, то на нього увагу звертають не так багато дослідників. Найчастіше він розглядається як спосіб залагодження конфлікту, тобто консен-

сус ніби йде слідом за конфліктом. Аналізуючи появу консенсусу в міграційному дискурсі, ми помітили закономірність: соціальний і політичний консенсус практично скрізь видається як кінцева мета державного управління міграцією і міграційними процесами в країні.

На нашу думку, консенсус і конфлікт радше є рівнозначними альтернативними полюсами процесу політизації, і вихід на той чи інший «полюс» є проблемою ситуативною. Тому нам імпонує позиція вже згаданого В. Луковського, який пропонує дивитися на політичний консенсус як на самостійний прояв наслідків міжнародної міграції.

На думку науковця [8, 33-34], політичний консенсус – усвідомлена, дискурсивно узгоджена, інституційно і юридично забезпечена згода головних політичних сил стосовно поточної ситуації і/або ситуації, до якої треба прагнути. Загалом політична сфера є простором свідомих дій, коли до офіційного дискурсу потрапляють ключові суспільні проблеми, які в цьому просторі ретельно обговорюються, щоб надалі виробити компромісне рішення. У випадку міграційних процесів (і не лише у цьому випадку) іноді має місце цілком інша ситуація: консенсус стосується також проблем, які або взагалі не виносилися на загальне обговорення, або набувають іншого, часто ідеологічного або також квазі-ідеологічного представлення проблеми. Час від часу певні політичні сили роблять спеціальні зусилля, щоб надати якійсь проблемі «фальшивого», ідеологічного відображення. Це робиться головним чином для поширення стереотипів «коректного» (такого, як потрібно!) політичного дискурсу стосовно меншості (іноземців), з одного боку, або представлення мігрантів як загрози власній ідентичності або економічним інтересам, з іншого боку. Іншими словами, подібно до ситуації з конфліктом, політичний компроміс може набувати виміру реального і stricto-політичного.

Розглянемо приклад політичного компромісу. Іммігранти з посткомуністичних країн, як правило, знаходять собі роботу в низькооплачуваних секторах економіки європейських країн. Ця робота не особливо приваблює місцевих працівників, і поки цей сегмент ринку праці буде вільний, доти мігранти будуть бажаними і для держави, і для суспільства. Враховуючи значну мотивацію до роботи, невеликі вимоги стосовно оплати і побуту, іммігранти сприяють зростанню національного доходу, а також формуванню місць роботи в привілейованому секторі, де зайняті місцеві мешканці. Подібну ситуацію можна інтерпретувати як політичний консенсус.

Ще одним прикладом політичного консенсусу є створення мігрантами в країнах прийому неформальних міграційних мереж, які сприяють переміщенню в країну осіб певного походження. Якщо такої міграції не сприяє, а то й заважає держава, то етнічні спільноти самі знаходять для

себе компромісне вирішення проблем.

Як дуже обережно стверджує В. Луковски [8, 44], у переважній більшості випадків короткострокова міграція викликає консенсус, тоді як середньо- і довгострокова міграція призводить до політичного конфлікту.

Завершуючи розгляд механізму «політичного» функціонування міжнародної міграції, зробимо зауваження щодо його внутрішнього змісту. Очевидним є те, що, як і будь-який соціальний механізм, процеси всередині «чорної» скриньки є складними. Розглядати їх можна з різних позицій, наприклад, у розрізі можливих суб'єктів і об'єктів політизації.

Так, якщо подивитися на механізм з позиції іммігрантів або групи іммігрантів в країні прийому, то він, подібно до аналогічних процесів у інших сферах, складається з трьох етапів. Перший пов'язаний з усвідомленням суб'єктами політизації міжнародної міграції, окрім економічних, соціальних, культурних і інших проблем, власних політичних інтересів, і стихійним формуванням мігрантами товариств,

громадських організацій, залучення діяльності політичних організацій тощо. На другому етапі відбувається мобілізація суб'єктів на політичну діяльність. Тут суб'єкти накреслюють шляхи вирішення своїх проблем, гуртуючись навколо деякої спільної мети. На практиці переважно це починається з економічних, потім побутових, соціальних і культурних проблем. Відтак нерозв'язання або лише часткове їх розв'язання приводить до появи політичних цілей. Третій етап – це власне політизація міжнародної міграції, тобто переведення усвідомлених соціальною групою проблем у політичні гасла і програми, які вимагають участі в розподілі влади і реалізації їх.

Запропоновані нами два основні поняття «політичність» і «політизація» міжнародної міграції, як видно зі сказаного, дозволять досить повноцінно моделювати участь міжнародної міграції в політичному функціонуванні суспільств і можуть стати основою подальшого аналізу взаємовпливу політики і міжнародної міграції в сучасних умовах.

ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИЧНОСТІ

ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

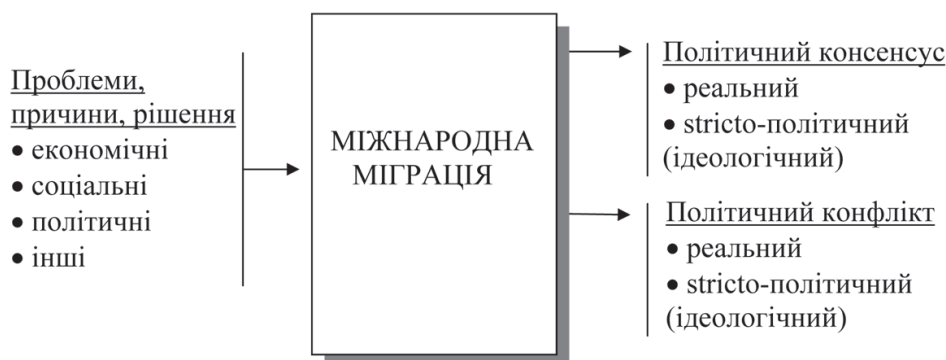

Рис.1. Механізм "політичного" функціонування міжнародної міграції

ЛІТЕРАТУРА:

1. Миграция и безопасность в России / Под ред. Г. Витковской и С. Панарина; Московский Центр Карнеги. – М.: Интердиалект+, 2000. – 341 с.
2. Рябов С. Політологія: словник понять і термінів. – К.: «КМ Академія», 2001. – 256 с.
3. Филиппов А. Послесловие. Печальная глобализация: локальное без границ, глобальное без места // Бек У. Что такое глобализация / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; общая редакция и послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 281-297.
4. Філософія політики: Підручник / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – 400 с. – www.npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ifon_kifi_Filosofiya%20polituku/170.html
5. Castles S., Miller M.J. The age of migration: international population movements in the modern world. – New York: Guilford Press, 1993. – X, 307 p.
6. Górny A., Kaczmarczyk P. Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych / Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski, Seria: «Prace migracyjne», №49. – Warszawa, 2003. – 92 s.
7. Kozłowski K. Współczesne migracje jako źródło konfliktów politycznych / Migracje międzynarodowe a modernizacja systemu politycznego i społecznego: Materiał z XIII Konferencji Naukowej Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, 12 stycznia 2007. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2008. – S.47-60.
8. Łukowski W. Współczesne migracje - potencjał konsensu politycznego? / Migracje międzynarodowe a modernizacja systemu politycznego i społecznego: Materiał z XIII Konferencji Naukowej Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, 12 stycznia 2007. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2008. – S.33-46.
9. Migracje międzynarodowe a modernizacja systemu politycznego i społecznego: Materiał z XIII Konferencji Naukowej Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, 12 stycznia 2007. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2008. – 275 s.

Ю.В.САЛОМАНІНА

СУТНІСТЬ ТА ПЕРЕБІГ КОНФЛІКТУ МІЖ ІНДІЄЮ ТА ПАКИСТАНОМ

Саломаніна Юлія Вікторівна - студентка IV курсу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Конфлікт між Індією та Пакистаном має глибоке історичне коріння і є одним з найдавніших конфліктів у сучасному світі. Він унікальний тому, що його появу та перебіг визначала не глобальна система міжнародних відносин часів «холодної війни», а саме азійська регіональна система. Навіть кінець блокового протистояння майже жодним чином не позначився на стані індо-пакистанських відносин [1].

Ціллю роботи є визначення загальних закономірностей та етапів розвитку регіонального конфлікту, притаманних лише цьому багаторічному спору, як такому, що відбувався в рамках південно-азійської системи міжнародних відносин.

Звісно, протягом історії існування двох незалежних держав їх зовнішньополітичний курс був зовсім різний та неодноразово змінювався, але це жодним чином не зачіпало кашмірської проблеми, яка визначалася двосторонніми протиріччями, що мали здебільшого внутрішньополітичний характер. Так, Пакистан мав широкі зв'язки з США та Китаєм, обидві держави мали дуже складні та напружені відносини з Індією. Згодом ситуація суттєво змінилась, США відмовились від військового співробітництва з Пакистаном, а відносини Індії та Китаю суттєво поліпшилися, і хоч співвідношення сил стало на користь саме Індії, це аж ніяк не вплинуло на стан справ. Весь комплекс проблемних відносин можна умовно поділити на «колоніальну» спадщину, та ті проблеми, що виникли згодом, у динаміці взаємовідносин двох держав є. Гострота і тривалість конфлікту повно відображає сутність відносин між державами. Причиною такого протистояння є принцип їх створення: шляхом поділу одного історичного цілого на конфесійній основі. Однак поява двох держав не зменшила гостроту протистояння мусульман та індусів. Вона збереглася в новій формі, та перейшла в сферу міждержавних протиріч. Звичайно, між новоутвореними державами була купа інших спорів, у більшій частині через матеріальні цінності, але вони згодом відійшли в минуле, на відміну від Кашмірської проблематики. Принципові ж розходження ідеологічного характеру не лише збереглися, а з часом лише посилювались, перш за все через фундаментально різні підходи до принципів побудови держави [2].

Основою конфліктності їх відносин і на сьогодні залишається проблема приналежності Кашміру. Кашмір – це спірна територія, що знаходиться на стику Гімалаїв та Тибету на північному заході півострова Індостан. Поділ Кашміру не був закріплений офіційною угодою про кордони, а тому весь регіон є джерелом напруженості між Індією та Пакистаном. Кашмір межує з Афганістаном на півночі, Китаєм на сході. Населення складає близько 8 мільйонів чоловік, три чверті з якого неписьменні, а вісімдесят відсотків зайняті в сільському господарстві. Збройний конфлікт власне почався ще в 1947 році, коли Британську Індію, згідно з «планом Маунтбеттена», було поділено на два домініони. Поділ було проведено за релігійною ознакою, з територій де було переважно мусульманське населення, а з тих районів, де переважали індуси, було утворено Індійський союз. Населення Кашміру складало переважно мусульмани, приблизно дві третини відійшли до Індії, решта – до Пакистану. Поділ штату вважався міжнародною спільнотою тимчасовим явищем. Згідно з тим же «планом Маунтбеттена» передбачалось проведення референдумів на тих територіях, де взаємовигідного рішення досягти було неможливо [3]. В Резолюції Ради Безпеки ООН від 17 січня 1948 року була висловлена офіційна позиція ООН з даного питання: ООН запропонувала своє посередництво у врегулюванні питання та створила комісію по Індії та Пакистану. Цій комісії було доручено організувати проведення плебісциту для вирішення майбутнього штату. 1 січня 1949 року в Кашмірі було встановлено лінію припинення вогню, що закріпило військові позиції сторін, поділивши штат таким чином на дві частини.

Протиборство Індії та Пакистану за Кашмір вже чотири рази виливалося в справжні війни. Паралельно за війнами йшли спроби політичного врегулювання конфлікту.

Перший збройний конфлікт проходив саме під час поділу Британської Індії та, як уже зазначалося, закінчився встановленням лінії припинення вогню. В липні 1952 року між махараджою Кашміру та Індією було підписано Делійську угоду, за якою весь Кашмір увійшов до Індії на правах штату. Це положення було закріплено в Конституції штату від 1956 року. З цього моменту уряд Індії вважає питання про приналежність спірних територій вирішеним. Ідея про проведен-

ня плебісциту так і залишилася нездійсненою.

Друга індо-пакистанська війна відбулася в серпні 1965 року, коли зіткнення регулярних військ відбулися не лише на спірних територіях але й упродовж усього кордону між двома державами [4]. Суттєвої переваги не отримала жодна зі сторін, та через три дні після початку конфлікту сторони погодилися припинити вогонь. Тоді ж сторони перший раз залучили посередника, ним став СРСР, для покращення результативності переговорів. У січні 1966 року, в Ташкенті, Лал Бахадур Шастрі та Мухамед Аюб Хан підписали декларацію про мирне вирішення суперечностей.

Однак декларація виявилась лакмусовим папірцем через те, що вже в грудні 1971 року спалахнула нова війна. Ця війна змінила баланс сил на користь Індії та мала дуже тяжкі наслідки для Пакистану. Пакистан не лише втратив значну територію Кашміру, але й свою східну частину. За Сімльською угодою 1972 року, що була підписана Індірою Ганді та Зульфікармом Алі Бхутто, Пакистан визнавав незалежність Бангладеш та лінію припинення вогню – тимчасовим кордоном. В 1987 році прем'єр-міністри двох країн досягли нової угоди та домовилися про розрядку напруженості, шляхом відведення військ обох сторін. В 1989 році уряди дійшли згоди про ненапад на ядерні об'єкти обох країн. Наприкінці 90-х років сторони домовилися про встановлення гарячої телефонної лінії для запобігання збройних конфліктів. Жодна із цих декларацій не принесла миру в Кашмір. Після того, як у травні 1998 року обидві держави продемонстрували наявність у себе ядерної зброї, багато аналітиків по обидві сторони кордону заговорили про можливість ядерну війну між ними [5].

Проте наприкінці 1998 - початку 1999 років настала добре помітна «розрядка» напруженості у відносинах Індії з Пакистаном. Індійський кабінет, очолюваний прем'єр-міністром А.Б.Ваджапаї і їх пакистанські колеги з Н.Шарифом на чолі зайняли досить конструктивну позицію. Відбувся активний обмін візитами, відбулося й кілька зустрічей на вищому рівні. Кульмінацією «відлиги» стала поїздка А.Б.Ваджапаї в пакистанське місто Лахор на автобусі у зв'язку з відкриттям автобусного маршруту Делі - Лахор у лютому 1999 року й досягнення пакета домовленостей на вищому рівні про взаємне зниження напруженості - так звана Лахорська декларація. Пакистан уперше дав згоду на обговорення кашмірської проблеми поза в'язуванням з іншими спірними питаннями, а Індія, у свою чергу, пішла на створення спеціальної робочої групи по врегулюванню цієї давньої суперечки. Всі зусилля по розрядці обстановки, початі на початку 1999 року, зазнали повне фіаско, коли в травні почалося безпрецедентне з 1971 року зростання напруженості в Кашмірі. До тисячі бойовиків, що прийшли з Пакистану, подолали Лінію контролю в п'яти секторах. Без проблем перемогли невеликі гарнізони прикор-

донний застав, та розташувалися на індійській стороні, узявши під контроль ряд тактично важливих висот. Бойовиків прикривала пакистанська артилерія, що вела вогонь через Лінію контролю. Індія, поступово кидаючи в бій усе нові частини, до кінця травня довела чисельність військ до десяти бригад сухопутних сил. Процес ведення переговорів, що ледь-ледь налагодився між Індією й Пакистаном, був припинений. Збройні сили обох держав були приведені в повну бойову готовність. Індія була готова поширити воєнні дії на сусідній території, щоб зняти напруженість у районі Каргілу, однак потім все-таки втрималася від перетинання міжнародно визнаного кордону в Пенджабі, де були сконцентровані пакистанські війська [6].

Втім, після Каргильського зіткнення мали місце періоди зниження напруженості. У травні 2001 року П.Мушарраф у відповідь на запрошення відвідати Індію дав принципову згоду нанести такий візит. Зустріч двох лідерів відбулася в індійському місті Агра за 320 км від Делі 14-16 липня. Саміт завершився фактично безрезультатно, оскільки жодна сторона не побажала відійти від своєї давно відомої позиції по Кашмірській проблемі. Сам факт проведення зустрічі був уже помітним кроком уперед, тому що сторони визнали можливість вести діалог один з одним і виявили бажання відновити перерваний переговорний процес. Але, як показали наступні події, ворожнеча, накопичена у відносинах Індії й Пакистану, не дала можливості вкоренитися навіть настільки малому успіху. В перший день візиту Ваджапаї та Мушарраф обмінялися рукостисканнями, в останній день - рукостискання не відбулося. Складалось враження, що саміт пройшов під лозунгом: «Ні кроку назад», таким чином не давши лідерам зробити ні кроку вперед для врегулювання проблеми [7]. По завершенні саміту на Лінії Контролю негайно відновилися перестрілки між регулярними частинами обох країн, що трохи затихли після закінчення Каргильської кризи. Більше того, вже у жовтні ісламські терористи активізували діяльність та здійснили збройний напад на будівлю парламентської асамблеї штату Кашмір, а грудневі події в Делі взагалі поставили держави на грань широкомасштабної війни з невідомими наслідками. В конфлікті, є ще один бік – це кашмірські сепаратисти. До їх складу входять як сили, що виступають за врегулювання проблеми шляхом переговорів у форматі Кашмір-Делі-Ісламабад, так і екстремісти, що відкидають навіть можливість діалогу, намагаючись в усьому бути схожими на своїх сусідів – талібів, та спрямовують свої дії на відокремлення Кашміру від Індії та Пакистану [8].

Індія та Пакистан мають два принципово різні погляди на проблему: Делі називає свою зону Кашміру штатом Джамму і Кашмір, пакистан-

ську – окупованими територіями, сепаратистів – терористами. При цьому Індія зважає на згубність для неї релігійного фактора в зовнішній політиці Пакистану. Пакистан в свою чергу дорікає Індії, що вона відмовилась виконувати Резолюції Ради Безпеки ООН більш ніж піввікової давнини. Однак ситуація в світі змінилася з тих пір, і навіть Генеральний Секретар ООН назвав ці Резолюції «м'яко кажучи застарими». Уряд Пакистану вбачає в проведенні референдуму єдиний законний шлях для реалізації прав кашмірців. При цьому виступаючи за проведення переговорів за участю лідерів сепаратистських рухів. До того ж, Мушарраф виступив з рядом ініціатив: по-перше, чітко визначити території компактного проживання в Кашмірі мусульман, індуїстів і буддистів, по-друге, вивести з Кашміру війська й оголосити його демілітаризованою зоною, по-третє, переглянути статус Кашміру, обговорити перспективу керування ним Пакистаном і Індією, чи передачу контролюючих функцій до ООН. «Якщо Індія й Пакистан, - заявив Мушарраф, - як і раніше будуть стояти на своїх позиціях, то

конфлікт не розв'яжеться в найближчі 100 років» [9]. Президент Мушарраф відкинув ідею надання Кашміру незалежності, підкресливши, що ні Пакистан, ні Індія не схвалять цього рішення. Плебісцит, на яким Ісламабад наполягав більш 50 років, теж не приведе в нинішній ситуації до вирішення проблеми. Безперспективною Мушарраф вважає вимога про перетворення нинішньої «лінії контролю» державний кордон. Очевидно й те, що нинішній статус-кво Кашміру не може зберігатися нескінченно. Реакція Делі на ці ініціативи була досить стриманою: представник МЗС Індії Навтедж Сарні заявив, що такий план потрібно представляти на переговорах, а не заявляти про нього привселюдно й не обговорювати його в засобах масової інформації. Для цього, указав він, є офіційні канали.

Найстаріший регіональний конфлікт ще чекає розв'язання. І цілком можливо, що єдиний вихід врегулювання проблеми – це визнання існуючої Лінії припинення вогню державним кордом. Хоч така перспектива здається майже зовсім нереальною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боровой Я. Ад в «райской долине» // Новое время. – 2002.-№3.-с.30-31
2. Шалимов Н. Индия – Пакистан: еще одной войны удалось избежать // Эхо планеты. – 2002.-№2-3.- с. 18-19
3. Москаленко В. Пакистан – Индия: две страны, один конфликт // Азия и Африка сегодня.- 2003.-№1.-с.47-51
4. Шаумян Т. Кашмирский тупик // Азия и Африка сегодня. – 2001.-№9.- с.15-19
5. Бордиловська О.А. Етнічний фактор у політиці ісламської республіки Пакистан// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – №29-30. – с.30-33
6. Маначинський О. Ні кроку назад, ні кроку вперед // Політика і час. – 2003. -№6. – с. 80-86
7. Баранов С. В поисках статуса мировой державы// Азия и Африка сегодня. – 2005.-№7.- с.20-27
8. Плешов О. Исламизация как фактор развития? // Азия и Африка сегодня. – 2006.-№10.- с.3-6
9. Кравченко В. Между двух огней // Пульс планеты. – 2001.-№4.- с.28-29

О.В.КОЗЕРОД

ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ В ЄВРОПІ: НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Козерод Олег Віталійович - науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук

Проблеми збереження національної безпеки та боротьби із загрозою тероризму є на даний час одними з найбільш актуальних для більшості країн Європи. Блок питань, пов'язаний з цими проблемами, досить широко дискутується у наукових колах Європейського Союзу та Америки і приковують увагу всього світового співтовариства.

Тема протидії тероризму на сучасному етапі піднімається в останні роки у багатьох дослідженнях відомих у світі вчених. Слід відзначити, зокрема, фундаментальну роботу Джеймса Бекмана «Порівняльно-правові підходи до національної безпеки та боротьби з тероризмом», котра вийшла у 2007 році у британському видавництві «Ашгейт паблішинг». У монографії міститься аналіз основних нормативних актів та досягнень у справі боротьби з терором таких країн, як США, Британія, Японія, Німеччина, Іспанія, Росія, Європейський Союз. Зокрема, аналізується правова база цих країн щодо боротьби з терором та історія таких організацій, як Європол тощо. Робота містить порівняльний методологічний аналіз підходів різних країн до подолання загрози тероризму [1].

У 2008 році вийшла книга Джанін Леві «Тероризм: питання та події», в якій аналізується історія та підходи терористів, що шукають слабкі місця у системі національної безпеки США та Британії і методи, за допомогою яких можна боротися з терором. У книзі аналізуються останні події, пов'язані із створенням кордону для терористів, у тому числі систему безпеки державного кордону, котра була створена Сполученими Штатами Америки, а також такі акти, як War Crimes Act, Friday Agreement та досвід боротьби із партією Шінфейн тощо [2].

Політичним аспектам процесу боротьби з терором, тобто одній з найбільш актуальних проблем, з якими стикаються демократичні країни Заходу, присвятила свою роботу Лаура Донах'ю. В своєму дослідженні під назвою «Ціна боротьби з терором: влада, політика і свобода», яка вийшла у Кембріджі у 2008 році, вона піднімає проблеми обмеженого використання судової влади, безстрокового утримання під вартою, використання примусових допитів та тортур в епоху глобального виклику терористичної загрози, а також законів з поведіння із ув'язненими [3].

Тій же проблемі присвячена робота Дженні Хокінг та Колін Льюїс «Боротьба з тероризмом і пост-демократична держава», в якій

були об'єднані думки вчених, громадських і політичних діячів, журналістів щодо політики демократичних держав щодо тероризму та ті заходи деяких урядів на сучасному етапі, які загрожують самій природі демократичної держави. У розділах книги, які мають назви: «Девальвація принципів», «Девід Хінкс і Гуантанамо», «Абсолютно мається на увазі абсолютно» аналізуються зміни, котрі відбулись в останні роки щодо практики боротьби з терористами та даються прогнози щодо запобігання тероризму демократичними засобами протидії [4].

Збірка «Протидія фінансуванню тероризму» під редакцією Томаса Бирстекера и Сью Екерт, котра вийшла у відомому видавництві Рутледже, стосується економічних факторів існування терористичного руху в світі. Вона також містить глибокий аналіз динаміки розвитку терористичних організацій у світі та складається з таких розділів: «Соціальна організація тероризму», «Фінансова організація тероризму», «Відповіді на виклик тероризму». У збірці аналізуються також праці та концепції відомих фахівців з проблем тероризму Марти Кріншоу (Marta Crenshaw), Брюса Хоффмана (Bruce Hoffman) та Брайана Дженкінса (Brian Jenkins)[5].

Однією з останніх робіт з проблем тероризму є монографія Стефана Вертіганса «Тероризм та суспільства», яка вийшла у Лондоні у 2008 році. Автор роботи починає розглядання проблеми з аналізу палестинських угруповань та ситуації в Ізраїлі, а потім переходить до проблем терористичного руху лоялістів, Північної Ірландії, неонацистів та «червоних бригад» в Італії, Німеччині та інших країнах. У підсумку автор у розділі «Тероризм учора, сьогодні і завтра» робить висновок щодо необхідності участі широких кіл населення у боротьбі із терористичною загрозою та протидії неонацизму серед молоді [6].

Проблеми міжнародного тероризму на сучасному етапі розглядають деякі російські вчені. Так у монографії В.В. Лукова висувається концепція «третього виміру» тероризму. Автор пропонує нові методи боротьби з тероризмом, у тому числі методи «математичного контртероризму». Зокрема розглядається інтернет-моніторинг та побудова математичних моделей зниження ризиків для громадянського населення, а не тільки силових відомств і державних структур [7].

В цілому історія терористичного руху в Великій

Британії є досить великою за обсягом часу. Першою в історії Англії спробою терористичного акту в історіографії вважається «Пороховий заколот» – спроба підризу парламенту країни, яка відбулась ще у 1605 році. Однак важливою суспільною проблемою терористична загроза стає у ХХІ столітті. Завданням цієї статті є дослідження подій до і після терактів у лондонському метро, котрі стали відправною точкою в історії боротьби із тероризмом у Великій Британії в останні сторіччя та аналіз загрози терору в сучасній Європі.

До терактів у метро Велика Британія вважалася безпечною в цілому і не входила до відомого серед фахівців списку 10 країн, котрі найбільше страждали від тероризму на рубежі ХХ–ХХІ століття (США, Росія, Ізраїль, Індія, Пакистан, Уганда, Колумбія тощо). Тероризм мав місце у цій країні, зокрема він був пов'язаний із діями ІРА (Ірландської республіканської армії), викликаними англо-ірландським конфліктом, який має більш ніж 900-річну історію. Ще в період до Другої світової війни ІРА провела низку підривів об'єктів енергетики, зв'язку, комунікацій, міського господарства на території метрополії. З 1970 по 1985 рік від рук бойовиків ІРА загинули близько 1800 чоловік, до цього часу кількість жертв наближається до 2000. До найбільш масштабної акції слід віднести серію вибухів, коли члени терористичної групи ІРА практично одночасно підірвали 22 бомби у різних містах Англії. Вони назвали цей день «Кривава п'ятниця» – на знак помсти за «Криваву неділю» 17 січня 1972 року, коли британські війська відкрили вогонь по мирних демонстрантах-католиках у місті Лондондері [8].

Слід назвати також декілька інших найбільш масштабних терористичних актів, пов'язаних із ІРА. У 1979 році бойовики Ірландської республіканської армії встановили вибухівку на яхті, де знаходився відомий британській політичний діяч – лорд Маунтбетен. Унаслідок вибуху лорд і ще три чоловіка загинули. 20 липня 1982 року терористи провели низку вибухів у Лондоні: у Гайд-парку загинули два солдати, у Ріджес-парку було вбито 6 військових музикантів. У грудні 1983 року терористи організували вибух перед універмагом Harrods' у Лондоні, внаслідок чого загинули 5 чоловік та 37 були поранені. У 1984 році вибух пролунав у «Гранд-отелі» курортного міста Брайтон під час з'їзду Консервативної партії, 32 чоловіка було поранено і 6 загинули, прем'єр-міністр Маргарет Тетчер тоді чудом уціліла. 7 лютого 1991 року бойовики ІРА обстріляли з міномета резиденцію прем'єра країни Джона Мейджора на Даунінг-стріт. 24 квітня 1993 року у лондонському Сіті вибухнула вантажівка, в результаті чого було пошкоджено декілька будівель. Поліція заздалегідь отримала попередження, але не встигла завершити евакуацію, загинула одна людина, 44 було поранено [9].

30 квітня 1999 року у барі Admiral Duncan у Сохо вибухнула міна, начинена цвяхами, 2 чоловіка загинули, більш ніж 80 були поранені. Відповідальність узяла на себе підпільне неонацистське угруповання «Білі вовки». 20 вересня 2000 року в центрі Лондона з гранатомета була обстріляна штаб-квартира розвідувальної служби МІ6, ніхто не постраждав [10].

В цілому, слід зазначити, що лише наприкінці 1990-х років у британському суспільстві намітився перелом, пов'язаний із зростанням впливу як серед католиків, так і серед протестантів поміркованих партій, які відкрито декларують пріоритет економічних та соціальних питань, а не терористичну боротьбу з існуючою владою.

Але замість ІРА в країні виникли інші – транснаціональні сили, пов'язані із Аль-Каїдою та іншими терористичними угрупованнями, котрі втягли всю країну в широку дискусію та примусили розгорнути загальнонаціональну програму протидії терористичній загрозі.

Тероризм у Великій Британії став реальною загрозою вже у 2002–2003 роках, у період, коли Сполучені Штати Америки тільки відійшли від трагедії 11 вересня 2001 року. На той час багато з тих, хто проводив активну терористичну діяльність у США, переїхали до Європи, де поповнили лави терористичних організацій. Досить велика кількість таких структур існувало на півночі Великої Британії під прикриттям ісламських благодійних організацій. Вже у 2003 році вони починають відкриту агітацію мусульманського населення цього регіону. Так, 28 вересня на центральних вулицях Манчестера були розклеєні рекламні постери, котрі містили пропаганду «героїзму терористів 11 вересня». Великі кольорові постери, надруковані у друкарській спосіб, містили зображення 19 терористів, котрі підірвали башти-близнюки у Нью-Йорку 11 вересня 2001 року і підпис – «чудові дев'ятнадцять». Також на постерах містилася наступна цитата «терориста № 1» Усами Бін-Ладена: «Вони були хлопцями, котрі вірили в їхнього Алаха, і ми зміцнили їх на цьому шляху» [11].

Частково за допомогою таких пропагандистських акцій екстремістам вдалося зібрати своїх прихильників на загальну політичну конференцію, присвячену роковинам подій 11 вересня у США. Така конференція, на яку приїхали представники Лондона, Бристоля, Ньюкасла, Глазго та інших міст Королівства, пройшла у вересні 2003 року в Бірмінгемі – другому за чисельністю місті країни, а її організатором виступила офіційно зареєстрована в країні структура екстремістського напрямку – Аль Мухаджурун (Al Muhajiroun) Учасники цієї конференції висловилися за «необхідність боротьби із західною цивілізацією усіма існуючими методами» [12].

У вересні 2003 року одним з важливих чинників розвитку терористичної загрози став політичний та побутовий антисемітизм. Заклики до розправи

над «євреями та прибічниками сіонізму», зокрема активно почали розповсюджуватися у Британії членами іншої терористичної організації – «Хізб-ут тахрір» (Hizb-ut Tahrir). Її керівництво також друкувало постери та був відкритий сайт, котрий містив заклики до проведення терористичних актів проти євреїв країни та їх симпатиків. У цей же період екстремісти «Хізб-ут тахрір» розпочали проводити збір коштів у містах країни для проведення терористичних актів в Ізраїлі [13].

Протягом 2003 року серед членів мусульманської громади Британії популярність отримали ідеї руху «Хамас». Зокрема часопис цієї організації під назвою «Мусульманська Палестина» (Filisteen al Muslima) розпочав друкувати терористичні матеріали в Лондоні. У листопаді 2003 року діяльністю редакції часопису зацікавився Скотланд-Ярд. У підсумку було з'ясовано, що цей щомісячний часопис розсилався із лондонського офісу по всіх країнах світу і містив статті терористів-смертників та заклики до розправи над євреями та британцями, котрі ставляться до них добре. Таким чином, до осені 2003 року тероризм у Великій Британії набув чітких контурів. Уже 15 листопада 2003 року по всій території країни був введений «високий рівень» терористичної загрози (High level of Terrorism Attack) [14].

На грудень 2003 року прийшовся пік активності іншого терористичного угруповання країни під назвою «Бригада арийських мучеників» (Aryan Martyrs Brigade). Ця структура організувала масову розсилку листів із загрозами, в основному адресованих відомим політикам Британії та парламентаріям-євреям. Скотланд-Ярд дуже ретельно розслідував цей факт, його експерти почали полювати за невідомими «поштовими терористами», але великих результатів у розслідуванні не було досягнуто [15].

Протягом усього 2003 року терористичні структури не тільки вільно проводили свої заходи на території Великої Британії, але й боролися із владою за звільнення своїх активних членів та прихильників. Так, у грудні 2003 року вони ініціювали кампанію, спрямовану на дострокове звільнення подружжя Самар і Джавад Ботмех- організаторів вибуху Посольства Ізраїлю в Лондоні у 1994 році.

Ініціатором кампанії стала спеціально створена для цього структура під назвою «Свобода и правосудие для Самара и Джавада Ботмех» (Freedom and Justice for Samar and Jawad Botmeh), котру підтримувала і фінансувалася палестинська громада Великобританії. Кампанія включила до себе масовий друк статей на підтримку «мучеників Палестини», телевізійні дебати та проведення мітингів і демонстрацій по всій Великій Британії. Найбільшу активність прибічники звільнення терористів виявили у графстві Варвікшир (Warwickshire), в якому у тюрмі Рай хілл (Rye Hill) утримуються подруж-

жя Ботмех. Після подій 1994 року, коли терористи організували атаку будинку Посольства Ізраїлю і Дома Бальфура – резиденції «Сохнута» – в Лондоні машинами, начиненими вибухівкою, вони були засуджені лондонським судом до 20 років тюремного ув'язнення. Учасники кампанії за звільнення стверджували, що вирок був винесений несправедливо, а в терористичній акції брали участь зовсім інші особи. Апеляцію про звільнення терористів на той час на загальнонаціональному рівні організували представники палестинського лобі в Парламенті Великої Британії на чолі з співголовою «Комітету за звільнення Самара і Джавада Ботмех» Джоном Аустіном (John Austin). За його ініціативою було організовано акції збирання підписів по всій Британії [16].

Поступове зміцнення позицій мусульманських організацій привело до того, що була розпочата громадська кампанія з пропаганди мусульманського екстремізму. Так, на початку 2004 року ісламські екстремісти заявили про необхідність звільнення терористів. Частково під їх тиском 29 січня Верховний суд країни виніс рішення про дострокове звільнення терориста, засудженого за спробу організації вибуху літака ізраїльської компанії «Ель-Аль» у 1986 році. Під час тих подій громадянин Йорданії Нізар Хіндауї передав своїй вагітній подрузі вибухівку, але ізраїльська служба безпеки тоді знайшла вибухівку у жінки, після чого Хіндауї був заарештований. Лондонський суд тоді виніс свій вирок – 45 років ув'язнення. У грудні 2003 році терорист подав прохання про помилування та отримав відмову від міністра внутрішніх справ Девіда Бланкета. Але Верховний суд на початку 2004 року виніс рішення про те, що рішення міністра суперечить Європейській конвенції з прав людини. Терориста відразу ж звільнили, і він був депортований до Йорданії [17].

Після цього адвокати терористів закидали суди проханнями про помилування. Але не всі рішення судів були на їх користь. Так, 17 лютого Лондонський центральний карний суд (Old Bailey) відхилив прохання адвокатів мусульманського проповідника Абдули Ель-Фейсала про дострокове звільнення. Проповідник закликав у своїх п'ятничних проповідях, котрі він виступав у лондонській мечеті району Фінсбері парк до вбивства євреїв, американців і індусів. У березні 2003 року 39-річний мусульманський лідер був засуджений за підбурення до расової ненависті до дев'яти років ув'язнення. Пізніше його строк був зменшений до семи років. Абдула Ель-Фейсал досить популярний і відомий лідер у мусульманському світі Лондона, касети з записами його проповідей розповсюджуються серед молоді і в мережі Інтернет. У своїх виступах проповідник переконує прибічників у тому, що «невірних» слід убивати за допомогою хімічних засобів. Поліція вважає, що декілька випадків

підготовки терористичних акцій за допомогою ріднину має відношення до дій Абдулі Ель-Фейсала. Крім того, він пов'язаний із мережею «Аль-Каїда» через терориста Абу Хамзу, котрий також працював у мечеті Finsbury Park в Лондоні [18].

На початку березня 2004 року, коли кількість загроз на адресу єврейської громади з боку ісламських екстремістів перевищило всі очікування, керівництво держави відразу ж заявило про те, що буде захищати представників цієї національності – громадян Британії усіма засобами. Так, один з політичних лідерів країни – на той час міністр фінансів Гордон Браун приїхав на щорічне зібрання членів охоронної організації «Фонд охорони громади» (Community Security Trust), в котрій взяли участь 1 300 членів цієї організації, відповідальної за безпеку єврейських громад та релігійних споруд. У своєму виступі політик зокрема зазначив, що «терористи Аль-Каєди розглядають єврейське співтовариство разом з державами США і Британією в якості однієї з трьох своїх основних цілей». Гордон Браун висловив також власну стурбованість різким зростанням кількості антисемітських акцій в країні та запевнив громаду, що уряд не залишить єврейську громаду напризволяще з терористичними силами [19].

У березні 2004 року залунав «перший дзвіночок» для Великої Британії. 12 березня в Іспанії, котра була союзником Британії по війні в Іраку, відбувся терористичний акт, під час якого загинули 131 і було поранено більше 400 чоловік. У спеціальній заяві від імені уряду міністр закордонних справ Джек Стро підкреслив, що терористичні організації не зможуть досягти своєї основної цілі: дестабілізувати становище в Європі і внести хаос у життя ЄС. Джек Стро, зокрема, підкреслив: «Ми стаємо все сильнішими і сильнішими після кожного удару, завданого нам терористами. Ми співчуваємо Іспанії та сподіваємося, що її влада подолає наслідки страхітливого теракту. Терор в Європі не переможе ніколи» [20].

Найбільшою проблемою у той час стало неоднозначне сприйняття цих подій частиною громадян Великої Британії мусульманського походження. В той же час реакція пересічних британців на події в Іспанії була дуже жорсткою. Так, в ході соціологічного опитування, котрий проходив у березні 2004 року в різних регіонах країни, з'ясувалося, що більшість британців вважає, що терористів та їхніх лідерів треба розстрілювати, причому робити це прилюдно. Такі результати були отримані журналістами британського видання «Ньюс оф зе ворлд» (News of the world) під час опитування, результати якого були оприлюднені у британській пресі 28 березня 2004 року. Згідно з даними опитування, більша частина респондентів (66%) підтримали рішення уряду Британії щодо активної участі у війні з Аль-Каєдою, лише чверть респондентів не підтримали

її. 77% опитаних вважають, що треба проводити полювання на терористів-смертників, з метою їх ліквідації до того, як вони зможуть щось зробити. Після рішення ізраїльського уряду вбити лідера Хамаса Ахмеда Ясіна такі акції щодо палестинських лідерів підтримали 47 відсотків респондентів. Найбільш безкомпромісними були респонденти – молоді люди у віці 18–24 років. Також з'ясувалось, що 51% англіців стали більше цікавитися безпекою своєї країни, але до терактів у Британії вони ставляться як до чогось фатального; 38 відсотків лондонців почали після терористичних актів у підземці з острахом відноситись до підземного транспорту. Подібні результати опитування були розміщені на сайті видання News of the World [21].

У березні 2004 року питання про готовність Великої Британії до терористических актів було обговорено на рівні Парламенту. Так, на спеціальних парламентських слуханнях, котрі відбулися 22 березня, представники опозиційної – консервативної партії визнали низькою ступінь готовності країни до терористичних нападів. Представники консерваторів підкреслили основні проблеми у процесі підготовки до можливих терактів: відсутність елементарних знань та навичок у населення щодо цивільної оборони, відсутність навчань і тренувань у Лондоні та інших містах, бездіяльність влади у питанні виділення додаткових трудових ресурсів для профілактики терактів. Так, тіньовий міністр безпеки країни Патрик Мерсер у своєму виступі зокрема зазначив, що Велика Британія стоїть на краю безодні, а терористи «Аль-Каїди» та інших організацій занесли країну до переліку країн, які можуть піддаватись нападу; це вже відбулося з Іспанією. Парламентарії прийняли рішення звернутись до уряду із низкою запитів, спрямованих на створення більш жорстких вимог до громадян з країн третього світу, котрі приїждять до Британії. Критикуючи Тоні Блера Мерсер також зазначив: «Пан Блер багато говорить про проблему тероризму, але робити замало. Нам ще дуже багато належить зробити, щоб не отримати теракт в іспанському стилі у Великій Британії» [22].

Після жорсткого виступу колишнього архієпископа Кентерберійського Джорджа Карея (George Carey), обуреного відмовою мусульманських лідерів Великобританії засудити терористів-смертників, лідери мусульман погодилися співробітничати із поліцією у питаннях безпеки. Під таким тиском голова Ради мусульман Ікбал Сакрані (Iqbal Sacranie) все ж звернувся до імамів і голів мечетей з проханням «забезпечувати відповідальне керівництво громадою, особливо представниками нашої молоді відносно нашого зобов'язання підтримувати мир та безпеку». Він також підкреслив, що Коран абсолютно чітко засуджує вбивство і висловив готовність запобігати діям злочинних

елементів та співробітничати у повному обсязі з поліцією у справі боротьби із тероризмом. Поява такого листа викликала позитивні відгуки у суспільстві, в тому числі серед відомих британських політиків. Як підкреслив, зокрема, лорд Джанер: «Слова Карея про те, що всі повинні почути пряме засудження богословів-мусульман, які обіцяють терористам-смертникам статус мученика і рай, абсолютно правильні. Сумно, що мусульманські лідери не долучилися до нього у засудженні цих убивць»[23]. Однак після цього з метою підвищення авторитету в мусульманській громаді Мусульманська Рада Британії, яка репрезентує більш ніж 400 ісламських організацій Об'єднаного Королівства, піддала жорсткій критиці британські ЗМІ та взагалі дії урядових загонів в Іраку [24].

Одним з найбільш дійових кроків у справі боротьби з тероризмом, на яке пішов уряд Великої Британії, стало рішення заморозити активи нового керівника організації Хамас і чотирьох інших її керівників. Про це заявив тогочасний канцлер Великої Британії Гордон Браун 24 березня 2004 року. Таке рішення, прийняте згідно із резолюцією ООН по боротьбі із тероризмом, було прийнято політичним керівництвом країни через день після того, як впливовий у терористичному світі діяч Абдель Азіз Рантісі був обраний новим лідером угруповання. Були також заморожені рахунки, які обслуговувалися у Державному банку Англії таких діячів Хамасу, як Муса Абу Марзоук, Імад Халіл Ал-Аламі, Усама Хамдан і Халід Мішаал. Це стало важливим етапом у розвитку процесу боротьби з тероризмом в країні. Пояснюючи це рішення, міністр фінансів, зокрема, зазначив в одному із своїх інтерв'ю: «Велика Британія була й раніше провідною країною у реалізації планів ООН по замороженню терористичних активів» [25]. 29 березня 2004 року на політичному рівні Великої Британії було прийнято рішення щодо створення з метою боротьби з організованою злочинністю і тероризмом, подібне до Федерального бюро розслідування (ФБР) у США.

У квітні 2004 року з'явилися вагомі результати дій антитерористичних загонів та поліції у справі боротьби із тероризмом. Так, у Лондоні стартував гучний судовий процес над телефонним терористом Ріазом Мохамедом Бурахі (Riaz Mohammed Burahee), котрий протягом довгого часу тероризував єврейську громаду, загрожуючи вибухами лондонських синагог. 24-річний продавець з Едмонтонна, котрий зробив більш ніж 39 дзвінків у 10 синагог Лондона із погрозами та образами та намагався пронести модель вибухового пристрою у будинок синагоги Енфілда і Вінчмора (Enfield and Winchmore Hill), постав перед британським карним судом. У підсумку Ріаз Мохамед Бурахі був звинувачений за 15 статтями Карного кодексу та отримав великий строк ув'язнення [26].

У травні 2004 року в країні почала діяти за-

борона на перебування в країні більш як 25 терористичних організацій. З цього питання було прийнято спеціальне звернення Міністерства внутрішніх справ (Home office) Великої Британії. Так, спеціальний список організацій терористичного спрямування, який вийшов друком за допомогою Home office, містив у собі такі відомі на весь світ ісламські терористичні організації, як «Ісламський рух Узбекистану», «Єгипетський ісламський джихад» (Egyptian Islamic Jihad), «Джемах ісламія» (Jeemah Islamiyah), «Харакат Муджахідін» (Harakat Mujahideen) та інші. В'їзд і перебування в країні членів цих структур, згідно з рішенням уряду Великої Британії, було визнано незаконним згідно з Актом щодо боротьби з тероризмом 2000 року (Terrorism Act 2000). Керівництво Міністерства внутрішніх справ у спеціальному прес-релізі закликало громадян «викривати й інформувати про всі випадки активності цих організацій або фактах підготовки терористичних актів на території Великої Британії за спеціально створеною телефонною Анти-терористичною гарячою лінією»[27].

З цього часу активні дії, спрямовані проти дій членів терористичних структур, стали невід'ємною частиною діяльності уряду Великої Британії. До боротьби з тероризмом долучилися різні владні структури, в тому числі прикордонна служба, розвідка та контррозвідка, інформаційні структури. Це привело до позитивних результатів. Так, тільки співробітники служби МІ5 розкрили за літо-осінь 2006 року 30 найбільш великих терористичних закатів, які планувалося провести у Великій Британії. У процесі підготовки цих терористичних дій було задіяно більш ніж 1600 чоловік. Інформація про це була оприлюднена головою МІ 5 Дамою Елізою Манінгем-Баллер на її прес-конференції 10 листопада 2006 року. 30 терористичних закатів планувалися більш ніж 200 терористичними «мережами», котрі діяли в країні. Еліза Манінгем-Баллер також підкреслила, що існує велика проблема із відношенням самих британських громадян, в основному мусульман, до тероризму, котре потрібно змінити. Так, якщо вірити соціологічним опитуванням, то більш ніж 100 тисяч громадян Британії підтримували проведення терактів 7 липня 2005 року у Лондоні. «Саме із цих людей терористи з Аль-Каїди і вербують собі послідовників», – зазначила Дама Еліза Манінгем-Баллер [28].

В цілому, слід зазначити, що терористичні акти, котрі відбулися 7 липня 2005 року в Лондоні, змінили громадське і політичне життя Великої Британії. Вони висунули цілу низку питань, на які будуть змушені відповідати як керівництво країни, так і представники основних суспільних інституцій. Велика підготовча робота, спрямована на запобігання терористичних атак, на жаль, не змогла запобігти тому, що відбулося у 2005 році.

Однак історія і хронологія подій, пов'язаних із боротьбою з тероризмом у Британії, складають важливу дослідницьку проблему. Можливо планова підготовча робота уряду Великої Британії і нові рішення у даній сфері зможуть повністю запобігти ескалації загрози тероризму в країні. Так, у планах уряду закладено достатньо великі ресурси, спрямовані на підготовку боротьби з терором. Наприклад, тільки близько 2 мільярдів фунтів було асигновано протягом 2007–2008 років для боротьби з загрозою терору, а на період 2009–2010 років – практично вдвічі більше [29].

Згідно зі спеціальним бюджетом «Комперенсів Спендінг Рев'ю» (Comprehensive Spending Review) найбільш пріоритетними напрямками у боротьбі з тероризмом будуть такі: прийом на роботу спеціалістів із знанням арабської мови у відомство поліції та розвідки; фінансування антитерористичної служби фільтрації поштових відправлень у Челтенхемі (Cheltenham); створення в усій країні спеціальної мережі підслуховуючих станцій. Також буде фінансуватись проведення операцій розвідки для протидії агентам «Аль-

Каїди» на території Великої Британії [30].

На сучасному етапі тероризм став однією з найбільш актуальних проблем у британському суспільстві. З одного боку він пов'язаний із розвитком екстремістських ідей в країні, розвитком деяких течій в ісламі, які пропагують «боротьбу з невірними за допомогою будь-яких силових засобів», з іншого – з ескалацією насилля у гарячих точках планети – у тому числі в Афганістані та Іраку, а також демонізацією держави Ізраїль та войовничим антисемітизмом. Таким чином, подолання загрози тероризму неможливе без боротьби із цими невід'ємними його складовими частинами.

В цілому, на сучасному етапі для подолання тероризму у британському і європейському суспільстві важливими чинниками є моральні умови розвитку британського суспільства, толерантність, вміння виявити коріння тероризму та заздалегідь ліквідувати їх. Можливо саме тому цей період історії Великої Британії є найбільш важливим і доленосним за всю історію існування цієї країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Legal Approaches to Homeland Security and Anti-terrorism by James Beckman Surrey: Ashgate Publishing, Ltd., 2007. – 185 pp.
2. Terrorism Issues and Developments by Janine A. Levy. – NY: Nova Publishers, 2007. – 226 pp.
3. The Cost of Counterterrorism: Power, Politics, and Liberty by Laura K. Donohue. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 512 pp.
4. Counter-Terrorism and the Post-Democratic State by Jenny Hocking –NY: Colleen Lewis Edward Elgar Publishing, 2008. – 224 pp.
5. Countering the Financing of Terrorism by Thomas J. Biersteker, Sue E. Eckert. – NY: Routledge, 2008. – 344 pp.
6. Terrorism and Societies by Stephen Vertigans. – London: Ashgate Publishing, Ltd., 2008. – 206 pp.
7. Луков В.В. Международный терроризм: новые подходы российских ученых. – М., 2007. – 328 с.
8. Див.: A Secret History of the IRA by Ed Moloney. – NY: Norton & Company, Incorporated, 2003. – 640 pp.
9. The IRA by Tim Pat Coogan. – NY: Palgrave for St. Martin's Press, 2002. – 808 pp.
10. Там же.
11. Терроризм в Британии // Агентство еврейских новостей (АЕН). – 2003. – 28 вересня.
12. Там же, див. також: www.almuhajiroun.com.
13. Терроризм в Британии // АЕН. – 2003. – 29 вересня.
14. Террористы из Filisteen al Muslima // АЕН. – 2003. – 14 листопада.
15. Антисемитские письма в Лондоне // АЕН. – 2003. – 16 грудня.
16. Див. наприклад: www.freesaj.org.uk/
17. Див.: A Secret History of the IRA by Ed Moloney. – NY: Norton & Company, Incorporated, 2003. – 640 pp.
18. Terrorism and Societies by Stephen Vertigans. – London: Ashgate Publishing, Ltd., 2008. – 206 pp.
19. Антисемитизм в Британии // АЕН. – 2004. – 12 березня.
20. Police operation against Islamist terrorism // Eitb.com. – 2004. – 13 March. – P.2–3.
21. Pool about Terrorism // News of the world. – 2004. – 28 March.
22. Див.: Patrick Mercer's Speeches & Questions // <http://www.patrickmercero.org.uk/type2.asp?id=99&type=2>
23. Мусульманский терроризм в современном мире // АЕН. – 2004. – 27 березня.
24. Там же.
25. Борьба с терроризмом в Британии // АЕН. – 2004. – 25 березня.
26. Антисемитизм в Британии // АЕН. – 2004. – 1 травня.
27. Терроризм в Британии // АЕН. – 2003. – 21 травня; Див. також: <http://www.homeoffice.gov.uk/>
28. Борьба с терроризмом в Британии // АЕН. – 2006. – 10 листопада.
29. Comprehensive Spending Review, 9 October 2007 // http://www.cabinetoffice.gov.uk/third_sector/third_sector_review/csr.aspx
30. Там же.

Т.Г. ЖОВТЕНКО

ПСИХОЛОГІЧНІ ОПЕРАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ США ПІД ЧАС ВІЙНИ В АФГАНІСТАНІ (2001 – 2002 РР.)

Жовтенко Тарас Григорович - викладач кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

Друга половина ХХ століття є яскравим прикладом переосмислення ролі інформації у багатьох видах діяльності суспільства. Цей процес бере свій початок у державній сфері. Так, кінець 60-х років яскраво продемонстрував політичній та військовій еліті США неприпустимість ігнорування ролі та впливу засобів масової інформації у висвітленні війни у В'єтнамі, яка в той час увійшла в найкритичнішу свою фазу. Явні прорахунки американського командування у роботі з журналістами довели, що, як зазначає у своїй книзі «Война во В'єтнаме» колишній начальник розвідувального відділу штабу американського командування у В'єтнамі Філіп Девідсон [3, 48], «війну в Індокитаї можна виграти на території Сполучених Штатів». Так званий «в'єтнамський синдром» змусив військових і політичних керівників США шукати не лише засоби та методи виправлення ситуації, що склалася, а й розробляти нові концепції інформаційного та психологічного забезпечення своїх дій. З кінця 60-х років і по нинішній день спостерігається значний прогрес у розвитку інформаційних технологій; відтак кардинально зростає роль мас-медіа та інформації, яку вони поширюють [1]. Виникають такі нові поняття, як кризовий менеджмент, інформаційне супроводження тих чи інших дій влади. Тому очевидно є необхідність розробки нових концепцій регулювання інформаційно-психологічної складової діяльності державного апарату, а надто – його силових структур.

Проблеми інформаційно-психологічного забезпечення досліджувалися у цілому ряді праць вітчизняних науковців (наприклад, В. Криська, Г. Почепцова тощо). Однак вивчення власне психологічного аспекту інформаційного супроводження бойових дій у контексті останніх світових подій (Афганської кампанії 2001-2002 рр.) є предметом розгляду лише окремих статей переважно у західних ЗМІ. В даній статті автор аналізує окремі положення та механізми реалізації одного з концептуальних документів, що визначає та регламентує використання основних механізмів та інструментів проведення з'єднаних психологічних операцій Збройних сил США – Доктрини з'єднаних психологічних операцій (Об'єднаний комітет начальників штабів, 10 липня 1996 року) [4] і який з тих чи інших причин обминався при аналізі інформаційно-психологічного забезпечення

аналогічних Афганській кампанії 2001–2002 локальних війн вітчизняними дослідниками.

Головною метою статті є аналіз основних положень даного документа та їх практичне втілення на першому етапі проголошеної Сполученими Штатами війни з тероризмом, базуючись на повідомленнях вітчизняних ЗМІ.

Сучасні інформаційні системи, засоби масової комунікації як глобального, так і регіонального рівнів творять концептуально новий вид реальності. Це реальність 4-го виміру – віртуального, який чим далі, тим більше набирає усіх ознак, притаманних повсякденній реальності. Він дозволяє людям контактувати один з одним, навчатися, працювати, робити покупки, відпочивати, подорожувати та ще безліч інших речей, і все це – навіть не виходячи з дому. Усі ці та багато інших можливостей, першочерговим призначенням яких було задоволення потреб конкретного громадянина-споживача, поступово зміщуються у державну сферу. Так виникають електронні уряди, електронна комерція, автоматизовані системи управління ін. Однак разом із цим виникають і абсолютно нові типи загроз як державам, так і окремим їх громадянам. Ці загрози безпосередньо пов'язані з уразливістю як національних, так і глобальної, інформаційних інфраструктур та інформації як такої [1]. Виходячи з цього, кожна держава розпочала процес адаптації власних концепцій національної безпеки, включаючи в них інформаційну складову. Дані концепції почали відображати не лише протилежні перелік загроз інформаційній безпеці, а й необхідність розробки теоретичних та практичних заходів з протидії їм.

Вивчення проблеми інформаційного виміру ведення бойових дій дозволило не лише виділити в окрему галузь військової науки так зване інформаційне протистояння та тісно пов'язані з ним процеси психологічного впливу. Виходячи із загалом комунікаційної природи людської діяльності та тісного її зв'язку з інформацією, було встановлено прямий зв'язок між інформацією, якою люди послуговуються у міжособистісній (як безпосередній, так і опосередкованій) комунікації та їх психологічним станом.

Таким чином, психологічні операції являють собою сукупність дій та засобів, спрямованих на доведення до цільової аудиторії спеціально підібраної інформації з метою здійснення впливу на її (аудиторії) емоції, мотиви, моральні за-

сади. Головними об'єктами їх застосування є іноземні уряди, організації, групи та особи. Доктрина ОКНШ США зі з'єднаних психологічних операцій, наступним чином визначає головні завдання спільних Психологічних Операцій (ПО) під час військового стану [4, pp.V-2]:

пояснити політичний курс, цілі та мотиви США,

побудити громадську думку або забезпечити політичний тиск на підтримку або спротив військовій операції,

вплинути на розробку ворогом стратегії і тактики,

посилити економічні та інші несилові форми санкцій проти ворога,

похитнути довіру до ворожого керівництва,

знизити моральний стан та боєздатність ворожих бійців,

збільшити психологічний вплив військової могутності США та/або багатонаціональних сил,

сприяти проведенню заходів по військовій дезінформації [military deception] та забезпечити оперативну безпеку.

Для аналізу практичного застосування Доктрини використані повідомлення українських ЗМІ (служб новин телеканалів «1+1», «Інтер»), присвячених подіям в Афганістані. У деяких випадках, коли це було можливо, вказані першоджерела таких повідомлень (наприклад, катарська «Аль-Джазіра», американські CNN чи NBC). Аналіз повідомлень дозволив визначити базові методи та засоби виконання головних завдань психологічних операцій відповідно до Доктрини ОКНШ Сполучених Штатів Америки, поданих вище. Головні завдання спільних Психологічних Операцій (ПО) під час війни:

пояснити політичний курс, цілі та мотиви США.

Ключову роль на даному етапі відігравали безпосередні звернення і прес-конференції перших осіб американської адміністрації (зокрема, Президента Дж.Буша, Радника президента США з питань національної безпеки К.Райс), головною думкою яких був акцент на виправданості такої акції – війна з тероризмом – і на її відмінності від афганської кампанії Радянської Армії та від в'єтнамської кампанії США.

Побудити громадську думку або забезпечити політичний тиск на підтримку або спротив військовій операції.

На даному етапі масової свідомості наводилися всі можливі докази причетності «терориста №1» Осамі бін-Ладена до терактів 11 вересня, а також докази його перебування в Афганістані. Від самого початку військової кампанії командування військ США визначило пріоритетний список саме військових цілей нанесення авіаударів (афганські авіабази, основні бази терористів та інфраструктура руху «Талібан»). Необхідність війни «до кінця» підігрівалася постійними попередженнями американських спецслужб про

можливі теракти як на території США, так і проти американських громадян за кордоном. При цьому, однак, для попередження паніки 08.10.01 Дж.Буш у своїх зверненнях до нації наголошував, що «Сполучені Штати готові до терактів на своїй території».

Пентагон підкреслював, що американська армія намагалася звести до мінімуму жертви серед цивільного населення, головні об'єкти ударів – угруповання військ талібів. 14.10.01 уряд США повідомляє про плани виділення допомоги Афганістану в сумі \$500 млн. (3-є місце серед усіх країн-отримувачів американської допомоги). Необхідність війни також підтверджується анонімним розповсюдженням сибірки на території США.

Вплинути на розробку ворогом стратегії і тактики

На даному етапі у промовах американських лідерів з'являються натяки на довготривалість військової кампанії «аж до повного знищення терористів» (08.10.01 Д.Рамсфельд, канал NBC), а також на неминучість її другого (наземного) етапу.

Посилити економічні та інші несилові форми санкцій проти ворога

Наголошується на загальній підтримці Америки (тим чи іншим чином їх підтримують 40 країн.)

Похитнути довіру до ворожого керівництва

Демонстрування відеоматеріалів, що засвідчують агресивність керівництва «Аль-Каїди» і руху «Талібан». Наприклад, ретрансляція продемонстрованого катарським ТВ каналом «Аль-Джазіра» відеозапису розмови бін Ладена та його поплічників, в якому вони пояснюють події 11 вересня як «акцію відплати Америці» і Бушу як «главі невірних», або заява мули однієї з мечетей Кандагара Абдель Адід, який заявив про намір Осамі бін Ладена вчинити самогубство. Також повідомляють, що він наказав своїм бійцям убити його в разі нападу; що він носить з собою отруту, вибуховий пристрій, щоб, при необхідності, підірвати і себе, і своїх нападників (не підтверджено).

Знизити моральний стан та боєздатність ворожих бійців

Кожне повідомлення про нові дії американських військ супроводжується детальним коментарем стосовно використовуваної зброї.

Збільшити психологічний вплив військової могутності США та/або багатонаціональних сил

Чутки, які поширюються самими військовими. Про можливий початок наземної операції: наземні операції (непідтверджені дані) початок активних дій сухопутних частин Збройних сил Сполучених Штатів (зокрема, застосування керованих авіабомб системи Paveway, що передбачає наземне «підсвічування» цілі лазерною системою наведення – операція, що виконується, як правило, бійцями підрозділів військ спеціального призначення ЗС США), стан повної бойової

готовності та початок активних бойових дій силами Північного Альянсу (Афганістан). Серія репортажів деяких телеканалів США «з місця подій», наприклад, з борту американського авіаносця Enterprise (відео+інтерв'ю з персоналом, військовими пілотами).

Могутність американської зброї демонструє наступне типове повідомлення: 06.11.01 американська авіація застосувала найпотужнішу неядерну бомбу BLU-82 (повідомляють про 2 випадки їх застосування в Афганістані); площа воронки від вибуху дорівнює близько 600 кв.м; такого ефекту вдається досягти попереднім розпиленням над землею вибухової речовини.

Підкреслюється виняткова професійність американських вояків: прес-конференція співробітниць однієї з американських гуманітарних організацій, які майже чверть року були в полоні у талібів (за звинуваченням у пропаганді християнства; полон талібів був «одним з найжахливіших епізодів, пережитих нами [співробітницями американської гуманітарної організації]»), і звільнених зранку в четвер бійцями американського спецназу («все було як у голлівудському фільмі!»).

Сприяти проведенню заходів по військовій дезінформації (military deception) та забезпечити оперативну безпеку

Повідомлення Військового командування США, що носять, як правило, непідтверджений характер: наземні операції – непідтвержені дані – початок активних дій сухопутних частин Збройних сил Сполучених Штатів (зокрема, застосування керованих авіабомб системи Paveway, що передбачає наземне «підсвічування» цілі лазерною системою наведення операція, що виконується, як правило, бійцями підрозділів військ спеціального призначення ЗС США), стан повної бойової готовності та початок активних бойових дій силами Північного Альянсу (Афганістан).

02.11.01 Д.Рамсфельд: кількість військ спеціального призначення США в Афганістані може зрости у 3-4 рази.

24.12.01 Повідомлення про можливу смерть бін Ладена від бомбардувань США.

Таким чином, Військове командування контингентом ЗС США в Афганістані було сконцентроване на комплексному забезпеченні інформаційно-психологічного супроводження військової операції. У повній відповідності з Доктриною, командування застосовувало усі можливі як звичайні (прес-конференції, звернення до нації політичного та військового керівництва країни, підготовка інформації для преси тощо), так і спеціалізовані засоби (застосування спеціальних військових підрозділів, що спеціалізуються на проведенні психологічних операцій – наприклад, COMMANDO SOLO – радіопропаганда, що здійснюється за допомогою спеціальних радіотрансляційних станцій на борту відповідно обладнаних літаків ВПС США). Комплексний підхід Пентагону до проблем інформаційно-психологічного забезпечення бойових дій підтверджує серйозність ставлення військової та політичної еліти США до проблем інформаційного супроводження своїх дій і до їх психологічних наслідків для суспільства як американського, так і світового. Стратегії інформаційно-психологічного забезпечення військових кампаній отримують свій подальший розвиток у концепції мережевої війни, яка ведеться на якісно новому виді поля бою – віртуальному. Американські генерали заявляють, що війна майбутнього – це війна інформаційна. Відповідно тенденція подальшої еволюції понять інформаційної та психологічної війн (операцій) стає невід'ємною частиною суспільства XXI століття [5].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Графов А. Информация и власть//Спецслужбы и мир.– 2001. – №4. – с. 32-38.
2. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века. – М., 2001 – 235 с.
3. Дэвидсон, Филлип Дж. Война во Вьетнаме (1946-1975).– М., 2003. – 816 с.
4. JP 3-53 Doctrine for Joint Psychological Operations, JCS, 10 July 1996.
5. Thomas E. Handbook for the New War//Newsweek, October 8, 2001. – pp. 9-14.

РЕЦЕНЗІЯ

І.С. МИХАЛЬСЬКИЙ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ПРОСКУРІНОЇ ОЛЕНИ ОЛЕКСАНДРІВНИ «ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА»

Михальський Ігор Сергійович - доктор історичних наук, професор Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Монографія «Політична культура інформаційного суспільства» Проскуріної О.О. досліджує методологічні та політико-практичні аспекти становлення сучасної політичної культури в умовах формування глобального інформаційного простору.

Авторка монографії переконливо довела, що соціально-економічні та політичні зміни, які відбуваються протягом останнього десятиліття в Україні за своїми масштабами і наслідками можуть бути порівняні з революційними подіями початку минулого століття. Зміни суспільно-політичного ладу, утвердження нових принципів побудови державної влади та місцевого самоврядування, впровадження на практиці політичного і економічного ладу, утвердження нових принципів побудови державної влади та місцевого самоврядування, впровадження на практиці політичного і економічного плюралізму, демократичних прав і свобод, становлення інститутів громадянства – все це актуалізує необхідність дослідження політичної культури сучасного українського суспільства та факторів, які на неї впливають.

Дослідникові з необхідності довелося подолати певні перешкоди, пов'язані з суперечливістю картини суспільних перетворень в Україні, де суспільні перетворення стикаються не лише з політичними, економічними, регіональними, етнічними проблемами, але й зі специфічними факторами політико-культурологічного та аксіологічного сенсу, що в ряді випадків є бар'єром на шляху подальшого трансформування суспільства і держави, а також його строкатістю, непослідовністю та уривчастістю, тим не менш, в монографії чітко відокремлені основні тенденції

як загальних суспільно-політичних процесів породжених світовими явищами глобалізації на рубежі третього тисячоліття і які охопили буквально всі сфери людської життєдіяльності, впритул торкнулися і політичної культури, зокрема державотворчої перебудови України.

На підставі вивчення рецензованої монографії можемо стверджувати, що авторові вдалося подолати наявні емпіричні матеріали та теоретичні викладки як західних, східних, так і українських вчених, що формуються навколо такої важливої проблеми, як глобальна інформатизація світу, формування інформаційного суспільства та пов'язаними із цим явищем змінами в політичній культурі, перспективами розвитку України в цьому напрямі.

Авторка монографії справедливо вказує, що друга половина ХХ століття виявилась переломною для людства. Дійсно, усі галузі діяльності суспільства охопила глибинна трансформація, що дає підстави говорити про завершення одного історичного етапу – індустріального – і початок нового – постіндустріального. Уже наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. інформаційний вибух, свідками якого ми є, за своєю масштабністю, обсягом і значимістю дозволяє говорити про інформаційну революцію у світовому співтоваристві й називати постіндустріальне суспільство інформаційним. В історії розвитку людства відбулось кілька таких революцій унаслідок появи нових технологій обробки інформації й засобів комунікації та наступних змін культури людини що наша країна тільки на початку цього шляху, стрімкі соціально-політичні та культурні процеси в українському

суспільстві спонукають науковців до роздумів про такі поняття, як символи та цінності інформаційної культури, які можуть сприяти пошукові нових орієнтирів у трансформаційних процесах суспільства.

Вкрай важливим є те, що, наголошуючи на актуальності вивчення зазначеної проблеми політико-культурного розвитку глобальної інформатизації світу, авторка слушно вказує, що українське суспільство лише вступило в смугу політико-правового вирішення розбудови

інформаційного суспільства та формування іншого типу політичної культури, яка притаманна такому суспільству, але вже можливо означити особливості, специфіку вказаного процесу в Україні.

Монографія Проскуріної Олени Олександрівни є закінченим, актуальним, ґрунтовним, самостійним науковим дослідженням, у ході виконання якого отримані нові результати й вирішені важливі проблеми політичної культури суспільства глобальної інформатизації.

ABSTRACTS

EDUCATION IN THE 21ST CENTURY

Polyakov N.V. Universities and Educational Processes in Post-Soviet Space

HISTORY

Morozov O.V. Influence of Customs Policy of Russian Empire on Social and Economic Development of Ukraine in the Last Quarter of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries

It is analyzed mechanisms of customs regulation which influenced carrying out of economic reforms in Russia in the end of 19th – the beginning of the 20th centuries activity of various industries in conditions of a protectionism Also is considered.

Gusak L.V. Organization of Educational Process in the Svyatogorsk Monastery School in the End of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries

The article gives the information about the school in the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries. The school was opened in 1896 by the famous benefactor Malinovcky. The school consisted of two degrees: primary education and higher education.

Ivanenko V.V., Yakunin V.K. Historiography of Fascism: History and Contemporary (Part 2)

Ignatenko M.M. The Problem of Duration of Human Being of Village People in Ukraine

In the article the author analyses the problem of life length in Ukrainian village in 1990-2000.

PHILOSOPHY

Gromov V.E. Lessons of Spirituality of Ancient Ethic Doctrines

The author investigates the spiritual content of old philosophical ethics doctrines and ethics teaching of Old and Modern Testament. The civilization testifies to very slowly its moral progress. The author insists, that the main problem of modern society is the problem of spiritual understanding of social life activity. The author, suppose, that the wisdom of old philosophical and religion doctrines may be useful for us in our time.

Reznikova M.A. Freedom as Problem Field of Human Existence in the V. Solov'ev's Ethic Doctrine

The essence and sense of existence of freedom in a problem moral field of metaphysical doctrine V Solov'ev are considered.

Astakhova T.G. Reflection of the Paradigm of Spiritual-Corporal in Interpretation in Philosophy of V.S. Solov'ev and M.O. Berdyaev

The researching of the peculiarity of synthesis of material-ideal categories in the context of the M.O. Berdyaev's and V.S. Solov'ev's philosophy that creates synthetic philosophy – sophiological personalism.

Dotsenko E.Yu. Social-Philosophical Ideas in E.M. Remark's Creativity

Yaremenko I.A. Psychological Concepts of U. Habermas' Communicative Doctrine

The article considers types of communication, their specific features as well as their importance for modern democratic community development. Much attention is paid to study one of the most essential types of communication – social communication. It is studied such communicative phenomenon as discourse, its characteristics and its role to achieve consensus in communicative activity.

Morgun O.A. The Cultural and Value Principles of Modern Society Communicative-Practical Consciousness

In this article in cultural and practical aspect the problem of public communicative consciousness formation in direct human interactions sociocultural space is represented. It is claimed that communicative-practical consciousness development occurs objectively under conditions of «open» civil society formation, ethical responsibility of communicative intersubjects and their free communicative action in the direction of social solidarity and public self-organizing civil structures formation increase.

Palaguta V.I. Possibilities and Boundaries of Structuralism in Understanding of Discourse**Kostryukov S.V.** Culture of Power as a Result of Interaction of Culture and Power

The article is devoted to the culture of power investigation as a result of culture and power interaction. The formation of phenomena such as the power of culture and the culture of power in the democratic society is analyzed.

Mironov A.V. Political Leadership and Personal Solitude (Philosophical Analysis)

There is a problem of solitude of leader in power as a regular state in history. The solitude is stipulated by the leader's position in society, problems of operation, subordination. The solitude – is the condition of neutral relations with subordinates.

Kushch A.O. Topics of Another in Psychoanalytical Discourse**Yariko M.O.** Islamic Conception of Human Rights in Compared to the Universal Declaration of Human Rights

Human rights is one of the key questions, which arises during communications between two culture systems (called «Islam» and «West»). In the modern time this theme became a marker of culture developing different societies. So, main claims, which addresses to Islamic societies are: infringement of women's rights, infringement non-moslem's rights, the slavery officially isn't ban. The modern Islam is division into some branches, which proposes different (often - opposite) answers on the various modern questions (one of them is the rights of human). The essence of difference in the human rights issue may be define next way: is really Islamic tradition proposes adequate decision the problems of modern society or Islamic regulations are needing in reform. The article is dedicate to the comparing two different systems of human rights – «Islamic» and «Western».

Shatalovich I.V. Aesthetic determinants of scientific picture of world.

The article is devoted to research of influencing of basic aesthetic categories (beauty, harmony, symmetry, simplicity) on scientific creation. In-process grounded, that aesthetic categories explain, stimulate the creative search and participate in design of scientific picture of world.

SOCIOLOGY

Sokuryans'ka L.G., Pimenova O.O. Euristical Potential of Durkheim's Concept of Freedom in Researching of Post-Soviet Transformation**Beregovoy V.I.** Crisis from the Point of Theory of Passion Class**Lobanova A.S., Chutova N.P.** Values Orientations: Conceptualization of Notion in Contest of Social Measuring

In the article conceptualization of the concept «value orientations» on basis of interdisciplinary approach is carried out in conditions of socio-cultural transformations. Existent scientific views of the essence and the role of valuable orientations are being analyzed, their features and characteristics are being brought out in consideration of social changes occurring in the modern society. The authors believe the suggested conception of value orientations discovers new prospect in studying motivation of person's behaviour in the conditions of public changes.

Skock N.S. Sociological Interpretation of Subjective Time and Nature of Its Influence on Forming of Vital Strategies

In transitive societies set of complexities of social management arise in connection with misunderstanding, ignorance of a condition of subjective time and rhythms of a life of the population. In article attempt of sociological interpretation of subjective time and specificity of his influence on formation of vital strategy that will help to understand and make better more accessible more for a management social processes in conditions of sociopolitical instability in Ukraine.

Burova G.V. Integration into Society as a Factor of Guarantee of Social Stability for People with Functional Restriction of Health

The article investigates the peculiarities of integration of people with functional restriction of health in conditions of social instability. The study reveals the personal attitude of people with special needs to themselves and analyses the reasons that hurdle their self-realisation.

Klimenko O.Yu. Street as the System of Life for Homeless Children

In the article the special circle of problems of related to social strategies, structural-functional models of life, which are practiced by children by virtue of those or other reasons turning out in the street, is considered an author. Questioning was conducted 200 children of city of Donetsk, which live and work in the street. Determination of a number of the possible prospects opened up to homeless children became a research result, except for directly criminal. Unfortunately, we were not in a position to trace the fates of our respondentov, and to that drew conclusions leaning against the analysis of biographic interviews. It was it is set, that shadow concords which children get in since turn out in the street have an enough difficult structure with the social bottoms and tops, they are not accessible for all persons interested, their openness relies on a present social capital, and the management by them can carry out either by adults, or is the result of child's self-organization.

POLITICAL SCIENCE

Tupytsya O.L. Tendency of Investigation of Political Role of Trade-Unions in Scientific Literature

The article is devoted to the consideration of tendencies of study of mutual influence of trade unions and political system in contemporary scientific literature. Key divergences in methodological approaches which arose up within the leading socially-humanitarian paradigms were analyzed.

Shatchkova L.S. Electoral reform of 1997 and Its Influence on Processes of Transformation of the Party System of Ukraine.

In the article influence of electoral reform of 1997 is examined on the processes of transformation of the party system of Ukraine toward the system of polar pluralism.

Makarenko B.G. Human Rights, Political Stability and Transitional Processes**Karpyack O.M.** Political Power and Personality: Process of Political and Adaptive Interaction

The article deals with political and legal aspects of regulation of political and adaptive interaction between power and personality, dialogue forms of political participation of citizens in formation of state policy based on principles of glasnost, equal cooperation and mutual responsibility.

Osin V.V. Genetic Epistemology of Political Science: Egocentrism and Its Cross-Culture Corroboration

This article is devoted to the explication of the grounds of political science's scientific character. The peculiarities of political scientists' cognitive processes revealing are considered.

Proskurina O.O. Political Culture as a Factor of Prognosis of Political Processes

The article is devoted to the comparative analysis of study of political culture of societies which belong to different civilizations

Rudakevich O.M. Peculiarities of Institutional Components of Contemporary Ukrainian Political Culture

Based on the theory and the methodology of institutionalism and using comparative method of research, essential features of institutional components of modern Ukrainian political culture are revealed in the article. Traditional political institutions are evaluated; institutional innovations and dynamics of informal institutionalization, influence of these processes over consolidation of democratic culture in Ukraine are characterized.

Zubchenko O.S. The Settlement Split in the Electoral Behavior of Ukrainian Voters: Regional Aspect

The influence of settlement factor on the electoral preferences in Zaporizhzhia region is discussed in this article. There is made a conclusion about high prognostic potential of the theory of the innovation's diffusion for the explanation of the settlement split in the electoral behavior.

Gorlo N.V. Regionalization Patterns in Western Countries and Ukraine: Comparative Analysis

With the help of comparative method the article studies the peculiarities of regionalization processes in western countries and Ukraine. The author defines elements of several regionalization patterns in Ukraine: regionalization pattern through local government, regional autonomy, administrative regionalization. The actualization method states that the optimal option of regionalization pattern for Ukraine can be the widening of regions authority with the maintenance of Unitarian state integrity.

Yus'kiv B.M. The Politics and Politization Concept of International Migration

The aim of the article is to shape the concepts for further studies of international migration in terms of political science. The author proposes to study two terms of «politics» and «politization» of international migration, which allow to fully model the international migration role in the societies' political functioning and can become the further analysis basis for studying modern mutual influence between policy and international migration.

Salomanina Yu.V. Essence and Course of the Conflict between India and Pakistan**Kozerod O.V.** Problems of Safety and Struggle against Terrorism in Europe: Based on the Great Britain' Experience

This is the first comprehensive research of the history of Terrorism in UK of 2003-2006, considered the most important facts about National Security and Terrorism in United Kingdom in our times. It also includes analysis of the History of Terrorism in Contemporary Europe. As a result there are conclusion are formulated on the basic problems of Terrorism and National Security and modern Europe.

Zhovtenko T.G. The U.S. Armed Forces' Psychological Operations during the 2001-2002 War in Afghanistan

The article deals with the problems of information assurance of modern military conflicts. The scope of the article is to analyze the media coverage of the Afghan «Enduring Freedom» U.S. military operation (2001-2002) in terms of the doctrines and other related U.S. Department of Defense (DoD) conceptual documents on information and psychological operations planning and conducting. The author tries to study the information impact made on the Ukrainian media during the war in Afghanistan, considering the specifics of U.S. Army and DoD information policy toward news agencies, both national and international media.

REVIEWS

Michal's'ky I.S. The Review of the Monography of Proskurina Olena Olexandrivna «Political Culture of Information Society»